

Vallentin, Steen

Doctoral Thesis

Pensionsinvesteringer, etik og offentlighed: En systemteoretisk analyse af offentlig meningsdannelse

PhD Series, No. 7.2002

Provided in Cooperation with:

Copenhagen Business School (CBS)

Suggested Citation: Vallentin, Steen (2002) : Pensionsinvesteringer, etik og offentlighed: En systemteoretisk analyse af offentlig meningsdannelse, PhD Series, No. 7.2002, ISBN 9788759381557, Copenhagen Business School (CBS), Frederiksberg, <https://hdl.handle.net/10398/7131>

This Version is available at:

<https://hdl.handle.net/10419/208673>

Standard-Nutzungsbedingungen:

Die Dokumente auf EconStor dürfen zu eigenen wissenschaftlichen Zwecken und zum Privatgebrauch gespeichert und kopiert werden.

Sie dürfen die Dokumente nicht für öffentliche oder kommerzielle Zwecke vervielfältigen, öffentlich ausstellen, öffentlich zugänglich machen, vertreiben oder anderweitig nutzen.

Sofern die Verfasser die Dokumente unter Open-Content-Lizenzen (insbesondere CC-Lizenzen) zur Verfügung gestellt haben sollten, gelten abweichend von diesen Nutzungsbedingungen die in der dort genannten Lizenz gewährten Nutzungsrechte.

Terms of use:

Documents in EconStor may be saved and copied for your personal and scholarly purposes.

You are not to copy documents for public or commercial purposes, to exhibit the documents publicly, to make them publicly available on the internet, or to distribute or otherwise use the documents in public.

If the documents have been made available under an Open Content Licence (especially Creative Commons Licences), you may exercise further usage rights as specified in the indicated licence.

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/>

Pensionsinvesteringer, etik og offentlighed

**- en systemteoretisk analyse af
offentlig meningsdannelse**

Steen Vallentin

**Ph.d.-afhandling
Institut for Ledelse, Politik og Filosofi
Handelshøjskolen i København
November 2001**

Niklas Luhmann
1927-1998

Karsten Laursen
1933-2000

There exists no place, no point of view outside of history and society, or 'logically prior' to them, where one could be placed in order to construct the theory of them – a place from which to inspect them, contemplate them, affirm the necessity of their being-thus, 'constitute' them, reflect upon them or reflect them in their totality. Every thought of society and of history belongs to society and to history. Every thought, whatever it may be and whatever may be its 'object', is but a mode and a form of social-historical *doing*. It may be unaware of itself as such – and this is most often the case, by a necessity which is, so to speak, internal to it. And the fact that it knows itself as such does not take it out of its mode of being as a dimension of social-historical doing. But this can enable it to be lucid about itself. What I term elucidation is the labour by means of which individuals attempt to think about what they do and to know what they think.

Cornelius Castoriadis
The Imaginary Institution of Society

Jede Wissenschaft, die Themen der Moral behandelt, steht heute vor der Frage, ob sie selbst sich moralischen Normen zu unterwerfen habe; ob sie im Chor der Stimmen, die das Gute gutheißen und das Schlechte verurteilen, mitsingen solle, sei es mit führender Stimme, sei es im Kontrapunkt, oder ob sie sich als moralfreie Erkenntnisleistung begreifen solle, für die Moral ein Gegenstand ist wie jeder andere auch.

Niklas Luhmann
Soziologie der Moral

Intet er mindre erobrende end fornuften. Man skaber ikke historie med videnskabelig samvittighedsfuldhed; i det øjeblik, da man beslutter at optræde med videnskabelig objektivitet, har man tværtimod dømt sig selv til ikke at skabe den. Fornuften prædiker ikke, og hvis den prædiker, er den ikke mere fornuft.

Albert Camus
Oprøreren

Forord

Det forskningsprojekt, som afrapporteres med denne afhandling, tog sin begyndelse i maj 1997 og blev færdiggjort i november 2001.

En tak skal først og fremmest gå til min hovedvejleder, Peter Pruzan, uden hvem der ikke havde været noget projekt om etiske investeringer. Også tak til Niels Åkerstrøm Andersen som har været bivejleder på projektet. Tak til André Lublin for 7 måneder i PFA Pension. Tak til Michael Hoffman for 6 måneder ved Center for Business Ethics (CBE), Bentley College, Waltham, Massachusetts. Tak til kollegerne på Institut for Ledelse, Politik & Filosofi, for deres forskellige bidrag til den faglige og personlige læreproces, som et Ph.d.-forløb udgør. Gode kolleger og et godt forskningsmiljø gør mange ting nemmere.

I forbindelse med afhandlingens tilblivelse skal en særlig tak gå til Henriette Bjørn Nielsen, Mette Lolk og Søren Overgaard Nielsen, som har været utrættelige læsere i den sidste, koncentrerede fase af projektet, som har bidraget med mange værdifulde kommentarer og forslag, og som i det hele taget har været inspirerende sparringspartnere. Takkes skal også Maja Horst, Anders Bordum, Asger Sørensen og Søren Wenneberg.

Resultatet er et projekt, hvis tilblivelsesproces og tilgængelighed kan antydes med det følgende citat om den skriftlige kommunikations særegenhed: ”Med skrift kan afsender forud for kommunikationen rette og rette og rette, så hans skrift skummer af fløden af mange øjeblikke, eller, med et andet billede, damper mange øjeblikke ind til en stærk og tæt og koncentreret sauce, som ikke er til øjeblikkeligt brug” (Thyssen 2000c:12).

Det skal nævnes, at det er valgt at se bort fra tragedien den 11. september 2001 og følgerne heraf. Det er en hændelse, som kan tænkes at få betydning for pensionsinstitutionernes fremtidige investeringsstrategier, herunder håndteringen af spørgsmål om etik. Men det er problemstillinger, som det er valgt at se bort fra i dette projekt.

Steen Vallentin
November 2001/
Marts 2002

Indholdsfortegnelse

Forord

1. Indledning – projektets rammer

- 1.0. Afsæt 1
- 1.1. Projektets analysestrategiske valg – en første problemformulering 4
- 1.2. Ethiske investeringer som felt og social bevægelse – erfaringer fra USA og UK 13
- 1.3. Den danske debat om etiske investeringer – i hovedtræk 27
- 1.4. Problemformulering fortsat. Projektets struktur 36

2. Systemteori som analysestrategi – iagttagelse og genstand(sfelt)

- 2.0. Afsæt 46
- 2.1. Autopoiesis og Luhmanns teori om sociale systemer 50
- 2.2. Kommunikation, dobbelt-kontingens, handling 54
- 2.3. Videnskab, iagttagelse, konstruktion 62
- 2.4. Det funktionelt differentierede samfund 72
- 2.5. Semantik og struktur – den semantiske analyse 81
- 2.6. Organisationer, beslutninger, selvbeskrivelser 89
- 2.7. Afrunding 97

3. Risiko og ansvar, beslutninger og berørte

- 3.0. Afsæt 100
- 3.1. Risikosamfund og risikokommunikation – Beck og Luhmann 101
- 3.2. Risiko og fare – risikotilskrivninger og beslutningsmuligheder 103
- 3.3. Beslutninger og berørte 107
- 3.4. Afrunding 110

4. Moral og etik, virksomheder, investorer og samfund

- 4.0. Afsæt 112
- 4.1. Moral, etik ... og sociologi 116
- 4.2. Det systemteoretiske blik på moralen: muligheder og begrænsninger 119
- 4.3. Moralens decentring i det funktionelt differentierede samfund 123
- 4.4. Moral og konflikt 126
- 4.5. Luhmann om virksomhedsetik 128
- 4.6. Virksomhedsetik i systemteoretisk belysning 132
- 4.7. Om finansiel teori og etik 135
- 4.8. Afrunding – en moralsociologisk strategi 138

5. Det offentlige blik

- 5.0. Afsæt 140
- 5.1. Offentlig mening i den politiske og i den økonomiske sfære 144
- 5.2. Ekskurs: Habermas, den offentlige mening ... og Luhmann 151
- 5.3. Offentlighed, offentlig mening ... og Brent Spar 154
- 5.4. Luhmanns (re)konstruktion af begrebet offentlig mening 159
- 5.5. Massemedierne som funktionssystem og formgiver af offentlig mening 166
- 5.6. Meningsmålinger og offentlig mening(sdannelse) 173
- 5.7. Afrunding 178

6. Pensionsinvesteringer i det politiske system – Økonomiministeriets betænkning og Pensionsmarkedsrådets rapporter

- 6.0. Indledning – analysens form og indhold 179
- 6.1. Økonomiministeriets betænkning (1995) 183
- 6.2. Rapport fra Pensionsmarkedsrådet – 1998 200
- 6.3. Rapport fra Pensionsmarkedsrådet – 1999 204
- 6.4. Rapport fra Pensionsmarkedsrådet – 2000/2001 206
- 6.5. Afrunding 209

7. Pensionsinvesteringer i pressen – den gode sag og den gode historie

- 7.0. Indledning 211
- 7.1. Debattens indledende fase – argumenter for og imod en formuleret etik 216
- 7.2. Moralsk alarm: sagerne med Cheminova og ØK 223
- 7.3. Mellem investor og virksomhed – PFA og ØK i søgelyset 234
- 7.4. Moralsk alarm: kritik af PFA 254
- 7.5. Efterspil: PFA og Cheminova 265
- 7.6. Historien om KP 268
- 7.7. Tema: økonomi og moral 276
- 7.8. Tema: demokrati 280
- 7.9. Tema: den offentlige mening 285
- 7.10. Tema: debattens moralisme og folkestemningen 294
- 7.11. Tema: politisk oprustning 298
- 7.12. Afrunding 301

8. Pensionsinvesteringer i det økonomiske system – pensionsinstitutionernes selvbeskrivelser

- 8.0. Indledning – de danske pensionsinstitutioner og investeringsetikken 306
- 8.1. Ethiske investeringer – økonomiske formuleringer 313
- 8.2. Ethiske investeringer – moralske formuleringer 319
- 8.3. Pensionsinvesteringer, offentlighed og massemedier 332
- 8.4. Mellem exit og voice 339
- 8.5. Afrunding 344

9. Konkluderende: etiske investeringer i Danmark – mellem iagttagelse og genstand 346

English summary 357

Kildeliste 365

1.

Indledning – projektets rammer

1.0. Afsæt

Den 15. april 1997 afholdes der medlemsmøde i International Finance and Management Association (IFMA). Stedet er Assurandørernes Hus i Amaliegade, og emnet er ”Nye udviklingstendenser i de finansielle institutioners investeringspolitikker – etik bag investeringerne”. Der er to talere på dagsordenen: André Lublin, administrerende direktør for PFA Pension, landets største pensionselskab, og professor Peter Pruzan fra Institut for Ledelse, Politik og Filosofi ved Handelshøjskolen i København.

André Lublin præsenterer PFA Pensions nye ”etiske investeringspolitik”, som er vedtaget af PFA-koncernens bestyrelse den 10. december 1996. Af plancherne fra Lublins præsentation fremgår det, at PFA forvalter en pensionsformue på godt 100 mia. kr., og at denne formue – i henhold til koncernens idégrundlag – investeres med det formål at sikre pensionsopsparerne det størst mulige afkast. PFA er samtidig, under hensyntagen til afkastkravet, bevidst om sit samfundsmæssige ansvar, og dette kommer til udtryk ved, at man – foruden at efterleve love og folketingsbeslutninger – gennem sine investeringer søger at medvirke til at fremme ”en fredelig og demokratisk udvikling uden voldelige konflikter, overholdelse af de basale menneskerettigheder og en ansvarlig omgang med naturens ressourcer og miljøet”. Kriterier, som indgår ved udvælgelsen af konkrete investeringer. Lublin præsenterer den screeningsprocedure, man benytter sig af i PFA, og kan fortælle, at man på grundlag af foretagne screeninger har afdisponeret 12 selskaber og sat andre 26 på en observationsliste. Selskabernes navne oplyses ikke, men det angives, hvilke ”risikobrancher” de tilhører. Som umiddelbare konsekvenser af den etiske investeringspolitik fremhæves det, at PFA nu med henblik på at skabe større åbenhed vil offentliggøre hele sin beholdning af danske og udenlandske aktier, ultimo året. Offentligheden vil hermed kunne følge med i PFA’s investeringsmæssige dispositioner fra år til år, uden at den daglige porteføljepleje påvirkes.

Lublin pointerer, at den praktiske gennemførelse af den etiske investeringspolitik ikke er uproblematisk. At det er ”en indlæringsproces med mange komplicerede problemstillinger”. ”Verden er kompleks og flertydig, hvorfor det vil være vanskeligt at få et entydigt etisk verdensbillede”. Kildesøgning er vanskelig.

Årsregnskaber vil typisk ikke indeholde de oplysninger, man søger. Og så er det vanskeligt at bestemme, hvor stor en procentdel af et selskabs samlede omsætning der skal være ”diskvalificerende”, før en given aktie skal afdisponeres. Hvor skal grænsen sættes? I lyset af disse vanskeligheder hvorfor så egentlig en etisk investeringspolitik, kunne man spørge. Lublin antyder en begrundelse: ”den politiske forbruger”, der betegnes som ”et spejl af PFA’s kunder”. Under overskriften ”PFA og den politiske forbruger”, kan man læse, at ”PFA Pension investerer betydelige ressourcer i ”ansigtet udadtil” – oparbejdelse af goodwill i samfundet – gennem markedsføring, PR, kontakter, brug af presse/medierne og personalepolitik”. Det konstateres desuden, at der i offentligheden er ”en stærk interesse... for PFA’s handlinger og adfærd”, og at handlinger, der af offentligheden vurderes som værende politisk ukorrekte, ”tærer på goodwill”. For PFA har etik i investeringerne tidligere været et spørgsmål om en vurdering fra sag til sag af den enkelte virksomhed og dens økonomiske formåen og interessentrelationer. Men nu betragtes etiske retningslinier – udover at være et led i bestræbelserne på at minimere risici i forbindelse med øgede udenlandske aktieinvesteringer – også som en ”investering i goodwill” i forhold til PFA’s egne interessenter – først og fremmest kunderne.

Peter Pruzan optræder i rollen som ekspert, der bidrager med nogle mere generelle refleksioner over spørgsmålet om virksomheders etik og sociale ansvar. Pruzan sætter en dialektisk kurs, hvor han bevæger sig imellem argumenter for og imod etisk stillingtagen (med særlig betoning af argumenter for) eksemplificeret med brudstykker fra den offentlige debat. Brudstykker som omhandler ikke blot etiske investeringer, men også forbrugerboykotter, den politiske forbruger og spændingsfeltet mellem økonomi og etik generelt. Væsentligt er det, at Pruzan tager fra mødet med en idé i hovedet: kombinationen af etik og investeringer er en ny tilsynekomst i den hjemlige debat om virksomheders etik og sociale ansvar – det er noget nyt, at danske investorer formulerer eksplicitte etiske retningslinier for deres investeringer. Med denne udvikling sættes der fokus på nye aktører – de store institutionelle investorer – og nye problemstillinger aktualiseres. Det kunne være et interessant udgangspunkt for et nyt forskningsprojekt. Og sådan bliver det.

Projektet

Arbejdet med det foreliggende projekt blev indledt i begyndelsen af maj 1997. Inspirationen kom ikke mindst fra det ovenfor refererede IFMA-møde. PFA Pension kom til at virke som en igangsætter ikke blot for projektet, men også for den danske debat om etiske investeringer. Det var således en forsideartikel i Børsen omhandlende PFA’s nye etiske investeringspolitik, der i slutningen af maj 1997 gav startskuddet til den første koncentrerede offentlige debat om emnet, vi har haft herhjemme.

Det er med denne debat, at etiske investeringer bliver etableret som tema i pensionsdebatten og i debatten om virksomheders etik og sociale ansvar. Etiske investeringer kan betragtes som det seneste skud på stammen i den sidstnævnte debat. Der er hermed blevet føjet et investorperspektiv til en debat, som ellers har fokuseret på politisk motiveret forbrugeradfærd og på virksomheders adfærd og bestræbelser på at håndtere de udfordringer, som der åbnes op for, når spørgsmål om etik, værdier, miljø og social ansvarlighed inddrages i ledelses- og regnskabsmæssige sammenhænge m.v. Nu handler debatten også om, hvilket ansvar der påhviler de institutionelle investorer, når det kommer til at stille krav til virksomheders ansvarlighed. Skal pensionsinstitutionerne udover rent økonomiske kriterier også inddrage etiske, sociale og miljømæssige kriterier i den investeringsmæssige vurdering af virksomheder? Og hvordan skal de i givet fald gøre det? Man kan sige, at debatten efter at have handlet om politiske forbrugere og politiske virksomheder nu også handler om politiske investorer.

Efter den fortættede mediedebat i maj-juni 1997 er spørgsmål om etik og social og miljømæssig ansvarlighed kommet på investeringsdagsordenen i de fleste større danske pensionsinstitutioner. Etiske investeringer er blevet et emne, som de danske pensionsinstitutioner forventes at have en artikulérbar holdning til. I dag har de fleste større selskaber da også en eller anden form for formuleret politik på området. Ifølge Lassen (2000:105) har pensionskasser og livs- og pensionsforsikringselskaber svarende til 83% af den private danske pensionskapital taget offentlig stilling til forholdet mellem etik og investeringer. Med dette projekt kastes der et refleksivt sociologisk blik på denne udvikling.

Projektet udsætter *debatten om* etiske investeringer for en sociologisk behandling. Fokuseringen på debatten markerer, at projektets analyser ikke opererer tæt på investeringspraksis, men i stedet bevæger sig på et diskursivt anden-ordens niveau. Der tages sigte på at belyse den offentlige meningsdannelse omkring fænomenet. Det er, som antydnet, pensionsinstitutionerne og deres investeringer, som har været omdrejningspunkt for den danske debat om etiske investeringer. Med dette projekt ses der på, hvordan spørgsmål om etik dukker op i pensionsinstitutionernes investeringspolitikker og beskrivelser af sig selv som investorer. Der ses på, hvordan spørgsmål om etik behandles i massemediernes. Og der ses på, hvordan spørgsmål om etik gøres til genstand for politiske overvejelser. Endelig reflekteres der over, hvordan relationerne er mellem disse forskellige former for beskrivelser. Der lægges særlig vægt på at belyse tre aspekter af etik-debatten: risikoaspekter, moralske aspekter og offentlighedsaspekter. Sammenfattende tager projektet sigte på at belyse, hvordan der med debatten om etiske investeringer sættes nye betingelser for forvaltningen af den danske pensionsformue.

I de følgende afsnit udfoldes denne kortfattede angivelse af projektets rammer. Først redegøres der for de teoretiske og empiriske valg, som projektet bygger

på. Dette leder frem til en problemformulering (afsnit 1.1.). Derefter følger to mere beskrivende afsnit, hvori der redegøres for den historiske baggrund for debatten om etiske investeringer. Først ses der – perspektiverende – på udviklingen inden for etiske investeringer i de to lande, der må betragtes som toneangivende i denne sammenhæng: USA og UK (afsnit 1.2.). Derefter gives der et kort rids af de vigtigste begivenheder i den hjemlige udvikling på området (afsnit 1.3.). Dette leder frem til nogle sammenfattende og uddybende refleksioner over projektets problemformulering og til en redegørelse for projektets struktur (afsnit 1.4.).

1.1. Projektets analysestrategiske valg – problemformulering

Projektet lægger sig i forlængelse af den forskning, der er udført inden for området ”Værdibaseret ledelse” på Institut for Ledelse, Politik og Filosofi (LPF) ved Handelshøjskolen i København. En forskning, som ikke mindst har været centreret omkring udviklingen af ”Det etiske regnskab” (se blandt andre Pruzan & Thyssen 1989; Siggaard Jensen, Pruzan & Thyssen 1990; Bak 1996; Bordum 1997) med senere udviklinger i retning af ”Værdiledelse” (Thyssen 1997), ”Ledelsesfilosofi” og ”Organisationsfilosofi” (Kirkeby 1997 og 2001). Forskningen har hidtil fokuseret på forskellige etiske og værdimæssige aspekter af ledelse. Med dette projekt udvides den tematiske ramme til også at omfatte investeringer og investorer. Projektets erkendelsesinteresse kan beskrives ud fra en række analysestrategiske valg, som her ganske kort og indledende skal ridses op.

Det teoretiske udgangspunkt

Det teoretiske udgangspunkt for projektet er den tyske sociolog Niklas Luhmanns teori om det moderne samfund. Der trækkes også på andre teoretiske kilder, men projektet er som helhed tænkt og struktureret ud fra Luhmanns systemteori. Også Ole Thyssen bygger i sine senere værker på Luhmanns teori (blandt andre 1993, 1995, 1997, 2000a). Det foreliggende projekt er i høj grad inspireret af Thyssens arbejde, men der er nogle afgørende forskelle mellem dette projekts anvendelse af den sociologiske systemteori, og den anvendelse man finder hos Thyssen. Luhmanns teori benyttes i dette projekt som strategi for konstruktion og analyse af et empirisk genstandsfelt. Der er tale om *Luhmann-i-anvendelse*. Luhmanns teori sættes i bevægelse i forhold til et empirisk genstandsfelt eller rettere: et empirisk genstandsfelt konstrueres og sættes i bevægelse gennem anvendelse af Luhmanns teori. Thyssens læsninger af Luhmann kan ikke på samme måde siges at være empirisk orienterede. Hos Thyssen finder man, hvad der kan beskrives som sociologisk informerede filosofiske refleksioner¹. Målet er udvikling af samfunds- og

---

¹ Jeg parafraserer her Sørensen (1997), der taler om en ”sociologisk informeret etisk refleksion”. Sørensens formulering er i øvrigt inspireret af Luhmann, der reflekterer over muligheder for at udvikle ”en sociologisk informeret etisk teori” (Luhmann 1996:34).

organisationsteori – der reflekteres ikke mere specifikt over de metodiske problemstillinger og udfordringer, man møder, når man vil anvende Luhmanns teori som udgangspunkt for empirisk samfunds- og organisationsanalyse.

Det systemteoretiske teoriapparat udfoldes i kapitlerne 2, 3, 4 og 5. Her skal det foreløbig konstateres, at projektet med udgangspunkt i en abstrakt formuleret samfundsteori behandler etiske investeringer som en samfundsmæssig problemstilling, ikke som en investeringsmæssig problemstilling i en mere snæver teknisk eller instrumentel forstand. Projektet beskæftiger sig ikke mere specifikt med de investeringspraktiske eller investeringsteoretiske udfordringer og problemstillinger, som etiske investeringer åbner op for. I stedet er det *debatten om* etiske investeringer, som er gjort til genstand for projektets analyser og refleksioner. Det er den offentlige meningsdannelse omkring dette fænomen, som projektet tager sigte på at belyse.

Projektets empiriske omdrejningspunkt

Det er valgt at gøre de danske pensionsinstitutioners investeringer (og ikke et generelt begreb om etiske investeringer) til projektets empiriske omdrejningspunkt. Etiske investeringer er, som det vil fremgå, et begreb, der kan referere til alle typer af investorer fra individer til institutioner og til alle typer af investeringer fra obligationer til aktier. Den danske debat har dog handlet om nogle bestemte investorer og nogle bestemte investeringer. Etik-debatten har sat fokus på de danske pensionsinstitutioner – livs- og pensionsforsikringsselskaber, pensionskasser og arbejdsmarkedspensionsselskaber, Arbejdsmarkedets Tillægspension (ATP) og Lønmodtagernes Dyrtidsfond (LD). Etik-debatten har fokuseret på pensionsinvesteringerne i almindelighed og pensionsinstitutionernes aktieinvesteringer i særdeleshed og er blevet en del af spillet om, hvordan den danske pensionsformue skal placeres. Etiske investeringer bliver i dette projekt først og fremmest betragtet som et tema i debatten om forvaltningen af den hastigt voksende danske pensionsformue. Et tema som sætter fokus på spørgsmålet om, hvor langt pensionsinstitutionernes investeringsmæssige ansvar rækker. Rækker det længere end til generering af det størst mulige afkast til pensionsopsparerne? Skal pensionsinstitutionerne inddrage etiske, sociale, miljømæssige kriterier i deres investeringsbeslutninger? Hvordan skal de i givet fald gøre det? Og hvor meget har pensionsopsparerne at skulle have sagt i denne sammenhæng? Det er blandt andre disse spørgsmål, som debatten har aktualiseret.

Som antydnet fokuserer projektet på den hjemlige udvikling inden for etiske investeringer. Projektets analysestrategi er specifikt lagt an på at belyse de temaer og problemstillinger, som er trådt frem i den danske debat. Dermed ikke sagt at den internationale udvikling inden for etiske investeringer helt negligeres. For at give en baggrund for den danske udvikling og for at markere nogle grundlæggende

forskelle mellem den måde etiske investeringer er blevet debatteret på herhjemme og i udlandet, ses der i det følgende afsnit (1.2.) på udviklingen i USA og UK. Den danske udvikling skal ses i sammenhæng med den internationale udvikling på området.

Fokus på temaerne etik og demokrati

Det er valgt at fokusere på to temaer i debatten om pensionsinvesteringerne. Det ene tema er etik. Det andet tema er demokrati. Projektet har som udgangspunkt haft til formål at kaste lys over den danske debat om etiske investeringer. Men når man beskæftiger sig med dette emne, og belyser det med udgangspunkt i pensionsinvesteringerne, dukker demokrati op som et tema, der næsten uomgængeligt må medinddrages. Den systemiske – eller relationelle – pointe er, at debatten om etik er tæt knyttet til og skal forstås i sammenhæng med den debat, der har været om demokratisering af pensionsinstitutionerne og deres investeringer. Der er tale om to temaer, som er nært beslægtede, som gensidigt aktualiserer hinanden, og som ydermere har en fællesnævner, der gør det særlig relevant at belyse dem i sammenhæng. Temaerne har det til fælles (og det synes at adskille dem fra andre temaer i debatten om pensionsinvesteringerne), at de er udtryk for, at forvaltningen af den danske pensionsformue bliver lagt an på andet og mere end rent økonomiske betragtninger. Med fokuseringen på spørgsmål om etik og demokrati tager projektet sigte på at belyse grænseflader mellem økonomi og politik og moral og offentlighed, som de træder frem i debatten om pensionsinvesteringerne. Dermed kommer projektet til at adskille sig fra gængse investeringstekniske og kvantitativt orienterede fremstillinger af dette emne. Man kan tale om en kvalitativ fokusering på *italsættelser* af pensionsinvesteringerne over for gængse kvantitative *italsættelser* af disse investeringer.

Pensionsinvesteringer (og investeringer generelt) er almindeligvis økonomers og finansieringseksperterets gebet. Gængse fremstillinger af emnet opererer *inden for* rammerne af en økonomisk logik. I dette projekt ses der – til forskel herfra – på, hvordan debatten om pensionsinvesteringerne aktualiserer og knytter an til *forskel-lige* logikker og koder. Som nævnt kan debatterne om etik og demokrati betragtes som udtryk for, at pensionsinvesteringerne ikke længere er et rent økonomisk anliggende. I forhold til investeringspraktiske og investeringsteoretiske ekspertdiskurser skal det pointeres, at det foreliggende projekt er skrevet fra en outsiders perspektiv – med de muligheder og begrænsninger det så indebærer. Og så skal det endnu engang understreges, at selv om også spørgsmål om demokrati inddrages, er det etik, der er projektets ledende tema. Projektet tager først og fremmest sigte på at belyse den danske debat om etiske investeringer.

Fokus på offentlig meningsdannelse – offentlighed som analyseniveau

Fokuseringen på de offentlige aspekter af problematikken markerer en afgrænsning og dermed en begrænsning. Projektets analyser beskæftiger sig ikke med, hvad der er foregået bag kulisserne i pensionsregi, men alene på hvad der er foregået på den offentlige scene. Metodisk betyder det, at projektet empirisk bygger på offentligt tilgængeligt (skriftligt) materiale. Der ér foretaget interviews med forskellige nøgleaktører i og omkring den danske pensionsbranche, men i projektets empiriske analyser er det – med enkelte undtagelser² – valgt at se bort fra disse kilder. Det er således valgt at foretage en konsekvent afgrænsning, der samtidig kan formuleres som en metodisk pointe. Det er den offentlige meningsdannelse, der søges belyst. Og dermed må projektet begrænse sig til at se på offentligt tilgængeligt materiale og udgrænse det private, jf. følgende sontring taget fra Splichal:

”Public ... is what can be seen by everyone, what is accessible to everyone or at least to many, what is happening within the sight of the citizens, spectators (readers, listeners, viewers) and buyers ... whereas the private is hidden and confidential, and ... carried out within a narrow circle of individuals” (Splichal 1999:17-18).

Projektets analyser bevæger sig på policy-niveau – der fokuseres på pensionsinstitutionernes investeringspolitikker og beskrivelser af sig selv som investorer. Men, kan man spørge, risikerer man ikke derved at ende op med en meget overfladisk analyse? Hertil kan svares med et andet spørgsmål: overfladisk i forhold til hvad? Projektets pointe er, at den offentlige meningsdannelse omkring pensionsinvesteringerne indeholder sin egen kompleksitet. En kompleksitet, som blot ikke strækker sig ind i de enkelte pensionsinstitutioners indre, men derimod ud i det offentlige rum. Det er kompleksiteten i offentlige meningsudvekslinger, som dette projekt belyser. Projektet fokuserer på brudflader mellem organisation og offentlighed – ikke på organisationsinterne forhold. Det er et valg, som vel at mærke ikke kun er udtryk for en negativ afgrænsning. Det kan også begrundes positivt. Afgrænsningen er udtryk for en begrundet formodning om, at det er på det offentlige plan, at der for alvor er blevet markeret en forskel i den hjemlige udvikling inden for etiske investeringer. Det er en udvikling, som endnu befinder sig på et meget tidligt stadie. Det er endnu svært at gennemskue, hvilke konsekvenser – om nogen – debatten om etiske investeringer har haft for pensionsinstitutionernes

---

² Disse undtagelser skal præciseres. I tre tilfælde refereres der til konkrete interviews. Afsnit 1.2. indeholder to længere citater fra et interview med Steve Lydenberg, ledende analytiker hos Kinder, Lydenberg & Domini – USA’s (og verdens) førende selskab inden for information og rådgivning om etiske – eller socialt ansvarlige - investeringer. Afsnit 5.0. indeholder et kort citat fra et interview med en anonym(iseret) investeringschef fra den danske pensionsbranche. I afsnit 6.1. og 6.5. henvises der til et interview med Pensionsmarkedsrådets formand, Linda Nielsen. I afsnit 8.2. henvises der til et interview med adm.dir. Paul Bruniche-Olsen, Lærernes Pension.

konkrete investeringsmæssige aktiviteter. Det er i øvrigt meget vanskeligt at få adgang til information om, hvordan spørgsmål om etik konkret håndteres i den investeringsmæssige praksis. Etiske investeringer er med mediedebatten blevet et politisk meget følsomt emne for pensionsinstitutionerne. Når der ses bort fra offentligt tilgængelige investeringspolitikker og retningslinier, er det således et emne, som der ikke er den store åbenhed omkring.

Mellem økonomi, massemedier og politik

Debatten om pensionsinvesteringerne belyses som et samspil mellem økonomi, massemedier og politik. Inspirationen til dette snit kommer fra den systemteoretiske samfundsforståelse. Luhmann beskriver det moderne samfund som funktionelt differentieret. Det moderne samfund er polycentrisk, hvilket vil sige, at det hverken har et centrum eller en spids, men er uddifferentieret i funktions-systemer, der opererer ud fra forskellige funktionsspecifikke kommunikationsmedier og hertil knyttede koder og programmer for iagttagelse. Blandt de primære funktionssystemer skal nævnes (de respektive kommunikationsmedier i parentes): *økonomi* (penge), *politik* (magt), *retten* (legalitet), *videnskab* (sandhed), samt *massemediernes*, der ikke former et eget kommunikationsmedie, men virker som samfundsmæssigt udbredelsesmedie og opererer med nyhedsværdi som primært styringsmiddel. Analysedesignet er lagt an på at belyse koblinger mellem forskellige funktionssammenhænge, som de træder frem i debatten om pensionsinvesteringerne. Det offentlige spil om pensionsinvesteringerne skal således forstås polykontekstuel. Som et samspil mellem økonomi, massemedier og politik.

Der er ikke afsat et særskilt afsnit til belysning af den retsligt kodificerede kommunikation. Dermed ikke sagt, at juridiske aspekter er uden betydning for det behandlede emne. Argumentet for denne afgrænsning er for det første, at de juridiske aspekter kan indfanges gennem en analyse af de tre andre kommunikationsformer, da de medinddrager juridiske aspekter, og for det andet, at den juridiske kommunikation empirisk betraget ikke er tilstrækkeligt omfangsrig og substantiel til at retfærdiggøre en særskilt analysedel (lovrammerne for pensionsinstitutionernes investeringer bliver i øvrigt gennemgået i afsnit 1.3.).

Projektets empiriske analyse falder i tre dele. *Den første del* (kapitel 6) belyser, hvordan pensionsinvesteringerne konstrueres som problem inden for det politiske system. Der fokuseres her på Økonomiministeriets betænkning nr. 1306: ”Demokrati og åbenhed om pensionsinstitutionernes investeringsbeslutninger” (Økonomiministeriet 1995) og på rapportererne fra Pensionsmarkedsrådet (Pensionsmarkedsrådet 1998, 1999, 2001). Det er med Økonomiministeriets betænkning, at spørgsmålet om demokratisering af pensionsinvesteringerne bliver sat på den politiske dagsorden. Det er også denne betænkning, der giver anledning til oprettelsen af Pensionsmarkedsrådet, som har fået til opgave at skabe større synlighed og

offentlig bevågenhed omkring pensionsforhold – herunder spørgsmål om demokrati og etiske investeringer. Det er i dette projekt valgt at betragte de nævnte tekster som udtryk for, hvordan spørgsmål om etik og demokrati italesættes ud fra en politisk styringslogik. Teksterne betragtes som udtryk for de muligheder og begrænsninger, der fra politisk hold sættes for politisk indgriben i pensionsforhold. Det skal samtidig pointeres, at man også kunne have valgt at betragte Økonomiministeriets betænkning fra en retslig vinkel. Betænkninger kan have officiel status som juridiske dokumenter med retsvirkning. Men i dette projekt er det altså valgt at læse betænkning nr. 1306 med politiske briller – som et udtryk for en politisk styringslogik.

Den anden del (kapitel 7) belyser, hvordan pensionsinvesteringerne konstrueres som problem i massemedierne. Mere præcist: i den danske presse. I denne del er det den massemedierede debat om etiske investeringer, der er genstand for analysen. Den centrale pointe er her, at massemedierne – med deres hang til at forenkle komplekse sager og forkærlighed for det sensationsprægede, for konflikter og skandaler – må medregnes som en aktiv variabel i debatten om pensionsinvesteringerne. Man kan i princippet vælge at betragte massemediernes behandling af emnet som 'støj', som noget der blot står i vejen for eller forstyrrer saglig kommunikation om de spørgsmål, som det virkelig drejer sig om: hvordan kan der bedst foretages etisk, socialt, miljømæssigt forsvarlige investeringer? Og hvilken stillingtagen kan man forvente fra pensionsinstitutionerne på dette område? Med det perspektiv på problematikken, som anlægges i det foreliggende projekt, bliver denne 'støj' dog en meget væsentlig del af fortællingen. Etik-debatten gøres i sig selv til problem og genstand for analysen, som tager sigte på at forstå selve debatten (som udtryk for iagttagelse) – ikke kun det, debatten handler om (det iagttagede). Det er den sociale – i al dens kompleksitet ofte rodede og uskønne – skabelse af forestillinger om etik, demokrati og pensionsinvesteringer, som med fokuseringen på den offentlige meningsdannelse er gjort til genstand for analysen. Der lægges særlig vægt på at belyse det fortættede forløb – i maj-juni 1997 – med hvilket den danske debat om etiske investeringer blev til. Behandlingen af dette forløb udgør den mest omfangsrige del af den empiriske analyse.

Der er flere grunde til denne prioritering af tilbageblikket. Dette er det første længerevarende forskningsprojekt på hjemlig grund, der beskæftiger sig med etiske investeringer, og det synes i sig selv at være et argument for detaljeret at dokumentere og reflektere over, hvordan temaet først kom til syne. Etik-debattens indhold og fortættede forløb udgør et andet argument. Debatten i maj-juni 1997 udgør et tekstuel mikrokosmos, hvor snart sagt alle tænkelige aspekter af fænomenet etiske investeringer bliver vendt og drejet, problematiseret, kritiseret og sat på prøve. Desuden markerer dette forløb fortsat kulminationen på den offentlige interesse for emnet herhjemme. Der blev formentlig skrevet mere om etiske investeringer i

den lille måneds tid, som denne debat stod på, end der er blevet skrevet om emnet i den mellemliggende periode. Hvor fortættet og indholdsrig debatten end er, kan den dog trænge til en struktureret genlæsning, da den er fuld af halvkvædede genstandskonstruktioner og hurtige konklusioner. Men det er en illustrativ case til belysning af forholdet mellem investorer, virksomheder, massemedier og offentlighed. Og så er det en debat, der – på godt og ondt – synes at have fået stor betydning for den efterfølgende udvikling på området. Det skal pointeres, at debatten i 1997 ikke alene er gjort til genstand for analysen, men også er kommet til at virke som et analysestrategisk afsæt for projektet. Derved skal forstås, at debatten og de problemstillinger som den har aktualiseret, har været den primære empiriske inspirationskilde i forbindelse med afgrænsningen af analysens genstandsfelt og valget af de teoretiske begreber og problemstillinger, som analysen er bygget op omkring.

Den tredje del (kapitel 8) belyser, hvordan pensionsinvesteringerne konstrueres som problem inden for det økonomiske system. Der fokuseres her på, hvordan spørgsmål om etik og demokrati optræder i pensionsinstitutionernes investeringspolitikker og beskrivelser af sig selv som investorer. Analysen når således endelig frem til en belysning af sagens kerne: spørgsmålet om hvordan de danske pensionsinstitutioner forholder sig til spørgsmål om etik og demokrati.

De tre dele skal til sammen give et indblik i, hvilke koder, temaer og problemstillinger, som er på spil i den sociale skabelsesproces, som debatten om de etiske og demokratiske aspekter af de danske pensionsinvesteringer udgør.

Projektets centrale teoretiske begreber: risiko, moral, offentlighed

Projektets belysning af debatten om pensionsinvesteringerne, og den (system)teoretiske forståelse af offentlig meningsdannelse der præsenteres, kredser om tre begreber: risiko, moral og offentlighed. Projektet fokuserer på risikoaspekter, moralske aspekter og offentlighedsaspekter af debatten om pensionsinvesteringerne. Det skal understreges, at det ikke er en teori om etiske investeringer, der skrives. Som det vil fremgå af afsnit 1.2., findes en sådan teori i øvrigt ikke. Projektets teoretiske bidrag består i fremstillingen af et analyseapparat til belysning af debatten om pensionsinvesteringerne og til belysning af offentlig meningsdannelse mere generelt. Men hvordan skal risiko, moral og offentlighed så forstås, når udgangspunktet er en systemteoretisk konstruktivisme? Systemteorien er en teori om anden-ordens iagttagelse. I et systemteoretisk anden-ordens perspektiv skal risiko, moral og offentlighed forstås som måder at iagttage på – som iagttagelsespunkter for analysen af debatten om pensionsinvesteringerne (pensionsinvesteringerne iagttages med risiko for øje, med moral for øje, med offentlighed for øje, etc.), og som iagttagelsesformer der kan iagttages i denne debat.

Ved risiko skal, som indikeret, ikke forstås investeringsrisiko i snæver forstand. Risiko skal forstås bredere – som et led i et socialt, samfundsmæssigt spil om

ansvar og ansvarsfordeling. Debatten om etiske investeringer betragtes som et udtryk for risikokommunikation – som et spil om ansvarsfordelingen mellem virksomheder, investorer, forbrugere (marked, offentlighed) og stat, når det kommer til at håndtere og regulere de risici, der er forbundet med virksomheders aktiviteter.

Vedrørende projektets behandling af moralske temaer, skal det understreges, at udgangspunktet er en beskrivende moralsociologi, ikke en normativ moral-filosofi. Med udgangspunkt i systemteorien foretages der en analyse af det semantiske spil, som den offentlige debat om etiske investeringer udgør. Debatten om etiske investeringer betragtes som et udtryk for, at pensionsinvesteringerne – som tema i samfundets kommunikation – er blevet moraliseret. Pensionsinvesteringerne bliver nu ikke længere blot vurderet ud fra en økonomisk målestok – som et spørgsmål om større eller mindre afkast. De bliver også vurderet moralsk – som et spørgsmål om, hvorvidt eller i hvilken forstand pensionsinstitutionerne gennem deres investeringer bidrager til at fremme det rigtige og modvirke det forkerte. Denne udvikling belyses med udgangspunkt i en systemteoretisk moralsociologi. Det er et perspektiv, som har særligt øje for de konfliktpotentialer, der er knyttet til moralsk kommunikation, og som er særligt relevant i forhold til at belyse, hvordan massemedierne italesætter kritik af virksomheder og investorer i moralske termer og konstruerer risikoproblemer som moralske problemer – og derved aktiverer moralen som en form for samfundsmæssig alarmfunktion. Den massemedierede debat om etiske investeringer ender i moralsk ladet konflikt, og den systemteoretiske moralsociologi kan med sit blik for den moralske kommunikations polemiske skyggeside bidrage til at kaste lys over denne udvikling.

Endelig fokuseres der på begreber om offentlighed og offentlig mening. Der argumenteres for, at pensionsinvesteringerne med aktualiseringen af temaerne etik og demokrati bliver gjort til genstand for offentlighedsbetragtninger – de bliver iscenesat som et offentligt, alment anliggende. At offentligheden og dens mening(er) tillægges stor betydning i den konkrete sammenhæng hænger sammen med, at det er borgernes – den brede offentligheds – pensionspenge, det drejer sig om. Mange af pensionsinstitutionerne har en så bred samfundsmæssig berøringsflade, at en bred offentlighed kan betragtes som interessenter i forhold til deres aktiviteter. I nedenstående skema er listet de pensionsinstitutioner, som har taget offentlig stilling til spørgsmål om etik (og som inddrages i analysen i kapitel 8) med angivelse af – og sorteret efter – antal medlems-/kunderelationer.

Antallet af interessenter gør det på den ene side vanskeligt og problematisk at tale om fælles interesser eller værdier (udover det mest basale: at det er vigtigt, at der sikres en god forrentning af den opsparede kapital). På den anden side både mulig- og nødvendiggør den brede medlemskare, at der foretages forenklinger, når der tales om medlemmernes interesser. Et forhold der synes at have åbnet op for offentlighedsbetragtninger, der så er brugt med, mod og af pensionsinstitutionerne.

Pensionsinstitution	Antal medlemmer/indbetalere pensionskunder (cirka-tal)
Arbejdsmarkedets Tillægspension ATP)	4,3 mio.
Lønmodtagernes Dyrtidsfond (LD)	1,4 mio.
PFA Pension	550.000
PensionsSelskaberne	400.000
Industriens Pension	300.000
Pen-Sam	200.000
Danica Pension	190.000
Kommunernes Pensionsforsikring (KP)	185.000
Tryg-Baltica	130.000
Lærernes Pension	58.000
Magistrenes Pensionskasse	39.000
Juristernes og Økonomernes Pensionskasse (JØP)	25.000
Danske civil- og akademiingeniørers Pensionskasse (DIP)	14.000
Arkitekternes Pensionskasse	5.000

Kilde: de respektive selskaber og deres respektive web-sites (november 2001).

Med aktiveringen af offentlighedsbetragtninger sættes der et supplerende pejlemærke i debatten. Udover at der bliver talt om, at pensionsinstitutionerne skal gøre det moralsk rigtige, bliver der også talt om, at pensionsinstitutionerne skal indstille sig på og handle i overensstemmelse med folkestemningen. Den offentlige mening kommer im- og eksplicit til at virke som et normativt ideal og en væsentlig legitimerende faktor i debatten – som oftest fremstillet i skikkelse af den politiske forbruger. Med systemteoretiske begreber om offentlighed og offentlig mening kan der spørges til, hvordan offentligheden konstrueres og virker som en særlig iagttagelsesform i debatten om de danske pensionsinvesteringer.

Problemformulering

Projektets erkendelsesinteresse kan sammenfattes i den følgende problemformulering. Projektet tager sigte på at belyse,

Hvordan der med aktualiseringen af temaerne etik og demokrati sættes nye betingelser for forvaltningen af den danske pensionsformue.

Med en mere generel – og uddybende – formulering tager projektet sigte på at belyse:

Hvordan der i samspillet mellem økonomi, massemedier og politik og i spændingsfeltet mellem iagttagelsesformerne risiko, moral og offentlighed sættes nye betingelser for investorers og virksomheders virke i samfundet.

Disse formuleringer fokuserer på teoriens (konstruerende) møde med det empiriske genstandsfelt. I teoretiske termer bliver det centrale spørgsmål:

Hvordan systemteorien kan bidrage til at kaste lys over offentlig meningsdannelse i almindelighed og den offentlige meningsdannelse omkring pensionsinvesteringerne i særdeleshed.

Hermed er de overordnede rammer for projektet angivet. Før projektets erkendelsesinteresse og problematiseringer præciseres og begrundes yderligere, skal der kastes et blik på den udenlandske udvikling inden for etiske investeringer, og i forlængelse heraf skal der gives et kort rids af den hjemlige udvikling på området. Inden for de seneste par år er etiske investeringer for alvor begyndt at vinde fodfæste på det europæiske kontinent. Dette blandt andet med ”Triple Bottom Line Investing” konferencen, som blev afholdt første gang i 1999 og siden har været en årligt tilbagevendende begivenhed. Det skal nævnes, at konferencen afholdes på Erasmus universitetet i Rotterdam, og at den tredobbelte bundlinie er formuleret som tre P’er: *People, Planet, Profit*. Generelt har diskursen omkring etiske investeringer været angelsaksisk præget med USA som absolut førende og med UK som nummer to på listen over toneangivende lande. I det følgende afsnit gives der – med henblik på at sætte den danske udvikling i perspektiv – et kortfattet overblik over, hvordan etiske investeringer har manifesteret sig som fænomen i USA og UK. Der ses på den etiske investerings definitioner, historik og metodik, og der fokuseres særligt på den amerikanske udvikling.

1.2. Etiske investeringer som felt og social bevægelse – erfaringer fra USA og UK

Som nævnt er etiske investeringer på ingen måde et særligt dansk fænomen. Der er tale om en udvikling – om en social bevægelse – som særligt i USA har en længere forhistorie. Før der ses nærmere på den historiske baggrund for fænomenet, skal der knyttes nogle kommentarer til de definitoriske aspekter. Hvad skal der mere præcist forstås ved etiske investeringer?

Definitioner

Etiske investeringer er en af mange betegnelser, der benyttes til at beskrive en særlig måde at investere på. Ifølge Mackenzie & Lewis refererer etiske investeringer (ethical investment) til: ”all kinds of investments that mix ethical with ordinary financial motivations or objectives. It includes green, social, and socially responsible investment” (Mackenzie & Lewis 1999:440). I ”The Social Investment Almanac” (Kinder, Lydenberg & Domini 1992) defineres en social investering (social investment) som:

”An investment that combines an investors financial objectives with his or her commitment to social concerns, such as peace, social justice, economic development, or a healthy environment; an investment, which may or may not

have economic return as its principal goal, made with an intent to take into account the impact of the investment on the society in which the investment is made” (Kinder, Lydenberg & Domini 1992:852).

Slår man i samme værk op under ”ethical investment” finder man definitionen: ”A social investment” (ibid.:837). De forskellige betegnelser, der benyttes, er altså ikke så meget udtryk for indholdsmæssige forskelle, som de er variationer over det samme tema. En pointe man også finder hos Steve Scheuth fra Social Investment Forum (den ledende amerikanske netværksorganisation):

”Social investing, social[ly] responsible investing, socially aware investing, ethical investing, values-based investing, mission-based investing ... all describe the same concept. These terms tend to be used interchangeably within the investment industry to describe an approach to investing that integrates personal values and societal concerns into the investment decision-making process” (Steve Scheuth, citeret i Accountability 2000).

Der er mange forskellige betegnelser på spil inden for feltet, men de henviser i alt væsentligt til det samme. I USA er den mest anvendte betegnelse ”socially responsible investing” (SRI). I England har det været ”ethical investing”, men SRI er også her ved at vinde indpas som den dominerende betegnelse. I Danmark har den hyppigst anvendte betegnelse som nævnt været ”etiske investeringer”. Inden for de seneste par år er ”værdibaserede investeringer” blevet føjet til diskursen som en alternativ betegnelse (se afsnit 1.3.). I pressens dækning af emnet er der desuden blevet anvendt betegnelser som ”politiske investeringer” (og ”politiske investorer”) og – med en polemisk undertone – ”politisk korrekte investeringer”.

En etisk investor kan være et individ eller en institution. Den amerikanske diskurs om etiske investeringer har et meget stærkt individualistisk præg, og derfor tales der som regel om etiske investorer som individuelle, private personer. I Europa fokuseres der i højere grad på det institutionelle niveau (en forskel som jeg vender tilbage til i slutningen af afsnittet). Selv om etiske investeringer som udgangspunkt kan henvise til alle former for investeringsaktiver, er det primært aktieinvesteringer, det drejer sig om i denne sammenhæng. Diskursen om etiske investeringer – eller SRI – sætter først og fremmest fokus på relationer mellem investorer og private virksomheder.

Den historiske udvikling

Ser man på den historiske baggrund, kan SRI spores tilbage til kvækerne i det 17. århundrede. Kvækerne nægtede at investere i og profitere af krig og slavehandel – store industrier på den tid, og er formentlig den første gruppe som har praktiseret, hvad der i dag betegnes som negativ screening af investeringer (Kinder, Lydenberg

& Domini 1994:12, Hutton et al. 1998:283)³. I USA er andre religiøse grupper og institutioner fulgt i kvækernes spor ved at nægte at investere i såkaldte "sin stocks" – aktier i virksomheder der har at gøre med alkohol, tobak eller gambling. I USA har religiøse grupper – og dermed religiøs etik – i det hele taget spillet en helt afgørende rolle i udviklingen inden for SRI.

Den moderne æra for SRI begynder (jf. Hutton et al. 1998:284), i slutningen af 1960'erne i konteksten af Vietnam-krigen og borgerrettighedsbevægelsen. SRI bliver mere socialt og politisk orienteret, dagsordenen bliver bredere og mere nuanceret og kommer til at indbefatte spørgsmål om miljø, menneskerettigheder, ligestilling, fredsbevarelse, o.l. Det handler nu ikke længere blot om at trække sig ud af virksomheder, hvis aktiviteter man ikke sympatiserer med, men om at søge at påvirke virksomheder. Det handler om at gøre en forskel gennem at øve indflydelse.

Op gennem 1970'erne og 1980'erne øges aktivitetsniveauet. Ikke mindst i forbindelse med kampagnen mod investeringer i Sydafrika. Sydafrika-spørgsmålet er i det hele taget SRI's krumtap frem til ophævelsen af apartheid i 1993. Siden da har tobak været øverst på dagsordenen. En anden central problematik inden for SRI er globaliseringen af økonomien og fremkomsten af den multinationale virksomhed. Det er en udvikling, som medfører begrænsninger i muligheder for statslig regulering af virksomheders aktiviteter. Man kan i den forbindelse tale om opløsning af nationalstaten, eller – mindre radikalt – om opløsning af nationale kontrol- og reguleringsmuligheder i forhold til det private erhvervsliv. Investoraktivisme repræsenterer – i samspil med andre former for aktivisme – en alternativ mulighed for at synliggøre problematiske forhold og lægge pres på virksomheder, hvor nationalstatslig regulering ikke er mulig, eller hvor internationale aftaler og konventioner ikke rækker til.

Generelt kan udviklingen inden for SRI beskrives som en bevægelse fra en etisk til en mere politisk orientering⁴. SRI er ikke længere blot et personligt etisk spørgsmål om, hvad den enkelte investor – ud fra egne værdier og overbevisninger – kan acceptere at investere i. Det er et socialt og politisk spørgsmål om, hvordan investorer bedst kan øve indflydelse i forhold til de beslutninger, der træffes i virksomhedsregi, og (om end i mindre grad) i forhold til de beslutninger der træffes i

---

³ Kinder & Domini definerer en screen som: "a criterion applied to a universe of potential investments that helps winnow the candidates" (Kinder & Domini 1997:12). En social screen defineres som: "a non-financial criterion applied in the investment decision-making process. More specifically a social screen is the expression of an investor's social, ethical or religious concern in a form that permits an investment manager to apply it in the investment decision-making process with other screens" (ibid.).

⁴ Jf. eksempelvis en Foucaultsk sondring mellem etik og politik. Foucault beskriver en holdning, der ikke blot er etisk, men også politisk således: "it does not consist in saying merely, "I protest", but in making of that attitude a political phenomenon that is as substantial as possible, and one which those who govern, here or there, will sooner or later be obliged to take into account" (Foucault 1984:377).

politisk regi. Kinder, Lydenberg & Domini beskriver forholdet mellem den etiske og den politiske orientering inden for SRI således:

”Socially responsible investors (also called social investors) are investors who factor ethical and moral considerations into the investment decision-making process. For a few investors, the motivation is pure avoidance. They do not want to profit from something that repels them: from nuclear weapons or tobacco products, say. For most, however the motivation is political. They want their money to move society toward positive objectives: a cleaner environment or a fair employment system, for instance. Thus, most socially responsible investors view their investment policies as another means to work toward a just society. For them, social investing is not an end in itself” (Kinder, Lydenberg & Domini 1994:1).

Det er først fra midten af 1980’erne og frem, at SRI får et decideret gennembrud. Det sker gennem kommercialisering og netværksdannelse. Der etableres nye organisationer og netværk, og der udvikles nye metoder og lanceres nye produkter. Denne udvikling tager fart op gennem 1990’erne, hvor SRI for alvor vinder kommercielt fodfæste. SRI kan i dag betragtes som et produkt på lige fod med andre mere traditionelle investeringsfonde. Og da det er et investeringsområde, som er præget af stor vækst, ser man en dobbelt bevægelse. SRI er blevet en del af den finansielle mainstream, og den finansielle mainstream er blevet en del af SRI – fordi der er et marked for sådanne fonde. Som Shapiro (i Kinder, Lydenberg & Domini 1992:17) udtrykker det, er SRI ”en markedsdrevet industri”. Gennem kommercialisering af den sociale ansvarlighed, er markedet i sig selv blevet en drivkraft i udviklingen. Sagens fremme kan nu gøres op i kvantitative økonomiske indikatorer – i investeret kapital og markedsandele. Og i USA har væksten været eksplosiv de seneste år, som tal fra Social Investment Forum viser.

SRI investeringer (i mia. dollars)	1995	1997	1999
	695	1.185	2.159

Kilde: Social Investment Forum, 1999 Trends Report.

I 1999 var investeringer for i alt ca. 16.300 mia. dollars under professionel amerikansk administration. Heraf blev mere end 2.000 mia. dollars administreret under hensyntagen til etiske, sociale, miljømæssige kriterier i en eller anden form. Det svarer til ca. 13% af de samlede investeringer (i 1997 var den tilsvarende andel 9%). SRI må i dag betragtes som en betydelig markedsfaktor.

SRI som social bevægelse

I USA og i UK finder man mobiliserede og funktionelt specialiserede netværk af aktører, der arbejder aktivt for at fremme SRI som sag. Man finder en decideret

SRI-bevægelse. Som Harrington (1992:viii) skriver: "Socially responsible investing (SRI) is much more than a successful investment strategy – it is, in every sense, a movement." Det er en social bevægelse, hvis ledende kræfter forstår og beskriver sig selv som aktivister, der arbejder for at fremme en social dagsorden.

SRI-bevægelsen omfatter for det første *udbydere af investeringsfonde, som er sammensat ud fra etiske, sociale, miljømæssige retningslinier*. I USA kan Calvert Social Investment Fund, Citizens Trust, Dreyfus Corporation, Parnassus Investments, Pax World Fund (der i 1971 – som den første investeringsfond overhovedet – begyndte at screene investeringer ud fra sociale kriterier), og Trillium Asset Management (tidligere Franklin Research & Development) regnes blandt de dominerende aktører. I UK er Friends Provident (Europas største udbyder), Henderson Investors og Jupiter Asset Management de centrale aktører. Friends Provident introducerede i 1984 Europas første etiske investeringsfond – The Friends Provident Stewardship Fund. De nævnte aktører har de største investeringsfonde og foretager egen research af virksomheder. Derudover udbyder en lang række finansielle mainstream-aktører SRI-fonde. Ikke fordi de nødvendigvis er engagerede i sagen, men fordi der, som nævnt, er et marked for socialt ansvarlige investeringer.

For det andet *udbydere af research og information om etiske, sociale, miljømæssige aspekter af virksomheders aktiviteter*. I USA (og på verdensplan) er Kinder, Lydenberg & Domini (KLD) førende på dette område. En anden ledende amerikansk udbyder er Investor Responsibility Research Services (IRRC). I UK har Ethical Investment Research Services (EIRIS) præget billedet. Udbuddet af research og information gør, at indtrængningsbarrierer er lave for mainstream-aktører. Investeringselskaber, som ønsker at udbyde et SRI-produkt, behøver ikke selv at researche virksomheder, men kan købe sig til den nødvendige information.

For det tredje *specialister i forskellige former for investoraktivisme*. Investoraktivisme kan tage form af deltagelse og udnyttelse af tale- og stemmeret ved generalforsamlinger, i investormøder med virksomheder eller – mere radikalt – i initiativer til eller deltagelse i kampagner mod virksomheder. På dette område har Interfaith Center on Corporate Responsibility (ICCR) spillet en stor rolle i USA. ICCR's motto er meget betegnende: "Inspired by faith – committed to action". Pensions & Investment Research Consultants (PIRC) er førende inden for råd og vejledning om corporate governance spørgsmål i UK.

For det fjerde *netværksorganisationer*, der virker som en slags brancheorganisationer, der arbejder på at informere om og promovere sagen og på at skabe netværksmuligheder og synergi mellem de mange forskellige involverede aktører. I USA er det ikke mindst Social Investment Forum (SIF), der påtager sig denne rolle. I UK er det søsterorganisationen The UK Social Investment Forum (UKSIF).

Luhmann skriver om protestbevægelser, at protester er kommunikationer, som er adresseret til *andre* og påberåber *deres* ansvar. Protestbevægelser kan rette kritik mod bestemte samfundsmæssige tilstande eller forhold, men gør det almindeligvis uden at tilbyde at træde i stedet for dem, der træffer beslutningerne og sidder med ansvaret (jf. Luhmann 1993d:125). SRI-bevægelsen bryder med denne systemteoretiske forståelse af den sociale aktivisme. Det er en bevægelse, som anføres af aktivister, der har valgt at arbejde inden for det finansielle system snarere end at stå uden for og stille krav til andre om at gøre noget. SRI-bevægelsen peger ikke blot på et problem, men søger aktivt at være en del af en løsning. SRI kan betragtes som den del af den sociale aktivisme, der arbejder med penge og søger at påvirke virksomheder gennem at investere i dem og få adgang til de indflydelsesmuligheder, som er givet aktionærer/medejere – eller som søger at påvirke virksomheder gennem at gøre et stort nummer ud af *ikke* at investere i dem.

En praksis uden en teori

Meget betegnende for en bevægelse, der er besjælet af en sådan ånd, har SRI udviklet sig som en praksis uden en teori. Det er, som Luhmann påpeger, et generelt kendetegn ved sociale bevægelser, at de ikke har nogen teori (Luhmann 1989a:125). SRI kan betragtes som en moddiskurs til neo-klassisk økonomisk teori og gængs finansiell praksis, men det er en moddiskurs, som ikke teoretiserer, men primært beskæftiger sig med praktiske og pragmatiske løsninger. I forlængelse heraf skal det bemærkes, at der ikke har udviklet sig et decideret forskningsfelt omkring SRI. Heller ikke inden for finansiering. Som Kurtz (1997:37) skriver: ”When they think of it at all, researchers in finance usually think of socially responsible investing (SRI) as a sideshow.” Faktisk er det kendetegnende for litteraturen om SRI, at mange af bidragene (eksempelvis Domini & Kinder 1986; Kinder Lydenberg & Domini 1992; Harrington 1992; Brill & Reder 1993; Kinder, Lydenberg & Domini 1994; Brill, Brill & Feigenbaum 1999) ikke er skrevet af akademikere, men af industry insiders med en aktiv interesse i at fremme sagen. Litteraturen om etiske investeringer består i vidt omfang af SRI-bevægelsens egne fortællinger om og iscenesættelser af sig selv og sagen. Mange af bøgerne om emnet består groft sagt af 10% ideologisk peptalk og begrundelser for SRI (der svinger lige fra politisk betonedede argumentationer til new age prægede holismer) og 90% investeringspraktiske trin-for-trin anvisninger på, hvordan den socialt bevidste investor kan komme i gang med SRI.

En af den moderne æras ’bibler’ er ”Ethical Investing” af Amy Domini og Peter Kinder (Domini & Kinder 1986). Denne bog – som lever op til ovenstående beskrivelse – hviler meget betegnende på tre antagelser:

- ”1. Every investment – whether in stocks or savings accounts or savings bonds – has an ethical dimension.
2. Investors can and should apply their ethical standards to potential investments.
3. Investors who apply their ethical criteria to investments are more succesful than those who do not.” (Domini & Kinder 1986:xi)

Der tilføjes: ”Assumptions 1 and 2 are philosophical and moral. They are not subject to proof. Assumption 3 is” (ibid.:xii). Med disse antagelser er den diskursive kurs sådan set sat for den udvikling, der har været inden for SRI i den mellem-liggende periode. Antagelserne 1 og 2 er et spørgsmål om personlige værdier og overbevisninger, snarere end noget der kan føres sagligt bevis for, mens antagelse 3 kan søges underbygget gennem analyser af statistisk materiale. Forholdet mellem etik og afkast er en af de helt centrale problemstillinger inden for SRI. Det er et emne, som er blevet taget op i en række artikler (se blandt andre Guerard 1997, Kurtz 1997, Waddock, Graves & Gorski 1999). De analyser, der hidtil er foretaget, synes at understøtte den påstand, at investeringsporteføljer, der er screenet ud fra etiske, sociale, miljømæssige kriterier, ikke underperformer i forhold til traditionelle porteføljer og markedet generelt. Det statistiske materiale er dog sparsomt, og de foreløbige resultater er ikke entydige.

Indeks-fonde

De statiske sammenligninger er blevet muliggjort af sammensætningen af såkaldte indeks-fonde eller *tracker funds*. Toneangivende blandt disse er The Domini 400 Social Index (DSI), der blev etableret i 1990 og administreres af Kinder, Lydenberg & Domini. DSI er sammensat af ca. 250 virksomheder fra Standard & Poors 500 indekset (S&P 500), ca. 100 store virksomheder udvalgt med henblik på at sikre indekset repræsentativitet på tværs af brancher og industrier og ca. 50 virksomheder, som er udvalgt, fordi de har en særligt markant social profil. Målet med etableringen af DSI har blandt andet været at skabe et diversificeret benchmark, som sociale investorer kan holde socialt screenede porteføljer op imod. DSI muliggør samtidig en sammenligning af socialt screenede og ’almindelige’ investeringer over tid. Det bemærkes, at en sammenligning mellem DSI og S&P 500 falder ud til DSI’s fordel. Tallene fremgår af nedenstående skema.

Afkast i Pct.	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
DSI	37,84	12,09	8,52	0,18	38,20	23,70	38,26	34,55	24,49
S&P 500	30,52	7,69	10,08	1,26	37,51	23,07	33,23	28,75	20,98

Kilde: Kinder, Lydenberg & Domini (2000).

Siden DSI blev introduceret, har indekset målt på relativt afkast slået S&P 500 hvert år på nær 1993 og 1994. En af de ”myter”, som SRI kæmper imod, er, at det må føre til lavere afkast (og større risiko), hvis man begrænser sine investeringsmuligheder gennem at inddrage etiske, sociale, miljømæssige kriterier i beslutningsprocessen (Brill, Brill & Feigenbaum 1999:12). Brill, Brill & Feigenbaum mener, at sammenligningen mellem DSI og S&P 500 beviser, at der kun er tale om en myte – at der er en positiv korrelation mellem virksomheders ansvarlighed og deres profitabilitet (ibid.:13). Som Kinder, Lydenberg & Domini (1994:1) udtrykker det: ”Conventional wisdom holds that you can’t mix money and ethics. Conventional wisdom is wrong. Socially responsible investors have proven it so.” Det er ikke mindst anvendelser af statistiske data baseret på indeks, som SRI-bevægelsen hænger sin ’bevisførelse’ op på. Som det toneangivende og længst løbende sociale indeks har DSI i høj grad bidraget til at synliggøre og legitimere SRI som en seriøs og profitabel måde at investere på. Det skal der knyttes en enkelt metodisk kommentar til. Som Hickman et al. pointerer, er der altid en blind plet forbundet med kvantitative analyser baseret på et indeks eller på en investeringsfonds performance:

”By examining the performance of social funds, the researcher bypasses the problem of measuring corporate social performance. There is, however, an implicit acceptance of the social screens used by the funds in any sample as an acceptable way of distinguishing socially responsible from less responsible firms” (Hickman et al. 1999:73).

DSI er sammensat ud fra følgende retningslinier eller screens: virksomheder, hvor to procent eller mere af omsætningen kommer fra militære våbensystemer, virksomheder, som tjener penge på at producere alkohol eller tobaksprodukter, og virksomheder, som tjener penge på spil-virksomhed, er sorteret fra. Det er el-selskaber med interesser i atomkraft også. Derudover opereres der med nogle kvalitative kriterier, som kan veje både for og imod virksomheder. Disse kriterier omfatter diversitet (køn, race), medarbejderforhold, miljø og produkter. Det er disse screens og kriterier for, hvad der er rigtigt og forkert, man implicit accepterer, når man anvender DSI som benchmark og som argument for etiske eller socialt ansvarlige investeringer.

Metoder: mellem screening og aktivisme

Hvordan arbejdes der så mere konkret med etiske investeringer? Ser man bort fra forskellige former for indeks, omfatter etiske investeringer tre komplementære tilgange (jf. Domini & Kinder 1986:2): 1) *negativ screening*, som indebærer et fravalg af virksomheder, der producerer produkter, leverer ydelser eller driver forretning på en måde, som ikke er i overensstemmelse med investorens værdier og over

bevisninger; 2) *positiv screening*, som indebærer et aktivt tilvalg af virksomheder, hvis produkter, produktionsformer, ydelser, forretningsførelse investoren har særlig sympati for; 3) *aktivisme*, som indebærer, at der investeres i virksomheder, som investoren ønsker at ændre, med henblik på at benytte de rettigheder, der er givet aktionærer/medejere, til at søge at få disse ændringer til at ske. Negativ screening og positiv screening kommer til udtryk som fravalg og tilvalg i forbindelse med opbygning af investeringsporteføljer. Den tredje tilgang kommer til udtryk i forskellige former for investoraktivisme (shareholder activism) (Kinder Lydenberg & Domini 1994:3)⁵. Forskellen mellem negativ screening og aktivisme kan også beskrives som en forskel mellem *frasalg* og *dialog*, mellem *exclusion* og *engagement* (de betegnelser der benyttes i UK) eller – med Hirschmans klassiske teoretiske formulering – mellem *exit* og *voice* strategier (Hirschman 1970).

Hirschman beskriver en situation, hvor en virksomhed eller en organisation oplever tilbagegang i performance. Der forekommer en absolut eller komparativ forringelse af kvaliteten af de produkter, der produceres, eller de ydelser der leveres. På to måder finder virksomhedens ledelse ud af, at der er noget galt. For det første ved at kunder holder op med at købe virksomhedens produkter, eller ved at ansatte forlader virksomheden (*exit*). For det andet ved at kunder eller ansatte giver udtryk for deres utilfredshed (*voice*) (Hirschman 1970:4):

”Voice is here defined as any attempt at all to change, rather than to escape from, an objectionable state of affairs, whether through individual or collective petition to the management directly in charge, through appeal to a higher authority with the intention of forcing a change in management, or through various types of actions and protests, including those that are meant to mobilize public opinion” (ibid.:30).

Hirschmans tematisering kan generaliseres således, at den beskriver handlemuligheder for aktionærer/kunder/ansatte/medlemmer, der er utilfredse med en virksomheds, en organisations, et politisk partis præstationer/formåen. I investerings-sammenhæng er det centrale spørgsmål, hvordan investorer bedst kan gøre indflydelse gældende – om det er ved slet ikke at investere i en given virksomhed eller gennem frasalg af aktier (*exit*), eller om det er gennem dialog med virksomheden (*voice*). Som nævnt er strategierne ikke gensidigt udelukkende, men komplementære. Screening af investeringer og investoraktivisme kan sagtens virke sammen. De kriterier, der anvendes til etisk screening af virksomheder, er typisk de samme, som

---

⁵ Udover *guideline portfolio investing* og *shareholder activism* opererer Kinder, Lydenberg & Domini (1994:3) også med en tredje form for sociale eller etiske investeringer: *investeringer i lokalområder* (community development investing eller targeted investing, jf. også Travers 1997:51, Hutton et al. 1998:285, Social Investment Forum 1999:5). En form, der ikke har spillet nogen rolle i den danske debat, og som der derfor ses bort fra i det foreliggende projekt.

aktive investorer inddrager i dialog med virksomheder. Det skal pointeres, at screenede fonde er den form for etiske investeringer, der har fået mest medieopmærksomhed, og som der er placeret flest penge i (Mackenzie & Lewis 1999:440). En række af de mest anvendte screeningskriterier er listet i nedenstående skema (det skal understreges, at rækkefølgen af kriterierne ikke er udtryk for en moralsk eller betydningsmæssig prioritering).

Negative screeningskriterier (fravalg)	Positive screeningskriterier (tilvalg)
(?sin stocks?) alkohol tobak gambling (spil) pornografi atomkraft våbenproduktion giftige produkter, pesticider forurenende aktiviteter global opvarmning, CO ² -udslip genetisk modificerede organismer dyreforsøg, dyrevelfærd børnearbejde, sweatshops arbejderrettigheder (ret til organisering) ligestilling (køn, race, religion) sundhed og sikkerhed på arbejdspladsen prævention og abort menneskerettighedskrænkelser totalitære regimer, støtte til terrorisme tredjeverdens spørgsmål generelt	bæredygtig produktion miljøinitiativer vedvarende energikilder (solenergi, vindkraft) ren transport naturlige og sunde produkter medarbejderudvikling og human resources produktkvalitet og forbrugerrelationer involvering i lokalsamfund åbenhed (disclosure)

Kilde: Jf. Brill, Brill & Feigenbaum (1999), EIRIS (1998), Kinder Lydenberg & Domini (1994), Oxford Research (2000).

Virksomheder kan screenes ud fra deres primære forretningsaktiviteter såvel som ud fra deres samarbejdsrelationer til andre virksomheder (herunder relationer til underleverandører) og deres ejerandele i andre virksomheder. Det giver sig selv, at der, når sådanne relationer inddrages i vurderingerne, åbnes op for en enorm kompleksitet og for hårfine afvejninger af, hvor grænsen mellem det acceptable og det uacceptable skal sættes.

Det bemærkes, at listen over negative kriterier er længere end listen over positive kriterier, og at det er under de negative kriterier, man finder de fleste af SRI-bevægelsens – og mere generelt den sociale aktivismes – mærkesager. Det er på den negative liste, man finder de emner, der er mest politisk rift om. Med tanke på massemediernes betydning for den offentlige meningsdannelse (se afsnit 5.5.) er det også på den negative liste, man finder de bedste og mest nyhedsværdige historier.

Historisk har SRI da også drejet sig mere om negative fravalg end om positive tilvalg. SRI-bevægelsens identitet har i høj grad været knyttet til negativ screening som investeringsform.

Tendensen inden for SRI går nu i retning af mere nuancerede metoder og produkter baseret på dialog (*engagement*) med virksomheder frem for screening, men det betyder ikke, at screening er på vej ud. Screening er en forenklet og relativt unuanceret investeringsform, som deler verden op i sort og hvidt og ser stort på gråzoner. Men netop derfor kan den være et stærkt instrument. Som en af SRI-bevægelsens ledende analytikere, Steve Lydenberg fra Kinder, Lydenberg & Domini udtrykker det:

”Screening is a crude tool. It is an on/off switch so it doesn’t allow for degrees of gradation. I think it’s an absolutely essential part of social investing and always will be. I think it makes .. and this is partly related to the fact that it’s a crude tool .. it makes a strong statement. This statement may not always be nuanced, may not always be finely tuned to particular circumstances, but what it says is that these are issues that are important. And it says that very strongly. The problem with engagement is that it is very easily watered down.” ... ”Engagement without the threat of divestment is a very weak tool.” ... ”You need to have screening to give engagement some force” (interview med Steve Lydenberg 2000).

Screenede investeringer er fortsat et af SRI-bevægelsens stærkeste kort. Ikke mindst fordi det er en forenklet investeringsform, som sender et stærkt budskab og netop i denne forstand har et skær af aktivisme over sig.

Effekter af SRI?

Men hvilken forskel har SRI så egentlig gjort i forhold til virksomheder og erhvervsliv? Konsulterer man litteraturen om emnet, kan man få det indtryk, at SRI har gjort en meget stor forskel eller i hvert fald indeholder et meget stort fremtidigt påvirkningspotentiale. Den følgende formulering af rationalet bag SRI er ikke atypisk for litteraturen om emnet:

”Suppose each of your investment dollars – including every dollar in your bank account – could help build the world you want for yourself and your family *and* earn you a healthy return besides? Well, that’s exactly what your money *can* do. With every passing day, more individuals and institutions are joining the parade of socially responsible investors, which means that their influence is making ever greater impacts on the marketplace.” ... ”When investors place their money with social consequences in mind, it becomes a powerful force for good.” ... ”As more and more investment money is directed towards companies whose products, services, and practices contribute to a better world (and withdrawn from those that don’t), all business will get the

message. Money does talk, after all. So certainly one of the most efficient ways to create the world you want is to invest in it” (Brill & Reder 1993:11,12,13).

Spørger man Steve Lydenberg fra KLD, får man et mere jordnært – og mindre idealistisk – svar:

”I think social investing is still at a point where it has not historically had much influence on corporations. It is at a point where it has the potential for influencing corporations in two very strong ways. One, on disclosure – if the market is going to influence corporations’ social behavior you have to have disclosure of social information.” ... ” The other area where I think social investing is poised to be influential is the creation of positive models. Social investing has in many ways been negative, but the positive model is something which is implicit in the larger question of what’s the role of for-profit corporations in society. And I think social investing is ideally situated to suggest certain answers in that area” (interview med Steve Lydenberg 2000).

Ifølge Lydenberg har SRI historisk ikke haft den store indflydelse i forhold til virksomheder. Men SRI har potentiale for indflydelse på to områder. Når det drejer sig om at skabe *åbenhed* omkring virksomheders aktiviteter – herunder ikke mindst åbenhed omkring etiske, sociale, miljømæssige forhold. Og når det drejer sig om at skabe *positive modeller* for privat økonomisk virksomhed i det moderne samfund.

Den danske udvikling i perspektiv

Med debatten om etiske investeringer er denne udvikling nået til Danmark. Der er tidligere talt om politiske forbrugere og politiske virksomheder. Nu tales der også om politiske investorer. Pedersen (1994) beskriver dette som en del af en samfundsøkonomisk udvikling fra markedsøkonomi over blandingsøkonomi til forhandlingsøkonomi. Pensionskapitalen er særligt siden debatterne om økonomisk demokrati (ØD) og fondssocialisme i 1970’erne blevet tillagt en meget væsentlig samfundsmæssig betydning. Det handler ikke længere blot om at sikre den enkelte pensionsopsparers udbytte. Det handler om at sikre den samfundsøkonomiske udvikling for herigennem at sikre realværdien af den enkeltes opsparing. Fra begyndelsen af 1980’erne og frem er der blevet lagt en samfundsøkonomisk helhedsopfattelse til grund for anbringelsen af pensionsmidler i private erhvervsvirksomheder (Pedersen 1994:109,110). Pensionskapitalen er blevet politiseret. I forlængelse heraf har 1990’erne så bragt en debat om etik. Goul Andersen beskriver – med en typisk formulering – udviklingen således:

”Den politiske forbruger har i 1990’erne fået følgeskab af endnu en sær, ny skabning: Den politiske investor. I det post-kapitalistiske samfund, hvor institutionelle investorer – ikke mindst lønmodtagernes pensionskasser – afløser de

traditionelle privatkapitalister, er det blevet mere og mere udbredt, at investorerne stiller etiske krav til deres investeringer. Inspirationen er bl.a. kommet fra USA” (Goul Andersen 1998:53).

Det kan være, at danske pensionsinstitutioner henter inspiration fra USA, når de formulerer etiske retningslinier for deres investeringer. Samtidig er det dog vigtigt at pointere, at der er afgørende forskelle mellem den måde, der tales om etik og investeringer på i USA, og den måde der tales om etik og investeringer på herhjemme. Den amerikanske diskurs om etiske investeringer er i udpræget grad individualistisk orienteret. I Danmark (og i Europa generelt) har diskursen i langt højere grad et kollektivt og institutionelt præg. Den amerikanske diskurs knytter an til en markedslogik. Der lægges først og fremmest vægt på det enkelte individs frie markedsvalg, og på de muligheder for at investere i overensstemmelse med egne værdier og overbevisninger, som SRI tilbyder den enkelte, private investor⁶. I Europa – og ikke mindst på kontinentet – bærer diskursen præg af, at en stor del af pensionskapitalen er placeret i kollektive ordninger, som administreres af institutionelle investorer. Dermed kommer debatten om etiske investeringer til at fokusere på institutionelle investorer, som træffer beslutninger på vegne af et kollektiv af individer, snarere end på det enkelte individs frie markedsvalg. Således også i Danmark, hvor debatten, som nævnt, er kommet til at dreje sig om forvaltningen af den danske pensionsformue.

Den amerikanske diskurs om etiske investeringer er præget af religiøse og politiske dagsordener, der kommer til udtryk i en skønsom blanding af aktivisme og kommercialisme med det frie markedsvalg som det givne udgangspunkt. Til forskel herfra har den danske debat om etiske investeringer drejet sig om penge, som ikke er underlagt direkte markedskontrol. Debatten har drejet sig om forvaltningen af de opsparede midler i kollektive og obligatoriske arbejdsmarkedspensionsordninger, og har sat fokus på institutioner som politisk og via lovgivningen er sat til at udfylde en ganske bestemt samfundsmæssig funktion: at sikre pensionsopsparerne økonomisk tryghed i alderdommen. Den øgede opmærksomhed omkring

---

⁶ Et par eksempler på den markante individualisme, der præger den amerikanske diskurs om etiske investeringer: Brill & Reder formulerer formålet med SRI således: ”socially responsible investing simply means money management and investment decisions made according to both financial and ethical criteria. Not just any ethical criteria, however – *your* criteria. SRI is not about satisfying someone else’s political or social agenda. Although most socially responsible investors would agree generally about a broad range of issues, the emphasis in SRI is on your individual ethical stance” (Brill & Reder 1993:12). Også Amy Domini giver udtryk for, at det personlige projekt kommer før det kollektive og politiske, når det gælder etiske investeringer: ”Two goals – personal consistency and advancing corporate social responsibility – work together to shape the ways in which we invest with values. But generally it is the first goal that creates awareness of the underlying issues” ... ”The simple avoidance of profiting from a practice you abhor helps bring you closer to a consistency or a holistic sense of purpose” (forord til Brill, Brill & Feigenbaum 1999:xvi,xvii).

arbejdsmarkedspensionerne skyldes ikke mindst væksten i pensionsformuen, jf. nedenstående skema.

Pensionsformuen hos livsforsikringsselskaber, pensionskasser, ATP og LD	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
I mia. kr.	535,2	620,4	650,7	698,6	785,5	895,6	1.011,5	1.190,1
I pct. af BNP	59,9	68,9	67,4	69,2	74,0	80,5	86,9	98,1

Kilde: Beregnet ud fra tal i Forsikringsoplysningen: Forsikring og pension i Danmark – Statistik 2000

Pensionsformuen udgør en væsentlig og stadigt større del af samfundets samlede opsparing og skal bidrage til at sikre den fremtidige velfærd. Dette overordnede samfundsøkonomiske hensyn kommer til udtryk ved, at pensionsinstitutionerne gennem lovgivningen er forpligtet til at søge at generere det størst mulige afkast af deres investeringer. Et andet spørgsmål er, om eller i hvilken forstand pensionsinstitutionerne har mandat til at investere etisk – også selv om det måtte forventes at indvirke negativt på afkastet. Dette med tanke på at de hver især repræsenterer et meget stort antal medlemmer, som ikke selv har truffet beslutning om at være kunder i butikken, som ikke (omkostnings)frit kan flytte deres penge et andet sted hen, og som må formodes at have meget forskelligartede holdninger til spørgsmål om moral og etik. Som det vil fremgå af den empiriske analyse (se afsnit 7.1.), kan disse betingelser både indgå i argumenter for og i argumenter imod, at pensionsinstitutionerne skal inddrage etiske kriterier i deres investeringsovervejelser

Under alle omstændigheder drejer den danske debat om etiske investeringer sig ikke først og fremmest om det enkelte individs frie markedsmedierede valg mellem etik og økonomi (mellem investeringer, som er foretaget under hensyntagen til etiske, sociale, miljømæssige kriterier i en eller anden form, og investeringer som er foretaget alene med øje for afkast). Det er i bund og grund en politisk debat, der drejer sig om kontrollen over den danske pensionsformue. Hvordan skal pensionspengene investeres? Og hvem skal bestemme, hvordan pensionspengene skal investeres? Debatten har aktualiseret det demokratiske spørgsmål om, hvilken – mere eller mindre direkte – (med)indflydelse pensionsopsparerne skal have på, hvordan deres opsparing investeres.

Det foreliggende projekt tager, som nævnt, specifikt sigte på at belyse de danske forhold. I forlængelse af ovenstående præsentation af semantiske, historiske og metodiske aspekter af etiske investeringer i et internationalt perspektiv skal der derfor kastes et blik på de vigtigste begivenheder i den hjemlige udvikling på området.

1.3. Den danske debat om etiske investeringer – i hovedtræk

Etiske investeringer er et relativt nyt fænomen på dansk grund. De vigtigste begivenheder i udviklingen kan hurtigt opsummeres. De er sammenfattet i nedenstående skema.

Den danske debat om etiske investeringer – begivenheder	
1996	Total i Burma – Magistrenes Pensionskasse og Kommunernes Pensionsforsikring (KP) frasælger aktier i det franske olieselskab ud fra etiske overvejelser
1997	Fortættet mediedebat med fokus på PFA Pensions etiske investeringspolitik og ØK's involvering i produktion og distribution af sprøjtegifte i Sydøstasien. Andre hovedaktører i debatten: KP og Cheminova Finanstilsynet præciserer (foranlediget af etik-debatten), hvordan de gældende investeringsregler skal tolkes
1998	Fokus på KP's "Erklæring om etik og miljø" – i anledning af at erklæringen sendes til underskrift hos de danske virksomheder, som KP har aktier i Offentliggørelse af Pensionsmarkedsrådets første rapport Sparinvests "Globale vækstmarkeder med etiske hensyn" introduceres – første danske investeringsfond med en formuleret etisk målsætning
1999	SF fremsætter forslag "om ændring af pensionskasselovgivningen med henblik på fremme af samfundsmæssige hensyn" (en revideret udgave af forslaget fremsættes i 2001)
2000	Fokus på Lægernes Pensionskasse – debat om hvorvidt lægernes pensionspenge bør investeres i våbenproduktion og fremstilling af tobaksprodukter Konference om "Værdibaserede investeringer". Første danske konference om emnet – arrangeret af Socialministeriet og Oxford Research Etablering af Banco Invest – første danske investeringsforening med en formuleret etisk målsætning, som henvender sig til individuelle, private investorer

Total i Burma

Et startpunkt for den danske debat om etiske investeringer kan sættes i juli 1996, hvor Magistrenes Pensionskasse og Kommunernes Pensionsforsikring frasælger deres aktier i det franske olieselskab Total ud fra etiske overvejelser. Pensionskassernes frasalgs begrundes med, at Total, i et joint venture med det amerikanske selskab Unacol og statsejede selskaber i Thailand og Burma, er ved at bygge en gasrørledning gennem Burma. Både børn og voksne bliver udskrevet til tvangsarbejde i forbindelse med anlæggelsen af rørledningen, som forventes at ville give det

burmesiske militærstyre en årlig indtægt i milliardklassen⁷. Magistrenes Pensionskasse er på dette tidspunkt den eneste danske pensionsinstitution med formulerede etiske retningslinier for sine investeringer. Magistrene har vedtaget en generel beslutning om, at ”pensionskassen skal søge at undgå virksomheder/lande, der har problemer med miljø, menneskerettigheder, børnearbejde etc.”⁸ KP har et år tidligere vedtaget en grøn investeringspolitik, som indebærer, at de virksomheder, pensionskassen investerer i, skal leve op til en række miljøkrav. Salget af aktierne i Total er det første udtryk for KP’s nye etiske investeringspolitik – en politik som på tidspunktet for frasalget vel at mærke ikke er udarbejdet endnu. Salget af Total-aktierne er det første skridt i KP’s bestræbelser på at få en etisk profil. KP har på tidspunktet for frasalget planer om at fastlægge nye etiske retningslinier for investeringerne i løbet af efteråret 1996.⁹

Sagen med Total kommer til at virke som en katalysator for den hjemlige udvikling inden for etiske investeringer. Total bliver skrækeksemplet på en type af virksomhed, som pensionsinstitutionerne gerne vil undgå at investere i. Det er en sag, som bidrager til at sætte øget fokus på spørgsmålet om, hvor grænserne for pensionsinstitutionernes investeringsmæssige ansvar går. Er pensionsinstitutionerne kun forpligtet på afkastet af deres investeringer, eller bør de undgå at investere i virksomheder, der er involveret i problematiske aktiviteter? Kan der træffes forholdsregler mod at investere i virksomheder som Total? Findes der en måde, hvorpå sådanne problemer kan foregribes? For KP – landets største tværgående pensionskasse – og for PFA Pension – landets største pensionselskab – bliver svaret: etiske retningslinier for investeringer.

PFA og KP, Cheminova og ØK – debatten i maj-juni 1997

Tidsmæssigt bliver KP overhalet indenom af PFA, som vedtager et sæt etiske retningslinier i december 1996. KP’s etiske investeringspolitik er først klar i marts 1997. Under alle omstændigheder er det med disse markante institutionelle investorerers udspil, at den danske debat om etiske investeringer tager fart. Fra slutningen af maj 1997 og ca. en måned frem kulminerer interessen. PFA’s etiske investeringspolitik er emne for en stort opslået historie i Børsen, og det giver anledning til en fortættet offentlig debat om emnet. Pensionsinstitutionernes investeringspolitikker i almindelighed og PFA’s og KP’s etiske investeringspolitikker i særdeleshed bliver knyttet sammen med to konkrete sager omhandlende danske virksomheder: en sag omhandlende Cheminovas produktion og salg af sprøjtegifte i Mellemerika. Og en sag omhandlende ØK’s produktion og distribution af sprøjtegifte i Sydøstasien. Det giver anledning til nogle tilspidsede meningsudvekslinger i et dramatisk forløb,

---

⁷ Jf. Politiken, den 27. juli 1996, Berlingske Tidende, den 4. juni 1997.

⁸ Jf. Jyllandsposten, den 9. oktober 1996.

⁹ Jf. Politiken, den 18. juli 1996.

som reelt markerer tilblivelsen af den danske debat om etiske investeringer, og som samtidig udgør den foreløbige kulmination på den offentlige interesse for emnet herhjemme. Det er derfor også primært dette fortættede forløb, som der fokuseres på i projektets analyse af den debat, der har været om emnet i de danske massemedier. Siden sommeren 1997 har der – bortset fra enkelte spredte nedslag – været ret stille om emnet i pressen. Der argumenteres i dette projekt for, at en del af forklaringen på denne stilhed kan findes i den indledende debats forløb. Det er en debat, som på den ene side har bidraget til at synliggøre de etiske, sociale, miljø-mæssige problemstillinger, der knytter sig til pensionsinvesteringerne, og herigennem har ansporet mange pensionsinstitutioner til at formulere etiske retningslinier for deres investeringer. På den anden side er det en debat, som er endt i moralsk ladet konflikt, og som har illustreret problemerne med at have en åben offentlig debat om etiske investeringer. Ikke mindst er det bemærkelsesværdigt, at de pensionsinstitutioner, som har markeret sig stærkest på området – PFA og KP – har høstet langt mere kritik end anerkendelse for deres tiltag. Det er en udvikling, som alt andet lige ikke har ansporet de øvrige pensionsinstitutioner til at eksponere sig offentligt på dette område. I denne forstand kan den massemedierede debat siges at have virket åbnende og lukkende på samme tid.

Finanstilsynets markering

Som det fremgår af ovenstående skema, har der ikke været helt stille om etiske investeringer siden sommeren 1997. I lyset af den offentlige debat om emnet, fandt Finanstilsynet i oktober 1997 anledning til at præcisere de gældende investeringsregler over for pensionsbranchen. Som nævnt har den danske debat om etiske investeringer været kendetegnet ved, at den i alt væsentligt har fokuseret på institutionelle investorer, som er underlagt lovbestemmelser, der sætter begrænsninger for, hvor langt de kan gå på dette område. Bestemmelser, der kan virke åbne for fortolkning, men som i praksis tolkes meget restriktivt af Finanstilsynet og af pensionsbranchens aktører. Pensionsinstitutionerne er reguleret i henhold til lov om forsikringsvirksomhed (ATP og LD er underlagt særlige lovrammer). Retningslinierne for investeringsadfærd findes under §87 og er formuleret som en general-klausul, der tilsiger, at:

”Bestyrelsen og direktionen er forpligtet til at anbringe selskabets kapital på en hensigtsmæssig og for forsikringstagerne tjenlig måde, således at der er betryggende sikkerhed for, at selskabet til enhver tid kan opfylde sine forpligtelser.”

Det kan umiddelbart virke som en ret åben bestemmelse, da der i princippet kan være vide rammer for, hvad der er hensigtsmæssigt og tjenligt for

forsikringstagerne. I lovbemærkningerne finder man en uddybende – men ikke nødvendigvis afklarende – fortolkning:

”Bestemmelsen medfører, at ledelsen i sin generelle investeringspolitik må sørge for en så stor spredning af de samlede investeringer, at selv om enkelte investeringer måtte vise sig uholdbare, vil selskabet kunne udrede de løbende forpligtelser samt kunne honorere fremtidige ydelser i henhold til det godkendte tekniske grundlag inklusive de allerede givne bonustilsagn. Desuden indebærer det, at *ledelsen skal søge at opnå det størst mulige afkast af en foretagens investering*” (Pensionsmarkedsrådet 2001:215, min kursivering).

Det præciseres her, at opnåelse af det størst mulige afkast skal være målsætningen, når en investering *er* foretaget, men der står i princippet ikke noget om, at opnåelse af størst muligt afkast skal være udgangspunktet for overhovedet at foretage investeringer. Det er dog sådan, bestemmelsen tolkes inden for pensionsbranchen. Der er i praktiske tolkninger – om ikke i lovttekstens ordlyd – tale om et afkast*krav*. En tolkning, som Finanstilsynet fandt anledning til bekræfte og præcisere i oktober 1997. Ifølge Finanstilsynet indebærer §87 overordnet, ”at ledelsen af et forsikrings-selskab eller en pensionskasse skal søge at investere midlerne, således at forsikringstagerne/-medlemmerne opnår de bedst mulige bonustilskrivninger/pensioner” (Finanstilsynet 1997). Som en følge af, at det ikke kan forudsiges, hvilke investeringer der på sigt vil give det største afkast, pointeres det samtidig, at pensionsinstitutionerne er givet betydelige investeringsmæssige frihedsgrader og udmærket kan inddrage etiske overvejelser i deres investeringer, så længe der tages behørigt hensyn til afkastkravet:

”Finanstilsynet gør opmærksom på, at da det ikke på forhånd er muligt at afgøre, hvilken investeringsstrategi der vil være mest fordelagtig, kan livsforsikringsselskaber og tværgående pensionskasser m.v. inden for lovgivningens rammer vælge flere investeringsstrategier – herunder strategier, der rummer krav om ”etiske investeringer”. Dette ændrer ikke ved pligten til på langt sigt at opnå det bedst mulige afkast. Det påhviler ledelsen at sikre sig – og i givet fald dokumentere – at stedfundne investeringer er sket på markedsvilkår, herunder at de forudsætninger, der er lagt til grund ved investeringsbeslutningen, er realistiske” (Finanstilsynet 1997).

Det er Finanstilsynets opfattelse, at investeringer – eksempelvis i miljøvirksomheder – eller fravalg af virksomheder – eksempelvis i bestemte lande – ikke giver anledning til problemer i forhold til §87, når blot der tilsigtes størst muligt afkast af investeringerne. Det pointeres også, at målsætningen ”størst muligt afkast” godt kan være opfyldt, selv om en investering – foretaget på markedsmæssige vilkår – ikke på kort sigt giver det maksimale afkast. For at være i strid med §87 skal

ledelsen bevidst foretage investeringer, der ikke vil give det størst mulige afkast, eller ledelsen skal med stor sandsynlighed vide, at dette ikke vil blive tilfældet. Pointen er, at de danske pensionsinstitutioner ikke bevidst kan afvige fra kravet om opnåelse af størst muligt afkast uden at komme i konflikt med §87 – heller ikke når de inddrager etiske overvejelser i deres investeringer. I princippet kan pensionsinstitutionerne kun investere etisk, så længe de kan argumentere for og sandsynliggøre, at det kan betale sig at investere etisk. Det kan så – alt efter temperament – betragtes som en barriere for udvikling på området, eller som en sikkerhed mod at den danske pensionskapital formøbles på 'etikens alter'. Fra politisk hold har Socialistisk Folkeparti slået til lyd for det førstnævnte synspunkt. Det vender jeg tilbage til. For at følge kronologien i udviklingen, skal der først ses på et par andre begivenheder.

KP's "Erklæring om etik og miljø"

I marts 1998 bliver der sat fokus på KP's "Erklæring om etik og miljø". KP's erklæring, som er det hidtil mest direkte udspil på området herhjemme, omfatter fire punkter, som er formuleret ud fra FN's deklARATIONER og konventioner vedrørende miljø, børnearbejde, ligestilling og retten til at organisere sig. Erklæringen bliver til en historie i den danske presse, da KP beder de danske virksomheder, som pensionskassen har investeret i, om at skrive under på, at de lever op til de fire punkter. Størstedelen af virksomhederne vil gerne skrive under på, at de lever op til erklæringen. Nogle få vil ikke. Under alle omstændigheder falder udspillet Dansk Industri for brystet. KP bliver udsat for voldsom kritik fra DI, som mener, at man kan tage for givet, at danske virksomheder lever op til de retningslinier, der er givet af FN, og at KP's krav om en underskrevet håndfæstning derfor er på grænsen til at være injurierende. Historien ender med, at KP (i januar 1999) giver køb på sit krav om underskrivning af erklæringen og i stedet indstiller sig på at føre dialog med virksomhederne. Et tiltag der – meget betegnende for den hjemlige debat – bliver fulgt til dørs af kritik i massemedierne. Det er et hændelsesforløb, som ikke mindst er interessant, fordi det markerer det foreløbigt sidste aktive offentlige udspil vedrørende etiske investeringer, der er kommet fra den danske pensionsbranche. I de sidste 2-3 år er det meste af det, der er sket på området i pensionsregi, sket bag lukkede døre. Og de sager, der er dukket op i den offentlige debat, er gravet frem af journalister.

Sparinvests "Globale Vækstmarkeder med Etiske Hensyn"

Året 1998 byder også på den første rapport fra Pensionsmarkedsrådet, og så bliver den første danske investeringsforening, der inddrager etiske hensyn, introduceret – Sparinvests "Globale Vækstmarkeder med Etiske Hensyn". Investeringsforeningens politik er formuleret som følger:

”Investeringerne bliver foretaget under hensyn til en række etiske og økologiske forbehold som nævnt i Forenede Nationers konvention om menneskerettigheder. Samt gældende internationale regler om miljøet.

Disse krav omfatter bl.a.:

- At der ikke må anvendes børn i arbejdsstyrken
- At der skal være ligestilling mellem køn, racer og religioner
- At ansatte skal have mulighed for at organisere sig i lovlige fagforbund
- At nationale og internationale miljøregler bliver overholdt.”¹⁰

Som det er tilfældet med KP’s erklæring, tager produktet fra Sparinvest udgangspunkt i FN’s konventioner og i internationale regler. Det bemærkes, at investeringsstrategien er udviklet af Dresdner RCM Global Investors i London, der også virker som rådgiver for afdelingen. Der findes ikke nogen ekspertise på området herhjemme.

SF’s forslag til ændring af pensionskasselovgivningen

1999 er et stille år for etiske investeringer i Danmark. Den eneste bemærkelsesværdige begivenhed synes at være Socialistisk Folkepartis fremsættelse af forslag ”om ændring af pensionskasselovgivningen med henblik på fremme af samfundsmæssige hensyn”. SF har i to omgange – i januar 1999 og april 2001¹¹ – fremsat et sådant forslag. Såvel det oprindelige som det reviderede forslag er blevet forkastet. Formålet med SF’s forslag har været ”at få igangsat en proces der kan lede til ændring af lov om forsikringsvirksomhed, så det kommer til at fremgå klart og tydeligt, at pensionskasser og livsforsikringsselskaber kan søge at fremme bredere samfundsmæssige hensyn med deres investeringer.” Det er SF’s holdning, at:

”De nuværende bestemmelser er udtryk for et gammeldags syn på virksomhedernes forhold til samfundet. Det er tankegangen om, at erhvervslivet skal koncentrere sig om at tjene penge frem for at tage hensyn til samfundet ..., som afspejles i den nuværende pensionskasselovgivning.”

Med bredere samfundshensyn mener SF eksempelvis: forebyggelse af væbnede konflikter, overholdelse af menneskerettigheder og grundlæggende arbejdstagerrettigheder, udvikling af ulande og østlande, miljøhensyn, forbrugerbeskyttelse og beskyttelse af folkesundheden, samt bekæmpelse af korruption. Ændringsforslaget indebærer, at det skal være tilladt at *fravalge* investeringer i virksomheder, der ikke fremmer samfundsmæssige hensyn, og at det skal være tilladt at *tilvalge* investeringer i virksomheder, der gør en særlig indsats for at fremme samfundsmæssige hensyn –

---

¹⁰ Sparinvest, Investering i Globale Vækstmarkeder med Etiske Hensyn, præsentationsmateriale.

¹¹ Forslag til folketingsbeslutning nr. 2000-01 – B176, hvis tekst der i det følgende refereres til.

også selv om der ikke opnås det størst mulige afkast af investeringerne. Pensionskasser og livsforsikringsselskaber skal i stedet pålægges et krav om, at der opnås et "rimeligt" afkast af investeringerne. Ved "rimeligt" skal så under normale omstændigheder forstås et afkast, der er højere end inflationen i samfundet. Ændringsforslaget omfatter også krav om, at pensionskasser og livsforsikringsselskaber jævnligt skal redegøre for, om og i givet fald hvordan de med deres investeringsstrategier søger at fremme bredere samfundsmæssige hensyn¹². Det skal dog fortsat være frivilligt for institutionerne, hvorvidt de vil inddrage sådanne hensyn i deres investeringer. De skal blot have mulighed for at gøre det, uden at være forpligtet på et krav om opnåelse af størst muligt afkast. Hensigten med beslutningsforslaget er at fjerne de gældende investeringsmæssige begrænsninger for pensionskasser og livsforsikringsselskaber – ikke at diktere hvordan der skal investeres. Men 'bremseklodsen' er ikke blevet fjernet. SF's forslag er som nævnt blevet forkastet. Så den danske debat om etiske investeringer foregår stadig inden for rammerne af et lovfastsat økonomisk krav om realisering af størst muligt afkast.

Lægerne, tobakken og våbnene

Det får stor opmærksomhed, da det i april 2000 bliver 'afsløret', at Lægernes Pensionskasse har investeringer i våbenindustri og tobaksproducerende virksomheder. Det fører til en debat om, hvorvidt den pågældende pensionskasse er forpligtet til mere end blot at generere det størst mulige afkast. Bør der være en sammenhæng mellem den måde lægernes pensionspenge investeres på, og det værdisæt der forbindes med lægegeringen?

---

¹² Et forslag som synes at være inspireret af udviklingen i UK. Under Tony Blairs New Labour regering er der vedtaget en lovændring, som forpligter alle britiske pensionsinstitutioner til offentligt at tilkendegive, om de inddrager etiske, sociale, miljømæssige kriterier i deres investeringsbeslutninger, samt til i givet fald at offentliggøre de politikker de måtte have formuleret på området. "The Occupational Pension Schemes Amendment Regulations 1999" trådte i kraft den 3. juli 2000, og er formuleret som følger. Under overskriften: "Additional content of statement of investment principles", erklærer paragraf 11A: "[o]ther matters on which trustees must state their policy in their statement of investment...are-

- a) the extent (if at all) to which social, environmental or ethical considerations are taken into account in the selection, retention and realisation of investments; and
- b) their policy (if any) in relation to the exercise of the rights (including voting rights) attaching to investments."

Lovændringen er ikke ensbetydende med, at de britiske pensionsinstitutioner hver især forpligtes til at formulere en etisk investeringspolitik. Det markeres blot (og det har der været tvivl om inden for pensionsbranchen), at det inden for lovgivningens rammer er muligt at formulere og investere i henhold til en sådan politik. Denne lovændring har ikke blot bidraget til at synliggøre og give etiske investeringer vind i sejlene i UK. Det er også en model, som på politisk plan har gjort UK til europæisk foregangsland på området. I Tyskland og Frankrig overvejes det at indføre tilsvarende regler. I Danmark er det foreløbig blevet foreslået af SF.

”Værdibaserede investeringer”

I maj 2000 bliver den første hjemlige konference om emnet afholdt – ”Værdibaserede Investeringer”, arrangeret af Socialministeriet og Oxford Research. Oxford Research udarbejder til lejligheden en rapport med samme titel (Oxford Research 2000). En rapport, der er finansieret af Socialministeriet som et led i kampagnen om virksomheders sociale ansvar. Rapporten udmærker sig ved at introducere ”værdibaserede investeringer” som en ny betegnelse i den hjemlige debat¹³. Det er umiddelbart et konstruktivt bidrag, da ”værdibaserede investeringer” synes at være en betegnelse, der er mindre udsat for misforståelser og fejlfortolkninger end ”etiske investeringer”. Blot kan man undre sig over den forståelse af værdi, som i rapporten er lagt til grund for valget af betegnelse. ”Værdibaserede investeringer” benyttes i rapporten som en samlebetegnelse for investeringer, der inddrager såvel økonomiske som miljømæssige og sociale hensyn. Det bemærkes, at ”etiske”, ”grønne” eller ”socialt ansvarlige” investeringer er de hyppigst anvendte betegnelser, men at betegnelsen ”værdibaserede” investeringer er valgt, fordi ”denne type investeringer grundlæggende set handler om at skabe en *ekstra* værdi for investorer” (Oxford Research 2000:7). Værdi bliver forbundet med skabelse af merværdi, men spørgsmålet er om en sådan definition eller afgrænsning markerer en forskel. For det er vel de færreste investeringer, der ikke foretages med henblik på at skabe merværdi for investoren. Alternativt kan man tænke ”værdibaserede” investeringer i retning af tankerne bag værdibaseret ledelse, som et spørgsmål om, hvordan en investor kan formulere et værdigrundlag, som kan indgå i investeringsbeslutningsprocesser. Hermed vil ”værdi” blive synonym med moralske standpunkter i bredere forstand.

Rapportens formål skal nævnes, da det markerer en forskel i forhold til det foreliggende projekt. Rapporten fra Oxford Research har som formål, ”at inspirere den danske debat og den finansielle sektor i Danmark til at se på etiske-, sociale- og miljømæssigt funderede investeringer med nye øjne. Håbet er, at rapporten vil bidrage til at skabe overblik over og indblik i markedet for værdibaserede investeringer samt fungere som inspirationskilde til den hjemlige debat og produktudvikling på området” (ibid.:3). Det præciseres yderligere:

”Formålet med rapporten er at indsamle, systematisere, analysere og formidle erfaringer med værdibaserede investeringer i udlandet. Hensigten er at formidle et bredt spektrum af erfaringer omkring forskellige aktører, strategier, metoder osv. m.h.p. at etablere et vidensgrundlag omkring denne form for investeringspraksis. Ikke alle udenlandske erfaringer vil være relevante i en dansk sammenhæng, men med etableringen af en nuanceret vidensplatform,

---

¹³ Det skal nævnes, at konsulent Sanne Udsen i et indlæg i Samfundsøkonomen (Udsen 1999) og i en kommentar i Børsen (den 3. marts 2000), tidligere har talt for at benytte betegnelsen ”værdibaserede investeringer” i stedet for ”etiske investeringer”.

bliver det muligt for investorer med interesse for forretningsudvikling inden for området, at designe politikker, metoder, organisatorisk set-up m.v. så de bedst passer til en dansk sammenhæng” (ibid.:7).

Rapporten fra Oxford Research er tænkt som inspirationskilde og vidensplatform for produkt- og forretningsudvikling inden for etiske investeringer.

Udgangspunktet for det foreliggende projekt er, at der i lyset af den instrumentalisme og pragmatisme, som generelt præger litteraturen om etiske investeringer, og som sætter dagsordenen på dette område, også er behov for mere reflek-sive og problematiserende analyser af de præmisser, som debatten om dette emne foregår på. Analyser, der kan problematisere nogle af de ’selvfølgeligheder’, som ellers tages for givet. Som tidligere nævnt fokuseres der i dette projekt på sociale og politiske aspekter og implikationer af etik-debatten – ikke på investeringspraktiske eller investeringsteoretiske udfordringer og problemstillinger.

Banco Invest

En sidste begivenhed skal nævnes. I slutningen af december 2000 åbner Investe-ringsforeningen Banco for tegning af investeringsbeviser. Dette er, som jeg vil vende tilbage til, potentielt en perspektivrig udvikling, da Banco er den første investeringsforening i Danmark, som investerer ud fra et etisk regelsæt og henvender sig direkte til individuelle, private investorer. Sparinvests ”Globale Vækstmarkeder med Etiske Hensyn” er alene rettet mod institutionelle investorer. Også Bancos investeringer administreres i øvrigt af Dresdner RCM Global Investors. Den etiske målsætning for Banco – der beskriver sig selv som ”specialist i samfundsnyttig kapitalforvaltning” – er som udgangspunkt at afstå fra at investere i tobaks- og våbenindustri. Det er så hensigten gradvist at udvide de etiske kriterier til ”områder, som i stigende omfang optager befolkningen” (www.banco.dk). Der tænkes eksempelvis på menneskerettigheds- og miljøkonventioner. Banco har nedsat et ”etisk investeringsråd”, som skal bidrage til at etablere de nødvendige afgrænsninger. Rådet består af Bancos ledelse og repræsentanter fra en lang række af humanitære og sygdomsbekæmpende organisationer, som Banco samarbejder med. Foreløbig er der etableret to afdelinger under Banco: *Banco Human, Nordiske Aktier*, en afdeling som hovedsageligt investerer i nordiske børsnoterede aktier. Når man investerer i denne afdeling indvilliger man i en gang årligt at afstå 2% af sin kapital til en humanitær organisation efter eget valg; *Banco Human, Danske Obligationer*, en afdeling som hovedsageligt investerer i danske stats- og realkreditobligationer. Investorerne afstår her 0,75% af kapitalen en gang om året. Det er Bancos koncept. Men, som potentielle kunder også forsikres om: selv om Banco stiller krav til de virksomheder, der investeres i, bliver der ikke gået på kompromis med at opnå det bedst mulige afkast til medlemmerne.

Denne gennemgang skulle give en fornemmelse af spændvidden i den udvikling, der har fundet sted omkring etiske investeringer i Danmark. I forlængelse af denne beskrivelse skal der sammenfattende og uddybende redegøres for de rammer, som der er sat for projektet.

1.4. Problemformulering fortsat. Projektets struktur

I dette afsnit redegøres der sammenfattende – og uddybende – for den forskel mellem at beskrive og foreskrive, som sættes af den systemteoretiske iagttagelse. For projektets teoretiske og empiriske bidrag. For det kritiske element i projektets analyser. Og for projektets problemformulering og struktur.

I lyset af, at debatten om etiske investeringer i høj grad er normativt præget, skal det endnu engang pointeres, at det foreliggende projekts behandling af emnet har et deskriptivt, ikke et normativt, sigte. Denne forståelsesorientering følger af det systemteoretiske udgangspunkt.

Analysestrategi – systemteoriens beskrivende blik

Niels Åkerstrøm Andersen (Andersen 1996, 1999, Andersen & Born 2001) er en af projektets primære metodiske inspirationskilder. I Andersens terminologi kan projektet siges at repræsentere en *analysestrategisk* læsning af Luhmann. Med begrebet analysestrategi søger Andersen at markere en forskel i forhold til traditionelle metodeforeskrifter. Hans pointe er, at mange traditionelle metodespørgsmål mister relevans, når man – som med systemteorien – opererer på et epistemisk andenordens niveau og iagttager iagttagelser (som iagttagelser). Dette fordi sådanne foreskrifter ikke kan indløses i en andenordens betragtning. En analysestrategi er ikke et metodereglement, men en strategi for en epistemologisk konstruktion af andre iagttageres iagttagelser som genstand for egne iagttagelser. I stedet for metodisk grundighed i traditionel forstand, må der analysestrategisk selvdisciplinering til. Det må gøres klart, hvordan analysegenstanden iagttages og konstrueres (jf. Andersen 1999:14,15). Som det vil fremgå af afsnit 2.3., abonneres der i dette projekt ikke på en forestilling om, at den systemteoretiske iagttagelse indebærer et radikalt brud med alle traditionelle metodeforestillinger. Skellet mellem analysestrategi og metode sættes ikke så skarpt, som Andersen gør det. Analysestrategi bliver begreb for de særlige metodiske problemstillinger, som knytter sig til en systemteoretisk analyse. Det er et begreb, som synes særligt velegnet til at bygge bro mellem mere overordnede betragtninger vedrørende analysedesign og traditionelle metodeproblematikker. Det skal understreges, at projektet ikke indeholder et decideret metodekapitel, men at de analysestrategiske præmisser for iagttagelse bliver udfoldet i kapitlerne 2-5, og at de mere konkrete metodemæssige overvejelser findes i de indledende afsnit til kapitlerne indeholdende projektets empiriske analyser (kapitlerne 6-8).

Som Rasmussen (i Luhmann 2000a:10-11) skriver, er Luhmanns teori en teori om det moderne, højkomplekse samfund. Systemteorien er en teori om, hvordan samfundet kan beskrives. Det er ikke en teori om, hvordan samfundet ikke er, men burde være. Det er ikke en teori om et idealsamfund. Luhmann (2000a:155) udtrykker det sådan, at systemteorien ikke er lagt an på en helbredelsesinteresse eller på en interesse i at opretholde det bestående, men derimod først og fremmest på en analytisk interesse. Omsat til analysestrategi betyder det, at projektet ikke søger at sælge eller promovere konceptet etiske investeringer eller ideer om demokrati. Udgangspunktet er en analytisk interesse i, hvordan etiske investeringer og spørgsmål om demokrati træder frem som temaer i debatten om pensionsinvesteringerne. Det følger af den systemteoretiske videnskabs- og samfundsforståelse, at der ikke findes noget sted, hvorfra normative udsagn kan begrundes sagligt og autoritativt, og en systemteoretisk analyse må tage konsekvensen af denne indsigt. Systemteorien muliggør et brud med den normativitet og pragmatisme, som ellers præger debatten om etiske investeringer og – mere generelt – debatten om virksomheders etik og sociale ansvar. Det er på ingen måde et ukontroversielt brud. Særligt den systemteoretiske insistensen på muligheden af en ikke-normativ og ikke-moraliserende sociologisk behandling af moral og etik som samfundsmæssige fænomener er kontroversiel (mere om dette i kapitel 4).

Anden-ordens perspektivet markerer uundgåeligt en kølig distance. Som Luhmann skriver, kan en sociologisk iagttagelse udmærket støtte engageret op bag sager, der er oppe i tiden (såsom etiske investeringer), støtte protestbevægelser, beskrive farer ved moderne teknologi, advare mod miljørisici, etc. Men det er der også andre iagttagere, der gør (jf. Luhmann 1993d:5). Systemteorien egner sig ikke som redskab for aktivister, moralister, normativister. Dertil er teorien både for relativistisk og formalistisk. Dens styrke ligger et andet sted. Hos Luhmann finder man en reflektiv sociologisk teori, som åbner op for problemorienterede analyser af samspillet mellem de forskellige iagttagelsesformer (og funktionsspecifikke koder og logikker), der forekommer i samfundets kommunikation. I projektets empiriske dele ses der på, hvordan pensionsinvesteringerne iagttages og konstrueres som problem inden for det økonomiske system, i massemedierne og inden for det politiske system – og på koblinger mellem de forskellige funktionssammenhænge.

Projektets bidrag – mellem teori og empiri

I vurderingen af projektet er det relevant at sondre mellem et teoretisk og et empirisk bidrag. Det empiriske bidrag består i en problemorienteret analyse af de etiske og demokratiske aspekter af debatten om de danske pensionsinvesteringer. Det teoretiske bidrag består, som tidligere nævnt, ikke i fremstillingen af en teori om etiske investeringer. Det består i udarbejdelsen af et analyseapparat til belysning af den offentlige meningsdannelse omkring dette fænomen. Med en skarpere

formulering kan man sige, at projektet ikke først og fremmest handler om etiske investeringer (eller om pensionsinvesteringer for den sags skyld), men om offentlig meningsdannelse i spændingsfeltet mellem økonomi, massemedier og politik – med debatten om de danske pensionsinvesteringer som empirisk case.

Projektets tilgang til systemteorien er anvendelsesorienteret. Projektet giver et bud på, hvordan systemteorien kan tænkes og anvendes empirisk og illustrerer formentlig både styrker og svagheder ved teorien i den forbindelse. Men udover at anvende systemteorien empirisk søges det også at yde et selvstændigt (system)teoretisk bidrag. Dette for det første gennem en generel, diskuterende fremstilling af den systemteoretiske system-, kommunikations-, videnskabs-, samfunds- og organisationsforståelse (kapitel 2). For det andet gennem en mere genstandsfeltspecifik udfoldelse af tre (system)teoretiske begreber: risiko (kapitel 3), moral (kapitel 4) og offentlighed (kapitel 5). Disse udfoldelser består vel at mærke ikke af analysestrategiske minimalbeskrivelser af, hvad der skal forstås ved disse begreber, og hvordan de kan benyttes som iagttagelsespunkter i en empirisk analyse. Begreberne belyses som aspekter af offentlig meningsdannelse og diskuteres perspektiverende – i en bredere samfundsmæssig og samfundsteoretisk kontekst. Udgangspunktet er, at særegenhederne ved den systemteoretiske begrebsforståelse træder klarere frem, når den bliver diskuteret og sat i forhold til andre, alternative begrebsforståelser. Udfoldelsen af projektets centrale teoretiske begreber kommer dermed ikke blot til at virke som stationer på vejen mod den empiriske analyse. De er udformet som selvstændige, perspektiverende diskussioner, hvormed det søges at bidrage til en afklaring af disse specifikke dele af systemteorien. Det er søgt at finde en balance mellem redegørelse og formidling af teori på teoriens egne præmisser og empirisk styret – analysestrategisk – præsentation af begreber og argumenter.

Der skal knyttes nogle kommentarer til projektets mange teoretiske anknætningspunkter. Systemteorien er en universel sociologisk teori. Det vil sige en teori, som påkalder sig at kunne beskrive alle former for socialitet, alle former for kommunikation. Systemteorien udgør et abstrakt alternativ til de mere specialiserede og umiddelbart empiri-nære *middle-range teorier*¹⁴, der findes inden for de forskellige samfundsvidenskabelige forskningsområder, som projektet tematisk knytter an til.

---

¹⁴ Begrebet middle-range teori er formuleret af Merton, som peger på problemerne ved at anvende universalistiske teoriansatser empirisk. Merton definerer middle-range teorier således: "Middle-range theory is principally used in sociology to guide empirical inquiry. It is intermediate to general theories of social systems which are too remote from particular classes of social behavior, organization and change to account for what is observed and to those detailed orderly descriptions of particulars that are not generalized at all" (Merton 1968:39). Middle-range teorier beskæftiger sig med afgrænsede aspekter af sociale fænomener og er specialiseret i netop disse aspekter. Til forskel herfra mener Merton, at universalistiske teorier er for generelt formuleret til at have empirisk udsigelseskraft. Herved markeres en af de udfordringer, som er forbundet med at arbejde empirisk med systemteorien: vanskelighederne ved at gøre en abstrakt formuleret universalistisk teori empirisk konkret.

Projektet tager en lang række temaer og problemstillinger op, som er beskrevet mere detaljeret og nuanceret i andre teorier og inden for andre teoretiske discipliner. Udover sociologiske og samfundsteoretiske traditioner knytter projektet an til (moral)filosofi, medie- og offentlighedsteori, politologi, public relations, kommunikationsteori, forskellige former for diskursanalyse, organisationsteori, m.m. Undervejs i teksten (og i noteapparatet) foretages der, som nævnt, en række af perspektiveringer og tværgående teoretiske diskussioner. Andre teoretiske perspektiver er, hvor det er vurderet relevant og oplysende, inddraget i diskussionen. Det skal understreges, at dette primært er gjort med henblik på at få den systemteoretiske forståelse til at stå klarere frem. Det teoretiske mål med projektet er således først og fremmest at vise, hvor langt man kan nå med Luhmanns teori. Dermed ikke sagt, at projektet er ukritisk over for systemteorien. I præsentationen af det systemteoretiske analyseapparat reflekteres der kritisk over de præmisser for iagttagelse og erkendelse, som teorien sætter. Den reflektive pointe er, at man, når man belyser en teoris muligheder, samtidig belyser dens begrænsninger. Det er to sider af samme sag. Det skal pointeres, at langt flere perspektiveringer, end dem der er foretaget, kunne være relevante og interessante, og at nogle teoretiske traditioner uundgåeligt bliver stedmoderligt behandlet (organisationsteorien er et eksempel på dette, jf. afsnit 2.6.).

Projektets kritiske element

Som tidligere nævnt er det søgt at holde projektets analyse i en beskrivende – ikke-normativ – tone. Det er ikke ensbetydende med, at projektet er blottet for kritiske elementer. Der fremføres blot ikke kritik i traditionel forstand, da systemteorien ikke etablerer en idealforestilling, som en konstrueret realitet kan holdes op imod og vurderes i forhold til. Kritik må formuleres på et anden-ordens niveau. Som en åben – og ikke autoritativ – kritisk spørger til debattens form og indhold, og de præmisser som den sætter for udviklingen inden for etiske investeringer. Projektets kritiske vinkel er inspireret af Luhmanns bog om økologisk kommunikation (Luhmann 1989a). I stedet for at tilbyde en strategi til løsning af miljøproblemer præsenterer Luhmann en teori om, hvorfor det er vanskeligt at håndtere og løse miljøproblemer. Det systemteoretiske udgangspunkt er, at miljøet ikke kan kommunikere – naturen har ingen stemme. Det er umuligt at opnå kommunikativ kontakt mellem miljøet som omverden og samfundets sociale systemer. Og samfundet og dets systemer forbliver ufølsomme over for forhold, som der ikke kommunikerer om. Problemet er, at ingen af samfundets funktionssystemer råder over medier og koder, som uden videre kan oversætte miljøproblemet på en sådan måde, at det kan behandles (jf. Rasmussen 1996:30,31). Det moderne samfund er funktionelt differentieret, og der har ikke uddifferentieret sig funktionelt specialiserede

delsystemer til håndtering af miljøspørgsmål – eller håndtering af spørgsmål om etik.

Det kan konstateres, at miljøspørgsmålet tiltrækker sig en masse opmærksomhed fra politisk hold og fra de sociale bevægelser. Men den danske debat om etiske investeringer synes at være en debat uden en aktiv mobiliserende drivkraft. Det er en debat, som – hvad man end måtte mene om den – i nogen grad synes at være fuset ud, og som bortset fra momentvise og spredte krampetrækninger ikke rigtig synes at være i bevægelse. En del af forklaringen på dette forhold synes at være, at ingen enkelt aktør eller gruppe af aktører knyttet til nogen bestemt funktions-sammenhæng har set en interesse i og evnet at holde udviklingen i gang og debatten levende.

Der kan peges på en række af funktionelt specialiserede kandidater til denne rolle. *For det første* pensionsinstitutionerne, som i vidt omfang har formuleret etiske retningslinier for deres investeringer, men som efter den ophedede debat i 1997 ikke just har stået i kø for at markere sig offentligt på dette område. Den udvikling, der er foregået, er foregået bag lukkede døre – ikke i offentlige fora. Når talen falder på etik, er pensionsinstitutionerne, som tidligere nævnt, begrænset af, at de er underlagt lovkrav om at søge at realisere det størst mulige afkast af deres investeringer. Pensionsinstitutionerne repræsenterer nok en særinteresse (pensionsopparernes økonomiske ve og vel), men er langt fra at være aktivister. De må, med tanke på den opgave de er sat til at varetage, almindeligvis betragtes som relativt konservative økonomiske institutioner, som (i hvert fald på investeringssiden) opererer inden for rammerne af det økonomiske funktionssystem.

For det andet det politiske system. Regeringen har ikke fremsat og synes ikke at have planer om at fremsætte forslag til ændring af de gældende investeringsregler med henblik på at bane vej for investeringsetikken. Og de politiske markeringer vedrørende pensionsinvesteringerne man finder i Økonomiministeriets betænkning (Økonomiministeriet 1995), og i Pensionsmarkedsrådets rapporter (Pensionsmarkedsrådet 1998, 1999, 2001), er oplæg til selvregulering snarere end regulering. Det drejer sig om overenskomstbestemte arbejdsmarkedspensionsordninger, og de politiske markeringer på området holder sig inden for rammerne af den traditionelle arbejdsdeling mellem det politiske system og de faglige organisationer. Der er i høj grad en politisk interesse knyttet til at holde udviklingen og debatten på dette område i gang, men foreløbig har de politiske udspil – herunder betænkningen og rapporterne – ikke haft den store offentlige gennemslagskraft. Det skal nævnes, at den statsfinansierede vagthund Forbrugerrådet også er begyndt at vise kløer på dette område, og at fagbevægelsen tillige er begyndt at vågne op til dåd. LO's formand, Hans Jensen, har slået til lyd for, at ATP, LD og pensionskasserne skal presse på

for en større etisk, social og miljømæssig ansvarlighed i de virksomheder, de investerer i¹⁵.

For det tredje markedet. Kommersialisering og produktgørelse har været en afgørende drivkraft i udviklingen inden for etiske investeringer internationalt set, men ikke herhjemme. Foreløbig er det kun blevet til to moderate, på ingen måde markante udspil – fra Sparinvest og Banco. I Sverige findes der til sammenligning 42 af denne slags investeringsfonde. (Sverige er også det land i Europa, hvor den største andel af de samlede investeringer – 1,3 pct. – er placeret etisk eller grønt)¹⁶. De danske udspil synes ikke at have gjort den store forskel på markedet eller i den offentlige debat. Som udgangspunkt repræsenterer investeringsmarkedet dog et stort mobiliseringspotentiale i denne sammenhæng, da udbydere af investeringsforeninger eksempelvis vil have friere tøjler end pensionsinstitutionerne, når det kommer til at formulere og investere i henhold til etiske retningslinier og til at promovere etiske investeringer som produkt og koncept. En stærk markedsprofilering vil kunne bidrage til at skabe større synlighed og bevidsthed omkring denne alternative investeringsform. Men som nævnt er der foreløbig tale om et ikke-realiseret potentiale. Debatten om etiske investeringer har primært fokuseret på de store pensionsinstitutioner, og efterspørgslen efter såvel som udbuddet af etiske investeringer som produkt har været stærkt begrænset.

For det fjerde den brede befolkning. En af grundene til at der i debatten om etiske investeringer er blevet fokuseret på netop pensionsinvesteringerne er, at der er knyttet en offentlig interesse til disse investeringer. Det er folkets – lønmodtagernes – penge, det drejer sig om. Som projektets analyser vil vise, har offentligheden spillet en væsentlig rolle som argument og legitimerende faktor i debatten. Blot er der ikke meget, der tyder på, at den brede befolkning reelt er særlig optaget af spørgsmålet om, hvorvidt pensionspengene skal investeres under hensyntagen til etiske kriterier eller ikke. Etik-debatten synes ikke – eller kun i meget begrænset omfang – at være folkeligt forankret. Spørgsmålet om etik har således ikke givet anledning til nogen form for social mobilisering fra pensionsopsparernes side. Der er fra politisk hold argumenteret for vigtigheden af at aktivere og engagere offentligheden, således at den kan virke som en demokratisk kontrolmekanisme i forhold til forvaltningen af pensionskapitalen. Men foreløbig synes det folkelige engagement at være begrænset.

For det femte interesseorganisationerne. Selv om protestbevægelsen ATTAC eksempelvis har pensionsinvesteringerne på dagsordenen, kan den organiserede sociale aktivisme ikke foreløbig siges at have spillet nogen afgørende rolle i debatten om etiske investeringer. I modsætning til hvad man eksempelvis har set i USA og UK, har mikro- eller subpolitiske elementer ikke spillet nogen stor rolle i den

---

¹⁵ Ugebrevet Mandag Morgen, nr. 19, 21. maj 2001, s. 23.

hjemlige udvikling. NGO'er er hoppet med på vognen, når sager er dukket op, men få initiativer har været rettet direkte mod pensionsinstitutionerne.

For det sjette massemedierne, som har haft afgørende betydning for, at etiske investeringer er blevet etableret som tema i pensionsdebatten og i debatten om virksomheders etik og sociale ansvar. Men massemedierne er også kendetegnet ved deres flygtige opmærksomhed og korte hukommelse. Hvor langtidsholdbart etiske investeringer viser sig at være som tema i massemedierne, kan der endnu kun gisnes om. Foreløbig kan det konstateres, at det efter ildsåben i maj-juni 1997 er relativt begrænset, hvor meget spalteplass den danske presse har brugt på dette tema.

Som dette overbliksbillede skulle illustrere, er der mange iagttagere, koder og logikker på spil i den danske debat om etiske investeringer. Blot er det svært at få øje på en ledende stemme. Teorien om funktionel differentiering kan bidrage til at forklare dette forhold. Som nævnt findes der ikke noget funktionssystem, som specialiserer i at håndtere spørgsmål om etik, og inden for hvis rammer etikken har naturligt hjemme. Det er en pointe af helt postmoderne tilsnit: en debat uden en spids. Alt efter temperament kan denne mangel på en aktiv mobiliserende kraft betragtes som problematisk eller uproblematisk. Under alle omstændigheder kan der ud fra denne problematisering spørges til og reflekteres over, hvordan den danske udvikling inden for etiske investeringer vil blive, hvis den nuværende offentlige stilstand varer ved.

Formaliseret problembeskrivelse og projektets struktur

Redegørelsen for dette kritiske element i projektets analyser leder frem til en sammenfattende og mere formalistisk angivelse af projektets rammer og problemfelt (en beskrivelse, der uddybes i kapitlerne 2-5, hvor det systemteoretiske analyseapparat, som er lagt til grund for konstruktionen af projektets genstandsfelt, præsenteres). I mødet med det empiriske genstandsfelt har projektet ikke mindst hentet inspiration fra Niels Åkerstrøm Andersens bud på, hvordan systemteorien kan tænkes og anvendes empirisk (Andersen 1996, 1999, Andersen & Born 2001). Ifølge Andersen (1999:115-16) må en systemteoretiker for det første redegøre for og begrunde sit valg af ledeforskel – den forskel der sættes som ramme for iagttagelse af iagttagelser. For det andet må systemteoretikeren eksplicitere de betingelser, der er lagt til grund for projektets iagttagelser. For det tredje må systemteoretikeren påpege og begrunde implikationerne af det (eller de) valgte iagttagelsespunkt(er). Ydermere må et studie, der er lagt an på iagttagelse af iagttagelse, angive sin(e) systemreference(r). Rammerne for projektet er sammenfattet i nedenstående skema.

---

¹⁶ Politiken, den 8. august 2001.

Projektets empiriske omdrejningspunkt er pensionsinstitutionernes investeringer anskuet i et offentlighedsperspektiv. Projektets ledeforskel er med andre ord *pensionsinvesteringer/offentlighed* med særligt fokus på to temaer i debatten om pensionsinvesteringerne: *etik og demokrati*. Der sættes fokus på offentlig kommunikation – det er den offentlige meningsdannelse omkring pensionsinvesteringerne, som belyses.

Teoretisk kredser analysen omkring tre begreber: *risiko, moral og offentlighed*. Projektet belyser risikoaspekter, moralske aspekter og offentlighedsaspekter af forholdet mellem pensionsinvesteringer og offentlighed. Det bemærkes, at offentlighed både optræder som analyseniveau og som teoretisk iagttagelsespunkt. Der ses på, hvordan forestillinger om offentligheden konstrueres og fremstilles i forskellige former for offentlig kommunikation. Jf. afsnit 1.1. tager projektet sammenfattende sigte på at belyse, hvordan der med aktualiseringen af temaerne etik og demokrati sættes nye betingelser for forvaltningen af den danske pensionsformue. Med en mere generel formulering ses der på, hvordan der i samspillet mellem økonomi, massemedier og politik og i spændingsfeltet mellem iagttagelsesformerne risiko, moral og offentlighed sættes nye betingelser for investorers og virksomheders virke i samfundet.

Projektets systemreferencer angiver, hvilke former for offentlig kommunikation der iagttages med de nævnte problematikker for øje. Med pensionsinvesteringerne som omdrejningspunkt bliver det muligt (og relevant) at skære analysen efter teorien om funktionel differentiering; for det er et emne, som italesættes inden for flere forskellige funktionelle sfærer. Udover at være en sag for pensionsinstitutionerne selv, gøres pensionsinvesteringerne også til genstand for massemedieret debat og for kommunikation inden for det politiske system. Der opereres således med tre systemreferencer: *politisk, massemedieret og økonomisk kommunikation*. Der er tale om tre forskellige former for iagttagelse, som er knyttet til hvert sit funktionsystem, hver sin kode og hver sin logik. Ved økonomisk iagttagelse skal forstås pensionsinstitutionernes iagttagelse og fremstilling af sig selv i forhold til offentligheden.

Det er disse begreber og systemreferencer, som analysen er struktureret efter. Den mere grundlæggende redegørelse for de analysestrategiske (eller metodiske) rammer, som systemteorien sætter for iagttagelse og for konstruktionen af projektets genstandsfelt, er placeret i et kapitel for sig (kapitel 2). Herefter er de tre teoretiske begreber hver især gjort til genstand for et kapitel, hvori præmisserne for iagttagelse bliver udfoldet og begrundet. Risiko behandles i kapitel 3. Moral i kapitel 4. Offentlighed i kapitel 5. Herefter følger projektets empiriske analyse, som ligeledes falder i tre dele, omhandlende henholdsvis den politiske (kapitel 6), den massemedierede (kapitel 7) og den økonomiske (kapitel 8) fremstilling af pensionsinvesteringerne. Det skal pointeres, at denne struktur ikke er udtryk for en

traditionel inddeling i teori og empiri, hvor den teoretiske refleksion kommer før den empiriske iagttagelse. Der er ikke blot tale om en rutinemæssig teoretiske øvelse, der leder frem til en empirisk analyse. Der er tale om et interaktivt samspil – ikke om en lineær relation. De teoretiske refleksioner henter deres inspiration og relevans fra den debat, som de så genindføres eller genindlæses i, idet de benyttes som formler for iagttagelse i den empiriske analyses forskellige dele.

<p>Projektets teoretiske udgangspunkt</p> <p>Niklas Luhmanns teori om det moderne – funktionelt differentierede – samfund. Indbefattende generelle systemteoretiske, samfundsteoretiske, epistemologiske og organisationsteoretiske elementer samt supplerende teoretiske perspektiver og refleksioner</p> <p>(kapitel 2)</p>	
<p>Projektets analysegenstand / empiriske omdrejningspunkt</p> <p>De danske pensionsinstitutioners investeringer i et offentlighedsperspektiv. Fokus på temaerne <i>etik</i> og <i>demokrati</i> med særlig vægt på debatten om etiske investeringer</p>	
<p>Projektets centrale teoretiske begreber og afledte problematiseringer</p>	<p>Teorien om funktionel differentiering som analytisk ramme for projektets empiriske analyser</p>
<p style="text-align: center;"><i>Risiko</i></p> <p>Hvordan debatten om pensionsinvesteringerne kan forstås som et spil om risikotilskrivning og ansvarsfordeling. Hvordan debatten åbner op for nye risikobetragtninger – i forhold til investorer og i forhold til virksomheder</p> <p style="text-align: center;">(kapitel 3)</p>	<p>Hvordan pensionsinvesteringerne konstrueres som problem inden for <i>det politiske system</i></p> <p style="text-align: center;"><i>Empiri/tekst</i></p> <p>Økonomiministeriets betænkning Pensionsmarkedsrådets rapporter</p> <p style="text-align: center;">(kapitel 6)</p>
<p style="text-align: center;"><i>Moral</i></p> <p>Hvordan pensionsinvesteringerne bliver gjort til et spørgsmål om etik og lagt an på moralske vurderinger. Hvordan debatten moraliseres og ender i moralsk ladet konflikt</p> <p style="text-align: center;">(kapitel 4)</p>	<p>Hvordan pensionsinvesteringerne konstrueres som problem i <i>massemediernes</i></p> <p style="text-align: center;"><i>Empiri/tekst</i></p> <p>Den massemedierede offentlige debat om etiske investeringer</p> <p style="text-align: center;">(kapitel 7)</p>
<p style="text-align: center;"><i>Offentlighed</i></p> <p>Hvordan pensionsinvesteringerne bliver gjort til genstand for offentlighedsbetragtninger. Hvordan den offentlige mening fremstilles og kommer til at virke som et normativt ideal og en væsentlig legitimerende faktor i debatten</p> <p style="text-align: center;">(kapitel 5)</p>	<p>Hvordan pensionsinvesteringerne konstrueres som problem inden for <i>det økonomiske system</i></p> <p style="text-align: center;"><i>Empiri/tekst</i></p> <p>Pensionsinstitutionernes investeringspolitikker og selvbeskrivelser som investorer</p> <p style="text-align: center;">(kapitel 8)</p>
<p>Projektets grundproblematikker</p> <p>Hvordan der med aktualiseringen af temaerne etik og demokrati sættes nye betingelser for forvaltningen af den danske pensionsformue. Mere generelt: hvordan der i spillet mellem økonomi, massemedier og politik og i spændingsfeltet mellem iagttagelsesformerne risiko, moral og offentlighed sættes nye betingelser for investorer og virksomheders virke i samfundet. Etiske investeringer – en debat uden en aktiv drivkraft?</p>	

2.

Systemteori som analysestrategi – iagttagelse og genstand(sfelt)

2.0. Afsæt

I dette kapitel udfoldes grundlæggende systemteoretiske begreber og begrebs-sammenhænge. Denne udfoldelse bliver i de følgende tre kapitler fulgt op af mere genstandsfeltspecifikke udredninger af projektets centrale teoretiske begreber.

Luhmanns teori kan af flere grunde være svær at gå til. *For det første* er det en teori med universelle fordringer (i betydningen universel anvendelighed, se afsnit 2.3.). Det er en teori om det moderne samfund, der beskriver samfundet som bestående af sociale systemer, og sociale systemer som bestående af kommunikation. Systemteorien dækker alle former for socialitet – fra interaktioner over organisationer til samfundets overordnede funktionssystemer (økonomi, politik, retten, videnskab, etc.) – og gør det således muligt at iagttage og analysere enhver form for kommunikation, der forekommer i samfundet. Prisen for disse muligheder er et højt abstraktionsniveau og en enorm teoretisk kompleksitet.

For det andet trækker Luhmann på en disciplinovergribende konstellation af teoretiske inspirationskilder, der må betegnes som usædvanlig i en sociologisk sammenhæng. Konstellationen indbefatter: Parsons teori om social handling og interaktion, ”general systems theory” (jf. eksempelvis von Bertalanffy), andenordens kybernetik (jf. særligt von Foerster), teorien om autopoietiske systemer (som udviklet af de chilenske biologer Maturana & Varela), Spencer-Browns matematiske formkalkule, og Husserls fænomenologiske meningsbegreb. Luhmann foretager vel at mærke ikke nogen mekanisk begrebsimport, men omsætter alle importerede begreber og begrebssammenhænge til et systemteoretisk sprog, der markerer et radikalt brud med gængs sociologisk sprogbrug.

For det tredje er et af systemteoriens markante kendetegn dens eksplicit cirkulære og selvreferentielle konstruktion. Nogle vil finde denne konstruktionsform problematisk, men Luhmann mener hermed at gøre en dyd af nødvendigheden. Enhver erkendelse (inklusive den systemteoretiske) er ifølge systemteorien selvreferentielt konstitueret og må følgelig benytte sig af cirkelslutninger. Ideen kan illustreres ud fra ”Münchhausens trilemma”, som formuleret af Hans Albert (1985). Trilemmaet illustrerer umuligheden af endelige og fuldstændige funderinger. Ifølge

Albert må bestræbelser på at begrunde eller retfærdiggøre vidensudsagn eller moralske vurderinger ende i én af tre situationer:

- 1) *en uendelig regres*, der er knyttet til nødvendigheden af at gå længere og længere tilbage i en (uendelig) søgen efter endelige funderinger
- 2) *en logisk cirkel*, der opstår, fordi der i begrundelsesprocessen benyttes udsagn, der tidligere i samme proces er blevet betegnet som ubegrundede (hvorved begrundelsen kommer til at bygge på ubegrundede udsagn)
- 3) *en afbrydelse af processen* på et bestemt, arbitrært tidspunkt. Dette kan ske med henvisning til, at noget er selvindlysende, baseret på 'sikker' viden, intuition eller erfaring. Der sættes herved et Archimedes-punkt som afslutning på begrundelsesbestræbelserne (Albert 1985:18-19)

Det er den logiske cirkel, som Luhmann kan siges at gøre en dyd ud af. Systemteoriens begreber begrunder gensidigt hinanden i et kompliceret og selvreferentielt netværk af relationer, uden at der etableres nogen ide om endelige funderinger. Systemteorien er en cirkulær og selv bærende autologisk¹⁷ konstruktion, der lukker sig om sig selv, samtidig med at den åbner op for en nuanceret og refleksiv forståelse af det moderne samfund. Konstruktionsmåden gør teorien svær at få hold om. Derfor er der i dette kapitel brugt relativt mange sider på at udfolde de grundlæggende mekanismer og sammenhænge i teorien. Målet er at få den terminologi og de antagelser, forudsætninger og afgrænsninger, som det foreliggende projekt opererer med, til at træde frem så klart som muligt.

Det tiltrækkende ved Luhmanns teori er, at den muliggør en struktureret iagttagelse af samfund og organisationer, der samtidig i meget høj grad undgår at tage selvfølgheder for givet og at reificere eller ontologisere det iagttagede (i denne forstand kan der argumenteres for et slægtskab imellem systemteorien og forskellige post-strukturalistiske ansatser, herunder Derridas dekonstruktivisme og Foucaults diskurs- og magtanalyser). Prisen herfor er, som nævnt, en enorm teoretisk kompleksitet. Systemteorien udgør en meget speciel og ofte decideret kontra-intuitiv måde at begribe samfund og organisationer på. Men dette er med velberåd

---

¹⁷ Det er Esposito (1996), der beskriver Luhmanns teorikonstruktion som "autologisk". Termen kommer fra lingvistikken, hvor den benyttes til at karakterisere adjektiver, der kan anvendes på sig selv ("dansk" er eksempelvis et dansk adjektiv). Espositos pointe er, at Luhmanns teori ikke blot er selvreferentielt, men autologisk i den forstand, at teorien – qua sin universalisme – kan finde sig selv blandt sine genstande og kan iagttage sig selv. Det, der må gælde for teoriens genstande, må derfor også gælde for teorien selv (jf. Esposito 1996:271). Eksempel: systemteorien beskriver sociale systemer som selvreferentielt lukkede systemer. Ergo må systemteorien forstå og beskrive sig selv som et selvreferentielt lukket system (se også afsnit 2.3.).

hu. Luhmann mener, at man med mere abstrakte og komplekse teorier kan gøre flere problemer og problemsammenhænge synlige, end man kan med mere umiddelbart indlysende og erfaringsnære begrebsliggørelser (Berliner Luhmann-Kreis 2000). Den systemteoretiske sprogbrug kan til tider virke kunstig og konstrueret. Men der er en mening i det, der måske ved første øjekast kan virke som kompleks galskab. En mening, en sproglig pointe, der faktisk (og på trods af forskellighederne imellem de respektive projekter) udtrykkes klarere og mere prægnant af en anden af de store moderne sociologer: Pierre Bourdieu. Der skal derfor gøres et kort 'Bourdieuisk sidespring' før udfoldelsen af det systemteoretiske perspektiv fortsættes.

Når anvendelsen af en kunstig sprogbrug trænger sig på for sociologien, skyldes det ifølge Bourdieu behovet for at bryde med den sociale filosofi, den spontane sociologi, de common sense forståelser, der hjem søger almindeligt anvendte ord (Bourdieu 1997b:42). Alle slags for-konstruerede genstande trænger sig på som videnskabelige genstande. Det kan både være en fordel og en ulempe. En fordel for dem, der ikke har problemer med at tage det forud-konstruerede for givet. En ulempe for dem, der gerne vil bryde med common sense – ikke mindst fordi den førstnævnte strategi uundgåeligt vil have en tempofordel. Med Bourdieus ord:

”Så længe du tager den, som du ser den, som den præsenterer sig selv, tilbyder den sociale verden færdiglavede data, statistikker, diskurser, som nemt kan registreres osv. Kort sagt, når du spørger om det, den beder om at blive spurgt om, har den en stor del at sige for sig selv, den fortæller dig, hvad som helst du ønsker at vide” (Bourdieu 1994:114-15).

Den metodiske pointe: jo mere naivt genstanden er konstrueret, desto nemmere præsenterer data sig, så de kan studeres (ibid.:119-120).

Bourdieu påpeger, at dagligdagssproget er bedre egnet til at udtrykke ting end til at udtrykke relationer og bedre egnet til at udtrykke tilstande end processer (jf. Bourdieu & Wacquant 1996:27). For at udtrykke forhold, som den almindelige sprogbrug ikke kan udtrykke, må sociologien gøre brug af nogle selvopfundne ord, der er beskyttede mod den sunde fornufts naive projektioner. Ord, som via deres lingvistiske natur og indesluttelse i et net af relationer, der sætter nogle logiske begrænsninger igennem, er disponeret for at modstå forhastede eller fordrejede måder at læse på (Bourdieu 1997b:42). Bourdieu skriver:

”I modsætning til den stilistiske, litterære stræben, fører en stræben efter konsekvens næsten altid til at man ofrer den smukke formulering – som skylder sin styrke og sin klarhed at den forenkler eller forfalsker – til fordel for et udtryk der er mere utaknemmeligt, mere tungt, men til gengæld mere præcist, mere kontrolleret” (ibid.).

Bourdieu's pointe er, at den stilistiske vanskelighed i en tekst ofte skyldes de nuancer, rettelser, advarsler samt påmindelser, der er nødvendige for at diskursen i sig selv kan rumme så mange forsvarsforanstaltninger som muligt mod fordrejninger og misbrug af dens definitioner og principper (ibid.). Omvendt mener Bourdieu, at klassificeringer, som foretages ud fra en maskeret anvendelse af de principper for iagttagelse og opdeling, der normalt anvendes i praktiske sammenhænge, ligner det man, med Wittgensteins ord, vil få, hvis man prøver at 'klassificere skyer efter deres form'. På overfladen kan sådanne objektløse beskrivelser dog virke overbevisende, fordi de bygger på dagligdagserfaringens logik, samtidig med at de opretholder en videnskabelig facade. De er bedre egnede til at tilfredsstille almenhedens – den brede offentligheds – forventninger, end videnskabens konstruktioner er, og det skyldes, at de ikke i nær så høj grad som videnskaben bestræber sig på at udfolde det enkelte tilfældes individualitet i al dets kompleksitet, samt at videnskabens konstruktioner er langt fjernere fra den umiddelbare realitet end de repræsentationer, som kan gives af dagligdags sproget eller af en semi-videnskabelig oversættelse heraf. Bourdieu's pointe er, at samfundsvidenskaben kun kan bryde med almene kategoriseringer og inddelinger og vikle sig ud af de stridigheder, i hvilke de både er mål og middel, hvis den eksplicit tager dem som sin genstand i stedet for i smug at lade dem infiltrere den videnskabelige diskurs (Bourdieu 1988:46).

Tilbage i systemteorien hedder svaret på den sidstnævnte udfordring: andenordens iagttagelse. Det kommer til at handle om iagttagelse af iagttagelse, om genstandgørelse af genstandgørelse, om beskrivelser af beskrivelser. Systemteorien tilbyder en vidt forgrenet og kompleks begrebsarkitektur, der muliggør et brud med common sense, og som i vidt omfang er modstandsdygtig over for begrebsmisbrug.

I dette kapitel tages de næste skridt i konstruktionen af projektets genstandsfelt. Projektets empiriske omdrejningspunkt: debatten om pensionsinstitutionernes investeringer og investeringsansvar, skal sættes ind i en samfundsteoretisk og en samfundsmæssig kontekst. I de følgende tre kapitler tages der fat på analysens centrale teoretiske begreber: risiko (kapitel 3), moral (kapitel 4) og offentlighed (kapitel 5). I dette kapitel lægges grunden for disse udredninger. Der redegøres blandt andet for teorien om funktionel differentiering, for semantikbegrebet og den semantiske analyse, og for den organisationsforståelse, som der opereres med i projektet. Før den systemteoretiske samfunds- og organisationsteori kan foldes ud og benyttes til at konstruere projektets genstandsfelt, må grunden tilsvarende lægges for disse betragtninger. Der skal redegøres for grundlæggende systemteoretiske antagelser, begreber og begrebssammenhænge. Og så skal der redegøres for de epistemologiske præmisser, som er givet ud fra systemteorien. Sådan bevæger kapitlet sig frem.

Kapitlet indeholder *for det første* en mere grundlæggende udredning af systemteoriens system- og kommunikationsforståelse (afsnit 2.1. og 2.2.). På dette niveau udfoldes de grundmekanismer, der løber som en rød tråd igennem teorien. *For det*

andet indeholder kapitlet en udredning og diskussion af, hvordan systemteorien er konstrueret som videnskabeligt iagttagelsesprogram (afsnit 2.3.). Her fastlægges de epistemologiske præmisser, som systemteorien opererer med, og så redegøres der for den systemteoretiske forståelse af iagttagelse. *For det tredje* indeholder kapitlet en redegørelse for den systemteoretiske samfundsforståelse. Teorien om funktionel differentiering udfoldes (afsnit 2.4.). Dernæst diskuteres distinktionen semantik/struktur og den semantiske analyse som analyseform (afsnit 2.5.). Endelig gøres der rede for den organisationsforståelse, der opereres med i projektets analyse (afsnit 2.6.). Den sidste del (afsnit 2.4. til 2.6.) er – i modsætning til de to første (der beskæftiger sig med mere basale og generelle teoretiske ræsonnementer) – analysestrategisk anlagt. Det vil sige, at projektets genstandsfelt skrives frem gennem og som en del af den teoretiske udredning. Det analysestrategiske arbejde fortsættes derefter, som nævnt, i kapitlerne 3, 4 og 5.

Men først følger udfoldelsen af systemteorien. Teorien kan grundet sin kompleksitet, og det forhold at den er tænkt cirkulært, relationelt, polycentrisk, ikke fremstilles lineært og på en logisk indlysende måde. Forholdet mellem teoriform og fremstillingsform (jf. Luhmann 2000a:34) synes at være et evigt tilbagevendende problem, når Luhmanns teori skal præsenteres. Der findes ikke noget indlysende startpunkt, men man må nødvendigvis starte et sted. Her er det valgt at tage afsæt i begrebet om autopoiesis.

2.1. Autopoiesis og Luhmanns teori om sociale systemer

Luhmann beskriver sociale systemer som selvreferentielt-lukkede, ”autopoietiske” systemer. Begrebet autopoiesis (selvproduktion, selvproducerende, selvskabelse) er fostret af de chilenske biologer Maturana og Varela, som har lagt det til grund for en teori om levende systemer, kognition og erkendelse (se eksempelvis Maturana & Varela 1998). Maturana & Varelas teori beskriver meget kort fortalt levende organismer som selvproducerende, autopoietiske systemer. I Luhmanns udlægning bliver autopoiesis begreb for en generel form for systembygning, der benytter sig af selvreferentielt lukkethed (van Twist & Schaap 1991). Luhmann udvider autopoiesis-begrebet til også at omfatte meningsbærende systemer og skelner mellem tre former for autopoietiske systemer: *levende (biologiske) systemer*, *psykiske systemer* og *sociale systemer*. Systemformer, der opererer i hvert sit medie. Levende systemer opererer i mediet *liv*. Psykiske systemer opererer i mediet *bevidsthed* og sociale systemer opererer i mediet *kommunikation*. Sociale systemer består ikke af andet end kommunikation (som selvreferentielt refererer til kommunikation):

”Social systems ... consist of communication and nothing but communication – not of human beings, not of conscious mental states, not of roles, not even of actions. They produce and reproduce communications by meaningful

reference to communications. ... Communication ... by necessity occurs within a context of recursive self-reference” (Luhmann 1990d:113).

Luhmann skelner mellem tre typer af sociale systemer: *Interaktioner*, der har personlig tilstedeværelse som selektions- og grænseprincip og er det sociale mindsteenhed (Luhmann 1982:71, 2000a:474). *Organisationer*, der er kendetegnet ved, at de knytter medlemskab til bestemte betingelser og reproducerer sig selv gennem beslutninger. Og *samfundet*, der er begrebet for enheden af det sociale helhed – helheden af sociale relationer, processer, handlinger, kommunikation (Luhmann 2000a:470).

Men for at vende tilbage til sondringen mellem levende, psykiske og sociale systemer. Den autopoietiske pointe er, at hver systemform er lukket for de andre, da der ikke kan opnås autopoietisk systemenhed mellem forskellige typer af systemelementer. Den psykiske bevidsthed kan ikke etablere en direkte kontakt til de biologiske processer, der konstituerer den, og der kan ikke gennem kommunikation etableres en direkte kontakt til bevidsthederne hos de personer, hvis interaktion måtte ligge til grund for dannelsen af et socialt system. De enkelte systemformer står i et system/omverden forhold til hinanden. Herved skal ikke forstås, at de er uafhængige af hinanden. Det enkelte system er *strukturelt koblet* til og afhængigt af sin omverden for tilførsel af energi. En strukturel kobling er blot ikke en kausal relation. Omverdenen bidrager ikke til systemoperationerne, men kan forstyrre og irritere systemoperationerne, når begivenheder i omverdenen lader sig bearbejde som information i systemet (Luhmann 1992b:15). Det er systemet selv, der under påvirkning af strukturelle koblinger producerer og reproducerer forskelle i dets tilstand over tid. Autopoietiske systemer er selv(re)producerende systemer. Levende systemer (re)producerer liv, tanker (re)producerer tanker, kommunikation (re)producerer kommunikation – i lukkede kredsløb. Selvreferentielle systemer opererer gennem selvkontakt og har ingen anden form for omverdenskontakt end selvkontakt (Luhmann 2000a:72). Udvikling sker som selvproduktion og kan derfor ikke kausalt kædes sammen med eksterne påvirkninger. Teorien følger således en kybernetisk systemlogik (spørgsmålet om autopoietiske systemers lukkethed uddybes i afsnit 2.2. og afsnit 2.6. med særligt fokus på henholdsvis sociale systemers og organisationers operationsmodus).

Psykiske og sociale systemer er fælles om at operere i mediet mening. Mening bliver til i co-evolutionen mellem psykiske og sociale systemer (jf. Luhmann 2000a:98). Denne co-evolution og dermed den strukturelle kobling mellem systemerne medieres i alt væsentligt gennem sproget (jf. Luhmann 1997b:108_{n142})¹⁸.

---

¹⁸ Som Luhmann skriver: ”The medium that extends our understanding of communications beyond basic perception is language. It uses symbolic generalizations to replace, to represent, or to put together perceptions and to solve the resulting problems of mutual comprehension. In other words, language specializes in creating the impression of mutual understanding as the basis for further communication, however fragile the grounds for that impression may be” (Luhmann 1990b:90).

Kommunikation behøver ikke at være sprogligt formidlet (fagter, bevægelser og udechifrerbare lyde kan også gøre en forskel), men også sprogløs kommunikation er i vidt omfang afhængig af sproglige erfaringer. Sproget er kommunikationens grundform (Jönhill 1997:251).

Som sociolog mener Luhmann, at det er udtryk for en antropocentrisk fejlslutning, hvis man tildeler det psykiske – den bevidsthedsmæssige forankring – en ”ontologisk forrang i forhold til det sociale. Det er i det hele taget forfejlet at søge en ”bærer” af mening. Mening bærer sig selv, idet den muliggør sin egen reproduktion selvreferentielt. Og *kun formerne for denne reproduktion differentierer psykiske og sociale strukturer*” (Luhmann 2000a:138). Mening refererer ikke til noget bestemt, men omfatter alt – det er et ”difference-løst” begreb, der indeholder sin egen mening, og som markerer, at alt, hvad psykiske og sociale systemer gør, får en særlig mening. Mening skal ikke forstås som enhed eller identitet, men som forskel. Til grund for al meningserfaring ligger forskellen mellem *det aktuelt givne* og *det mulige* – mellem *aktualitet* og *potentialitet* (jf. Luhmann 2000a:114). ”Fænomenet mening forekommer i form af et overskud af henvisninger til yderligere muligheder for oplevelse og handling. Noget står i fokus, i intentionens centrum, og andet antydes marginalt som horisont for en fortsættelse af oplevelsens og handlingens og-så-videre” (Luhmann 2000a:99). Mening bliver altid meningsfuld i-forhold-til-noget-andet. Mening kan kun vinde realitet gennem henvisning til andre meninger (ibid.:100-01).

Luhmann sonderer mellem tre meningsdimensioner: *sagsdimensionen* betegner kommunikationens meningsfulde og saglige temaer; *tidsdimensionen* betegner en forskel mellem et før og et efter; *socialdimensionen* betegner socialitet, det vil sige, hvordan forskellige iagttagere relaterer sig til samme mening. Socialdimensionen er konstitueret af en forskel mellem den ene og den anden (eller mellem ego og alter, jf. afsnit 2.2.) (Luhmann 2000a:116,117, Jönhill 1997:162,163).

Meningsbegrebet er betegnende for den forskelstænkning, der kendetegner Luhmanns teori. En forskelstænkning, der blandt andet kommer til udtryk i en meget skarp sondring mellem bevidstheden og det sociale. Psykiske og sociale systemer arbejder som nævnt med mening på hver sin måde, i hvert sit medie. Psykiske systemer tænker, og sociale systemer kommunikerer. Omvendt kan sociale systemer ikke tænke. Og psykiske systemer kan ret beset ikke kommunikere (Moe 1995). Et psykisk system kan ikke række ud over sig selv og knytte an til et andet psykisk systems tanker¹⁹. Tilsvarende kan sociale systemer ikke række ud over sig selv. Kommunikation kan knytte an til kommunikation, men ikke til tanker (Andersen 1999:125). Det er kommunikation, der er enhed for det sociale. Sociale

---

¹⁹ Som det også udtrykkes: ”Ingen tanke kan forlade den bevidsthed, som reproducerer den. Burde man ikke sige: heldigvis? For hvad ville der ske med mig, og hvordan kunne jeg udvikle individualitet, hvis *andre* med *deres* tanker kunne bevæge *mine* tanker? Og hvordan skulle man forestille sig samfundet: som alles hypnose af alle?” (Luhmann 1997a:77).

systemer består ikke af andet end kommunikation. Dette indebærer som nævnt ikke, at psykiske og sociale systemer er uafhængige af hinanden. De er strukturelt koblede og står i et gensidigt system/omverden forhold til hinanden – bevidstheden er omverden for kommunikation, og kommunikation er omverden for bevidstheden. Blot er der ikke tale om, at kommunikation kan determinere bevidsthed, eller at bevidsthed kan determinere kommunikation. Det psykiske og det sociale kan ikke forklares på samme niveau. Kommunikation foregår uden for bevidstheden og forudsætter som hændelse gensidighed – et minimum af to horisonter, der mødes og interagerer. Det psykiske og det sociale repræsenterer således distinkte realitetsniveauer. Det sociale har sin egen dynamik, der ikke kan føres tilbage til eller forstås ud fra individuelle subjekter og bevidstheder:

”Kommunikation kan hverken føres tilbage til en individuel bevidsthed eller til en kollektiv bevidsthed. Kommunikation tænker ikke, den kommunikerer. Ingen bevidsthedsfilosofiske og psykologiske begreber er i stand til at beskrive kommunikationsprocesser. Kommunikation er noget selvstændigt, en emergent orden, hvori der ikke indgår noget psykisk” (Kneer & Nassehi 1997:75).

Det sociale kan kun forklares socialt. I og med at Luhmann i beskrivelsen af det sociale tager udgangspunkt i det sociale som enhed og ikke i det sociale individuelle manifestationer, kan hans teori henregnes til *den metodiske kollektivismen*²⁰. Det sociale tillægges en selvstændig eksistens og derved brydes der med subjektfilosofien. Det er ikke kun forbeholdt et subjekt at iagttage, beskrive, forklare, forvente, handle, beslutte, skelne. Subjektet decentrerer – i stedet sættes et begreb om et selvreferentielt system (der så kan betragtes som et generaliseret subjekt) (jf. Luhmann 2000a:503).

En systemteoretisk analyse beskæftiger sig altså ikke med tanken som bevidsthedsfænomen, men med kommunikation. For tanken er ikke en social foreteelse, før den kommer til udtryk. Med Luhmanns ord: ”Så længe der ikke kommunikeres om det, har det ingen samfundsmæssige konsekvenser” (Luhmann 1995:108). Systemteorien iagttager iagttagelser og beskriver beskrivelser, der forekommer i samfundets kommunikation, og konstruerer hermed en social realitet. Der sættes fokus på kommunikation som social proces, ikke på subjekt-/bevidsthedsrelateret intentionalitet²¹. Systemteoretisk betraget har intentionalitet kun social realitet – og

---

²⁰ En position der først blev kodificeret af Émile Durkheim. Durkheims første metodiske regel er, at sociale kendsgerninger skal betragtes som *ting* (Durkheim 2000:58). Ved det sociale forstår Durkheim måder at handle, tænke og føle på, som eksisterer uden for og uafhængigt af individuelle bevidstheder, og som besidder en tvingende kraft, der påtvinges individet (ibid.:48). Ifølge Durkheim skal en sociologisk iagttagelse bestræbe sig på at betragte sociale kendsgerninger fra en vinkel, hvor de kan iagttages isoleret fra deres individuelle manifestationer (ibid.:84). Durkheim bestemmer det distinkt sociale som regler (moralske, juridiske). Luhmann bestemmer det som kommunikation.

²¹ Der brydes dermed med intentionelle forklaringsmodeller og med den metodiske individualisme, som

relevans – som *kommunikation om intentionalitet*. Personers intentioner kan der i sidste ende ikke siges noget sikkert om, da bevidstheden er et lukket system, som der ikke – heller ikke gennem kommunikation – kan etableres en direkte forbindelse til.

I stedet for intentionelle forklaringer giver systemteorien sig af med funktionelle forklaringer. Den beskriver, hvordan forskellige former for kommunikation – forskellige former for sociale systemer – virker. Luhmann benytter sig af en funktionel metodik, men det skal understreges, at hans teori ikke er et eksempel på strukturfunktionalisme (som Parsons er det). Luhmann sætter funktionen før strukturen og ender op med en funktionel-strukturel systemteori (Hejl 1981). Forskellen er afgørende, fordi systemteorien derved undgår nogle af de problemer, som strukturfunktionalismen har med at forklare social forandring. I systemteorien repræsenterer strukturen ikke en kausal årsag eller en nødvendig ydelse, men blot en særlig måde at udøve en funktion på. En måde som kan tænkes at have funktionelle ækvivalenter. Luhmanns teori fokuserer på kommunikation som proces frem for på strukturer. Sociale systemer *er ikke* strukturer, men *har* strukturer. Det afgørende er funktionen.

Sociale systemers funktion er at reducere kompleksitet – og det sker gennem selektion. Det øverste udgangspunkt i Luhmanns funktionelle analyse er *verdens kompleksitet*, der skal forstås som den samlede mængde af mulige begivenheder og tilstande (Kneer & Nassehi 1997:44). Det er ikke menneskeligt muligt at forholde sig meningsfuldt til verdens samlede kompleksitet. Verden som sådan er ikke meningsfuld og kan ikke iagttages. Det er kun gennem en selektiv udelukkelse af muligheder, at der kan skabes mening, og socialt sker det gennem kommunikation. Luhmann beskriver kommunikationsprocessen som et system af koordinerede selektioner, der skaber det sociale system som en autonom og selvrefererende selektionsproces (Thyssen 1994). I det følgende ses der nærmere på, hvordan Luhmann indsætter kommunikation som enhed for det sociale og på forholdet mellem kommunikation og handling i systemteorien.

2.2. Kommunikation, dobbelt-kontingens, handling

Systemteoretisk skal kommunikation forstås som et tredobbelt system af koordinerede selektioner. Kommunikationens tre selektioner er: 1) information, 2) meddelelse, og 3) forståelse (Luhmann 2000a:181, 1986b:174):

Selektionen af *information* bestemmer, hvad der kommunikeres om. Det skal understreges, at information er en konstruktion i kommunikationsprocessen, ikke

---

finder sin klassiske sociologiske formulering hos Max Weber: "Sociology ... is a science concerning itself with the interpretative understanding of social action and thereby with a causal explanation of its course and consequences. We shall speak of "action" insofar as the acting individual attaches a subjective meaning to his behavior – be it overt or covert, omission or acquiescence. Action is "social" insofar as its subjective meaning takes account of the behavior of others and is thereby oriented in its course" (Weber 1978:4).

en bevidsthedsoperation i et psykisk system (Kneer & Nassehi 1997:87). Information er heller ikke blot noget, der findes 'derude i omverdenen', men derimod noget der selektivt og i en løbende sammenligning med andre muligheder produceres af et socialt system (Luhmann 1986b:175) – der så eksempelvis kan være en interaktion eller en organisation. Med henvisning til Bateson, definerer Luhmann information som "en forskel der gør en forskel" (Luhmann 2000a:79): "A bit of information is definable as a difference which makes a difference. Such a difference, as it travels and undergoes successive transformation in a circuit, is an elementary idea" (Bateson 2000:315). En forskel kan virke, når den kan behandles som information (og dermed gøre en forskel) i et socialt system. Også det ikke-forhåndenværende kan have en virkning, da fejl, nulværdier og skuffelser godt kan gøre en forskel (jf. Luhmann 2000a:79). Men for at kommunikation kan komme i stand, må der ske noget – information må meddeles.

Også *meddelelse* er udtryk for selektion. Der er altid flere muligheder for formgivning af information. Man kan meddele sig skriftligt eller mundtligt, man kan hviske eller råbe, etc. (Kneer & Nassehi 1997:85). Meddelelsen er kommunikationens nødvendige selvreference. Hvor informationen kan referere til systemets omverden, er meddelelsen en selektion, der tilskrives systemet som handling: "Information can refer to the environment of the system. Utterance which is attributed to an agent as action is responsible for the autopoietic regeneration of the system itself" (Luhmann 1986b:183). Forskellen mellem information og meddelelse markerer meddelelsens dobbelte, sagligt-soziale selektivitet. Der er altid tale om udvalgt information, som det er valgt at meddele på en bestemt måde. I nogle situationer kan også det, at en kommunikationsdeltager ikke meddeler sig, betragtes som meddelelse. I interaktioner kan også tavshed kommunikere – en deltager kan ikke undgå at kommunikere. I denne forbindelse kan man også tale om undladelsesynder, som er kendetegnet ved, at det, at der ikke handles, betragtes som en handling (som udtryk for en selektion). Under alle omstændigheder er meddelelsen i sig selv kun et selektionstilbud. Kommunikation afsluttes først med den tredje selektion.

Enhver meddelelse kan forstås på flere måder. Også her er det vigtigt at understrege, at *forståelse* ikke refererer til en bevidsthedsoperation, men til den forståelse der kommer til udtryk i en efterfølgende meddelelses anknævnings til det meddelte. Der skal mindst to meddelelser til at skabe kommunikation: den første meddelelse og den efterfølgende meddelelses bagudrettede valg af anknævnings (jf. Andersen 1999:126)²². Meningen bliver først bestemt i kommunikationens

---

²² Der skal her indskydes et analysestrategisk forbehold. Det er en uacceptabel restriktion, hvis kun meddelelser (tekster), der faktisk knyttes kommunikativt an til, kan iagttages og analyseres systemteoretisk. Tekster må kunne analyseres ud fra den generelle forudsætning, at mening ikke blot er iboende, men knyttet til kommunikationens fortsættelse – også selv om denne fortsættelse først måtte finde sted i selve

fortsættelse. Kommunikationen afsluttes først med reaktionen – når der foreligger en syntese af alle tre selektioner. Det er først her, man kan aflæse, hvad der er fremkommet som enhed. Derfor kan kommunikation ikke forstås som handling (Luhmann 2000:195). Dette skal uddybes, men først skal der ses på spørgsmålet vedrørende sociale systemers lukkethed.

Systemteorien ophæver den klassiske distinktion mellem åbne og lukkede systemer. Luhmanns selvreferentielt lukkede system er ikke lukket i traditionel forstand. Som det en kende pragmatisk udtrykkes:

”The theory of autopoietic systems ... has been invented for a situation in which the theory of open systems has become generally accepted. Given this historical context, the concept of autopoietic closure has to be understood as the recursively closed organization of an open system” (Luhmann 1986b:183).

Sociale systemer er forbundet med hinanden ved, at ethvert system kan behandle information fra ethvert andet system. Men dette kan kun ske på grundlag af selektionsprocesser, som er bestemt ud fra det enkelte systems interne kriterier. Sociale systemer er således *kognitivt åbne*, idet de kan indoptage information fra omverdenen, men *operativt lukkede* i den forstand, at de skaber deres omverdenskontakt systemrelativt gennem deres egne systemoperationer (jf. Brekke 1999:17).

Kommunikation virker gennem sin selektivitet nødvendigvis uddifferentierende og lukkende. I stedet for tilfældighed sættes ”strukturafhængige problemstillinger. Systemet mister åbenheden for det vilkårlige og opnår sensibilitet for det bestemte” (Luhmann 2000a:173). Systemet erhverver sig (konstruerer) en omverden, i forhold til hvilken meget er muligt, men kun lidt er relevant for det (ibid.).

---

analysen. Alle tekster må med andre ord betragtes som åbne. De teoretiske problemer følger af, at Andersen (1999), hvis udlægning jeg her har valgt at følge, sammenknytter to kategorier hos Luhmann: *forståelse* og *anknytning/tilslutningshandling* (jf. Luhmann 2000a:188). Luhmann synes at forfalde til at beskrive den tilstandsændring, som forståelse indebærer, som en bevidsthedstilstand, jf. følgende passage: ”Forståelsen er den tredje selektion, som afslutter kommunikationsakten. Man læser: ‘Tobak, alkohol, smør, frosset kød osv. truer sundheden, og man er (som nogen, der kunne have vidst det og kunne have taget hensyn til det) en anden – om man tror det eller ej! Man kan ikke mere ignorere det, men blot tro på det eller lade være. Uanset hvad man beslutter, så fastlægger kommunikationen en tilstand hos modtageren, som ikke ville være til stede uden denne kommunikation, men som kun kan bestemmes af modtageren selv. Kommunikationsbegrebet drejer sig derfor ikke om antagelse eller forkastelse eller om yderligere reaktion” (Luhmann 2000a:188). Ud fra denne formulering forudsætter kommunikation blot, at en modtager forstår det meddelte. Anknytningen, spørgsmålet om reaktion på og antagelse/afvisning af det meddelte, bliver udgrænset af selve den kommunikative hændelse. Det bliver en fjerde selektion, der får en ydre status. Hvis man, som Andersen, insisterer på, at forståelse må være kommunikeret forståelse (at forståelse må være socialt synlig, ikke usynlig), bliver spørgsmålet om anknytning derimod en integreret del af kommunikationsprocessen, da anknytning så ikke kan adskilles fra forståelse. I dette projekt abonneres der, med det nævnte forbehold, på den sidstnævnte udlægning. Dette ud fra argumentet, at det er den mest konsekvent kommunikationsteoretiske måde at forstå kommunikation på. Det skal understreges, at begge udlægninger indeholder uløste teoretiske problemer.

Det bliver følsomt på bestemte frekvenser og ufølsomt på andre. Luhmann benytter begrebet *resonans* til at betegne dette forhold. Ved resonans skal – som i fysikken eller musikken – forstås genklang eller medsvingning. Resonans betegner det forhold, at hændelser i omverdenen alene kan sætte et system i svingninger under egenfrekvensernes særlige strukturbetingelser (Jönhill 1997:388). Gennem kommunikationsprocessens selektivitet udkrystalliseres særlige *temaer*, særlige skematikker, som kommunikationen ordner sig efter og orienterer sig mod. Til disse temaer kan der så ydes *bidrag*. Tematisering indebærer kodificering. Temaer diskriminerer bidrag – kodede hændelser virker som information i kommunikationsprocessen, ikke-kodede som støj (Luhmann 2000a:183,196). Sociale systemer reducerer kompleksitet ved at kommunikere om noget bestemt – og derved netop ikke om alt muligt andet. Anskuet fra system-siden markerer system/omverden forskellen da også altid et fald i kompleksitet. Omverdenen er altid mere kompleks end systemet (ibid.:225).

Dette taler ikke imod, at al kommunikation er uløseligt knyttet til en omverden. Sociale systemer er selvreferentielt konstituerede, men der findes ingen ”ren” selvreference i betydningen: en relatering kun og udelukkende til sig selv. Selvreferencen forekommer som et henvisningsmoment blandt andre. Den udgør ikke en totalitet, men skal forstås som en ”medløbende” selvhenvielse, der også altid medinddrager en fremmedreference, en omverden (jf. Luhmann 2000a:510). Enhver kommunikation henviser gennem meningsreferencer direkte eller indirekte til omverdenen. Uddifferentieringen knytter sig alene til enheden og lukketheden af sammenhængen mellem selektionerne, til den selektion af selektioner, som ligger deri, og til den reduktion af kompleksitet, som udvirkes derigennem (Luhmann 2000a:185). Sociale systemers lukkethed tjener ikke som et mål i sig selv, men er mulighedsbetingelsen for åbenhed. Al åbenhed støtter sig på lukkethed (ibid.:511).

Sociale systemers operationsmodus er kendetegnet ved

”kausalitetsformer, som i vidt omfang fratager dem en ydre styring, der er sikker i sine indgreb. Alle virkninger, som man udefra vil opnå i systemet eller med systemet, forudsætter, at systemet kan iagttage anstød udefra som information, ... og at det på denne måde kan frembringe en virkning i sig selv. Sådanne systemer, som selv skaffer sig kausalitet, kan ikke længere ”forklares kausalt” (bortset fra i en iagttagers reduktionsskema)” (ibid.:80).

Det ændrer ikke ved, at selvreferentiel lukkethed kun er mulig i en omverden, kun under økologiske betingelser. Omverdenen er et nødvendigt korrelat til selvreferentielle operationer. Luhmanns teori er en system/omverden teori, som erstatter den klassiske distinktion mellem åbne og lukkede systemer med spørgsmålet om, hvordan selvreferentiel lukkethed kan frembringe åbenhed (ibid.:44). Teorien kan dog ikke sige noget entydigt om, hvordan dette sker: ”how a system externali

zes its self-reference, how it picks up and translates irritations into its meaning world, i.e. how it transforms noise into order cannot be theoretically deduced” (Rossbach 1993:106-7). At indskrive selvreference som et kendetegn ved sociale systemer er at undgå a priori teoretiske antagelser om, hvad systemer gør eller ikke gør, og spørgsmålet om, hvordan systemer kommer til at gøre, hvad de gør, bliver nu det afgørende *empiriske spørgsmål* (ibid.:107). Luhmanns teori om sociale systemer bryder med vanlige kausalitetsforestillinger, og så repræsenterer den et skift fra handlings- til kommunikationsteori. Luhmann benytter begrebet *dobbelt-kontingens*²³ til at konstruere sin argumentation for, at det er kommunikation og ikke handling, der er det sociale enhed.

Kommunikation er kontingent. Ved kontingent skal forstås noget, der hverken er nødvendigt eller umuligt. Kontingens er således defineret som negation af nødvendighed og umulighed (Luhmann 1998ba:45). Kontingensbegrebet betegner noget, der er, som det er, men som også er muligt på andre måder. Det betegner, jf. også meningsbegrebet, ”noget givet ... med henblik på noget muligt andet; det betegner genstande inden for horisonten af mulige varianter” (Luhmann 2000a:146-47). Det gælder for alle kommunikationsprocessens selektioner, at der altid er flere muligheder, og at de aktualiserede muligheder vinder mening på baggrund af ikke-aktualiserede, potentielle muligheder. Kommunikation er dog ikke blot kontingent – den er dobbelt-kontingent. For der er altid (som minimum) to horisonter og dermed en dobbelt usikkerhed på spil. Princippet kan ganske kort og idealtypisk illustreres som følger: en aktør (”ego” eller ”a”), interagerer eller kommunikerer med en given anden (”alter” eller ”b”). Der er tale om en ubestemt social situation – man kan forestille sig en situation, hvor man skal interagere med en person, man ikke kender, uden for vante rammer, og hvor det er uklart for begge parter, hvad der forventes af dem. Udgangspunktet er symmetrisk dobbelt-kontingens – ensartet usikkerhed for begge parter (ibid.:166). Situationens gensidige usikkerhed består i, at, at hvad den ene forventer af den anden, afhænger af hvad den anden forventer af den første, samtidig med at hvad den anden forventer, afhænger af hvad den første forventer. Hver part repræsenterer på denne cirkulære måde et *alterego* for sig selv og den anden (ibid.:167). Hver part virker samtidigt som afsender og modtager i interaktionen og råder over mange – kontingente – muligheder for at iagttage og reagere. Og ingen part kan gennemskue den anden. Argumentet er, at ingen handling vil komme i stand, hvis alter gør sin handling afhængig af, hvordan ego handler, og hvordan ego på sin side vil forholde sig til alters reaktion (ibid.). Hvis begge parter venter med at reagere, til den anden har reageret, går situationen i baglås. Noget må ske. Forudsætningen, for at kommunikation kan komme i gang, er et mindstemål af gensidig iagttagelse og et mindstemål af forventninger grundet på

---

²³ Et begreb, som Luhmann har taget og omformuleret fra Parsons (se Luhmann 2000a, kapitel 3).

kendskab. Aktørerne må samordnes, hvis interaktionen skal have nogen mening. Luhmann opstiller den tese, at dobbelt-kontingens nødvendigvis fører til dannelse af sociale systemer (ibid.:167), der dannes lukket selvreferentielt ved at a bestemmes via b, og b bestemmes via a (jf. Luhmann 2000a:157). Det, der fungerer som kommunikation for ego og alter, er alt, hvad der giver interaktionen mening. Sociale systemer – og dermed kommunikation – dannes ved, at begge parter erfarer dobbelt-kontingens, og ved at ubestemmeligheden af situationen giver mening for begge parter (Luhmann 2000a:148). Kommunikation skal dermed forstås som en interaktiv og selektiv aktualisering af mening – ikke som overførsel af mening eller information. Metaforen overførsel og dens metaforik omkring det at besidde, have, give og modtage information er for ontologisk og derfor ubrugelig. Identiteten af det overførte overdrives, idet man forledes til at tro, at det er det samme for den meddelende som for modtageren.

Det sociale kan dermed heller ikke forklares ud fra individuel handling. Handling (der kan sættes lig med *meddelelse* – kommunikationsprocessens anden selektion) er bestemt ud fra én horisont. Kommunikation er bestemt ud fra to. Der er en interaktiv dobbelthed og cirkularitet i det sociale, som Luhmann ikke mener, man kan indfange med handling som grundbegreb (jf. Luhmann 2000a:148). Derfor formulerer han en kommunikationsteori som alternativ til en handlingsteori:

”Only communication is necessarily and inherently social. Action is not.” ... “.. communication implies understanding, and understanding is not part of the activity of the communicator and cannot be attributed to him. Therefore, the theory of autopoietic social systems requires a conceptual revolution within sociology: the replacement of action theory by communication theory as the characterization of the elementary operative level of the system” (Luhmann 1986b:177-78).

Kommunikation og ikke handling bliver grundelementet i den systemteoretiske beskrivelse af det sociale. En handling sociale mening er ikke handlingen iboende, men derimod på spil i en kommunikationsproces, som åbner op for flere forskellige forståelsesmuligheder. I Luhmanns teori er handlinger ikke elementer i sociale systemer, men produkter af sociale beskrivelser. Handlinger bliver konstitueret gennem tilskrivningsprocesser og kommer i stand ved, at selektioner – meddelelser – altid tilskrives systemer (og ikke deres omverden), ”uanset af hvilke grunde, i hvilke kontekster og ved hjælp af hvilke semantikker (”hensigt”, ”motiv”, ”interesse”)” (Luhmann 2000a:207-08, Kneer & Nassehi 1997:94). I Luhmanns teori bliver handlingsbegrebet opslugt af kommunikationsbegrebet. Det er gennem kommunikation, at hændelser eller begivenheder tilskrives et socialt system som handling. Men dermed er alt ikke sagt.

Med vanlig flair for paradokser definerer Luhmann først kommunikation som enhed for det sociale for dernæst at konstatere, at kommunikation ikke kan iagttages direkte, men er noget man må slutte sig til! (Luhmann 2000a:206). Luhmann har defineret et grundbegreb, som med sine indbyggede synteser og interaktive meningsaktualiseringer bliver empirisk uagttageligt. Gode råd er dyre. Hvordan kan en systemteoretisk analyse alligevel spørge ind til kommunikation? Luhmann antyder selv et svar. For at blive iagttaget og for at kunne iagttage sig selv, må et socialt system "flage" med, at det er et *handlingsystem*. Kommunikationsprocessen er åben og symmetrisk i den forstand, at enhver selektion kan lede andre, og forholdet løbende kan vendes om. Det er en proces, der i princippet kan oscillere frit frem og tilbage. Det er først gennem indbygningen af en handlingsforståelse i den kommunikative hændelse, at kommunikationen lukkes og asymmetriseres, at den opnår en retning fra den meddelende til en modtager. Det er kun gennem tilskrivning til handling (meddelelse), at kommunikation bliver fikseret til et tidspunkt som en simpel hændelse. Derfor er det, som Luhmann skriver, aldrig forkert, men dog ensidigt, når et kommunikationssystem beskriver sig selv som et handlingssystem. I sociale systemers altid forkortede og forenklede selvbeskrivelser (se også afsnit 2.6. om organisationer) er det handling (meddelelse), og ikke kommunikation der tjener som sidste-element (ibid.:207). En systemteoretisk kommunikationsanalyse er henvist til samme forenkling. Kommunikationsprocessen unddrager sig direkte iagttagelse. I stedet er det meddelelser, der må iagttages – som iagttagelser, som beskrivelser, som udsagn, som tekster. Dette inden for rammerne af en teori om kommunikation, der også inddrager en forståelsesdimension og dermed virker under den dobbelte kontingens' betingelser.

Man kan mene, at Luhmann, på trods af de flotte ord om konceptuelle revolutioner, næsten ender med at foretage en kommunikationsteoretisk formulering af en handlingsteori. Men også kun næsten, da han konsekvent fastholder et andenordens perspektiv, hvor det handler om iagttagelse af iagttagelser (som iagttagelser), og hvor der ikke gøres nogen form for rekurs til et handlende subjekts motiver, intentioner, hensigter. Mere præcist er det at sige, at Luhmanns kommunikationsteori analysestrategisk munder ud i hans teori om iagttagelse. Interessant er det så, at en iagttagelse ifølge Luhmann er en operation, som ikke er socialt eller procesuelt, men operationelt defineret. Dermed bliver det relevant at spørge til, i hvilket omfang det – med udgangspunkt i den mere statisk anlagte iagttagelsesteori – er muligt at indløse Luhmanns dynamiske kommunikationsteori empirisk – måske er der mere dynamik i systemteorien som samfundsteori end som analysestrategi. Der kan i hvert fald argumenteres for, at de iagttagede iagttagelser må have en vis tæthed (tidsligt, sagligt, socialt), hvis dynamikken i samspillet mellem kommunikationsprocessens forskellige selektioner – information, meddelelse, forståelse – for alvor skal kunne træde frem i en systemteoretisk analyse.

Luhmanns begreb om iagttagelse bliver beskrevet uddybende i det følgende afsnit. Her skal det foreløbig pointeres, at en iagttagelse ikke er en kommunikation. En iagttagelse kan indgå i en kommunikationsproces som meddelelse, men repræsenterer kun den ene side af kommunikationsprocessen (hvor forståelse repræsenterer den anden side). Det ændrer ikke ved, at iagttagelser er det, man er henvist til at iagttage, når man iagttager og analyserer kommunikation ud fra et systemteoretisk perspektiv. Den systemteoretiske analyses mindsteenhed er iagttagelsesoperationen.

Som det næste led i udfoldelsen af det systemteoretiske perspektiv skal kommunikationsforståelse knyttes til samfundsforståelse. Her bliver kontingensbegrebet igen centralt. Kontingensbegrebet betegner kommunikationsprocessens iboende usikkerhed og usandsynlighed. Det er mere sandsynligt, at kommunikation bryder sammen, end at den lykkes. Når det er sagt, skal det understreges, at ”ren” dobbelt-kontingens i betydningen: fuldstændigt ubestemte sociale situationer, ikke forekommer i den samfundsmæssige realitet (Luhmann 2000a:159-60). Her findes der mekanismer, der bidrager til at lette kommunikation, og som sandsynliggør kommunikativ succes. Luhmann kalder sådanne mekanismer for *symbolsk generaliserede kommunikationsmedier*²⁴. Symbolsk generaliserede kommunikationsmedier er semantiske indretninger, som gør det muligt at sikre eller i hvert fald øger sandsynligheden for, at egos selektion bliver accepteret af alter som præmis for dennes selektion. Dette sker gennem indsnævring af valgmuligheder – medier overfører reduceret kompleksitet (Thyssen 1991:82,83). Der findes en række af kommunikationsmedier, der virker som overordnede reduktionsmekanismer for samfundets kommunikation. Blandt de vigtigste skal nævnes: *penge, magt, legalitet, sandhed, tro, kunst, og kærlighed*. Omkring de primære kommunikationsmedier har der uddifferentieret sig funktionssystemer. Til de prominente eksempler hører (de respektive kommunikationsmedier i parentes): *økonomi* (penge), *politik* (magt), *retten* (legalitet), *videnskab* (sandhed), *religion* (tro). Luhmann beskriver uddifferentieringsprocessen sådan, at differentieringen af økonomien er en konsekvens af anvendelsen af penge, mens differentieringen af politikken er en konsekvens af anven-

---

²⁴ Også dette begreb har Luhmann taget fra Parsons og viderebearbejdet. I den forbindelse skal der knyttes nogle kommentarer til forholdet mellem sprog og kommunikationsmedier i systemteorien. Sprog skaber variation gennem at levere en permanent overproduktion af kommunikationsmuligheder. Almindeligvis forudsætter kommunikation sprog (”almindeligvis” fordi kommunikation, som nævnt i afsnit 2.1., ikke behøver at være knyttet til sprog). Blot rummer sprog ikke i sig selv motiver til at sige det ene frem for det andet. Sprog åbner op for muligheder, men lukker ikke til, og løsner dermed ikke umiddelbart op for problemet vedrørende den dobbelte kontingens. Det er her, de symbolsk generaliserede kommunikationsmedier kommer ind i billedet som mekanismer til at lette selektionen. Kommunikationsmedier udvælger de muligheder, som kan have social succes og forhindrer derved, at kommunikationen overlades til tilfældet. Mediernes bidrag til sproget er, at de repræsenterer binære koder for præferencer. De tilbyder en kode for kommunikationen, uden at foreskrive hvordan kodens værdier skal fastlægges, og sikrer dermed konsensus omkring temaer uden at forhindre konflikt om, hvordan hver enkelt skal bidrage til temaet. Det, der er givet, er kun feltets muligheder – ikke valget mellem muligheder (Thyssen 1991).

delsen af magt, og differentieringen af videnskaben er en konsekvens af anvendelsen af sandhed, etc. I hvert tilfælde finder differentieringen sted, når der er udviklet en tilstrækkeligt effektiv semantik, med hvilken der kan sondres mellem anvendelsen af penge og anvendelsen af magt, etc. (Luhmann 1986a:6).

Luhmann beskriver det moderne samfund som funktionelt differentieret. Funktionel differentiering er på samme tid afsæt og endestation for den systemteoretiske samfundsforståelse, og det er dette princip, som er lagt til grund for struktureringen af den empiriske analyse i det foreliggende projekt. Før systemteoriens samfundsforståelse foldes ud og knyttes til konstruktionen af projektets genstandsfelt, skal der gøres ophold ved et enkelt af samfundets funktionssystemer – det system, hvorfra denne fortælling fortælles: *videnskaben*. Der skal redegøres for, hvordan systemteorien er konstrueret som videnskabeligt iagttagelsesprogram. I det følgende afsnit redegøres der for de epistemologiske præmisser, som systemteorien opererer med. Der ses på, hvordan systemteorien iagttager og konstruerer, og på hvordan iagttagelse i det hele taget skal forstås, når udgangspunktet er en systemteoretisk konstruktivisme.

2.3. Videnskab, iagttagelse, konstruktion

Ifølge teorien om funktionel differentiering opererer videnskaben i kommunikationsmediet sandhed og ved hjælp af koden sandt/ikke sandt. Det skal ikke forstås sådan, at videnskaben har en privilegeret adgang til sandhed (i en ontologisk forstand). Det har den ikke. Al iagttagelse – inklusive den videnskabelige – er udtryk for systeminterne konstruktioner. Videnskaben er interesseret i realiteten – i at bestemme hvad der er tilfældet, og hvad der ikke er tilfældet, og den kommunikerer om realiteten ud fra koden sandt/ikke sandt (og eksempelvis ikke ud fra den økonomiske kode betaling/ikke betaling, den retslige kode ret/uret eller massemediernes kode information/ikke information). Sandhed skal forstås som en form for kommunikationsmedie, der er knyttet til det videnskabelige system, og som strukturerer kommunikationen *inden for* dette system. Der findes så et utal af forskellige teorier, paradigmer og sandhedsforestillinger *inden for* videnskaben.

Som nævnt i afsnit 2.0. er Luhmanns teori om sociale systemer en superteori med universelle fordringer (jf. Luhmann 2000a:39). Universalitetsfordringen er et aspekt ved teorien, der ofte misforstås. Derfor skal det præciseres, hvori denne fordring består. Universalitet betyder, at teorien påkalder sig universel anvendelighed (Hellmann 1996:7). Teorien påkalder sig genstandsbegribelsens universalitet i den forstand, at den som sociologisk teori behandler alt det sociale og ikke kun udsnit. Det er dermed en teori, som også fordrer at kunne beskrive sig selv (Luhmann 2000a:31). Som Thyssen (1991) udtrykker det, accepterer denne videnskabsopfattelse ingen ”adgang forbudt” skilte – ikke engang ved indgangen til sine egne forudsætninger. Universalitet betyder *ikke*, at teorien påkalder sig at kunne gen

spejle sin genstands komplette realitet eller at kunne udtømme alle muligheder for erkendelse af denne. Og universalitet betyder *ikke*, at konkurrerende teori-forehavenders krav om sandhed udelukkes (Luhmann 2000a:31). Da systemteorien i sig selv er et socialt system, der fungerer selvreferentielt, kan teorien ikke hævde universel gyldighed for sit syn på samfundet (Brekke 1999:28). Systemer med indbygget refleksion – evne til selviagttagelse – er tvunget til at give afkald på absolutter og til at tage afsked med al ontologisk metafysik og aprioristik (Luhmann 2000a:550). Som Rossbach (1993:94) skriver: ”The claim to universality turns out to be ... a certain form of not making claims at all; it expresses a form of modesty”. Krav om universalitet betyder således ikke krav om absolut rigtighed, privilegeret gyldighed eller den egne ansats’ nødvendighed. På grund af sin selvreference kan teorien ikke forfalde til en sådan selvhypotiserende vildfarelse (Luhmann 2000a:51). Med dette udgangspunkt må alle forsøg på at kanonisere en virkelighedsforståelse – inklusive den systemteoretiske – afvises (jf. Brekke 1999:28). Videnskaben har ikke noget fundament, og dermed skulle der heller ikke være noget grundlag for fundamentalisme (Hagen 1997:16). Systemteorien kan hverken gøre krav på at være det eneste eller det med sikkerhed bedste tilbud (jf. Luhmann 2000a:553).

Udgangspunktet for den systemteoretiske erkendelse er epistemologisk og konstruktivistisk. Ontologiske spørgsmål drejer sig om det værende, om at afdække tingenes væsen eller iboende essens. Epistemologi handler om erkendelse. Om hvordan man kan erkende eller skaffe sig viden om realiteten. Man kan skelne mellem ontologi og epistemologi som to måder at stille spørgsmål på. Ontologien stiller *hvad*-spørgsmål, mens epistemologien stiller *hvordan*-spørgsmål (Hagen 1997:7). I moderne samfundsteori ser man en forskydning fra ontologiske til epistemologiske problemstillinger. Fra en fokusering på, *hvad der er*, til, *hvordan der kan erkendes*. Det konstateres, at erkendelsen ikke kan komme i kontakt med omverdenen uden at erkende – at erkendelsesprocessen så at sige står imellem iagttageren og verden, og at enhver erkendelse dermed uundgåeligt er selvreferentielt af natur (ibid.:9).

Det følger heraf, at videnskabelige repræsentationer ikke skal forstås som genspejling eller korrespondens. I et genspejlingsteoretisk perspektiv retter den videnskabelige iagttagelse sig mod genstanden, det som iagttageren iagttager. Der skelnes mellem subjekt og objekt eller mellem erkendelse og genstand, og interessen rettes først og fremmest mod objektet. Det drejer sig om, hvordan subjektet kan nå frem til en korrekt opfattelse af objektet (jf. Hagen 1997:10). Med systemteorien opgives det at skelne mellem subjektivt og objektivt. I stedet for denne distinktion sættes en teori om iagttagende systemer – en anden-ordens kybernetik. Forskellen bliver dermed relativiseret. Alle udsagn forbindes med iagttagende systemer – der gives afkald på at eliminere iagttageren ved hjælp af objektive præmisser (Luhmann

1997a:187). Det forudsættes, at alt, hvad der fungerer som enhed, får sin enhed gennem en iagttagelse:

”alles, was als Einheit fungiert, fungiert durch einen Beobachter für einen Beobachter als Einheit. Wenn immer man denkt oder sagt: es ”gibt” eine Sache, es ”gibt” eine Welt, und damit mehr meint als nur, es gibt etwas, das ist, wie es ist, dann ist ein Beobachter involviert. Für einen Beobachter des Beobachters, für uns also, ist die Frage dann nicht *was* gibt es? – sondern: *wie* konstruiert ein Beobachter, was er konstruiert, um weitere Beobachtungen anschließen zu können” (Luhmann 1992a:62-63).

I stedet for at appellere til endelige enheder rettes erkendelsesinteressen mod iagttagelse af iagttagere (Luhmann 1997a:187). Systemteorien spørger ikke til, *hvad* der er, men til, *hvordan* iagttagere iagttagere²⁵.

Hos Luhmann formaliseres dette anden-ordens perspektiv i en konstruktivistisk teori om iagttagelse, der særligt henter inspiration fra Spencer-Browns formkalkule (Spencer-Brown 1979). Luhmann definerer iagttagelse som en bestemt form for operation. Han udvikler en operationel konstruktivisme – der er ikke tale om en form for socialkonstruktivisme. Iagttagelse er ikke forbeholdt nogen bestemt systemform, er ikke knyttet til et individuelt subjekt eller til en flerhed af subjekter. En iagttagelse kan være en bevidsthedsoperation eller indgå i en kommunikation. Det afgørende er ikke, hvem der iagttagere, men at der markeres en forskel.

Iagttagelsesoperationen består i at indikere eller markere noget inden for rammen af en forskel (jf. Andersen 1999:109): ”Observing can be defined as an operation using a distinction for indicating one side of the distinction and not the other” (Luhmann 1993e:485). Eksempler på forskelle kan være: sandt/ikke sandt, godt/ondt, ven/fjende, nær/fjern. Mening træder altid frem på baggrund af en forskel (et udsagn kan eksempelvis kun betragtes som sandt på baggrund af muligheden for, at det ikke er sandt), men man kan ikke markere begge sider af en forskel samtidigt, i den samme iagttagelse. Det ville eliminere forskellen. Forskelle er asymmetriske i den forstand, at der altid må være en markeret (indre) og en umarkeret (ydre) side (jf. Andersen 1999:110). Og der vil netop kun være disse to muligheder – alt andet (inklusive selve forskellen) tilhører ’restkategorien’ det udelukkede tredje.

---

²⁵ En strategi, der naturligvis ikke er forbeholdt systemteorien. Som Luhmann skriver: ”The main pre-occupation of intellectuals is no longer wisdom, nor prudence, nor reason, but second-order descriptions. They describe *how* others describe what others describe. This may amount to the loose talk of French writers or to the dreadful rigor of analytic philosophers. Second-order description, however, seems to be a general characteristic of a specialization concerned with the interpretation of texts” (2000c:45). Systemteorien har på ingen måde monopol på at foretage anden-ordens iagttagelser, men indeholder måske nok den klareste formulerede og mest gennemførte *teori om* anden-ordens iagttagelse, man finder inden for sociologi og samfundsteori.

Ingen iagttagelse kan iagttage, *hvordan* den iagttager, *samtidigt med* at den iagttager, *hvad* den iagttager (jf. Fuchs 1996:315). En iagttagelse kan ikke se sig selv, mens den foretages. Derfor etablerer enhver iagttagelse en blind plet. Den blinde plet skal forstås som enheden i den forskel, der danner rammen for iagttagelsen. Luhmann kalder denne enhed i forskellen for iagttagelsens *form* (Andersen 1999:110-11). Den iagttagelsesform, som en bestemt iagttagelse benytter, kan først iagttages i en anden, senere iagttagelse – der så igen vil markere en ny forskel, en ny form, en ny blind plet: ”A distinction can only be replaced with another distinction, and a ”blind spot” can only be removed at the cost of another ”blind spot” implicit in this very operation” (Rossbach 1996:250-51). Iagttagelsens blinde plet markerer, at der ikke findes nogen endelige og faste funderinger i det systemteoretiske univers. Og så markerer den, at enhver iagttagelse bygger på blindhed og i denne forstand er paradoksalt konstitueret. En iagttagelse kan ikke se, hvad den ikke kan se, og det er netop det, der muliggør, at den overhovedet kan se. Man må gøre sig blind for at kunne se – ellers bliver man blændet af kompleksitet. Og enhver binær kode fører til paradokser, når den anvendes på sig selv (Luhmann 1995:215). Eksempelvis er det ikke til at bestemme om forskellen sandt/ikke sandt i sig selv er sand, eller om forskellen godt/ondt i sig selv er god. Den systemteoretiske pointe er, at paradokser ikke kan undgå – hverken i den videnskabelige iagttagelse eller i de iagttagelser, som denne iagttagelse gør til genstand for sine iagttagelser. I stedet for at søge at undgå paradokser må paradokser udfoldes. Der må ses på, hvordan paradokser skubbes af vejen, gøres usynlige, afparadokseres i forskellige iagttagelser (jf. Andersen 1999:114).

Når Luhmann etablerer sin teori som iagttagelse af anden-orden, markeres der en forskel i forhold til første-ordens iagttagelser. En første-ordens iagttagelse iagttager noget i verden gennem en indikation inden for rammen af en forskel. En anden-ordens iagttagelse er en iagttagelse af *iagttagelser som iagttagelser* (Andersen 1999:119). En første-ordens iagttagelse ser, hvad den ser. Det iagttagede tilskrives omverdenen, ikke et iagttagende system. En sådan iagttagelse er dermed udtryk for naiv realisme, ikke konstruktivisme (jf. Fuchs 1996:315). Første-ordens iagttagelser er fremmedreferentielle. Til forskel herfra er anden-ordens iagttagelser selvreferentielle. De er kendetegnet ved, at de medreflekterer det iagttagende system som iagttager (jf. Andersen 1999:112): ”First-order observation sees the world; second-order observation sees the observer in the world observing the world” (Roberts 1999:30). I stedet for at tage verden (som den fremstår i iagttagelsen) for givet, kommer det med Luhmanns ord til at handle om at iagttage, hvordan forskellige iagttagere gennemskærer verden på forskellige måder, ved hjælp af bestemte distinktioner og former og derved konstruerer verden ikke som et univers, men som et ’multivers’ (Luhmann 1999a:20). Som det også udtrykkes, udvikler

Luhmann ”en polycentrisk (og følgelig også polykontekstuel) teori i en acentrisk konciperet verden og et acentrisk konciperet samfund” (Luhmann 2000a:34).

En anden-ordens iagttagelse kan både spørge til, hvad den iagttagede iagttagelse kan se, og hvad den ikke kan se – iagttagelsens blinde plet. Afgørende er det, at en iagttager kan iagttage en anden iagttagers blinde plet, men ikke sin egen. Det er først en anden iagttager eller en senere iagttagelse, der kan se det, som den første iagttager ikke kan se:

”By observing observations, the distinction which the (first) observation can only use but not observe becomes itself observable: one can see what the observing system cannot see and that the observing system cannot see what it cannot see. The second order observation sees as a selection, i.e., as contingent what the first observation must take for granted” (Rossbach 1993:117).

Det skal pointeres, at en anden-ordens iagttagelse samtidig er en første-ordens iagttagelse, da den må indikere den iagttagelse, der iagttages, inden for rammen af en forskel (der ikke kan mediagttages) (jf. Andersen 1999:111). Anden-ordens iagttagelser markerer således ikke et højere, privilegeret iagttagelsesniveau. Som alle andre iagttagelser behøver og skaber de en blind plet (Rossbach 1993:117). Tilsvarende skal den tidligere nævnte sondring mellem *hvad-* og *hvordan-spørgsmål* ikke tegnes alt for skarpt op. Epistemologisk betragtet er der, som Fuchs påpeger, ikke nogen grundlæggende forskel:

”Instead of objects or events in the world, one observes observations, but this does not really change the scenario of observation at all, because these observations must be conceived of as things or events in the world as well. *If we switch from "what" to "how" issues, then this "how" becomes our "what"*. That is, there is no profound epistemological difference between observing some object or event, and observing that observation” (Fuchs 1996:322-23).

Den iagttagede iagttagelses *hvordan*, bliver den systemteoretiske analyses *hvad*. ”For a second-order observer there are no facts”, skriver Luhmann (Luhmann 1996a:259), men det er mere præcist at sige, at de eneste kendsgerninger, den systemteoretiske anden-ordens iagttagelse opererer med, er iagttagelser – der per definition er selv-referentielle operationer. I sidste ende kan heller ikke anden-ordens iagttagelser undgå at ontologisere.

Den systemteoretiske anden-ordens iagttagelse kan ikke påkalde sig en privilegeret status, men åbner dog op for særlige iagttagelsesmuligheder. I Luhmanns teori finder man, med Andersens ord, pligt til selvbeholdning og stramhed i blikket kombineret med en udpræget analytisk fleksibilitet (Andersen 1999:117). Selvbeholdningen består blandt andet i, at systemteorien er henvist til iagttagelse og analyse af de i samfundet faktisk forekommende iagttagelsesoperationer:

”What is construed as reality is in the final analysis guaranteed by the observability of observations. This is a powerful guaranty. Even observations are only observations if they are realized as operations. They are not observations if they are not carried out” (Luhmann 1998b:19).

Hvis det ikke kommunikeres, har det ifølge systemteorien ingen social realitet. I denne forstand må systemteorien, i hvert fald når den lægges an på empirisk iagttagelse, siges at være positivistisk²⁶.

Fleksibiliteten består i, at en anden-ordens iagttager altid kan spørge: hvorfor lige denne ledeforskel – og ikke en anden? I systemteorien findes ingen forestilling om essens, der kan påtvinge en iagttager en bestemt måde at iagttage på (Andersen 1999:117-18). Teorien er bekendt med blinde pletteres uundgåelighed, men tilbyder et rum, hvor det er muligt at bevæge sig fra én blind plet til den næste, fra første- til anden-ordens iagttagelse og tilbage igen. Systemteorien tilbyder en fleksibilitet, der gør det muligt at undgå en hypostasering eller hegemonisering af bestemte distinktioner (jf. Rossbach 1996:251); med systemteorien kan der altid trækkes på et bredt repertoire af iagttagelsesmuligheder. Det skal endnu engang pointeres, at den systemteoretiske anden-ordens iagttagelse ikke kun er rettet mod at iagttage, hvad iagttagere kan se, men også er rettet mod at iagttage og reflektere over det, iagttagere ikke kan se – kommunikationens blinde pletter. Som Luhmann skriver, er anden-ordens iagttagelse både mere og mindre end første-ordens iagttagelse:

”.. Beobachtung zweiter Ordnung ist ja nicht nur Beobachtung erster Ordnung. Sie ist weniger und sie ist mehr. Sie ist weniger, weil sie nur Beobachter beobachtet und nicht anderes. Sie ist mehr, weil sie nicht nur diesen ihren Gegenstand sieht (=unterscheidet), sondern auch noch sieht, was er sieht und wie er sieht; und eventuell sogar sieht, was er nicht sieht. Auf der Ebene der Beobachtung zweiter Ordnung kann man also alles sehen: das, was der beobachtete Beobachter sieht, und das, was der beobachtete Beobachter nicht sieht” (1993c:16).

Med Andersens ord er en anden-ordens iagttagelse af samfundet indrettet på:

”at beskrive kommunikationens grænser og blinde pletter i videste forstand. Det handler ikke kun om at beskrive, hvordan ét kommunikationssystem kun kan se noget og ikke noget andet. Det handler ikke kun om at lokalisere, hvor stilheden tager over, men også om hvordan relationerne er mellem de forskellige kommunikationssystemer, hvordan de er kobled, hvordan de forstyrrer hinanden både produktivt og destruktivt, herunder hvilke grænser

---

²⁶ Luhmann pointerer, at det er vigtigt at videnskaben ”ikke indskrænker sig til at kopiere, imitere, genspejle, repræsentere ... videnskaben og særligt sociologien [bør] ikke lade sig dupere af virkeligheden” (Luhmann 2000a:34). Det skal således understreges, at Luhmanns positivism er en abstrakt formuleret, refleksiv anden-ordens positivism, der bryder med common sense forståelser af det sociale.

der er ikke alene for det enkelte kommunikationssystem, men også for samfundets overordnede kommunikationsstruktur” (Andersen 1999:127-28).

Med systemteorien kan der spørges ”til samfundets og samfundssystemernes blinde pletter, til de forskelle der overhovedet bestemmer, hvad der kan træde frem i samfundet og hvordan” (Andersen 1999:111). Til gengæld er systemteorien ikke indrettet på at søge at fortælle iagttagere, hvordan de skal eller bør iagttage. Som Rasmussen (i Luhmann 2000a:10-11) skriver, er Luhmanns teori en teori om det moderne, højkomplekse samfund. Systemteorien er en teori om, hvordan samfundet kan beskrives. Det er ikke en teori om, hvordan samfundet ikke er, men burde være. Det er ikke en teori om et idealsamfund. Luhmann udtrykker det sådan, at systemteorien ikke er lagt an på en helbredelsesinteresse eller på en interesse i at opretholde det bestående, men derimod først og fremmest på en analytisk interesse (Luhmann 2000a:155). Det følger af den systemteoretiske videnskabs- og samfundsforståelse, at der ikke findes noget sted, hvorfra normative udsagn kan begrundes sagligt og autoritativt, og en systemteoretisk analyse må tage konsekvensen af denne indsigt. Dette indebærer vel at mærke ikke, at anvendelser af systemteorien nødvendigvis må blive tand- og holdningsløse. Teorien åbner rige muligheder for problemorienterede og refleksive analyser af iagttagelser og blindheder. Blot vil der, som indikeret, ikke være tale om kritik i klassisk forstand; for systemteorien etablerer ikke en idealforestilling, som en konstrueret realitet kan holdes op imod og vurderes i forhold til.

Det skal understreges, at der, selv om udgangspunktet er konstruktivistisk, ikke sættes spørgsmålstegn ved forekomsten af en realitet. Som Luhmann skriver:

”Die These des operativen Konstruktivismus führt ... nicht zu einem ”Weltverlust”, sie bestreitet nicht, daß es Realität gibt. Aber sie setzt Welt nicht als Gegenstand, sondern im Sinne der Phänomenologie als Horizont voraus. Also als unerreichbar. Und deshalb bleibt keine andere Möglichkeit als: Realität zu konstruieren und eventuell: Beobachter zu beobachten, wie sie die Realität konstruieren” (Luhmann 1996b:18).²⁷

Luhmann opererer med et fænomenologisk meningsbegreb (jf. Luhmann 2000a:99) og forstår fænomenologi som: at tage verden som den kommer til syne uden at

---

²⁷ Som Luhmann også skriver, frembringer en anden-ordens iagttagelse en anden-ordens realitet. Men det betyder ikke, at der er tale om en blot fiktiv realitet, om blotte illusioner. Der drejer sig om en virkelig iagttagelse af virkelige iagttagelser: ”Die Beobachtung zweiter Ordnung schafft eine Realität zweiter Ordnung. Dabei handelt es sich keineswegs um eine fiktive Realität und auch nicht um bloßen Schein, um Bloße Illusionen. (Solche Vorstellungen stammen noch aus einer ontologischen Weltauffassung, die nur *eine* Welt kannte und entsprechend mit Abwertungsbegriffen operieren mußte.) Es geht durchaus um ein wirkliches Beobachten wirklicher Beobachter” (Luhmann 1994b:85).

stille ontologiske eller metafysiske spørgsmål (Luhmann i Andersen 1999:121)²⁸. Det antages, at der findes en realitet uafhængigt af vores iagttagelser af den. Vi har blot ingen adgang til den (Hagen 1997:9). Verden som sådan kan ikke iagttages (Jönhill 1997:62). Luhmann betoner, at man ikke skal forveksle udsagn med deres genstande. At ”man skal være sig bevidst, at udsagn kun er udsagn og videnskabelige udsagn kun videnskabelige udsagn” (Luhmann 2000a:48). Samtidig insisterer han dog på, at systemteoriens udsagn relaterer sig til den virkelige verden, at systemteorien er ”direkte virkelighedsrelateret” (ibid.). Pointen er, at man ikke kommer tættere på ’virkeligheden’ ved at tale om realisme end ved at tale om konstruktivisme. Det handler om konstruktioner af reelt opererende systemer (Jönhill 1997:63). Alle iagttagelser på alle niveauer må iagttage, hvad de iagttager, som eksterne objekter. De må skelne mellem selv- og fremmedreference. De må gå naivt frem – *som om*, der er en realitet derude, der kan repræsenteres (Fuchs 1996:323). Luhmann går således også ud fra, ”at der findes systemer” (Luhmann 2000a:48),

”at alle erkendende systemer er reelle systemer i en reel omverden, med andre ord: at de findes. Det er naivt, indvendes det ofte. Men hvordan skal man begynde andet end naivt. En refleksion over begyndelsen kan ikke gennemføres før begyndelsen, men først ved hjælp af en teori, som allerede har opbygget tilstrækkelig kompleksitet” (Luhmann 1998a:166).

Luhmanns konstruktivisme er en realistisk teori, som anvender empiriske argumenter. Der hævdes dog ikke en realisme i ontologisk forstand (Jönhill 1997:63-64). Luhmanns systembegreb henviser ikke til noget substantielt eller egentligt, til en systemnatur, essens eller lignende. Teorigenererede begreber får først referencer til noget i omverdenen, når de anvendes som iagttagelsesinstrumenter med henblik på at belyse, hvad der er tilfældet, og hvad der ikke er tilfældet. Systembegrebet er en videnskabelig konstruktion, som gør det muligt *at iagttage* systemer, kommunikation, handlinger, strukturer og sociale kræfter empirisk (Hagen 1997:11). Eksempelvis siger teorien om funktionel differentiering kun, at samfundet kan iagttages og forklares på en bestemt måde. Teorien siger ikke, at samfundet *er* på en bestemt måde. Med Luhmanns ord:

”The theory of functional system-differentiation is a far-reaching, elegant and economical instrument for explaining the positive and negative aspects of modern society. Whether it is correct is an entirely different question” (Luhmann 1989a:35).

---

²⁸ Jf. også begrebets etymologiske rødder. ”Fænomenologi” er sammensat af det græske *phainomenon* – det som viser sig, og af *logos* – lære. Fænomenologi betyder læren om det, der viser sig, kommer til syne, træder frem (Lübcke 1983:148).

I sidste ende er teorien om funktionel differentiering blot en af mange måder at iagttage det moderne samfund på. Ideen er ikke, at der findes systemer på samme måde, som der findes ting (Luhmann 1992a:15). Ved system skal ikke forstås en bestemt form for tingslige objekter, men derimod en bestemt form for forskel – forskellen mellem system og omverden. Et system er en form med to sider: system (formens inderside) og omverden (formens yderside). Først begge sider udgør forskellen, formen, begrebet (Luhmann 1997a:65). Det fører videre til spørgsmålet om, hvordan denne forskel produceres og reproduceres. Det systemteoretiske svar er: ”ved hjælp af den ene side af denne forskel, ved hjælp af systemerne” (Luhmann 1992b:15). Luhmann præciserer sin tese om, at der findes systemer med formuleringen: ”Der findes selvreferentielle systemer” (Luhmann 2000a:49).

Videnskabelige teorier må følgende også betragtes som selvreferentielle, selvverificerende, selvlegitimerende systemer. De kan ikke begrunde sig ud fra deres omverden, men kun ud fra sig selv – ud fra egne selvdefinerede systemkriterier. Realiteten er ikke empirisk og trækker ikke selv grænser mellem sandt og ikke sandt. Forskellen mellem teori og empiri er en forskel, som sættes *af* den videnskabelige iagttagelse (*i* det videnskabelige system), og som denne iagttagelse påfører verden (Hagen 1997:5-6)²⁹. Det er en indsigt, som Luhmann mener må have konsekvenser for videnskabens selvforståelse:

”Science can no longer comprehend itself as a representation of the world as it is, and must therefore retract its claim of instructing others about the world. It achieves an exploration of possible constructions that can be inscribed in the world and, in so doing, function as forms, that is, produce a difference” (Luhmann 1994a:20).

Videnskabens rolle er ikke at informere andre om, hvordan verden virkelig er, men derimod at undersøge forskellige konstruktionsmuligheder og indskrive forskelle i verden. Videnskab er ikke opdagelse, men konstruktion (ibid.:19). Videnskaben konstruerer forskelle og bidrager dermed til samfundets selvbeskrivelse.

Når relationen mellem teori og empiri er en teori-intern konstruktion, bliver spørgsmålet om korrespondens mellem teori og empiri relativiseret. Det bliver vanskeligt at operere med falsificerbarhed som krav til teorier, da teorier virker selv

---

²⁹ Som illustration skal det bemærkes, at det kun er i videnskabelige og forskningsmæssige sammenhænge, at realiteten (eller rettere: konstruktioner af realiteten) benævnes ”empiri”. Virksomhedsledere, politikere, jurister og journalister taler ikke om empiri, når de ’i embeds medfør’ iagttager deres omverden. Empiri er ikke realiteten, men en del af en videnskabelig semantik, der skelner mellem teori og empiri. Empiri er udvalgt, tilskåret, formet, redigeret, manipuleret, iscenesat realitet. Aldrig den rene vare. Der findes ikke nogen ren vare. Bourdieu, Chamboredon & Passeron eksemplificerer, hvordan empirisk materiales ’konstruerethed’ giver sig til kende i forskningsprocessen: ”Anyone who has ever tried to carry out secondary analysis of material collected in relation to another problematic, however neutral-seeming, knows that even the richest of data can never fully and adequately answer questions for which, and by which, they were not constructed” (Bourdieu, Chamboredon & Passeron 1991:36).

verificerende. Det er en generel konstruktivistisk pointe, som systemteorien ikke er ene om. Castoriadis udtrykker det konstruktivistiske argument imod falsifikation og den logiske positivisme (som falsifikationstanken er knyttet til) forbilledligt klart:

”The criterion which logical positivism advanced so noisily, is perhaps valid for empirical statements at the most immediately banal level; it is certainly not pertinent to the statements of scientific theory. ‘All swans are white’ is an empirical statement in so far as it can be falsified (and has been) by the observation of a single non-white swan. But a scientific theory worthy of the name is never purely and simply falsifiable by the appearance of a fact of experience, for the simple reason, primarily, that the facts of experience with which scientific theories are concerned do not have this curious property which logical positivism naively attributes to them of being perfectly determined and univocal. A fact of experience is only such within the framework and as a function of a given theory; to repeat: ‘it is theory which first decides upon what is observable’. We cannot therefore pretend to believe that there exists a world of facts in themselves, which are what they are prior to all scientific interpretation, and independently of it, with which we can compare scientific theories in order to see whether they are falsified by it. To be sure a scientific theory cannot behave in an entirely arbitrary fashion, nor can it be devoid of any empirical content; but this empirical content has always undergone a high degree of conceptual elaboration, precisely at the hands of the theory in which it is presented” (Castoriadis 1984:175-76).

Som Spaemann skriver (i Luhmann/Spaemann 1990), er det ikke let at forestille sig forskningsresultater, med hvilke Luhmanns teori kan falsificeres. Rasmussen (1996) peger på tre måder, som systemteorien kan kritiseres på³⁰. *For det første* kan man konfrontere teorien med empiriske fund, som synes at modsige dens udsigelser. Som regel vil man dog finde ud af, at teorien ved et nærmere eftersyn og på egne præmisser godt kan rumme de givne fund og dermed kan modstå falsifikationsforsøg. *For det andet* kan man lade kritikken af systemteorien tage udgangspunkt i en sammenligning med andre sociologiske teorier. Her vil et systemteoretisk modsvar kunne være, at en sådan – ikke-immanent – kritik lægger sig uden for grundlæggende præmisser i teorien og derfor vil have begrænset værdi (det følger af systemteoriens præmisser, at der ikke findes nogen ‘neutral’ tredje position, et Archimedes-punkt, hvorfra to teorier kan sammenlignes ‘objektivt’, jf. også Kuhns inkommensurabilitetstese). *For det tredje* kan man fremføre en – immanent – systemteoretisk kritik af systemteorien. Det er den form for kritik, der nok vil have størst værdi for teorien, men som også er vanskeligst at gennemføre (jf. Rasmussen 1996:41-42).

---

³⁰ For en mere udførlig behandling af, hvordan systemteorien kan kritiseres og er blevet kritiseret, kan der henvises til Krause (1996:69), som oplister og diskuterer 18 kritikpunkter eller ”slagord”, der kan bruges imod systemteorien.

Under alle omstændigheder handler Luhmanns teoriarbejde ikke om at fremstille hypoteser, der så kan be- eller afkræftes gennem empiriske undersøgelser. Systemteorien udgør snarere et paradigme, der stiller en tankemæssig og begrebslig ramme til rådighed for forskningstiltag inden for en lang række forskellige områder (Luhmann/Spaemann 1990:57). Det indebærer, at man ikke umiddelbart kan sige, at en empirisk anvendelse af systemteorien kan bekræfte teoriens rigtighed. Men at man i en mere pragmatisk forstand kan sige, at en empirisk anvendelse af teorien kan bekræfte dens anvendelighed. Det forudsætter så igen, at den empiriske anvendelse af teorien virker meningsfuld og konstruktiv – vurderet ud fra egne præmisser.

I sidste ende er systemteorien kun en teori (blandt andre sociologiske teorier). Den udgør kun en lille, ubetydelig del af det samfund, som den bestræber sig på at beskrive. Som Luhmann udtrykker det: ”Die Theorie ... ist nicht die Gesellschaft, sondern nur ein kleines, mikroskopisch zu entdeckendes winziges Phänomen in der Gesellschaft” (*Protest, Theorie, Medien*, Berliner Luhmann-Kreis 2000). I det følgende afsnit redegøres der for den systemteoretiske samfundsforståelse.

2.4. Det funktionelt differentierede samfund

Luhmann beskriver, som nævnt, det moderne samfund som funktionelt differentieret. Et andet ord for differentiering er polycentri. Det moderne samfund er polycentrisk i den forstand, at det hverken har et centrum eller en spids, men er uddifferentieret i funktionssystemer, som opererer ud fra forskellige funktionsspecifikke kommunikationsmedier og hertil knyttede koder og programmer for iagttagelse. Blandt de primære funktionssystemer skal – igen – nævnes (de respektive kommunikationsmedier i parentes): *økonomi* (penge), *politik* (magt), *retten* (legalitet), *videnskab* (sandhed), *religion* (tro). Luhmann betragter funktionssystemerne som sideordnede – ikke hierarkisk organiserede – reduktionsmekanismer. I et samfund uden et normativt centrum finder man intet privilegeret funktionssystem, ingen altovergribende autoritet, som kan etablere bindende rationalitetskriterier for samfundet som helhed (jf. Brekke 1999:22)³¹. Funktionssystemerne sættes på denne måde lige, men man kan mene, at nogle er mere lige end andre. Økonomien og politikken må betragtes som det moderne samfunds dominerende funktionelle sfærer.

Det skal pointeres, at Luhmanns samfundsbeskrivelse tager udgangspunkt i forskellen mellem system og omverden. Ikke i den traditionelle forskel mellem del og helhed. En sådan forståelse er for ontologisk. I stedet formuleres en epistemo

---

³¹ Hos den 'postmoderne' Bauman finder man en tilsvarende selvrefentiel og refleksiv epistemologisk pointe: “the postmodern perspective reveals the world as composed of an indefinite number of meaning-generating agencies, all relatively self-sustained and autonomous, all subject to their own respective logics and armed with their own facilities of truth-validation. Their relative superiority may be argued solely, if at all, in pragmatic and overtly self-referential mode, with no claim to supracommunal authority” (Bauman 1992:35).

logisk orienteret teori om systemdifferentiering (Luhmann 2000a:42). Det moderne samfund skal ikke forstås som en statisk afgrænset helhed, der på mekanisk vis er sammensat af en mængde af dele, men som en dynamisk differentieringsproces gennem hvilken, forskellige sektorer og felter uddifferentieres og selvstændiggøres (jf. Doublet 1996:74). Funktionel differentiering indebærer gentagelse af forskellen mellem system og omverden inden for samfundssystemet (jf. Luhmann 2000a:42). Samfundssystemet kommer til at virke som intern omverden for funktionssystemerne – og dette på en specifik måde for hvert funktionssystem (ibid.:54). Hvert funktionssystem overtager et særligt aspekt af den samfundsmæssige kompleksitet, idet det kun orienterer sig mod sin egen system/omverden forskel (givet ud fra systemets funktionsprimat), og med denne gennemskærer og rekonstruerer samfundet for sig selv. Det enkelte funktionssystem kan således aflaste sig selv ved at forudsætte, at mange af kravene til reproduktion af samfundssystemet opfyldes af andre systemer (jf. Luhmann 2000a:235). Det moderne samfund er på denne måde udtryk for en funktionel arbejdsdeling. De funktionssystemer, der bringes i spil i den foreliggende analyse, er sammenfattet i nedenstående skema.

Som det fremgik af afsnit 1.1 og 1.4., fokuseres der særligt på samspillet mellem det økonomiske system, massemedierne og det politiske system, som det fremstår i debatten om pensionsinvesteringerne. Dermed ikke sagt, at juridiske aspekter er uden betydning, men blot at den retsligt kodificerede kommunikation (der først og fremmest formes i lovgivningen og af Finanstilsynet) ikke er gjort til genstand for en særskilt analyse. Argumentet herfor er for det første, at de juridiske aspekter kan indfanges gennem en analyse af de tre andre kommunikationsformer, da de medinddrager juridiske aspekter, og for det andet, at den juridiske kommunikation empirisk betragtet ikke er tilstrækkeligt omfangsrig og substantiel til at retfærdiggøre en særskilt analysedel (det bemærkes, at lovrammerne for pensionsinstitutionernes investeringer blev gennemgået i afsnit 1.3.).

Det videnskabelige system repræsenterer det iagttagelsespunkt, hvorfra skemaet er opstillet og projektet er skrevet. Skemaet skal illustrere, at videnskaben som funktionssystem befinder sig på samme refleksionsniveau som økonomien, politikken og retten (Doublet 1996:74).

Funktions-system	Medie	Kode	Program	Funktion
Økonomi	PENGE	betaling/ ikke betaling, have/ikke have	priser, budgetter, virksomhedsstrategier og –selvbeskrivelser, investeringspolitikker	materiel reproduktion, knaphedsreduktion
Massemedier (nyheds- formidling)	udbredelse ³² (presse, tv, radio, etc.)	information/ ikke information	nyhedskriterier, temaer	information og underholdning
Politik	MAGT	styre/styret, regering/ opposition ³³	regeringsprogram, partiprogrammer, ideologier, kommissorier,	kollektivt bindende beslutninger
Retten	LEGALITET	ret/uret, lovlig/ikke lovlig	love, retsnormer, domstolsbeslutninger, overenskomster, juridiske kontrakter	konflikthåndtering, stabilisering af forventninger
Videnskab	SANDHED	sandt/ikke sandt	teorier, metoder, analysestrategier, forskningsprogrammer	produktion af ny erkendelse

Oversigt over funktionssystemer

Kilde: Skema inspireret af Reese-Schäfer (1992) og Krause (1996).

Den videnskabelige iagttagelse kan ikke påkalde sig nogen privilegeret samfundsmæssig status. Teorien om funktionel differentiering kan bidrage til at forklare, hvorfor videnskaben på trods af dens ”bedre erkendelse” ofte slet ikke finder nogen resonans i det omgivende samfund. Det skyldes, at videnskabelig erkendelse ofte har begrænset realitetsværdi i forhold til de andre samfundssystemer og deres respektive koder og logikker. Systemer der i bedste fald betragter denne erkendelse som ”videnskabelig teori”, men som regel er mere tilbøjelige til blot at ignorere den (jf. Luhmann 1995:105). Det systemteoretiske udgangspunkt er, at den viden

³² At ”udbredelse” er skrevet med småt skal indikere, at massemediernes som udbredelsesmedie ikke er udstyret med et særskilt symbolsk generaliseret kommunikationsmedie. Massemediernes er et funktionssystem, der kan knytte an til mange forskellige kommunikationsmedier, men som – når der er tale om nyhedsformidling – gør det med skelen til det givne emnes nyhedsværdi, ud fra koden information/ikke information. Massemediernes funktionsmåde beskrives mere udførligt i afsnit 5.5. Alternativt kan man vælge at betragte ”NYHED” som kommunikationsmedie for den massemedierede nyhedsformidling. Indfører man nyhed som kommunikationsmedie, må man argumentere for at det – i modsætning til de øvrige kommunikationsmedier – er et tidsligt, ikke sagligt, afgrænset medie.

³³ Der kan argumenteres for, at ”flertal/mindretal” er en nødvendig nuancering af koden regering/opposition i et politisk system som det danske, der har været præget af mindretalsregeringer. Her kan der ikke sættes lighedstegn mellem regering og politisk flertal (og dermed beslutningsdygtighed). Det er ikke blot den til enhver tid siddende regering, der kan træffe kollektivt bindende beslutninger og styre de styrede. Oppositionen kan samle flertal i en række sager, og dette afspejles uundgåeligt i den politiske kommunikation (dette også jf. Qvortrup (1998:175), der sætter flertal/mindretal som kode for det politiske system, men til gengæld ser bort fra koden regering/opposition).

skabelige (sandheds)logik hverken kan eller skal hypostaseres ud på det omgivende samfund:

”The scientific system ... must contribute to the self-thematization of society not by hypostatizing truth but by reflecting on its own contingent identity in a socially ”domesticated” environment, and one which (through evolution) has become dense with presuppositions.”...”The apparatus and knowledge of science are not necessarily the apparatus and knowledge of society. Scientific truths and falsehoods are not necessarily identical with the everyday truths and falsehoods of the rest of society” (Luhmann 1982:359).

Den refleksive metodiske pointe er, at videnskabelig erkendelse må bestemmes som erkendelse *i* et funktionelt differentieret samfund – for der findes ikke nogen iagttagelsesposition uden for samfundet. Alle beskrivelser af samfundet er selvbeskrivelser, og dermed kan sociologien ikke længere ”forstå sig selv som en uafhængig refleksionsinstans, der hjælpsomt eller kritisk kan belære samfundet, som kom den udefra” (Luhmann 2000b:17). Den videnskabelige erkendelse må placere sine analysegenstande inden for den differentierede ramme samtidig med, at rammen medreflekteres i erkendelsen af genstanden (Doublet 1996:74). Sociologi må med andre ord være en empirisk videnskab:

”The distinguishing ... characteristic of a sociological contribution to a self-description of society seems to be that it cannot neglect the operational and the structural level of societal reproduction. In other, more familiar words, sociology has to be an empirical science” (Luhmann 2000c:41).

Med teorien om funktionel differentiering afvises ideen om en fælles, samlende samfundsmæssig rationalitet. Der findes ikke nogen universel fornuft, kun forskellige refleksionsmåder som er knyttet til forskellige sociale systemer (Rasmussen 1996:25). Dermed bliver den sociologiske opgave at skaffe indsigt i refleksiviteten i andre sociale systemer (ibid.:29). Systemteorien er indrettet på at beskrive systemer, som allerede beskriver sig selv (jf. Luhmann 2000a:17). I det foreliggende projekt søges det at bidrage med ny erkendelse om debatten om de danske pensionsinvesteringer ud fra refleksioner over samspillet mellem økonomi, massemedier og politik.

Der skal knyttes nogle generelle og nogle mere projekt- og genstandsfeltspecifikke kommentarer til skemaet og teorien om funktionel differentiering i det hele taget. Først skal der ses på de horisontale sammenhænge i skemaet – på forhold mellem medie, kode og program. Dernæst skal der ses på de vertikale sammenhænge – på forhold mellem funktionssystemer og i forlængelse heraf på forhold mellem funktionssystemer og organisationer. Endelig skal det præciseres, hvordan

skemaet er tænkt i forhold til projektets genstandsfelt og struktureringen af den empiriske analyse.

Medie, kode, program

Hvert funktionssystem opererer ved hjælp af et symbolsk generaliseret kommunikationsmedie, som forenkler, motiverer og angiver kriterier for at måle succes og fiasko (Thyssen 1991). Mediet er specificeret i en binær kode, som strukturerer systemets operationer. Den binære kode angiver en basal og entydig kommunikativ præference gennem at modsætte en positiv og en negativ værdi. Den positive værdi definerer et motiv, en grundlæggende stræben for det enkelte funktionssystems kommunikation – et motiv der så finder sit modstykke i kodens negative værdi (jf. Andersen & Born 2001:126). Om økonomien skriver Luhmann:

”Det moderne økonomiske system har sin enhed i penge. Det vil sige, at alle operationer, som er økonomisk relevante, og kun operationer, som er økonomisk relevante, refererer til penge. Sådanne operationer er baseret på priser, indbefattet prisen på penge. Den autopoietiske elementarproces, som systemet består af, den sidste kommunikation, der ikke kan dekomponeres yderligere, er betaling” (Luhmann 2000a:526).

Det økonomiske systems kode er betaling/ikke betaling eller have/ikke have. En økonomisk kodet iagttagelse har øje for generering af profit, afkast, betalinger, for skabelse af merværdi, for ejerskab over aktiver. Som nævnt angiver den binære kode en præference: ud fra en økonomisk betragtning er det altid bedre at have mere end at have mindre. Også kommunikation, der ikke selv er betaling, kan i øvrigt referere til betaling. Som eksempel nævner Luhmann – meget apropos – investeringsbeslutninger (ibid.). Massemedierne (som indikeret i skemaet tænkes der her mere præcist på massemedieret nyhedsformidling) virker som et udbredelsesmedie, der ikke former et eget symbolsk generaliseret kommunikationsmedie. Den massemediale kommunikation oscillerer mellem forskellige kommunikationsmedier, men altid med særligt øje for det givne emnes nyhedsværdi, ud fra koden information/ikke information. Hvad angår det politiske system, skal det understreges, at magt kun skal forstås som politisk i det omfang, den er knyttet til kollektivt bindende beslutninger. Ved magt skal her forstås regeringsmagt, og den magt som er knyttet til det parlamentariske system. Den politiske kommunikation er kodet ud fra forskellen styre/styret og – i demokratiske samfund – ud fra forskellen regering/opposition (Luhmann 1989a:86). Retssystemets kode er ret/uret, mens den videnskabelige iagttagelse opererer med koden sandt/ikke sandt. Også disse koder er udtryk for præferencer. Politisk betragtet er det bedre at styre end at blive styret, og det er – alt andet lige – bedre at være i regering end at være i opposition. Ud fra en juridisk betragtning er det bedre at have ret end at have uret, og ud fra en

videnskabelig betragtning er det bedre at have sandheden på sin side end ikke at have den. Afgørende er det, at ingen af disse koder er oversættelige eller kan reduceres til andre koder. Og at to medier ikke kan formes på én gang. I økonomiens kode forstås alt økonomisk. I den politiske kode forstås alt politisk. Funktionssystemernes binære koder udgør totale logikker, der udelukker hinanden (jf. Andersen & Born 2001:126).

På grundlag af deres funktionsprimat og respektive konstitutive koder etablerer funktionssystemerne sig som operativt lukkede, autopoietiske systemer (jf. Luhmann 1997b:748). Kodificeringerne lukker sig om sig selv. Eksempelvis henviser sandt til usandt (som modværdi) og ret til uret – mens sandhed (i videnskabelig forstand) ikke er et spørgsmål om ret eller uret (i juridisk forstand) og vise versa. Funktionssystemernes binære koder udgør lukkede kontrastsæt, der udelukker tredjeværdier (Luhmann 1989a:45, Brekke 1999:21). Og et funktionssystems kode kan ikke ændres. Et sådant forsøg vil blot være udtryk for, at man søger at lægge kommunikationen an på et andet symbolsk generaliseret medie eller på slet intet medie. Det enkelte funktionssystems kode angiver dets identitet – koden er uudskiftelig. Det betyder dog ikke, at funktionssystemer skal forstås som fuldstændigt enøjede systemer, der er blinde for alt, hvad der ikke umiddelbart kan passes ind under deres konstitutive binære kodificering. Luhmann nuancerer billedet ved at indføre en forskel mellem *kodning* og *programmering* (Luhmann 1997a:377).

Koden bestemmer kun, hvad der i en meget generel forstand har informationsværdi for det enkelte system. Som supplement til den overordnede kodning må der findes *programmer*, som kan bestemme, hvilke operationer der falder ind under det enkelte systems binære kode, og hvad der videre skal ske med informationen. Programmer udgør en form for beslutningsregler, der specificerer og bestemmer under hvilke betingelser, den positive henholdsvis den negative kodeværdi er tilskrevet på en korrekt eller fejlagtig måde (ibid.). Programmer er former i de respektive funktionssystemers medier – på samme måde som meningsfulde udsagn er former i mediet sprog (Luhmann 1990a:208). Pengemediet formes blandt andet i priser og budgetter, i virksomheders strategier og selvbeskrivelser og i investorers investeringspolitikker. Massemediernes programmer udgøres af nyhedskriterier og temaer, der bestemmer, hvilke bidrag der kan have nyhedsværdi, og som derfor kan være relevante at bringe. Magtmediet formgives i regerings- og partiprogrammer, i politiske ideologier og i de kommissorier, der lægges til grund for politisk bestemt udvalgs- og rådsarbejde, betænkninger, m.m. Retssystemets programmer udgøres af retspraksis, af ”gældende afgørelser” (Andersen & Born 2001:151) – love, bindende domstolsbeslutninger, retsnormer og overenskomster, og formes desuden i juridiske kontrakter, mens sandhedsmediet formes af videnskabelige teorier og metoder og i forskningsprogrammer. Det bemærkes, at programmer kun kan være tilordnet én kode og ikke kan fluktuere fra medie til medie. Eksempelvis er en

videnskabelig teori eller lovmæssighed ikke en lov i juridisk forstand (jf. Luhmann 1997b:377).

Programmer muliggør en konkretisering eller operationalisering af selektionspræmisserne, og må for at udfylde denne funktion i et vist omfang forblive variable. Det betyder, at et funktionssystem på programniveauet kan indbygge eksterne referencer uden at miste sin kodebestemte identitet – uden at der brydes med den grundlæggende binære kodificering. Programmer repræsenterer, med Krauses formulering, det udelukkede tredjes genindtræden i systemet – ”sie sind das eingeschlossene ausgeschlossene Dritte” (Krause 1996:144). Det bliver på dette niveau muligt at inddrage supplerende koder – man kan tale om flerkodning af kommunikation. Forskellen mellem kode og program – mellem kodning og programmering – kan altså beskrives som en forskel mellem invarians og variabilitet. (Luhmann 1997b:377, Brekke 1999:21). Gennem differentieringen af kodning og programmering bliver det muligt for det enkelte funktionssystem samtidigt at operere som et lukket og et åbent system (Luhmann 1989a:45, 1997b:750). En gængs kritik af teorien om funktionel differentiering er, at den er for reduktionistisk. Men med sondringen mellem medie, kode og program indbygges der nogle væsentlige nuanceringer³⁴.

Mellem funktionssystemer ... og organisationer

Ser man på forholdet mellem funktionssystemerne, dukker der yderligere nuanceringer op. Det er vigtigt at pointere, at funktionssystemerne ikke skal forstås som isolerede, autonome entiteter, der fungerer helt uafhængigt af hinanden. Var dette tilfældet, er det, som Luhmann skriver, vanskeligt at forestille sig, at samfundet kunne undgå at bryde sammen:

”Würde man die moderne Gesellschaft lediglich als eine Menge von autonomen Funktionssystemen beschreiben, die einander keine Rücksicht schulden, sondern den Reproduktionszwängen ihrer eigenen Autopoiesis folgen,

---

³⁴ Det skal nævnes, at den ovennævnte fastlæggelse af programniveauet for funktionssystemerne ikke er uproblematisk. Der synes både hos Luhmann og i den sekundære litteratur at være nogen uklarhed og mangel på præcision omkring, hvordan programniveauet skal afgrænses (hvilket måske kan indikere, at det er en del af teorien, som er underudviklet). Særligt kan den her foretagne afgrænsning af programniveauet for økonomien være kontroversiel. Spørgsmålet bliver, hvor grænsen skal sættes mellem programniveauet og organisationers beslutninger. Svaret er, at grænsen er flydende. Luhmann skriver, at programmer er forventninger, der gælder for mere end én beslutning, og at alle programmerede forhold er beslutningsforhold (1997b:842). Programmer bliver en form for anden-ordens beslutninger, der kommer til at gælde som præmisser for andre beslutninger. Luhmann har også et andet begreb herfor: beslutningspræmisser (se afsnit 2.6.). Her er det valgt at betragte virksomhedsstrategier og -selvbeskrivelser, investeringspolitikker, o.l. som programmer for økonomien. Dermed bliver programniveauet et bindeled mellem funktionssystemer og organisationer. Argumentet er, at det ikke mindst er i sådanne tekster (former), det økonomiske medie konkret formes. Forskellen mellem kode og program markerer, at konkrete formninger af pengemediet er åbne for inddragelse af andre end rent økonomiske betragtninger. Der kan forekomme flerkoderinger – som eksempelvis i de danske pensionsinstitutioners (etiske) investeringspolitikker.

ergäbe das ein höchst einseitiges Bild. Es wäre dann schwer zu verstehen, wieso diese Gesellschaft nicht binnen kurzem explodiert oder in sich zerfällt' (1997b:776-77).

Funktionssystemerne skal ikke forstås som isolerede, autonome entiteter, men derimod anskues i en samfundsmæssig kontekst. Som Luhmann skriver, må en beskrivelse af et eller flere funktionssystemer medreflektere de andre funktionssystemer og deres anderledeshed. Hvis man abstraherer fra de andre systemer, begrænser man sin iagttagelse til funktionssystemet i sig selv, og kommer dermed til at se bort fra, at det er et subsystem *i* samfundet, der skal forstås som blot én blandt flere af samfundets reduktionsmekanismer (Luhmann 1999a:85)

Gennem funktionel differentiering skabes der ikke blot autonomi, men også indbyrdes systemafhængigheder (jf. Luhmann 1997b:745). Afhængighederne kommer af, at funktionssystemer er ikke-substituerbare. Et funktionssystem kan kun udfylde dets egen funktion. Det kan ikke tage over og udfylde et andet funktionssystems funktion. Økonomien kan eksempelvis ikke udfylde en politisk funktion og træffe kollektivt bindende beslutninger for samfundet (jf. Luhmann 1989a:110). I tilfælde af en regeringskrise kan videnskaben ikke hjælpe til med sandheder. Videnskabelig forskning kan konditioneres økonomisk, men selv nok så mange penge kan ikke producere videnskabelige sandheder. Med finansieringsudsigter kan der lokkes og irriteres, men der kan ikke bevises noget (Luhmann 1997b:762-63). Indbyrdes afhængigheder hedder i systemteoretiske termer, at funktionssystemerne er strukturelt koblede. De står i et gensidigt system/omverden forhold til hinanden og kan af- og belaste og forstyrre og irritere hinanden gennem deres indvirkning på de samfundsinterne omverdensbetingelser (Luhmann 1989a:49). Et oplagt eksempel på strukturelle koblinger og funktionsbestemt arbejdsdeling finder man i den fordring om opnåelse af størst mulig(t) profit eller afkast, der rettes mod private virksomheder og institutionelle investorer (og som private virksomheder og institutionelle investorer retter mod sig selv). Denne fordring er for det første udtryk for, at private virksomheder og institutionelle investorer opererer med den økonomiske kode som ledeforskel for deres aktiviteter og selvbeskrivelser – penge er funktionsprimat. For det andet er fordringen fastsat juridisk, ud fra koden ret/uret – dette blandt andet gennem aktieselskabsloven og gennem investeringsbestemmelserne i Lov om forsikringsvirksomhed. For det tredje er det en fordring, som ofte er til politisk debat. Her er koden styre/styret, og det afgørende spørgsmål er, hvor grænsen skal sættes mellem politisk regulering (kollektivt bindende beslutninger) og det private – økonomiske – initiativ. Hvor den retslige kommunikation primært (der findes undtagelser) er rettet mod tolkning og håndhævelse af den gældende lovgivning, er den politiske kommunikation rettet mod spørgsmål om, hvor langt kollektivt bindende beslutninger (politisk styring) kan og skal række, og hvilke

politiske beslutninger, som er mest hensigtsmæssige. Eksemplet illustrerer forenklet, hvordan et af projektets centrale temaer konstrueres polykontekstuel og selvreferentielt – i forskellige funktionssystemer, ud fra forskellige koder.

Forholdet mellem funktionssystemer og organisationer skal tilsvarende forstås ud fra teorien om funktionel differentiering – ikke ud fra en del/helheds metaforik. Organisationer er henvist til funktionssystemer. Beslutningskommunikation former altid et symbolsk generaliseret kommunikationsmedie, knytter altid an til en binær kode (Andersen & Born 2001:127). Men organisationer er ikke funktionssystemer. Organisationer og funktionssystemer hører til hinandens omverden. Eksempelvis kan man ikke blot placere økonomiske organisationer – private virksomheder, institutionelle investorer, etc. – som subsystemer inden for rammen af det økonomiske funktionssystem. Økonomiske organisationer kommunikerer ved hjælp af beslutninger og er strukturelt koblet til det økonomiske funktionssystem, fordi de kommunikerer i pengemediet – om betalinger. (Andersen 1996:29). Men hermed er deres muligheder ikke udtømte. Økonomiske organisationer opererer generelt med den økonomiske kode som ledeforskel, men de kan – og må nødvendigvis – knytte an til flere forskellige koder og funktionssystemer. De må også kunne forholde sig til politiske og juridiske aspekter af deres aktiviteter – og til moralske aspekter kunne man tilføje (se afsnit 4.3. for en uddybende beskrivelse af hvordan moral og etik skal forstås i konteksten af teorien om funktionel differentiering). Den økonomiske kode er en symbolsk generalisering, som økonomiske organisationer på forskellig vis knytter an til og former. Men der vil aldrig være et 1/1 forhold mellem organisation og funktionssystem. Organisationer kan operere med et bredt repertoire af rationaler og begrundelser – systemteorien forudsætter ikke, at økonomiske organisationer blot er profitmaksimerende maskiner³⁵. Faktisk gør Luhmann

---

³⁵ Som Münch (1993) ellers påstår i sin radikale kritik af Luhmanns teori om funktionel differentiering. Münch mener, at Luhmann kolliderer det analytiske med det empiriske i sin beskrivelse af økonomien og derfor kan slås i hartkorn med neo-klassisk økonomisk teori: "The fundamental mistake of Luhmann's theory is the conflation of analytical and empirical, conceptual and institutional differentiation." ... "There is simply no such thing as pure economics in empirical terms. It is only conceivable in analytical terms. Luhmann's theory of autopoietic systems simply repeats the fallacy of misplaced concreteness committed by neo-classical economics" (Münch 1993:55). Som han også skriver: "There is no such thing as purely economic action by a business company. Such a view is nothing but an ideology derived from neo-classical economics" (ibid.:57). Problemet med Münchs kritik er, at han ikke sonderer mellem organisation og funktionssystem og derved kommer til at udlægge systemteorien for firkantet. Han fortsætter: "The economy in the analytical sense consists of cost/profit calculation, the concrete action of economic units is, however, much more. The action of a business company is not simply a translation of external data into economic terms, but, on the other hand, active participation in producing such data in cultural discourse, communal association, political struggle and legal negotiations, and, on the other, active compromising of non-economic with economic views. What the company really does is mostly much less efficient in purely economic terms than would be possible if it were not involved in such compromising. It is not an autopoietic system with a single code, but a corporate actor whose actions result from a mixture of different codes with a primary orientation towards profit" (ibid.:57). Denne opfattelse er reelt ikke i modstrid med systemteorien, som ikke postulerer, at virksomheder er autopoietiske systemer, der opererer ud fra én kode. Virksomheder kan operere ud fra flere koder og knytte an til flere funktionssystemer. Men vil som

en dyd ud af at lade spørgsmålet om organisationers rationalitet stå åbent (mere om dette i afsnit 2.6.).

Pensionsinvesteringer og funktionel differentiering

Hvordan er projektets empiriske analyse så mere præcist tænkt i forhold til det opstillede skema? Som nævnt fokuseres der særligt på samspillet mellem økonomi, massemedier og politik. Funktionel differentiering benyttes som struktureringsprincip for den empiriske analyse således at forstå, at teorien benyttes til at definere og afgrænse tre empiriske kontekster, hvori spillet om pensionsinvesteringerne finder sted: en økonomisk kontekst, en massemedieret kontekst, og en politisk kontekst. Tre forskellige kontekster, som opererer ud fra tre forskellige ledeforskelle. Den politiske kommunikation – Økonomiministeriets betænkning nr. 1306: ”Demokrati og åbenhed om pensionsinstitutternes investeringsbeslutninger” (Økonomiministeriet 1995) og i Pensionsmarkedsrådets rapporter (Pensionsmarkedsrådet 1998, 1999, 2001) – er formet i magtmediet, ud fra ledeforskellen styre/styret. Den økonomiske kommunikation – pensionsinstitutionernes investeringspolitikker og selvbeskrivelser som investorer – er formet i pengemediet ud fra ledeforskellen betaling/ikke betaling. Men først og fremmest sættes der fokus på den massemedierede offentlige debat, som finder sted i spændingsfeltet mellem penge, magt, moral og offentlighed – i en kommunikation, som er styret af ledeforskellen information/ikke information, og som har særligt øje for nyhedsværdi. I den mest omfangsrige del af den empiriske analyse ses der på, hvordan kommunikationen udfoldes, og koder formes, i den massemedierede debat om etiske investeringer. Den massemedierede debat kommer til at stå som analysens centrale begivenhed, og der argumenteres for, at den måde, som spørgsmål om etik og investeringer håndteres på i økonomisk og politisk regi, ikke kan forstås uafhængigt af denne debats forløb. At det med andre ord er vigtigt at have øje for de strukturelle koblinger mellem økonomi, massemedier og politik.

Det er fastslået, at en empirisk analyse, der tager udgangspunkt i systemteorien, må være lagt an på et anden-ordens niveau. Det kommer til at handle om iagttagelse af iagttagelse – med teorien om funktionel differentiering som et overordnet strukturerende princip. For yderligere at præcisere, hvordan der iagttages, skal der indføres endnu en forskel: forskellen mellem *semantik* og *struktur*.

2.5. Semantik og struktur – den semantiske analyse

Kneer & Nassehi (1997) påpeger, at det, når der tales om samfundsstrukturer og social differentiering, systemteoretisk hele tiden drejer sig om vekselvirkningsforhold mellem operativt lukkede systemer, som er omverden for hinanden, og

---

regel operere med den økonomiske kode som ledeforskel (som Münch også påpeger).

som står i et gensidigt iagttagelsesforhold til hinanden. Men at disse strukturelle kendetegn ikke er tilstrækkelige til at beskrive sociale hændelsesforløb. Det er herudover afgørende, at der kontinuerligt udvikles nye former for indsnævring af vilkårlighed, og former der kan bidrage til at styre og strukturere den samfundsmæssige kommunikation. I systemer, som opererer i mediet mening, kan dette kun ske i form af nye, meningsfulde semantiske former (jf. Kneer & Nassehi 1997:123-24). Semantik er, kan man sige, begreb for meningsdannelse der sker på tværs af eller omkring bestemte meningshorisonter. Her er det ikke tilstrækkeligt at fokusere på det, Andersen (1999) kalder *systemanalysen*, en analyseform, som knytter an til ledeforskellen system/omverden. Udgangspunktet er her, at al kommunikation foregår inden for sociale systemer, og at alle sociale systemer konstitueres ved, at der sættes en grænse mellem system og omverden.

Det skal i den forbindelse understreges, at der, når der tales om grænser i dette projekt (grænser for organisationer, beslutninger, ansvar), altid er tale om *meningsgrænser*. Det vil sige grænser, som er fastsat kommunikativt (af en iagttagere), og som markerer en forskel (mellem et system og dets omverden). En grænse er en iagttagers konstruktion, ikke en fysisk størrelse.

Grænser sættes i iagttagelser, som i sociale systemer har form af kommunikative (selv)beskrivelser. En iagttagelse af anden orden er her ”*en iagttagelse af, hvordan et socialt system skaber sig selv, når det konstruerer sin omverden gennem kommunikative beskrivelser*” (Andersen 1999:133). Med fokuseringen på semantik handler det ikke længere blot om forholdet mellem et socialt system og dets omverden – det kommer til at handle om skabelse af kondenserede meningsformer, der kan anvendes af mange forskellige sociale systemer. Der knyttes hermed an til, hvad Andersen (1999) kalder *den semantiske analyse* – en analyseform, som opererer med ledeforskellen kondensering/mening og studerer, ”hvordan mening kondenseres i semantiske former, der skaber et begrebsreservoir for kommunikation” (Andersen 1999:142). Jeg vender tilbage til, hvordan denne analyseform mere præcist er tænkt. Først skal der ses nærmere på Luhmanns begreb om semantik.

Semantikbegrebet betegner samfundets forråd af mulige temaer, der ”står til rådighed for hurtig og hurtigt forståelig optagelse i konkrete kommunikative processer” (Luhmann 2000a:205, Andersen 1999:142). Semantikbegrebets konstitutive sondring mellem mening og kondenseret mening markerer, at mening almindeligvis er bundet til aktualiseringens øjeblik, men at der gennem kommunikation kan udvikles relativt situationsuafhængige, generaliserede og gentagelige former for mening, som kan stå til rådighed for videre kommunikation. Generaliserede former, der består i indsnævring af valg, og som får deres konkrete indhold i den kommunikation, der udvælger dem (Andersen 1999:143, Luhmann 1993a:19):

”Kondensering betyder, at en mangfoldighed af mening fanges i en enkelt form, som herefter står til rådighed for en ubestemt kommunikation. Semantik defineres derfor som *beholdningen af generaliserede former for forskelle (f.eks. begreber, ideer, billeder og symboler), som kan blive brugt i selektionen af mening i kommunikations-systemerne*” (Andersen 1999:143).

Den semantiske analyse kan betragtes som en systemteoretisk pendant til en diskursanalyse. Hvis man skulle indsætte diskursbegrebet i Luhmanns begrebsarkitektur, var det, som Andersen (1999) påpeger, nok mest nærliggende at indsætte det på semantikens plads. Men der er en afgørende forskel mellem Luhmanns begreb om semantik og eksempelvis Foucaults diskursbegreb. En forskel som er knyttet til en systemteoretisk skelnen mellem system og semantik³⁶. Hos Foucault kan en diskurs have systemkarakter. En diskurs kan udgøre et regime, den har realitetskarakter og kan kæmpe mod andre diskurser. En semantik kan ikke tilskrives realitetskarakter på samme måde. Den har intet selv, kan ikke udgøre et regime og kan ikke kæmpe mod andre semantikker. Kun systemer har systemkarakter (Andersen 1999:142-43). En semantisk analyse studerer ”hvordan nogle meningsforslag kondenseres og generaliseres og tager form af begreber, der tilsammen skaber og forandrer det semantiske mulighedsrum” (Andersen & Born 2001:26). Men man kan ikke slutte fra semantik til systemkommunikation, da systemer ud fra deres egenlogik kan vælge, om de vil benytte sig af en bestemt semantik (Andersen 1999:143), eller hvordan de i givet fald vil benytte sig af den.

Semantikbegrebets konstitutive forskel er distinktionen mellem semantik og struktur – der i sig selv er en semantisk distinktion, da den forekommer inden for en moderne samfundsvidenskabelig semantik (Luhmann 1998a:1, Stäheli 1997:130, Kneer & Nassehi 1997:125). Struktursiden gives så forskellige navne i forskellige formuleringer af distinktionen. Andersen (1999) skelner, som det er fremgået, mellem semantik og *system*³⁷. Luhmann benytter en distinktion mellem semantik og *realitet*, når han beskriver forskellen mellem på den ene side samfundsteoriens ”intellektuelle skrothandel” og på den anden side den samfundsmæssige kommunikations følsomhed og reaktionsmønstre over for nye samfundsmæssige problemer:

”Zu beobachten ist eine zunehmende Diskrepanz zwischen *Semantik und Realität*. Auf der einen Seite der intellektuelle Schrotthandel, der sich um ein Recycling von Ideen bemüht und seine Bedarfsartikel nur noch durch die Firmennamen ”Neo” und ”Post” unterscheidet. Auf der anderen Seite eine intensive und schnell reagierende Empfindlichkeit der gesellschaftlichen

---

³⁶ Det skal nævnes, at det er Andersen (1999:142, se også Andersen & Born 2001) snarere end Luhmann, der lægger vægt på at skelne mellem *system* og semantik. Som det vil fremgå, sætter Luhmann først og fremmest *struktur* som modbegreb til semantik.

³⁷ Det gøres med henvisning til ”Sociale systemer” (Luhmann 2000a), s. 331.

Kommunikation für neue Probleme, etwa Probleme der Technologiefolgen, der Ökologie, des Risikos von Entscheidungen, der Internationalisierung der Finanzmärkte...” (Luhmann 1997b:1096, min kursivering).

Andetsteds benytter Luhmann en distinktion mellem et semantisk menings- eller iagttagelsesniveau og et operativt ’realitetsniveau’, hvor kommunikation ’bare sker’ (jf. Luhmann i Rasch 2000:195):

”one must distinguish between the operative level of successive events, and the semantic level of meanings worthy of retention. The operative level is generated by currently occurring communications. What actually takes place occurs on this level. Here, the system always operates currently, that is, always simultaneously with the rest of the world – never before and never afterwards” (Luhmann 1996d:60).

Struktur bliver begreb for faktisk forekommende begivenheder og handlinger – samfundets autopoietiske reproduktion – mens semantik refererer til (meningsfulde) iagttagelser af denne reproduktion: ”die Semantik ”beobachtet nur” was in der gesellschaftlichen Autopoiesis produziert wird” (Stäheli 1998:320). Semantik henviser til et iagttagelsesniveau, hvor kommunikation beskriver sig selv (Luhmann i Rasch 2000:195).

En central pointe hos Luhmann er, at det er sociale strukturer, ikke semantiske former, der er samfundsudviklingens drivkraft. Ved sociale strukturer skal så primært forstås den funktionelle differentierings former (Stäheli 1997:131). Udviklingen af semantiske former foregår inden for rammerne af og er underlagt den overordnede samfundsmæssige differentiering. Luhmann beskriver således forholdet mellem semantik og struktur som semantikens indirekte *tilpasning* til de overordnede samfundsstrukturer (Stäheli 1998:321,315). Udviklingen og transformationen af bestemte semantikker skal forstås som et *svar* på samfundets strukturelle kompleksitet. Når samfundets kompleksitetsniveau ændrer sig, må dets semantik tilpasse sig – eller miste kontakt med realiteten, med hvad der rent faktisk foregår (Stäheli 1997:131). En semantiks fremkomst og relevans skal således forstås ud fra dens *kompatibilitet* med sociale strukturer (Luhmann 1998b:5, Stäheli 1998:319). Forudsætningen om sociale strukturers realitet gør det muligt at forklare, hvordan en bestemt semantik kan blive forældet. Det kan ske, hvis det, som semantikken refererer til, ændrer sig eller ligefrem forsvinder, mens semantikken forbliver uændret. Argumentet er, at semantiske former før eller siden må tilpasse sig de sociale strukturers realitet – ellers vil de miste relevans. Der vil så altid være en mængde af tilpasningsmuligheder og inden for dette mulighedsrum dukker spørgsmålet om selektion op igen (Stäheli 1997:133,132).

Luhmann foretager en tidsmæssig efterordning af semantik i forhold til struktur eller system. Ideen er, at semantik beskriver noget, der må være der, før det

bliver beskrevet. En semantik kan ikke være konstitutiv for det, den beskriver, da det, den beskriver, må eksistere før det – semantisk – bliver tilskrevet en identitet (jf. Stäheli 1998:321). Den teoretiske pointe er lige så banal, som den er problematisk. Der må findes samfund, før der kan udvikles en samfundsteori, og der må findes organisationer, før der kan udvikles en organisationsteori. Problemet er, at når de teoretiske semantikker først findes, bliver de (som selvbeskrivelser) en del af det, de beskriver, og dermed bliver det vanskeligt at opretholde en meningsfuld sondring mellem semantik og struktur. Semantiske former står ikke uden for, men indgår i og udgør en væsentlig del af den samfundsmæssige kommunikation. De udgør en del af den samfundsmæssige realitet og kan tilskrives strukturværdi. I sidste ende er det muligt at betegne begge sider af forskellen semantik/struktur som semantik – eller struktur.

Luhmann benytter sociale strukturers realitet som en målestok for semantiske former. Men systemteoretisk betragtet må det altid være en realitet, der er konstrueret af en iagttager. Som Stäheli (1997:133) påpeger, er det mærkeligt, at realiteten efter at være blevet reduceret til et konstruktivistisk begreb her bliver brugt som teoretisk argument. Men, hvis man slækker på forudsætningen om de sociale strukturers realitet, kan distinktionen semantik/struktur anvendes konstruktivt. Den peger i mere generel forstand på, at en semantisk analyse må have øje for samfundets funktionelle differentiering og for, hvordan udviklingen i samfundets kompleksitet mulig- og nødvendiggør udvikling af nye semantiske former. Det skal retfærdigvis også nævnes, at Luhmann *tager* forbehold i spørgsmålet om den semantiske udviklings efterslæb. Han mener, som nævnt, ikke, at semantik er konstitutiv for selve den samfundsmæssige differentierings former, men påpeger, at semantik dog kan bane vej for og akkompagnere dybtgående ændringer i sociale strukturer (Stäheli 1997:134). Den lineære efterordning af semantikken udelukker ikke, at der kan forekomme semantiske 'forudtilpasninger'. Der kan semantisk produceres *pre-adaptive advances*, som kan foregribe den samfundsstrukturelle udvikling (Stäheli 1998:317,320). En semantisk analyse må med andre ord være åben for, at semantiske former både kan være udtryk for efterslæb og forudgribelse.

Det skal understreges, at de empiriske analyser, der foretages i dette projekt, ikke er semantiske analyser, sådan som Andersen (1999) beskriver denne analyseform; de er mere end det. I Andersens (1999: 142-45) formulering bliver den semantiske analyse udtryk for en form for (system)teoretisk minimalisme, der fremstår som et alternativ til og kan anvendes på omtrent samme måde som forskellige former for diskursanalyse. Andersen (1999:14) skriver, at der "[i] epistemologien arbejdes med en tom ontologi. Genstanden forudsættes ikke." Hertil kan svares, at systemteorien åbner op for mange konstruktionsmuligheder, men at noget dog *må* forudsættes (iagttagelser (og deres iagttagelighed), samfundets funktionelle differentiering, etc.). Som jeg var inde på i afsnit 2.3. kan heller ikke en epistemisk

orienteret systemteori undgå at ontologisere. Enhver iagttagelse foretager en ontologiserende bevægelse. Systemteorien gør det blot på et relativiserende anden-ordens niveau.

Det foreliggende projekt sætter ikke blot fokus på etiske investeringer som semantik, men præsenterer et vidtforgrenet systemteoretisk analyseapparat til belysning af den offentlige meningsdannelse omkring dette fænomen. Projektet indeholder med andre ord elementer af sociologisk samfundsbeskrivelse såvel som af diskursbeskrivelse (og der arbejdes dermed ikke ud fra en forestilling om en tom ontologi). Analysestrategisk kan projektet siges at operere med en slags matrixform, der har funktionssammenhænge (økonomi, massemedier, politik) og deres tilhørende medier og koder på den ene akse og teoretiske begreber på den anden (risiko, moral, offentlighed). I denne kontekst betegner den semantiske analyse lige så meget et analyseniveau som en analyseform. Det er det semantiske spil om pensionsinvesteringerne, som er gjort til genstand for projektets empiriske analyser. Der opereres på italesættelsers diskursive anden-ordens niveau, og dermed ikke på et operationelt (strukturelt, teknisk-instrumentelt) praksis-niveau.

Mere specifikt kan distinktionen semantik/struktur benyttes til at forklare den måde, der tales om investeringer på i det foreliggende projekt. Det handler om de danske pensionsinvesteringer. Disse investeringer kan både betragtes som semantik og som struktur. På et strukturelt eller operativt niveau investerer pensionsinstitutionerne i forskellige former for investeringsaktiver – aktier, obligationer, ejendomme. Og dette er strukturelt fastsat – politisk, retsligt – som en del af den samfundsmæssige opgave, de er sat til at varetage. Pensionsinstitutionerne kan ikke beslutte, *om* de vil investere de penge, de administrerer, men de kan beslutte, *hvordan* de vil investere pengene. På et semantisk niveau beskriver pensionsinstitutionerne sig selv som investorer. Det sker i investeringspolitikker, årsberetninger, på internet-hjemmesider, o.s.v. Pensionsinstitutionerne er forpligtet til at levere en generel, investeringsteknisk og kvantitativt orienteret redegørelse for deres investeringsaktiviteter i forbindelse med aflæggelse af årsberetningen. Derudover må det besluttes, om eller i hvilket omfang der skal føjes ekstra elementer til investeringspolitik eller selvbeskrivelse. Det kan være kvalitative elementer, elementer der kan virke som supplement til rent økonomiske overvejelser og begrundelser. Man kan tale om supplerende koder, der semantisk kan være formet som etik (etiske investeringer), social ansvarlighed (socialt ansvarlige investeringer), eller værdier (værdibaserede investeringer), m.v. En beslægtet beslutning er knyttet til graden af åbenhed: hvor stor åbenhed skal der være omkring konkrete investeringsbeslutninger? Skal de formulerede politikker og selvbeskrivelser være tilgængelige for offentligheden? Hvordan skal de i givet fald være tilgængelige? Skal investeringsporteføljerne offentliggøres? Det er alt sammen beslutninger, der er knyttet til den semantiske side af pensionsinstitutionernes investeringer og investeringsansvar. Og

det er denne sociale eller ekspressive side, som dette projekt beskæftiger sig med. Men der er flere semantiske sider. Den semantiske analyse skal forstås polykontekstuel. Dens muligheder er ikke udtømt med fokuseringen på pensionsinstitutionernes beslutninger omkring selvbeskrivelser. Pensionsinstitutionernes investeringer gøres også til genstand for iagttagelser og beskrivelser i massemedierne, fra politisk hold og – til tider – fra interesseorganisationer (eksempelvis har protestbevægelsen ATTAC pensionsinvesteringerne på dagsordenen). Det er dette spil af iagttagelser, som den semantiske analyse må søge at indfange.

Det skal præciseres, hvordan semantiske former kan identificeres og analyseres empirisk. Semantik betegner meningsformer, der kondenseres, generaliseres og tager form af begreber, der skaber og sætter rammer for kommunikationsmuligheder. Denne kondensering sker over tid. Det er med andre ord kun retrospektivt, at det kan bestemmes, hvilke semantiske former der sætter sig igennem og får samfundsmæssig betydning (som viser sig bevaringsværdige). I den konkrete sammenhæng kan det konstateres, at der har været en offentlig debat, der har fokuseret på de etiske aspekter af pensionsinstitutionernes investeringer, at det centrale begreb i denne debat har været ”etiske investeringer”, og at dette begreb (i samspil med forskellige semantiske variationer over samme tema) er blevet en fast bestanddel af pensionsdebatten og af debatten om virksomheders etik og sociale ansvar. En semantisk analyse må så se på, hvordan denne semantiske tilblivelse har fundet sted, og på hvilken forskel den har gjort. Hvordan er semantikken etiske investeringer blevet konstrueret og tilskrevet mening. Det er her vigtigt at skelne mellem semantik og kodning. At det drejer sig om ”etiske” investeringer er ikke ensbetydende med, at kommunikation om emnet er bundet til den moralske kode. Koder betegner – og kan empirisk identificeres som – argumentationsformer. Og som projektets empiriske analyser vil vise, kan argumentationer om investeringsetik knytte an til flere forskellige koder og iagttagelsesformer. Det kan være den økonomiske kode, der aktiveres, som når der argumenteres *for* etik i termer af betalinger – eksempelvis ud fra det synspunkt at inddragelse af etiske kriterier i investeringsbeslutningsprocessen er udtryk for en almindelig økonomisk risikobetragtning. Det kan være den moralske kode, der aktiveres, som når etik bliver gjort til et spørgsmål om at gøre det moralsk rigtige og forsvarlige – og spørgsmål om afkast og profit kommer i anden række. Det kan være den politiske kode, der aktiveres, som når der argumenteres om etik i termer af demokrati og medbestemmelse og dermed knyttes an til en politisk styringslogik. Og det kan være offentligheden, der aktiveres som argument, som når der argumenteres om etik ud fra almenhedens interesse – ud fra den offentlige mening.

Anvendelsen af distinktionen semantik/struktur skal markere, at dette projekt ikke beskæftiger sig med investeringer som en teknisk, finansiel disciplin, men som et socialt, offentligt fænomen. Der ses på, hvordan pensionsinvesteringerne itale-

og iscenesættes i tre forskellige kontekster – i pensionsinstitutionernes egne selvbeskrivelser, i massemedierne og i politisk kommunikation. Den analytiske pointe er, jf. afsnittet om funktionel differentiering (2.4.), at der er tale om tre forskellige kommunikationsformer, der knytter an til tre forskellige ledeforskelle. Som der blev redegjort for i afsnit 1.1. og 1.4., er det pensionsinstitutionernes investeringer og investeringsansvar, der er defineret som analysens empiriske omdrejningspunkt. I forhold til dette tema, opereres der med to overordnede iagttagelsespunkter. Projektet belyser, hvordan pensionsinvesteringerne italesættes som et spørgsmål om etik og som et spørgsmål om demokrati – to spørgsmål der i sidste ende ikke kan forstås uafhængigt af hinanden. Det er det semantiske spil omkring temaet etik, der får størst opmærksomhed. I projektets semantiske analyser ses der på, hvordan dette begreb dukker op (aktualiseres), anvendes og tilskrives mening inden for rammerne af og på tværs af forskellige funktionssystemer. Ethiske investeringer er en semantik, der ikke bindes til en bestemt social sammenhæng, til meningsdannelsen i ét bestemt socialt system – det være sig et bestemt funktionssystem eller en bestemt organisation. Der lægges vægt på at belyse, hvordan meningskondenseringen omkring dette begreb skal forstås som et samspil mellem økonomisk, massemedieret og politisk kommunikation.

Forholdet mellem semantik og struktur skal forstås sådan, at mulighedsbetingelserne for den semantiske udvikling omkring pensionsinvesteringerne ikke mindst skal søges i den strukturelle udvikling inden for det danske pensionssystem (se kapitel 6), men at den semantiske udvikling ikke kan siges at være determineret af strukturelle forhold. Som det allerede blev antydnet i afsnit 1.1., har den semantiske udvikling – med etableringen af etiske investeringer som begreb – været udtryk for forudgribelse i den forstand, at den har virket selvforstærkende. Størstedelen af de toneangivende aktører i den danske pensionsbranche har i dag taget offentlig stilling til forholdet mellem etik og investeringer. Ud fra dette kan man vel at mærke ikke sige noget om ændrede investeringsmønstre. Denne konstatering peger hen mod en central afgrænsning i projektet. Det, der iagttages og analyseres, er det semantiske spil om pensionsinvesteringerne. Der ses på semantiske selv- og fremmedbeskrivelser af pensionsinvesteringerne, men projektet beskæftiger sig kun indirekte med, hvordan pensionsinstitutionerne rent faktisk investerer – der ses ikke mere specifikt på, hvad den semantiske udvikling eventuelt måtte have haft af konsekvenser på det operative investeringsmæssige niveau. Det er en afgrænsning, som er foretaget ud fra en begrundet formodning om, at det er på det første snarere end på det sidste niveau, der for alvor er blevet markeret en forskel på hjemlig grund. Den danske udvikling inden for etiske investeringer befinder sig endnu på et meget tidligt stadie, og det er svært at gennemskue, hvilke konsekvenser – om nogen – den har haft for pensionsinstitutionernes investeringsbeslutninger og porteføljesammensætning.

I det følgende afsnit ses der nærmere på den systemteoretiske beskrivelse af organisationer. Afsnittet munder ud i en yderligere præcisering af rammerne for den semantiske analyse.

2.6. Organisationer, beslutninger, selvbeskrivelser

Funktionssystemer er udtryk for symbolske generaliseringer. De kan hverken iagttage eller handle. Det er organisationer, som er samfundets handlingssystemer, og beslutninger er det stof, de er gjort af (Thyssen 1997:71). Det er udgangspunktet for dette afsnit.

Det foreliggende projekt er lagt an på samfundsanalyse snarere end på organisationsanalyse i traditionel forstand. Der er tale om iagttagelse af organisationer ud fra et samfundsperspektiv snarere end om iagttagelse af samfundet ud fra et organisationsperspektiv. Søgelyset rettes mod forholdet mellem organisation og offentlighed, ikke mod organisationsinterne forhold. Den enkelte organisation decentrerer, og der fokuseres i stedet på forskellige former for offentlig kommunikation. Analysen har dog stadig brug for et begreb om organisationer. Og dette begreb hentes hos Luhmann.

Luhmann definerer organisationer som systemer, der kommunikerer gennem og om beslutninger, og som knytter medlemskab til bestemte betingelser (Luhmann 1982:75). Organisationer markerer deres grænser ved at skelne mellem medlemmer og ikke-medlemmer. Luhmann taler om:

”the formally organized social system ... that marks its boundaries – and thus its mode of reproduction – by distinguishing between members and non-members. This difference functions as the identification signal typical for the organization. Organizations acknowledge as their own only communication between members, and only when they communicate as members” (Luhmann 1993d:188).

Funktionssystemerne er ikke afgrænset socialt (de rummer ingen medlemskriterier), men sagligt. De omfatter hver især hele samfundet i en bestemt dimension (jf. Thyssen 1997:14). Med organisationer er det lige omvendt. Organisationer er ikke lukkede i sagsdimensionen – de kan kommunikere om såvel økonomi som politik og juridiske og moralske spørgsmål m.v. (jf. også afsnit 2.4.). Til gengæld er de lukkede i socialdimensionen. Man er enten medlem eller ikke medlem af en organisation (Andersen & Born 2001:124-25). Der skal ikke dvæles yderligere ved distinktionen medlem/ikke-medlem, da den kun har indirekte relevans for projektets problemstilling. Analysen beskæftiger sig ikke mere specifikt med spørgsmål vedrørende inklusion og eksklusion af medlemmer, o.l. Det er forståelsen af organisationer som beslutningssystemer, der udfoldes i det følgende.

Som Thyssen (2000b:3) påpeger, er Luhmanns organisationsdefinition ganske snæver. Langt snævrere end de definitioner, der ellers opereres med inden for moderne organisationsteori. Fordelen ved en snæver organisationsdefinition er, at den kan give et meget klart iagttagelsesprogram. Og det kan ikke mindst være en fordel i en analyse, der ikke sætter organisationer som sådan i fokus. En ulempe kan være, at en række fænomener, der ellers indgår i organisationsanalyser, må udgrænses eller i hvert fald decentreres i en systemteoretisk analyse. Her tænkes først og fremmest på mennesker og fysiske ting (bygninger, maskiner, teknologiske artefakter, etc.). I den systemteoretiske beskrivelse af organisationer er det beslutninger, som kommer først (Thyssen 2000a:38). Det er gennem beslutninger, at mennesker og ting bliver inkorporeret i organisationer, og det system, som organisationen sætter mennesker og ting i, forvandler dem og gør dem til *noget andet* – ledere, ansatte, kunder, klienter, ejendom med særlige funktioner, som er skabt af organisationen (Thyssen 1996:2). En organisation er ikke et fysisk system, men et system af beslutninger, hvis grænse går der, hvor disse beslutninger ophører med at være gældende (Thyssen 2000a:40). Organisationer består hverken af 'hele' eller 'halve' mennesker. I stedet for krop har organisationer tekster (Luhmann 2000d:422).

Den systemteoretiske organisationsforståelse er ikke konkret, men abstrakt. En organisation skal forstås som en system/omverden forskel. En forskel – eller en grænse – der bliver sat og flyttet i organisationens kommunikation, i beslutninger. Beslutningen er organisationens konstitutive operation (Thyssen 2000b:6). Handling bliver et spørgsmål om social tilskrivning og reduceres dermed til en forenklet struktur i kommunikationen. Og personer betragtes ikke som selvstændige agenter, men reduceres til tilskrivningsfaktorer eller semantiske tricks i kommunikationen (jf. Andersen & Born 2001). I stedet for individuelle subjekter – individuelle beslutningstagere – fokuseres der på beslutninger og beslutningspræmisser. Thyssen formulerer argumentet:

”At arbejde med subjekter som beslutningstagere er enten for meget eller for lidt – for meget dersom hele individet inddrages, og for lidt, hvis det betyder en abstraktion fra de sammenhænge, som individet altid er indlejret i, når der træffes beslutninger i en organisation” (Thyssen 2000b:4).

Den individuelle beslutningstager er ikke en realitet, men en forenkling. Det er en iagttagers konstruktion (iagttageren kan så være beslutningstageren selv). Hvad der har realitet, er iagttagelser (ibid.:17). Den systemteoretiske forståelse af beslutningen som organisationens element uddybes i det følgende. Men først skal der ganske kort ses på forholdet mellem organisationssystem og omverden. Systemteorien er, som nævnt, en teori om selvreferentielt lukkede, autopoietiske systemer. Det skal præciseres, hvad denne tematisering betyder for forståelsen af relationer mellem organisationen og den kontekst, den virker i.

System og omverden – organisation og kausalitet

Inden for organisationsteorien tematiseres forholdet mellem system og omverden ofte som organisationens mere eller mindre nødvendige løbende tilpasning til en kompleks og omskiftelig omverden. En kausal forståelse af forholdet lurer i baggrunden. Som tidligere nævnt opløser systemteorien sondringen mellem åbne og lukkede systemer. Sociale systemer, og herunder organisationer, er kognitivt åbne, men operativt lukkede. Sociale systemer beskrives som lukkede ”i den forstand, at de producerer deres egne elementer og dermed også deres egne strukturforandringer. Ingen direkte kausale indgreb er mulige uden systemets egen medvirken” (Luhmann 2000a:408). Systemer giver deres egen struktur kausalitet. Det betyder, at al strukturforandring – hvad enten den har at gøre med tilpasning til omverdenen eller ej – i et systemteoretisk perspektiv skal forstås som *selvforandring* (ibid.:409). En organisation tilpasser sig ikke omverdenen slet og ret; for omverdenen er for kompleks til at være begribelig. Der må forenklinger til. En organisation tilpasser sig sit eget billede af, hvad omverdenen er – sin egen konstruktion af, hvad den relevante omverden er. Denne konstruktion er vel at mærke et produkt af organisationen, ikke af omverdenen. Omverdenen er ikke et system og kræver ikke at blive iagttaget på en bestemt måde (Thyssen 2000a:52).

Denne tematisering udelukker vel at mærke ikke kausale relationer mellem organisation og omverden. Sådanne relationer tages blot ikke for givet på et teoretisk niveau. Luhmann konstaterer:

”daß die Begriffe operative Schließung, Autonomie und Konstruktion kausale Einwirkungen von außen keineswegs ausschließen. Gerade wenn man davon auszugehen hat, daß es sich in jedem Falle um eine konstruierte Wirklichkeit handelt, kommt diese Eigenart der Production einer externen Einwirkung besonders entgegen” (Luhmann 1996b:22).

Begrebet om autopoiesis udelukker ikke afhængighedsforhold mellem system og omverden. En organisation kan udmærket være afhængig af sin omverden eller af dominerende systemer i sin omverden, så længe der blot er spillerum for, at organisationen kan træffe beslutninger. Et konstruktivistisk perspektiv kan ikke udelukke muligheden for kausale virkninger. Men sådanne virkninger må betragtes som konstruktioner af kausalitet – som besluttet kausalitet. Kausalitet skal her forstås som en form for tilskrivning, som en beslutning der fastlægger et forhold mellem årsag og virkning (Luhmann 2000d:455). Analysestrategisk betyder dette, at man ikke blot kan betragte organisatoriske strukturforandringer som nødvendige eller selvfølgelig tilpasninger til bestemte omverdensforhold og så lade det blive ved det. Man må gå tættere på og se på, hvordan det, der eventuelt måtte fremstå som umiddelbart nødvendigt, tvingende, selvfølgelig, konstrueres i organisationens beslutninger, og hvad det så afstedkommer. Derudover skal det pointeres, at Luh

mann holder spørgsmålet om rationalitet åbent. Det udelukkes ikke, at organisationer benytter sig af bestemte rationalitetspræmisser med henblik på at knytte mål sammen med midler. Men dette spørgsmål overlades til afklaring i enkelttilfælde. Som udgangspunkt holdes der blot fast ved, at en organisation eksisterer, når og så længe den fortsætter sin egen autopoiesis og reproducerer beslutninger på grundlag af beslutninger (Luhmann 1988a:167-68).

Beslutninger

En organisation er et netværk af beslutninger, der skaber nye beslutninger i et netværk af beslutninger. Alt i en organisation er besluttet, eller kan iagttages som udtryk for beslutninger (Thyssen 1997:72). Almindeligvis tænker man på beslutningen som en proces, der forbereder en handling, der så udfører beslutningen. Her skal beslutning dog ikke forstås som proces, men som selektion (Luhmann 1993b:337): ”En beslutning er et valg mellem flere muligheder. Er der kun én mulighed, er der ingen beslutning. Og er valget givet, er der heller ingen beslutning” (Thyssen 2000a:41). En beslutning er en iagttagelse, der benytter sig af formen ”alternativer”, og som markerer den ene side af denne forskel og dermed en præference (Luhmann 2000d:132). Hos Luhmann bliver beslutningen et generelt begreb for organisationers selektive håndtering af kontingens – beslutning bliver begreb for organiseringsprocessens selektivitet.

En organisation er ramme om permanent usikkerhed. Beslutningens funktion er at absorbere usikkerhed ved at vælge til og vælge fra (Thyssen 2000b:11, Thyssen 1997:75). *Før* beslutningen findes der flere mulige beslutninger, altså et begrænset rum af åbne muligheder. *Efter* beslutningen findes den samme kontingens i fikseret eller lukket form; beslutningen kunne have været anderledes, den er selv kontingent. Beslutninger indebærer således en transformation fra åben til fikseret kontingens (Luhmann 1988a:170). En beslutning forvandler usikkerhed til risiko, fordi det altid er usikkert, hvad der følger efter beslutningen (Thyssen 1997:75). Ét risikomoment består i, at nogle beslutninger er irreversible – de kan ikke eller kun vanskeligt gøres om, når de først er truffet. Et andet risikomoment består i, at det altid er muligt at iagttage adfærd som udtryk for en beslutning, også selv om ”beslutningstageren” ikke vil kendes ved beslutningen (ibid.:73).

Det skal her pointeres, at Luhmanns beslutningsteori er en konstruktivistisk teori, og dertil en teori der lægger særlig vægt på betydningen af tid. En beslutnings betydning er ikke bundet til et ’aktualiseringens øjeblik’. Ofte vil det være vanskeligt at bestemme, hvornår en beslutning præcist er truffet, og i nogle situationer vil det være umuligt overhovedet at lokalisere en eksplicit beslutning. Det er en generel organisationsteoretisk indsigt, at det kan være vanskeligt at bestemme en beslutning ontologisk – som en bestemt forskelssættende handling, der finder sted på et bestemt tidspunkt (se eksempelvis Mintzberg et al. 1990). Det er heller ikke, hvad

Luhmann søger at gøre. Han bestemmer i stedet beslutningen epistemisk. Ved beslutning skal forstås det, der konstrueres eller kan konstrueres som beslutning i organisationers kommunikation. Beslutning skal ikke forstås som handling, men som en hændelse eller begivenhed, der konstrueres kommunikativt. Pointen er, at alt, hvad der kan betragtes som selektion, kan betragtes som beslutning, som besluttet. For at være en beslutning forudsætter en beslutning andre beslutninger. Og hvis de ikke er til at få øje på og ikke kommunikeres, må de simuleres. I denne proces kan undladelser blive beslutninger, og nulværdier og forglemmelser få kausalitet. Ikke-beslutninger kan utilsigtet blive beslutninger, hvis senere beslutninger afhænger af, at dette er tilfældet. I netværket af beslutninger produceres en historie om tidligere beslutninger samt muligheder for fremtidige beslutninger i forhold til hvilke, der så må besluttet et eller andet (Luhmann 1993d:188-89). Det er med andre ord gennem beslutninger, at det besluttet, hvilke tidligere handlinger der var beslutninger, og hvilke der kan fungere som beslutningspræmisses for fremtidige beslutninger (Andersen 2001:9). Hvad en beslutning "er", og hvad der overhovedet konstrueres som beslutning, viser sig først i beslutningens virkningshistorie (jf. Thyssen 2000b:17). Beslutninger i organisationer er ikke sekventielle, men oscillerende (ibid.:18), da de tilskrives mening retrospektivt. Afgørende er det, at også det, at der ikke træffes beslutninger, kan betragtes som udtryk for selektion, selv om beslutningstagere ikke oplever det sådan. Derfor kan en ledelse ikke undgå at træffe beslutninger. Det er en handling, og det kan være en synd ikke at handle. Når man *kan* beslutte, kan man *ikke undgå* at beslutte; for alt kan ses i lyset af alternativer – selv hvis disse alternativer aldrig har været overvejet. Med eller mod deres vilje kan organisationer derfor ikke undgå at træde i karakter (Thyssen 1997:74,80, jf. også afsnit 3.2.).

Som nævnt fokuseres der i dette projekt på brudflader mellem organisationer og offentlighed. Det er forskellige former for offentlig kommunikation, der er gjort til genstand for analysen. Dette kan også formuleres i termer af beslutninger. Debatten om pensionsinvesteringerne belyses som et spil om beslutninger. Som et spil, hvor grænser for beslutninger og beslutningsmuligheder tematiseres og problematiseres, og hvor beslutninger gøres til genstand for risikobetragtninger (se kapitel 3), moralske betragtninger (se kapitel 4) og offentlighedsbetragtninger (se kapitel 5), og hvor beslutninger bliver lagt an på forskellige koder. Ved beslutninger skal vel at mærke ikke kun forstås pensionsinstitutionernes investeringsbeslutninger. Det er da spørgsmålet om etik i investeringerne falder sammen med sagerne om ØK's og Cheminovas produktion og salg/distribution af sprøjtegifte, at den massemedierede debat om etiske investeringer for alvor tilspidnes. Debatten sætter fokus på både virksomheders og investorers beslutninger, og de risici der er knyttet hertil. Det kommer til at handle om, hvor langt virksomheders ansvar rækker, og hvor langt investorers ansvar rækker, når det kommer til at stille krav til

virksomheders ansvarlighed. Hvilket blot markerer, at investeringsetik og virksomhedsetik er to sider af samme sag (se kapitel 4). Disse betragtninger knytter sig særligt til analysen af den massemedierede debat (kapitel 7). I analysen af pensionsinstitutionernes kommunikation (kapitel 8) fokuseres der dog på en særlig form for beslutning.

Der findes beslutninger på forskellige niveauer og i forskellige grader af vigtighed og rækkevidde. Der findes beslutninger, som på ledelses- eller policy-niveau angiver præmisser for andre beslutninger (Luhmann 2000d:223). En organisation opererer ikke ud fra en simpel binær kode, som et funktionssystem gør det. *Beslutningspræmisser* – som naturligvis også må besluttes – er den funktionelle ækvivalent til funktionssystemers koder (Thyssen 2000b:23) (og kan, jf. afsnit 2.4., også betragtes som programmer for det økonomiske funktionssystem). Beslutningspræmisser angiver kriterier for, hvad der er gode, og hvad der er dårlige beslutninger (jf. Thyssen 1997:83). I analysen af pensionsinstitutionernes kommunikation fokuseres der på en særlig form for besluttede beslutningspræmisser: organisatoriske selvbeskrivelser.

Selvbeskrivelser

Organisationens selvbeskrivelse kan ikke forstås uafhængigt af et ledesperspektiv. Det er ikke alle beslutninger, der er gældende og forpligtende for hele organisationen. Inden for en organisation må der være en person eller en gruppe af personer, der kan optræde, som om de står uden for organisationen og kan repræsentere og symbolisere organisationen som helhed. Det er ledelsens funktion. At lede vil sige at træffe beslutninger på organisationens vegne. En leder er med andre ord en beslutningstager. Det er kun i kraft af ledelse, at en organisation kan iagttage og agere som en helhed. Det kan kun ske ved, at en del af organisationen iagttager og handler på helhedens vegne (Thyssen 1997:77,80).

Det er ledelsens opgave at foretage den paradoksale operation at indføre systemets helhed i systemet. Ledelsen *repræsenterer* organisationen *i* organisationen *for* organisationen *i forhold til* en omverden. Det er ledelsen, der må træffe beslutninger, som forpligter hele organisationen. Hermed skabes der et cirkulært forhold mellem organisation og ledelse. Ledelsen træffer beslutninger på vegne af organisationen – og dette forhold iagttages. Både i organisationen og i organisationens omverden (ibid.:78). Ledelsen bliver dermed synlig som ledelse, og der kan ske en symbolsk personalisering af organisationen. Det er velkendt, at stærke, karismatiske ledere kan personificere deres organisation – indadtil såvel som udadtil.

I analysen af pensionsinstitutionernes kommunikation fokuseres der, jf. redegørelsen for den semantiske analyse, på en bestemt form for organisatoriske beslutninger: beslutninger vedrørende selvbeskrivelse. Selvbeskrivelsen er en officiel tekst, som er knyttet til den instans, der symbolsk repræsenterer organisationens

helhed – ledelsen (jf. Thyssen 2000b:38). Ledelse er en lokal operation, der foregår på helhedsniveau. Tilsvarende repræsenterer selvbeskrivelsen en genindførelse af organisationen i organisationen (jf. Thyssen 1997:78). Denne operation kan systemteoretisk betegnes som *refleksion* (Luhmann 2000a:508) eller som *re-entry*, jf. Spencer-Brown (1979:56). Som en genindførelse af system/omverden forskellen i organisationens kommunikation. Der skal her skelnes mellem *selviagttagelse* og *selvbeskrivelse*. Et re-entry kan være udtryk for selviagttagelse, men selvbeskrivelse er et mere fordringsfuldt tilfælde. Selviagttagelse bliver først til selvbeskrivelse, når den producerer semantiske artefakter, som efterfølgende kommunikation kan referere til, og som systemets enhed kan betegnes med (Luhmann 2000a:521):

”In contrast to mere self-observation, it [self-description] has to remain stable in a plurality of different situations: ’Self-descriptions are (in contrast to self-observations that change with the situation) structures (preferably texts), which are used to coordinate the huge amount of disparate events of self-observation within complex systems...’ ” (Stäheli 1997:138).

Selviagttagelser kan være flygtige. Der kan være tale om hurtige skud fra hoften. Ved selvbeskrivelser skal primært forstås tekster, der har en vis stabilitet eller konstans over tid. Selvbeskrivelser er identitetskonstruktioner, der er indrettet på at organisere (selv)iagttagelser (Luhmann 2000d:41). Selvbeskrivelsen er en andenordens iagttagelse, som beskriver, hvad organisationen står for, og dermed implicit medbeskriver, hvad organisationen ikke står for. Og en sådan grænsesætning kan bidrage til at strukturere og sætte rammer for organisationens aktiviteter. Sådan virker selvbeskrivelsens re-entry.

Ved selvbeskrivelse skal her mere præcist forstås produktion af en tekst, eller funktionelle ækvivalenter hertil i form af iagttagelser der refererer til et organisatorisk ”vi”, med hvilken organisationen identificerer sig selv. En sådan tekst kan være skriftligt fikseret eller mundtligt overleveret. Den behøver ikke at forelægge som et decideret kanonisk dokument (Luhmann 2000d:417), men må være udtryk for en beslutning på ledelsesniveau og må have officiel status. Selvbeskrivelsen er en særlig form for tekst, der henviser til eller symboliserer organisationen som handlingssystem og som enhed af alle dens operationer. En sådan tekst er nødvendigvis udtryk for en kraftig reduktion af kompleksitet. Det er en semantik, der ikke er det hele, men som refererer til det hele som enhed, og stiller det til rådighed for alle organisationens operationer som en henvisende streng, der altid kan medinddrages i kommunikationen (jf. Luhmann 2000a:525). Eksempler kan være værdigrundlag, identitetsprogrammer, visioner, mission eller policy statements, strategiplaner, forskellige former for branding og markedsføringsmateriale, investeringspolitikker, organisations-, funktions-, produkt- og kulturbeskrivelser i

årsberetninger, vidensregnskaber, sociale, etiske eller grønne regnskaber, offentlige og officielle udtalelser fra topledere, o.l.

Selvbeskrivelsen tjener organisationen som en slags ”officiel tænkekultur”, der alt andet lige kan kommunikeres problemfrit. Det vil sige: den kan kommunikeres uden hensyn til, hvem det er, der iagttager. Og den kan kommunikeres offentligt. Selvbeskrivelsen repræsenterer organisationens egen, fortællelige historie om sig selv; en historie der så altid i nogen grad må være åben for fortolkninger. Selvbeskrivelsen virker i en vis forstand som organisationens erindring om sig selv, som dens hukommelse (jf. Luhmann 2000d:423), men den er ikke blot en form for detaljefattig aftegning, et modeludkast eller et ”selvets landkort”. Selvbeskrivelsen øger den forståelige kompleksitet ved på en informativ måde at fremstille organisationen som forskel i forhold til dens omverden (Luhmann 2000a:213). Selvbeskrivelsen er en del af det, den beskriver. Den er udtryk for en kompleksitetsreduktion, men øger samtidig organisationens kompleksitet, idet den føjer noget til, som ikke var der før.

Det skal understreges, at der med fokuseringen på selvbeskrivelser kun forudsættes en vag, ikke-begrebsfast forestilling om organisationsidentitet (Luhmann 2000d:422). Der findes ingen helhed, og der findes ingen identitet i ontologisk forstand. Alle operationer foregår *i* organisationen, og ingen enkelt operation kan gribe den helhed, den selv er en del af. Hvad der findes, er operationer, der *symboliserer* helhed (Thyssen 2000b:8). Det er den eneste form for organisatorisk helhed og identitet, der kan tales om her.

Som antydnet findes der ikke kun én selvbeskrivelse for hver organisation. Som regel vil der findes flere parallelle officielle selvbeskrivelser. Forskellige selvbeskrivelser kan beskrive forskellige funktionelle dele eller aspekter af den samme organisation. Man kan forestille sig, at der kan være inkonsistens mellem forskellige selvbeskrivelser, eller at der ligefrem kan være konkurrence imellem forskellige selvbeskrivelser om at sætte dagsordenen. Dette følger af, at en organisation (lige som samfundet) er et differentieret system, der indbefatter flere forskellige subsystemer og måder at iagttage på. Forholdet mellem selvbeskrivelser er dog ikke det problem, som det foreliggende projekt beskæftiger sig med. Her fokuseres der på én særlig, funktionsspecifik form for selvbeskrivelse – pensionsinstitutionernes investeringspolitikker og beskrivelser af sig selv som investorer. Heri ligger også projektets organisatoriske afgrænsning. Projektet går ikke dybere end til selvbeskrivelsens niveau, og der fokuseres alene på pensionsinstitutionernes virke som investorer. Projektet beskæftiger sig altså ikke med pensionsinstitutionerne som ’hele’ organisationer. Som nævnt er dét, der belyses, ikke organisationsinterne forhold, men brudfladen mellem organisationer og offentlighed. Analysens genstand er det semantiske spil om pensionsinvesteringerne, der foregår i forskellige former for offentlig kommunikation. Og i analysen af pensionsinstitutionernes

kommunikation er det deres selvbeskrivelser som investorer, der fokuseres på. Det er gennem disse beskrivelser, pensionsinstitutionerne fremstiller sig selv for offentligheden.

Det er indlysende, at organisationers selvbeskrivelser ikke blot kan tages for pålydende. Selvbeskrivelser frembringer typisk en konsensuspræget overstandardisering og en romantiserende overvurdering af sammenhængen i en organisations (selv)iagttagelse og selvforståelse. I denne henseende kan de være velegnede til at føre eksterne iagttagere på vildspor (jf. Luhmann 2000a:521). Selvbeskrivelser er som regel udtryk for generaliserede idealbetragtninger. Selvbeskrivelser er udtryk for det image/den profil der fra ledelseshold ønskes skabt og vedligeholdt – indadtil i organisationen og udadtil i forhold til marked og offentlighed, og derfor løber man en risiko for at reproducere varm luft og tom retorik, hvis man ukritisk tager selvbeskrivelser for pålydende. Der er ingen nødvendig sammenhæng mellem selvbeskrivelse og daglig praksis (mellem semantik og struktur) i organisationer. Når man ikke bevæger sig længere ind (eller ud) i organisationers kommunikation end til officielle selvforståelser, må disse selvforståelser sættes i forhold til *noget andet*. Det kan (jf. sondringen mellem meningsdimensioner i afsnit 2.1.) ske *tidsligt* – gennem en semantisk analyse af, hvordan en bestemt form for selvbeskrivelse har udviklet sig over tid (det kan eksempelvis være i form af historiske analyser). Det kan ske *sagligt* (eller komparativt) – gennem en semantisk analyse af forskelle, ligheder, relationer og sammenhænge mellem forskellige former for selvbeskrivelser. Eller det kan ske *socialt* – gennem en semantisk analyse af, hvordan en bestemt form for selvbeskrivelse spiller op imod, brydes med og testes af andre (fremmed)beskrivelser af det, den beskriver. Det er den sidstnævnte model, der anvendes i dette projekt, hvor pensionsinstitutionernes investeringer og investeringsansvar belyses i et offentlighedsperspektiv – i et spændingsfelt mellem økonomi, massemedier og politik.

2.7. Afrunding

I dette kapitel er der redegjort for de grundlæggende mekanismer og sammenhænge i systemteorien og i den systemteoretiske videnskabs- og samfundsforståelse. Det er fremgået,

at systemteorien sætter fokus på kommunikation som social proces, ikke på bevidsthedsrelateret intentionalitet eller handling. Systemteorien beskriver kommunikation som et socialt fænomen, der kun kan forklares socialt. Kommunikation kan ikke reduceres til individuelle – handlings- eller subjektrelaterede – manifestationer

at systemteorien beskriver sociale systemer – interaktioner, organisationer, funktionssystemer – som operativt lukkede, men kognitivt åbne systemer af kommunikation, der er forbundet med hinanden ikke gennem kausale relationer, men gennem strukturelle koblinger

at systemteorien er lagt an på iagttagelse af iagttagelse. Den stiller ikke spørgsmål om, *hvad* der er, men om *hvordan* iagttagere iagttager. Systemteorien er deskriptivt – ikke normativt – anlagt. Den opererer med et fænomenologisk meningsbegreb og tager sigte på at beskrive verden, som den kommer til syne i iagttageres iagttagelser. Iagttagelser bliver dermed den systemteoretiske analyse *hvad* (i sidste ende kan heller ikke en epistemologisk orienteret sociologisk teori undgå at ontologisere). Det kommer til at handle om at belyse og reflektere over, hvordan forskellige iagttagere selektivt reducerer kompleksitet i deres iagttagelser af verden

at systemteorien beskriver det moderne samfund som funktionelt differentieret og polycentrisk. Det moderne samfund har ikke et centrum eller en spids, men er uddifferentieret i en række sideordnede funktionssystemer, der opererer ved hjælp af egne medier, koder og programmer for iagttagelse. Princippet om funktionel differentiering benyttes både i definitionen og afgrænsningen af projektets analysegenstand og som struktureringsprincip for den empiriske analyse. Debatten om pensionsinstitutionernes investeringer og investeringsansvar belyses som et samspil mellem økonomi, massemedier, og politik. Dette med henblik på at gøre det klart, at en nuanceret forståelse af denne debat må have øje for de strukturelle koblinger mellem disse forskellige funktionssammenhænge

at systemteorien opererer med en sondring mellem semantik og struktur, der benyttes til at præcisere, hvordan der i dette projekt tales om investeringer. Det, der belyses, er ikke, hvordan pensionsinstitutionerne operativt foretager investeringer, men hvordan de (selvreferentielt) beskriver sig selv som investorer, og hvordan de (fremmedreferentielt) beskrives af andre iagttagere i debatten. Det er forskellige former for offentlige italesættelser af pensionsinvesteringerne, samt den debat der foregår omkring pensionsinvesteringerne, som dette projekt beskæftiger sig med

at systemteorien beskriver organisationer som kommunikationssystemer, der reproducerer sig selv gennem beslutninger, og at der i dette projekt særligt fokuseres på en bestemt form for beslutninger: beslutninger vedrørende pensionsinstitutionernes semantiske beskrivelser af sig selv som investorer.

Selvbeskrivelser er udtryk for organisationers officielle selvforståelse og selv-fremstilling i forhold til kunder, marked og offentlighed. Analysen beskæftiger sig ikke med organisationsinterne forhold, men med brudfladen mellem organisation og offentlighed. Det, der analyseres, er, som nævnt, forskellige former for offentlig kommunikation

Det er i meget korte træk de indsigter, der er nået frem til i dette kapitel. I afsnittene 2.4.-2.6. er udfoldelsen af projektets analysestrategi påbegyndt. Hermed er grunden lagt for de præsentationer og diskussioner af projektets centrale teoretiske begreber, som følger i de næste tre kapitler.

3.

Risiko og ansvar, beslutninger og berørte

3.0. Afsæt

I dette kapitel præsenteres de teoretiske rammer for beskrivelsen og analysen af pensionsinstitutionernes investeringer som et risikoproblem. Ved risiko skal her ikke forstås investeringsrisiko i gængs forstand. Pensionsinvesteringerne behandles som en samfundsmæssig problemstilling. Ikke som en investeringsmæssig problemstilling i en mere snæver forstand. Det er ikke teknisk-instrumentelle overvejelser omkring forholdet mellem investeringsrisiko og afkast set fra en investors perspektiv, som analysen fokuserer på. Risiko skal forstås bredere – som et led i et socialt, samfundsmæssigt spil om ansvar og ansvarsfordeling. Debatten om pensionsinvesteringerne knyttes til det generelle spørgsmål om, hvordan risici skabes og håndteres i det moderne samfund. Med udgangspunkt i systemteorien sættes der fokus på den samfundsmæssige *kommunikation om* risici. Debatten om pensionsinvesteringerne bliver belyst som et udtryk for samfundets risikohåndtering (jf. Rasmussen 1996:33). Kapitlets hovedpointe er, at risiko og ansvar ikke blot er givne størrelser, men skal betragtes som sociale tilskrivninger, der hele tiden er på spil i samfundets kommunikation.

Analysens omdrejningspunkt er pensionsinstitutionernes investeringsbeslutninger. Disse beslutninger kan (jf. afsnit 2.5.) både betragtes som semantik og som struktur. På et strukturelt eller operativt niveau foretager pensionsinstitutionerne investeringer i forskellige former for investeringsaktiver – aktier, obligationer, ejendomme. På et semantisk niveau beskriver de sig selv som investorer. Som en del af deres selvbeskrivelse fremlægger pensionsinstitutionerne investeringspolitikker og (i mange tilfælde) investeringsporteføljer for kunder og offentlighed. Begge dele er udtryk for beslutninger, og til begge dele er der knyttet risici. Anskuet med risiko for øje handler debatten om pensionsinstitutionernes investeringer og investeringsansvar ikke blot om, hvordan pensionsinstitutionerne sagligt håndterer investeringsmæssige risici, men også om de risici, der er knyttet til den sociale eller ekspressive side af deres investeringsmæssige aktiviteter. Der kan her indføres en distinktion mellem *investeringsrisiko* og *selvbeskrivelsens risiko*, hvor sidstnævnte er knyttet til, at den enkelte investor bliver synlig som beslutningstager. Det foreliggende projekt fokuserer (jf. igen afsnit 2.6.) særligt på den sidstnævnte

problemstilling. Der ses på, hvordan demokrati-debatten og etik-debatten åbner op for nye risikobetragtninger, og hvordan pensionsinstitutionerne fra politisk hold og i massemedierne gøres til genstand for risikobetragtninger.

I det følgende ses der på de muligheder og begrænsninger, der er knyttet til en systemteoretisk analyse af risiko og ansvar. Udgangspunktet er, at debatten om etiske investeringer – og mere generelt debatten om virksomheders etik og sociale ansvar – kan læses som udtryk for risikokommunikation. Jf. Dierkes & Zimmerman (1994:536) er det de indlysende skadelige virkninger af menneskelige aktiviteter, den sociale udviklings overkompleksitet og det forhold, at kontrollen over denne udvikling – med globaliseringen og fremvæksten af multinationale selskaber – i stigende grad unddrager sig den demokratiske proces, der er de primære årsager til den fornyede interesse i virksomheders moral og etik. Baggrunden for den fornyede interesse kan med andre ord beskrives i termer af risiko. Med fokuseringen på risiko rettes opmærksomheden mod de skadelige effekter af virksomheders aktiviteter. Debatten om etiske investeringer aktualiserer netop denne problemstilling. Den udgør et offentligt semantisk spil om ansvarsfordelingen mellem virksomheder, investorer, forbrugere (marked, offentlighed) og stat, når det kommer til at håndtere og regulere de risici, der er forbundet med virksomheders aktiviteter.

Kapitlet er struktureret som følger: indledningsvis bliver der gjort rede for Luhmanns syn på risiko som samfundsfænomen (afsnit 3.1.). Med henblik på perspektivering sættes den systemteoretiske forståelse i forhold til Ulrich Becks fortælling om ”risikosamfundet”. Derefter redegøres der mere uddybende for det systemteoretiske syn på risiko, og de muligheder og begrænsninger det sætter for en empirisk analyse (afsnit 3.2.). Der ses på distinktionen risiko/fare, på den tendens til inflation i risikokommunikationen, der præger det moderne samfund, og på de problemer der er forbundet med at omsætte samfundsmæssige problemer til risiko-problemer. Dernæst ses der på det forhold mellem beslutninger og berørte, som distinktionen risiko/fare henviser til (afsnit 3.3.). Endelig foretages der en opsamling, hvor der reflekteres over, hvordan pensionsinvesteringerne kan betragtes som risikoproblem (afsnit 3.4.).

3.1. Risikosamfund og risikokommunikation – Beck og Luhmann

Én fortælling om det moderne samfunds risici finder man hos Ulrich Beck (1997), der beskriver det moderne samfund som et ”risikosamfund”. Ifølge Beck er den fremadskridende moderniseringsproces ensbetydende med, ”at det ”rigdomsfordelende” samfunds sociale forhold og konflikter samfundsmæssigt og historisk i stigende grad overskygges af et ”risikofordelende” samfunds sociale forhold og konflikter” (Beck 1997:29). Som følge af moderniseringsprocessens eksponentielt voksende produktivkræfter, skabes der i et hidtil ukendt omfang risici og selv-ødelæggelsespotentialer. Det kommer til at stå klarere og klarere, at den

samfundsmæssige produktion af rigdom er systematisk forbundet med samfundsmæssig produktion af risici (ibid.:27) – ”at rigdommens kilder er ”forurenede”, som følge af en øgning af ”farlige følgevirkninger” (ibid.:29).

Risikosamfundet er ifølge Beck kendetegnet ved, at det er umuligt at betragte farer som eksterne faktorer. I omgangen med risici konfronteres samfundet med sig selv:

”Risikosamfundet gør ... spørgsmålet om de samfundsmæssige livsomstændigheders *selvskabte* karakter til et problem og tema.” ... ”Hvor menneskene foruroliges af risici, er farerne m.a.o. ikke længere forårsaget af noget ydre, fremmed, ikke-menneskeligt, men derimod af menneskenes historisk opnåede evne til selv at forandre, påvirke og tilintetgøre reproduktionsbetingelserne for alt liv her på jorden. Det betyder imidlertid, at farerne ikke længere skyldes manglende viden, men derimod *viden*; de skyldes ikke en uudviklet naturbeher-skelse, men derimod dennes *perfektionering*; de skyldes ikke dét, mennesket ikke har indflydelse på, men tværtimod det *system af beslutninger* og den objektive tvang, som er et resultat af den industrielle epoke” (Ibid.:300).

Beck taler om en ”overgang fra rigdomsfordelingens logik i knaphedssamfundet til risikofordelingens logik i den højtudviklede modernitet” (ibid.:27). Man kan tale om en bevægelse fra arketypisk økonomisk profit-tænkning til risikobetonet medindregning af konsekvenserne af økonomiske aktiviteter i videre forstand – i forhold til miljø og i forhold til mennesker. For Beck repræsenterer overgangen til risikofordelingens logik et paradigmeskift. Luhmann taler ikke om et decideret paradigmeskift, men konstaterer blot, at der forekommer risikokommunikation, og at risikobetragtninger får større og større betydning i det moderne samfund. Både Beck og Luhmann knytter risiko til menneskelige beslutninger og taler om risiko som udtryk for samfundsmæssig selvskabelse. Hos Luhmann finder man dog en mere epistemisk, mindre ontologisk og mindre totaliserende risikoforståelse, end man gør hos Beck. Luhmann beskæftiger sig med kommunikation om risici og farer ud fra et anden-ordens perspektiv og betragter risiko som en form for social tilskrivning (jf. også beskrivelsen af handling som social tilskrivning i afsnit 2.2.). En central pointe hos Luhmann er, at den samfundsmæssige dynamik i kommunikationen om risiko og farer ligger mindre i konkrete ulykker eller tab end i selve risikokommunikationen (jf. Kneer & Nassehi 1997:179). Med Deans ord er det vigtige ved risiko

”ikke risiko i sig selv, men de former for viden, som gør det muligt at tænke den, fra statistik, sociologi og epidemiologi til management og revision; de teknikker, hvorigennem den erkendes, fra sandsynlighedsregning til interview; de sociale teknologier, som søger at styre den, fra risikoscreening, sagsforvaltning og social forsikring til situationsbestemt forebyggelse af kriminalitet; og

de politiske ræsonnementer og programmer, som anvender den, fra dem som drømte om en velfærdsstat til dem, som forestiller sig et avanceret liberalt samfund af individer og fællesskaber præget af forsigtighed” (Dean 1999:213).

Det er gennem kommunikation, at risiko får samfundsmæssig betydning, og det er en kommunikation, som er rettet mod beslutninger. Ifølge Luhmann er risikobevidstheden et udslag af den tiltagende mængde af beslutninger, der træffes på alle niveauer i det komplekse, moderne samfund snarere end en reaktion på faktiske trusler. Det, der gør risiko til et alment problem, er ikke bestemte ulykker eller tab i sig selv, men det de udløses af. Det er kun, hvis man retter opmærksomheden mod beslutninger, at det er meningsfuldt at opponere mod tingenes (eventuelt skæve) gang. Almindeligvis giver det ikke meget mening at protestere mod vejret eller mod meteorer fra det ydre rum. Men man kan protestere mod beslutninger, som øger forureningen af verdenshavene eller fortynder ozon-laget (Rasmussen 1996:35).

Med Luhmann sættes der altså fokus på risikokommunikation og på beslutninger. Som det næste skal risikobegrebet konditioneres. Både Luhmann og Beck sondrer mellem risiko og fare, men de gør det på forskellige måder. Beck betragter risiko som en bestemt form for samfundsinternaliseret fare, men opererer ikke med en klar sondring mellem risiko og fare. Det gør Luhmann. Han sætter fare som modbegreb til risiko (Luhmann 1993,1997) og indbygger en problemgenererende asymmetri i forholdet mellem de to begreber, således at det, der er risiko for én, kan blive til fare for en anden (om dette se de næste to afsnit)³⁸.

3.2. Risiko og fare – risikotilskrivninger og beslutningsmuligheder

Risiko og fare skal forstås som aspekter ved iagttagelse af beslutninger – herunder iagttagelser foretaget af beslutningstageren selv (selviagttagelse) (jf. Luhmann 1993d:104). Udgangspunktet er en bestemt beslutningstager og en bestemt beslutning. Distinktionen risiko/fare er udtryk for en social tilskrivning således at forstå, at der i de tilfælde, hvor fremtidige følgevirkninger – skader, tab, ulykker – tilskrives beslutningstagerens beslutning, er tale om risiko (Luhmann 1997a:177). Mens der i de tilfælde, hvor fremtidige følgevirkninger tilskrives andre eller andet, er tale om fare (set i forhold til den givne beslutning):

---

³⁸ *Risiko/sikkerhed* er den iagttagelsesledende forskel, der som regel lægges til grund for risikohåndteringen i risikoforskningen, i massemedierne og i den politiske offentlighed. Problemet med denne distinktion er, at den kan give det indtryk, at man ved at træffe de rigtige beslutninger og gennem passende foranstaltninger med sikkerhed kan undgå risici. Det forudsættes, at der er et omvendt proportionalt forhold mellem risiko og sikkerhed. Jo større sikkerhed desto mindre risiko og vise versa. Fremtiden er og forbliver dog uvis, hvorfor det reelt ikke er muligt at opnå sikkerhed, hvor meget der så end kalkuleres og prognosticeres. Der kan højst være tale om formodninger eller illusioner om sikkerhed. Distinktionen risiko/sikkerhed skjuler endvidere, at der til enhver, der beslutter, og til enhver beslutning, uundgåeligt er knyttet risici (jf. Kneer & Nassehi 1997:176). Risici kan nok søges minimeret, men kan i sidste ende ikke

”The potential loss is either regarded as a consequence of the decision, that is to say, it is attributed to the decision. We then speak of risk – to be more exact of the risk of decision. Or the possible loss is considered to have been caused externally, that is to say, it is attributed to the environment. In this case we speak of danger” (Luhmann 1993d:21-22).

Tilskrivning af risiko til beslutninger er knyttet til fremtiden, og der er altid tale om *kausal* tilskrivning. En sådan tilskrivning må kunne tænkes i termer af årsag og virkning, og det må ydermere være sandsynliggjort, at beslutningstageren kan se sig selv som årsag til den virkning, han afstedkommer. Der kan så skelnes mellem intenderede og uintenderede virkninger af beslutninger (ibid.:118). Det skal understreges, at det er tilskrivninger, der er tale om. Det forudsættes ikke, at relationen mellem beslutning og muligt tab kan bestemmes med nogen præcision. Relationen er som udgangspunkt kontingent, da beslutninger baserer sig på kommunikation, som aldrig er sikker (jf. Rasmussen 1996:38).

Fare taler man omvendt om i forbindelse med årsager uden for den beslutendes kontrol. Det kan være uafvendelige naturkatastrofer eller andre personers, grupperes, organisationers beslutninger³⁹ (jf. Luhmann 1997a:177).

Distinktionen risiko/fare er risikobegrebets form og markerer en grænse (Luhmann 1993d:102). Risiko henviser til det, som beslutningstageren kan beslutte om. Fare henviser til eksternaliteter – til det, som beslutningstageren ikke kan beslutte om. Distinktionen risiko/fare angiver dermed også en grænse for den besluttendes ansvar. Ansvar skal – analogt med risiko – forstås som en social tilskrivning. En beslutningstager kan holdes ansvarlig for dét, han kan beslutte om. Omvendt kan han ikke holdes ansvarlig for dét, han ikke kan beslutte om. Spørgsmålet er så, hvor grænsen går. Pointen er, at grænsen ikke går noget bestemt sted, men kan sættes forskelligt af forskellige iagttagere. Risiko og ansvar er ikke absolute størrelser, men derimod sociale tilskrivninger, som hele tiden er på spil i samfundets kommunikation. Hermed er de muligheder og begrænsninger, der er knyttet til en systemteoretisk analyse af risiko og ansvarsfordeling, også antydnet. En systemteoretisk iagttagelse kan ikke bestemme, hvilke risici, der er knyttet til bestemte beslutninger, men må på et anden-ordens niveau beskæftige sig med, hvordan risiko behandles og tilskrives i samfundets kommunikation. Tilsvarende kan en systemteoretisk analyse ikke være indrettet på at placere et ansvar, men må i stedet iagttage og reflektere over, hvordan ansvaret placeres.

---

elimineres. Sikkerhed er uopnåelig og kan ikke konditioneres. Derfor ledes Luhmann til et andet modbegreb.

³⁹ Som Luhmann også skriver: ”*the real dangers in modern society are the decisions of others. Almost all other dangers, including natural disasters, can be avoided, for instance by moving out of a region threatened by storms or earthquakes and settling elsewhere. But the dangers that results from the decisions of others cannot be avoided because others are everywhere*” (Luhmann 1990c:226).

En central pointe hos Luhmann er, at den vækst i beslutningsmuligheder, der følger af udviklingen af viden og teknologi i det moderne samfund, generelt flytter fremtidsperspektiver fra området for fare til området for risiko (Luhmann 1997a:191). Mere og mere bliver lagt an på beslutninger og derved forskydes samfundsmæssige problemer fra faresfæren til risikosfæren (ibid.:178). Samfundsmæssige problemer formuleres stadigt oftere som spørgsmål om risiko og risikohåndtering. Mindre og mindre kan – af politikere, virksomhedsledere og andre beslutningstagere – ansvarsfrit fejes af bordet som eksternaliteter. Mere og mere tilskrives risikosiden af distinktionen risiko/fare. Den større bevågenhed og refleksivitet omkring risiko betyder vel at mærke ikke, at der opnås større sikkerhed. Praktiske erfaringer viser det modsatte. Jo mere man ved (eller mener at vide), desto bedre ved man, hvad man ikke ved, og desto mere udviklet bliver risikobevidstheden (Luhmann 1993c:28). Som Rasmussen (1996:38) udtrykker det: ”Jo mere viden, desto mere ’ikke-viden’. Jo mere man kalkulerer og tager forholdsregler, desto mere usikkerhed åbenbares”. Mere rationalitet og refleksivitet i form af flere og mere komplekse kalkulationer og overvejelser omkring kontrol og styring af risici fører ikke til mere sikkerhed, men gør snarere, at flere aspekter vedrørende usikkerhed om fremtiden – og dermed risiko – kommer til syne (jf. Luhmann 1993c:28). Man finder en tilsvarende pointe hos Beck. Det handler ikke om at eliminere risici, men om at forholde sig (demokratisk) til risici:

”Det er klart, at risici ikke kan elimineres fra det moderne liv; men hvad vi kan og skal stræbe efter, er udviklingen af nye institutionelle arrangementer, der bedre kan håndtere de risici, vi i dag konfronteres med; ikke ud fra den forestilling, at vi skulle være i stand til at opnå fuld kontrol, men snarere ud fra en idé om, at vi må finde måder, hvorpå vi kan forholde os demokratisk til det moderne livs ambivalens, og med hvilke, vi demokratisk kan afgøre, hvilke risici vi ønsker at løbe” (Beck 1999:126-27).

Risici kan ikke undgås, hvordan der end beslutes; for i det moderne samfund, hvor det nærmest ikke er muligt for beslutningstagere at undgå at blive iagttaget, kan også dét ikke at beslutte noget betragtes som en beslutning (jf. afsnit 2.7. og Kneer & Nassehi 1997:175,180): ”Også de beslutninger, man undlader at træffe, tæller med; også de beslutningsmuligheder, man ikke har set, men som er kendte, kan man blive klandret for” (Luhmann 1997a:191). Risiko er blevet et allestedsnærværende moment – en nødvendig konsekvens af alle beslutninger (Rasmussen 1996:35). Når man *kan* beslutte, kan man *ikke undgå* at beslutte – og dermed at udsette sig for risiko (ibid.:187). Som Luhmann skriver, findes der ikke noget superationelt eller etisk standpunkt, hvorfra risici kan vurderes ’rigtigt’, og på en måde som forpligter andre. Der vil altid være positioner, hvorfra handlinger kan iagttages kritisk, og hvorfra alle gode grunde kan afvises (ibid.). Organisationer må således

finde sig til rette med, at der mod alle beslutninger, som de kan træffe, kan mobiliseres modværdier (Luhmann 2000d:414). Ifølge Beck (1999:125) er læren for de økonomiske organisationer, ”at der ikke er nogen ekspertløsninger i risikodiskurser, for så vidt som eksperter kun kan levere faktuelle informationer og aldrig er i stand til at vurdere, hvilke løsninger der er kulturelt acceptable.” Becks pointe er, at man som et nyt træk ser, hvordan politik og moral vinder indpas og får betydning i forhold til den tekniske ekspertdiskurs omkring risici (ibid.).

Dermed ikke sagt, at det er uproblematisk at om- eller oversætte farer til risici. Faktisk mener Luhmann, at de, som advarer mod den tekniske civilisations *farer*, befinder sig i en argumentativt overlegen position, da de kan henvise til, at talrige globale effekter, eksempelvis af økologisk art, ikke – eller meget vanskeligt – kan kædes sammen med enkelte beslutninger (Luhmann 1997a:198). Luhmanns pointe er, at der er en tendens til, at der tilskrives for meget til beslutninger. Selv i tilfælde, hvor det er vanskeligt overhovedet at identificere en beslutning eller en beslutningstager. Denne tendens til ’overtilskrivninger’ må så medreflekteres i forståelsen af, hvordan der kommunikeres om risiko i det moderne samfund:

”we must ... allow for the possibility that modern society attributes *too much to decisions, and does so where the decision maker (whether an individual or an organization) cannot even be identified.* The mechanism of attributing risks to decisions is circular in operation. The uncertain negative consequences that one can attribute to decisions are taken as the risk of the decision.” ... ”The attribution of losses to decisions is, so to speak, an empty operation, assuming secondary functions (or dysfunctions as the case may be) – for example to alert public attention, to stimulate protest movements and social criticism, to crystallize prejudices and worries about the future” (Luhmann 1993d:119-20).

Luhmann placerer risikotilskrivningen som social operation i fokus. Han konstaterer, at der er en tendens til, at kommunikation om risiko bliver sat lig risiko, og at denne kommunikation antager sekundære funktioner som at vække offentlig opmærksomhed og stimulere og anspore protestbevægelser. Det sker altid – og nødvendigvis – gennem massemedierne. Protestbevægelser er rekursivt forbundet med massemedierne. De tilfredsstillende massemediernes behov for nyheder og tilrettelægger deres strategier og aktiviteter herefter (Luhmann 2000b:18). Skarpere formuleret har interessegrupper behov for at spille op til medierne, og det får dem til at posere, til at dæmonisere ’fjenderne’, til massivt at forsimpler spørgsmål og til at vælge populære frem for vanskelige sager at kæmpe for (Noreena Hertz, Debatindlæg i Politiken: ”Knæfaldet for markedet”, 11. august 2001). Dette er en medvirkende årsag til, at massemedierne i sig selv bliver en risikofaktor. Risikotilskrivning bliver et politisk spil, hvor det er retoriske evner og argumentationens slagkraft snarere end kendsgerninger, der er det afgørende. Luhmann lader det vel at

mærke stå åbent, om dette er en positiv udvikling. Han antyder, at der kan være dysfunktionaliteter knyttet til risikokommunikation, som går i selvsving. Hos Beck finder man et lignende argument med omvendt fortegn. Hvis man skal kunne iagttage risici og tænke og handle risikobevist, må man *tro* på og holde fast ved det, man ikke kan vide (selv om man ved, at man ikke kan vide det):

”Hvis risici ... overhovedet skal kunne iagttages som risici og gøres til udgangspunkt for tænkning og handling, så må man *tro på* eksistensen af dels principielt usynlige kausale relationer, dels mere eller mindre spekulative relationer mellem betingelser, som i vid udstrækning er adskilte indholdsmæssigt, tidsligt og rumligt, ja disse relationer må sågar søges *immuniseret* over for mulige indvendinger. Det betyder imidlertid, at det usynlige – eller stærkere formuleret dét, der principielt unddrager sig erfaring, og som har en rent teoretisk status – *i civilisationens krisebevidsthed bliver til en uproblematisk del af den individuelle tænkning, iagttagelse og oplevelse?*” (Beck 1997:97).

Det kan så naturligvis diskuteres, om risikotilskrivningens erfaringsuafhængige element er uproblematisk. Under alle omstændigheder synes samfundets kommunikation om risici at få et spekulativt – nærmest virtuelt – præg. Det er allerede konstateret, at risikokommunikation drejer sig om beslutninger. Det kan præciseres yderligere: det, der er på spil, er ikke blot beslutninger, men også spørgsmålet om, hvordan bestemte beslutninger kan indvirke på og få konsekvenser i forhold til det omgivende samfund. Det, der er på spil, er forholdet mellem *beslutninger* og *berørte*, hvilket det næste afsnit handler om.

3.3. Beslutninger og berørte

Fra et sociologisk synspunkt ville forholdet mellem risiko og fare være uproblematisk (og uinteressant), hvis forskellens to sider kunne holdes adskilt. Men det kan de ikke. Den risiko, som en beslutningstager tager og må tage, bliver til fare for dem, der berøres af beslutningen⁴⁰. Der er tale om et klassisk sociologisk paradoks: én mands risiko er en anden mands fare. Det drejer sig om det samme indhold, der iagttages ud fra en forskel med to sider (Luhmann 1993d:107). Som udgangspunkt står det da også åbent, om noget skal betragtes som risiko eller som fare (ibid.:26-

---

⁴⁰ Et par generelle eksempler til illustration af dette forhold: trafikken er det klassiske eksempel på, hvordan én persons risikable adfærd kan blive til fare for andre. Eksempelvis er det kun for bilisten, der foretager en risikabel overhaling, at denne overhaling udgør en risiko. For andre bilister udgør overhalingen en fare. Et andet eksempel er rygning (jf. Luhmann 1997a:177). Det er kun for rygere, at lungekræft (som følge af rygning) er en risiko. For andre (passive rygere) er det en fare. Eksemplet kan så drejes yderligere en gang. Hvis ikke-rygeren overvejer alternativer til at opholde sig sammen med rygere med henblik på at undgå ’passiv røg’, er der igen tale om en risikobetragtning, o.s.v. Som Luhmann skriver, kan enhver, der handler risikobetonet, gøre det ureflekteret, som iagttager af første orden. ”Men så snart han overvejer, om han skal indlade sig på en risiko, iagttager han sig selv ud fra en position som iagttager af anden orden;

27). Det afhænger af det valgte perspektiv – om det er risikosiden (beslutnings-siden) eller faresiden (de berørtes side), der markeres.

Luhmann taler om den trivielle indsigt, at ikke alle kan tage del i alle beslutninger. Beslutninger medfører involvering af berørte. Berørte er således et modbegreb til beslutningstagen. Der er altid nogen, som træffer beslutninger, og så er der nogen, som berøres heraf (ibid.:105) (jf. også sondringen mellem *beslutningstagere* og *beslutningsmodtagere* hos Pruzan & Thyssen (1989:183) og sondringen mellem *dem, der planlægger*, og *dem, der planlægges for*, hos Pruzan (1994:102-05)). Og for den berørte bliver beslutninger, som han ikke medvirker til at træffe og ikke kan øve indflydelse på, til fare. Luhmann benytter følgende rammende eksempel (der giver reminiscenser til Barsebäck-værket – set fra københavnersiden):

”En risiko kan være kalkuleret nok så rationelt – for de personer, der ikke er involveret i beslutningen, betyder den en fare. De, der indretter et kernekraftværk, kalkulerer omhyggeligt i dag. De vil betragte sundhedsrisikoen for de omkringboende som minimal og en katastrofe for ekstremt usandsynlig. Denne vurdering kan meget vel være rigtig og deles af alle. Men for dem, der muligvis rammes, er der ikke tale om en risiko, men om en fare. *Det gør en forskel*” (Luhmann 1997a:180).

Distinktionerne risiko/fare og beslutning/berørte er udtryk for et grundlæggende strukturelt problem. De betegner en grundlæggende samfundsmæssig asymmetri. Spørgsmålet er, hvad der kan gøres ved dette problem. Mere information, mere kommunikation, mere deltagelse er den klassiske demokratiske løsningsmodel. Luhmann konstaterer, at manglerne ved deltagelse i beslutninger som regel bliver nedtonet til et spørgsmål om manglende information. Muligheden for kollektiv beslutningstagen bliver trængt i baggrunden og erstattet af problemet med at frembringe en sagkyndig, ansvarsbevidst kommunikation om risici (ibid.:182). Men som tidligere nævnt indebærer øget refleksivitet omkring kontrol og styring af risici ikke blot øget sikkerhed. Øget refleksivitet fører nye risici med sig, da kommunikation om risici i sig selv bliver risikabel. Risikoen består i, at beslutningstageren bliver synlig. Luhmann taler om det cirkulære forhold mellem risikobevindthed og beslutning – risikoen bliver synlig for beslutningstageren, og beslutningstageren bliver synlig i kraft af risikoen (ibid.:182,183). Man kan ikke få risici til at forsvinde ved at forholde sig til dem. For denne forholden kan iagttages og bliver dermed i sig selv risikabel. Risikobeslutninger bliver i sig selv risikable.

Hos Luhmann finder man ikke nogen opbyggelige fortællinger om, hvad mere kommunikation kan bidrage med i denne sammenhæng. Det kan næppe overraske. Luhmann spørger, om det ikke er illusorisk at tro, at mere kommunikation – mere

---

og først da kan man egentlig tale om risikobevindthed og risikokommunikation” (Luhmann i Kneer & Nassehi 1997:179-80).

information, mere viden, mere deltagelse, mere læring, mere refleksion – er løsningen på problemet. Vil mere af alle disse ting ikke blot bidrage til at øge afstanden mellem beslutningstagere og berørte? (Luhmann 1993d:111). Mere refleksion, mere kontrol, mere styring kan faktisk bidrage til at accentuere forskellen mellem perspektiverne, som det illustreres i det følgende eksempel:

”Når omstændighederne omkring en beslutning organiseres, skærpes modsætningen mellem de forskellige perspektiver. Organisationen definerer, hvem der har ret til at træffe beslutninger og dermed også mulighed for at skaffe sig indflydelse, ja måske definerer den ligefrem de officielle kanaler for indflydelse. Hermed bliver det klart, hvem der på den ene eller anden måde og med de for ham uundgåelige risici forholder sig til problemet som besluttende, og hvem der rammes [berøres] af det samme problem og ikke kan gøre andet end at klassificere det som fare” (Luhmann 1997a:182 [mit indskud]).

Her skal det endnu engang pointeres, at Luhmanns teori om risiko er epistemisk, ikke ontologisk anlagt. Forholdet mellem beslutning og berørte er ikke blot givet. Det er en iagttagers konstruktion. Med Luhmanns ord er spørgsmålet om, hvordan der kan drages en grænse mellem dem, der berøres, og dem, der ikke berøres, et spørgsmål om social konstruktion, der så må undersøges nærmere (Luhmann 1993d:105). Involvering som berørt er i stigende grad et spørgsmål om social definition, om selvbestemmelse på individ- og organisationsniveau (ibid.:106). Det kan også udtrykkes sådan, at begge sider af distinktionen beslutning/berørte er konstruktioner. Og så må en anden-ordens iagttager spørge: hvem er det, der konstruerer? Hvordan konstrueres der? Hvilke interesser er på spil? Sociale bevægelser og protestbevægelser har her en særlig rolle at spille som grænsesættere. Da de berørte udgør en broget masse, som hverken kan afgrænses eller organiseres, må de *repræsenteres*. Og siden et flertalsdemokrati baseret på politiske valg allerede eksisterer, kan dette kun foregå parademokratisk, gennem de facto selvautoriseret repræsentation, som får sin legitimitet fra det konkrete emne og fra risikoproblemets uundgåelighed (ibid.:111) – at der altid er nogen, som træffer beslutninger, der berører andre, som *ikke* er taget med på råd. Sociale bevægelser og protestbevægelser er selvautoriserede repræsentanter for de berørte, som ser formen risiko/fare fra farens side og tager sigte på at afskaffe situationer, hvor personer kan blive ofre for andres risikofyldte adfærd (jf. Kneer & Nassehi 1997:180,181). I forlængelse heraf skal det pointeres, at sådanne bevægelser, ifølge Luhmann, ikke entydigt kan forbindes med noget enkelt funktionssystem, men almindeligvis skal betragtes som organisationssystemer, og organisationer kan operere på tværs af funktionssystemer. Hvis man skal generalisere, kan man betragte de sociale bevægelser og protestbevægelserne som en protest imod samfundets funktionsspecifikke differentiering, og de systemblindheder som denne differentiering medfører.

En systemteoretisk analyse af risiko og fare er ikke indrettet på en ontologisk eller strukturel bestemmelse af, hvem der 'reelt' berøres af bestemte beslutninger, og hvordan de mere præcist berøres. Det bliver en analyse af, hvem der betragter sig som berørte (gennem selviagttagelse) eller betragtes som berørte af andre (gennem fremmediagttagelse). Blikket rettes mod sociale tilskrivninger, der, som altid, finder sted som samfundsmæssig kommunikation – først og fremmest i massemedierne og andre former for offentlig kommunikation.

3.4. Afrunding

En systemteoretisk analyse af pensionsinvesteringerne som risikoproblem kommer for det første til at handle om *forholdet mellem risiko og fare*. At pensionsinstitutionerne begynder at formulere etiske, sociale, miljømæssige retningslinier for deres investeringer, kan betragtes som et udtryk for den generelle tendens til forskydning af samfundsmæssige problemer fra faresfæren til risikosfæren. Det handler ikke længere blot om at generere det størst mulige afkast. Ethiske politikker formuleres med henblik på at søge at sikre, at man investerer i virksomheder, der opfører sig ordentligt og ansvarligt, og at man omvendt undgår at investere i virksomheder, der opfører sig mindre ordentligt og ansvarligt. Men denne bestræbelse er ikke blot udtryk for, at der skabes større sikkerhed. Snarere tværtimod. Risiko er nu ikke længere blot knyttet til afkastet af investeringerne, men også til, at den enkelte investor lever op til de supplerende retningslinier, der er formuleret. Pensionsinstitutionerne har – i varierende omfang og med varierende grader af forbehold – forpligtet sig på at søge at sikre og kontrollere, at de investerer i etiske og ansvarlige virksomheder (og omvendt undgår at investere i uetiske og uansvarlige virksomheder). Det indebærer, at forhold der tidligere i alt væsentligt er blevet udgrænset som eksternaliteter (faremomenter) ved investeringer, nu bliver betragtet som besluttelige. Dermed udvides beslutningens – og ansvarets – rum. Pensionsinvesteringerne bliver risikable på en ny måde. En systemteoretisk analyse må have øje for denne dobbelthed: at der i bestræbelser på at mindske risici skabes nye risici.

For det andet kommer analysen til at handle om *forholdet mellem beslutninger og berørte*. Der ses på, hvordan pensionsinstitutionernes investeringsbeslutninger konstrueres som beslutninger, og hvordan de berørte konstrueres som berørte. Ved berørte tænkes først og fremmest på pensionsinstitutionernes primære interesser: kunderne/opsparerne/medlemmerne. Men det skal igen ikke forstås ontologisk. Analysen virker på et anden-ordens niveau. Det drejer sig ikke om faktiske medlemmers faktiske interesser, præferencer eller opfattelser af egen berørthed, men derimod om, hvordan "de berørte" konstrueres som berørte i forskellige former for offentlig kommunikation. I kapitel 5 føjes der yderligere nuancer til belysningen af denne problemstilling. Der ses på præmisserne for at konstruere og iscenesætte de berørte som offentlighed eller offentlig mening.

For det tredje – og sammenfattende – kommer analysen til at fokusere på *risikokommunikation*. Det kommer til at handle om, hvordan risiko tilskrives, hvordan ansvar fordeles, og hvordan der sættes grænser for beslutninger, i det semantiske spil om pensionsinstitutionernes investeringer og investeringsansvar. Først og fremmest lægges der op til en polykontekstuel analyse af, hvordan der med debatten om etiske investeringer åbnes op for nye risikobetragtninger – i forhold til investorer og i forhold til virksomheder. Projektets blik for de moralske aspekter af debatten om pensionsinvesteringerne er emne for kapitel 4.

4.

Moral og etik, virksomheder, investorer og samfund

4.0. Afsæt

I dette kapitel lægges grunden for projektets syn på de moralske aspekter af debatten om de danske pensionsinvesteringer. Der redegøres for det systemteoretiske syn på virksomhedsetik og moralsk kommunikation, og dermed etableres etik som iagttagelsespunkt for den empiriske analyse. Udgangspunktet er, at systemteorien skal betragtes som et sociologisk alternativ til de refleksioner over moral, man finder inden for etikken og inden for virksomhedsetikken (som akademisk disciplin)⁴¹. En systemteoretisk analyse kan ikke gøre det ud for eller sættes i stedet for etik, men åbner op for et kritisk og problematiserende blik på den samfundsmæssige kommunikation om moral, herunder debatten om virksomheders etik og sociale ansvar. Det skal understreges, at systemteorien i denne sammenhæng repræsenterer en generaliseret snarere end en specialiseret erkendelsesydelse. Den udgør en generel optik, der kan medreflektere – men ikke erstatte – de mere specialiserede ”ekspertbestræbelser” (jf. Luhmann 2000a:283), man finder inden for virksomhedsetikken.

Med tanke på de rammer for iagttagelse, som systemteorien sætter, kan det næppe overraske, at projektets tilgang til behandling af moralske temaer, er deskriptiv snarere end normativ. En deskriptivt anlagt sociologisk teori kan ikke generere et normativt grundlag for at tale om moral og etik. Det ville være en vilkårlig manøvre. Som Krohn skriver:

---

⁴¹ I lyset af radikaliteten i Luhmanns teori skal det indledningsvist præciseres, hvordan den systemteoretiske moralforståelse kan indplaceres i forhold til den generelle etiske diskurs. Det følgende opslag kan bidrage til at klargøre og perspektivere udgangspunktet. I Politikens filosofi leksikon (Lübcke 1983:120-21) skelnes der mellem tre problemkredse inden for etikken: 1) *normativ etik*, der foreskriver moral og beskæftiger sig med at begrunde og systematisere moralske vurderinger; 2) *moralvidenskab*, der undersøger moralske fænomeners psykologiske, biologiske og historiske (man kunne tilføje: sociologiske) grundlag; 3) *meta-etik*, der beskæftiger sig med at adskille moralske fænomener fra ikke-moralske fænomener og reflekterer over erkendelsesteoretiske, sprogfilosofiske og ontologiske grundlag for moralske vurderinger. Luhmanns moralsociologi kan tilregnes moralvidenskab. Som det vil fremgå, skelner Luhmann skarpt mellem moralfilosofi (herunder særligt normativ etik) og (systemteoretisk) moralsociologi som forskellige former for iagttagelse.

”In soziologischer Sicht sollte es zunächst selbstverständlich sein, dass die Analyse von Moral ein Gegenstand der empirischen Beobachtung und theoretischen Analyse, nicht jedoch der normativen Stellungnahme ist. Es geht um Beobachtungen darüber, wie Moral und Reflexion über Moral in der Gesellschaft auftreten, um ’Moral, wie sie ist und wie sie wirkt’” (Krohn 1999:313)⁴².

Projektets analysestrategi til behandling af moralske temaer er givet ud fra den semantiske analyse (som beskrevet i afsnit 2.5.) og ud fra den systemteoretiske moralsociologi – Luhmann udvikler en teori om moral og etik som særlige former for kommunikation. Som tidligere nævnt studerer den semantiske analyse, hvordan mening kondenseres i semantiske former, der skaber begrebsreservoirer for kommunikation (Andersen 1999:142). Det er det semantiske spil omkring pensionsinvesteringerne, som det udfoldes i forskellige former for offentlig kommunikation, og måden hvorpå dette spil sætter rammer for kommunikation om emnet, der er gjort til genstand for analysen. Herunder sættes der særligt fokus på, hvordan pensionsinvesteringerne italesættes som etiske investeringer. Der ses på, hvordan etiske investeringer etableres som begreb i og for debatten, og på de betydninger og det meningsindhold som denne semantik tillægges.

Det er med velberåd hu, at indeværende kapitel ikke indeholder nogen gennemgang af litteratur, der specifikt beskæftiger sig med etiske eller socialt ansvarlige investeringer (se i øvrigt afsnit 1.2.). Det, der lægges frem, er analytiske redskaber til belysning af den offentlige meningsdannelse, som debatten om de etiske aspekter af pensionsinstitutionernes investeringer udgør. Det søges ikke på forhånd at meningsudfylde begrebet etiske investeringer. Der sættes først indhold på i projektets empiriske analyser (i kapitlerne, 6, 7 og 8). Alternativt er det i stedet valgt at perspektivere den systemteoretiske tilgang i forhold til de iagttagelsesmåder, man finder inden for virksomhedsetikken. Det er der to argumenter for. For det første, at virksomhedsetik og investeringsetik er tæt forbundne felter – investeringsetik kan betragtes som en subdiskurs inden for virksomhedsetikken, lige så vel som debatten om etiske investeringer ikke skal betragtes som en isoleret foreteelse, men som en del af den mere generelle debat om virksomheders etik og sociale ansvar; den kan betragtes som et anden-ordens investorperspektiv på denne debat. For det andet, at det er inden for virksomhedsetikken, og ikke inden for investeringsetikken, man finder en diskurs, som det er interessant at sætte den systemteoretiske moralsociologi i forhold til. Dele af litteraturen om virksomhedsetik knytter an til filosofiske, samfundsteoretiske og organisationsteoretiske traditioner, hvor litteraturen om investeringsetik som regel enten er pragmatisk og uvidenskabelig eller knytter an til finansiell teori. Derfor er det valgt at perspektivere den

---

⁴² Det indskudte citat er fra ”Ethik als Reflexionstheorie der Moral” (Luhmann 1989b), s. 433.

systemteoretiske moralsociologi i forhold til den generelle virksomhedsetiske diskurs. Et alternativ til denne perspektivering kunne være at diskutere Luhmanns teori i forhold til 'den faste makker': Habermas, og dermed diskursetikken. Denne diskussion får dog lov at hvile her (Luhmann/Habermas kontroversen tages til gengæld op i kapitel 5, der inddrager Habermas' offentlighedsteori – se afsnit 5.2.).

Der skal knyttes nogle yderligere kommentarer til samspillet mellem semantisk analyse og moralsociologi. På den ene side betragtes etiske investeringer i dette projekt som blot én semantik blandt flere, der kan benyttes til at betegne investeringsformer, der integrerer etiske, sociale, miljømæssige kriterier med traditionelle finansielle kriterier og begrundelser. Etiske investeringer er investeringer, der af en iagttagere – det kan være investoren selv – betegnes som "etiske". Som Anderson (1996:5) skriver, er der tale om: "a [largely] self-awarded title." Der er tale om en form for selvbeskrivelse (jf. afsnit 2.6.). Andre hyppigt anvendte betegnelser er "socialt ansvarlige investeringer", "sociale investeringer", "værdibaserede investeringer". Etiske investeringer er som udgangspunkt 'blot' en semantik blandt flere, der i alt væsentligt betegner det samme, og er i denne forstand 'mere etiket end etik'⁴³. På den anden side argumenteres der for, at det har gjort en forskel, at netop etiske investeringer er blevet den dominerende semantik i den hjemlige debat. For etik er ikke et ord som alle mulige andre. Det er ladet med et særligt moralsk konfliktpotential, hvilket kommer til udtryk i den mediedebat i maj-juni 1997, med hvilken etiske investeringer etableres som tema på den offentlige dagsorden. Det er en debat, som ender i moralsk ladet konflikt. Og netop konflikt er et aspekt ved moralen, som den systemteoretiske moralsociologi har særligt øje for.

Mere generelt kan debatten om etiske investeringer betragtes som et udtryk for, at pensionsinvesteringerne – som tema i samfundets kommunikation – er blevet moraliseret. Pensionsinvesteringerne bliver nu ikke længere blot vurderet ud fra en økonomisk målestok – som et spørgsmål om større eller mindre afkast. De bliver også vurderet moralsk – som et spørgsmål om, hvorvidt eller i hvilken forstand pensionsinstitutionerne gennem deres investeringer bidrager til at fremme det rigtige og modvirke det forkerte. I dette projekt analyseres denne udvikling med udgangspunkt i en systemteoretisk forståelse af moral og etik.

---

⁴³ Anderson eksemplificerer den slags kritiske spørgsmål, der kan stilles, når etiske investeringer blot betragtes som en form for semantisk selvbeskrivelse: "the EI [Ethical Investment] companies and activists, with little apparent sense of modesty, describe themselves and their products as ethical, caring, socially responsible, positive and concerned. Generously, some also suggest that their clients will be ethical, caring, socially responsible, positive and concerned. Investors who do not invest in the way described as ethical and companies which make products or engage in practices not on the approved list may sense an implication that they are *unethical*" ... "Are those EI people, the investors and companies who do so, justified in awarding themselves this prestigious label of moral goodness and in casting investments and investors which do not follow their ideas as morally bad?" ... "For the most part "ethical" is another name for fashionable causes, and a way of pre-empting complex moral arguments in favour of a particular foregone conclusion" (Anderson 1996:9,13).

Det skal understreges, at der ikke skrives etik i dette projekt. Det særlige ved Luhmanns moralsociologi består i, at han, til forskel fra eksempelvis moraliserende sociologer som Émile Durkheim og Zygmunt Bauman, insisterer på, at en ikke-moralsk, ikke-moraliserende sociologisk iagttagelse af moral er mulig. Med afsæt i systemteorien søges det at fastholde et sociologisk blik, der er beskrivende snarere end normativt. Som kapitlet uundgåeligt afspejler, balancerer man på en knivsæg, når man søger at argumentere for en moral-fri iagttagelse af moral. Det er vanskeligt at føre en sådan ”moralsk abstinens” igennem (jf. Luhmann 1987b:92). Som Luhmann skriver, er moral en i allerhøjeste grad smitsom genstand. Så smitsom, faktisk, at man bør bære handsker, når man griber fat i den, og om muligt bør behandle den med sterile instrumenter. Ellers inficerer man sig selv med moral, og lægger det, der er begyndt som en videnskabelig undersøgelse, an på en moralsk opgave (Luhmann 1989b:359).

Pointen er ikke, at en systemteoretisk analyse kan frigøre sig fra enhver form for normativitet i behandlingen af moral, men at det trods alt gør en forskel, om der vælges et normativt eller et deskriptivt udgangspunkt. Systemteorien kan yde et reflektivt bidrag til forståelsen af, hvordan der kommunikerer om moral i samfundet, og hvordan denne kommunikation virker. Men systemteorien kan ikke give direkte anvisninger på, hvordan der skal eller bør kommunikerer om moral. Det er en opgave, der må overlades til andre. Det følger heraf, at dette kapitel – og behandlingen af moralske temaer i projektet i det hele taget – næppe vil kunne begejstre etikere. For der argumenteres hverken for nyttebetragtningers nyttighed, for den moralske pligts uomgængelighed eller ukrænkelighed, for indgåelse af sociale kontrakter eller for diskursive procedurer til opnåelse af forpligtende former for konsensus. Værdien af den valgte tilgang skal ses i lyset af, at etikens (og virksomhedsetikkens) felt i meget høj grad er normativt ladet, og at der i lyset heraf kan være behov for mere refleksive og distancerede tilgange. Der kan være behov for et køligt anden-ordens blik på moralsk ophedede temaer og problemstillinger. Omvendt argumenteres der ikke for, at en sådan tilgang kan sættes i stedet for eller gøre det ud for normativ etik. Det påstås heller ikke, at Luhmanns moralsociologi er den stærkeste og mest gennemarbejdede moralteori, man kan finde. Men det er den teori, der anvendes i det foreliggende projekt. I dette kapitel søges det at udfolde den systemteoretiske moralsociologis muligheder og begrænsninger med henblik på at gøre det klart, hvad en sådan tilgang kan bidrage med i den konkrete sammenhæng.

Kapitlet er struktureret som følger: i de første afsnit redegøres der mere generelt for den systemteoretiske moralforståelse og for forholdet mellem sociologi og filosofisk etik. Derefter foretages der en række tilnærmelser til virksomhedsetikkens genstandsfelt. Den generelle del indledes med en redegørelse for den systemteoretiske forståelse af moral og etik (afsnit 4.1.). Forskellene mellem filosofisk etik og

sociologisk (systemteoretisk) refleksion over moral diskuteres. Denne diskussion videreføres i en redegørelse for de muligheder og begrænsninger, der er knyttet til en systemteoretisk analyse af moral (afsnit 4.2.). Herefter sættes den systemteoretiske moralforståelse ind i en samfundsmæssig kontekst – der ses på moralens funktion i det funktionelt differentierede samfund (afsnit 4.3.). Som afrunding på den mere generelle systemteoretiske behandling diskuteres Luhmanns syn på moralens konfliktpotentiale (afsnit 4.4.). Som en første mere direkte tilnærmelse til virksomhedsetikkens genstandsfelt diskuteres Luhmanns eget syn på virksomhedsetik (4.5.). Dernæst diskuteres den valgte tilgang i forhold til den generelle virksomhedsetiske diskurs (afsnit 4.6.). Dette med henblik på at markere en systemteoretisk forskel i forhold til den handlingsanvisende normativitet, der præger virksomhedsetikkens felt. Der foretages også en mere specifik tilnærmelse til investeringsetik (afsnit 4.7.), om end det på sin vis er en indirekte tilnærmelse. For at sige noget om, hvad der kendetegner investeringsområdet i konteksten af den virksomhedsetiske diskurs, er det valgt kort at belyse samspillet mellem finansiel teori og praksis i lyset af denne diskurs. Kapitlet rundes af med en analysestrategisk opsamling (afsnit 4.8.).

4.1. Moral, etik ... og sociologi

Når udgangspunktet er sociologisk systemteori, må moral og etik defineres sociologisk, som sociale fænomener. Inden for rammerne af en teori, der betragter samfundet som kommunikation, skal moral og etik forstås funktionelt, som særlige former for kommunikation. For at tage moralen først: *moral* skal her ikke forstås som et anvendelsesfelt for bestemte normer, regler eller værdier (Luhmann 1995:211). For Luhmann er moral ikke blot anvendt etik. Moral er en form for kommunikation, som adskiller sig fra andre former for kommunikation ved at sondre mellem godt og ondt (eller rigtigt og forkert) og ved at henvise til de betingelser under hvilke, mennesker agter eller misagter andre eller sig selv (Luhmann 1997b:397). Moralsk kommunikation fordeler agtelse til dem, der bekender sig til eller er i overensstemmelse med ”det gode”, og misagtelse til dem, der ikke bekender sig til eller er i overensstemmelse med ”det gode”. Ved ”det gode” skal her ikke forstås noget, der er godt i sig selv. ”Det gode” henviser alene til den positive side af den forskel vedrørende synspunkter eller handlinger, som sættes af den, der kommunikerer moralsk. Sociologisk knyttes moralen til en iagttagelse, til et moralsk blik, der kløver verden. Med Luhmanns ord: ”moral coding is always coding of communication. There are, in other words, no good or bad people, but only the possibility of indicating people as good or bad” (Luhmann 1993g:1000)⁴⁴. Til grund

---

⁴⁴ En lignende funktionel sondring mellem godt og ondt formuleres af Robert Musil (i ”Manden uden egenskaber”): ”Who can be interested any longer in that age-old idle talk about good and evil when it has been established that good and evil are not ’constants’ at all, but ’functional values’, so that the goodness

for moralske udsagn ligger ingen uendelige, logiske eller naturlige funderinger, og ingen principper, transcendentale vurderinger eller værdier som er valide i sig selv (Luhmann 1996c:29). Det er en ufravigelig systemteoretisk pointe, at et skel mellem moral og umoral (mellem det gode og det onde, mellem agtelse og misagtelse) alene kan fremstå som gældende i afgrænsede kommunikationssammenhænge (jf. Ørstavik 1996:17)⁴⁵.

Luhmann betragter *etik* som moralens refleksionsteori (Luhmann 1989a:141, 1995:219). Ved etik skal forstås: ”enhver kognitiv beskrivelse af moral, der reflekterer den moralske kommunikation ud fra et moralinternt perspektiv” (Kneer & Nassehi 1997:187). Filosofisk etik beskæftiger sig med at beskrive, foreskrive, begrunde og systematisere moralske vurderinger. Etik er refleksion over moralske fænomener, der opererer inden for rammerne af den moralske kode. Etik udtaler sig om det gode (til forskel fra det onde) og er bundet til moralens kode. Til forskel herfra er sociologien bundet op på den videnskabelige kode sandt/ikke sandt (jf. afsnit 2.3. og 2.4.). Den sociologiske iagttagelse kan ikke dømme om, hvad der er moralsk godt, men er begrænset til at iagttage iagttagelser, der benytter sig af den moralske kode. Som Luhmann skriver, kan sociologiske iagttagelser også vurderes moralsk, men hvis sociologien vil bedrive videnskab, må dens iagttagelser underordnes sandhedens, ikke moralens, kode (jf. 1995:219):

”Moralists may feel free to evaluate social theories and sociologists may feel free to respond in moral terms; but sociologists, at least, should avoid mixing up roles, codes, systems” (Luhmann 1996c:32).

Den teoretiske manøvre, der adskiller den systemteoretiske moralsociologi fra moralfilosofien, er forståelsen af moral som forskel. Ifølge Luhmann er moralens enhed (eller form) ikke det gode (forstået som den positive side af forskellen

---

of works depends on the historical circumstances, and the goodness of human beings on the psycho-technical skills with which their qualities are exploited?” (citeret i Bauman 1993:37).

⁴⁵ Denne moralrelativistiske pointe kan mere formalistisk udtrykkes sådan, at moralsk kommunikation er indrammet af en specifik binær kode, som modsætter en positiv og en negativ værdi (godt/ondt, agtelse/misagtelse). Denne kode kan forudsættes at være invariant, fordi den er nødvendig for at identificere kommunikation som moralsk kommunikation. Koden er specifik og universel på samme tid. På den ene side kan der, når koden først er opfundet, ikke forekomme en ukodet moralsk kommunikation. På den anden side er koden i sig selv uden indhold (Luhmann 1996c:31). Som Thyssen udtrykker det, er den moralske kode universel, men empirisk tom (Thyssen 2000a:56). Den giver ingen information om, hvad der er godt, og hvad der er ondt. Som et supplement til sin kode, har moralen derfor brug for kriterier til at bestemme, hvilken adfærd der er god, og hvilken der er ond. Da der ikke findes nogen kriterier, der er gode (i modsætning til onde) i sig selv, kan moralens kriterier eller programmer ikke sættes lig med kodens værdier. Kriterierne virker netop ved at differentiere mellem godt og ondt. Med andre ord: selve moral-koden er invariant men moralske programmer – moralens konkrete former – er variable og ændrer sig historisk med de strukturelle ændringer, som samfundssystemet undergår (Luhmann 1996c:31). Tilsvarende er etik altid at betragte som en afspejling af de historiske betingelser, der gør sig gældende i bestemte samfund (ibid.:29).

godt/ondt), men forskellen mellem godt og ondt (eller mellem agtelse og misagtelse) (ibid.:33). Luhmann skelner således mellem to betydninger af ”det gode”: ”det gode” som den moralske kommunikations form, der opererer med forskellen godt/ondt og signalerer agtelse/misagtelse, og den positive værdi ”god” som er den ene – som regel markerede – side af denne form. En side, der ikke kan stå alene, da den netop er konstitueret ud fra en forskel (jf. Luhmann 1995:214). Denne manøvre åbner op for refleksioner over moralkodens paradokser. Enhver binær kode fører til paradokser, når den anvendes på sig selv (jf. også afsnit 2.3.). Det er ikke til at afgøre, om distinktionen mellem godt og ondt er god i sig selv, eller om den ikke snarere er af det onde (Luhmann 1995:215). Traditionel etik er ikke åben for spørgsmålet om, i hvilke tilfælde det er passende at anvende moralkoden, og i hvilke tilfælde det ikke er passende (Luhmann 1993g:998). Til forskel herfra lægger Luhmann stor vægt på, at man ikke skal tage for givet, at grunde til at påberåbe sig moralen er gode grunde. Den filosofiske etik holder som regel moralen for god, men man kan, som Luhmann påpeger, lige så vel forestille sig, at det kan være umoralsk at benytte sig af moralske vurderinger, da det uvægerligt fører til spørgsmål om, hvilke grunde, motiver, interesser dette sker ud fra (Luhmann 1997b:1040). Det er i beskrivelsen af moralens sociale konfliktpotentialer, den systemteoretiske moralsociologi har et særligt bidrag at yde.

Luhmann finder, at hovedproblemet ved moral er, at moralsk kommunikation alt for ofte skaber eller skærper konflikter. Det er kun ved en overfladisk og ensidig betragtning, at moral forekommer at være et middel, der sammenbinder menneskene i samfundet. Moral kan også frastøde og fjendtliggøre (Luhmann 2000a:280). Luhmann mener derfor, at det måske er etikens mest påtrængende opgave at advare imod moralen (Luhmann 1995:22). Han påpeger dog også, at det er en funktion, som den filosofiske etik aldrig rigtig synes at have forstået, at den kan have. Med sin fokusering på begrundelser har den snarere set sig selv som ”et vaskeri for moralen” (Luhmann 1987b:94). Luhmann kritiserer etikere for at søge at bestemme det gode som godt og for at præsentere deres projekt som værende godt i sig selv. Etikken søger ikke at beskrive forskellen mellem det gode og det onde, men at angive årsager og begrundelser for det gode i alle dets varianter (Dallmann 1998:95). Luhmann mener, at den filosofiske etik indtil videre har retoucheret de betænkelige sider af sin genstand. Han taler om etikens ”refleksionsunderskud” (Luhmann 1989b:434). Det kan diskuteres, om kritikken misforstår etikens forehavende (at bestemme det gode som godt). Under alle omstændigheder markerer den en forskel. En systemteoretisk moralsociologi kan – i modsætning til etikken – ikke låse sig fast til den ”gode” side af forskellen godt/ondt og tildele sig selv en moralsk kvalitet som ”god”. Den må i stedet medreflektere moralkodens paradokser og søge at belyse såvel positive som negative aspekter ved moralsk kommunikation.

Luhmann understreger, at sociologi ikke er etik, og etik ikke sociologi. En sociologi om moral kan aldrig blive til en etisk teori. Den kan aldrig påkalde sig en moralsk kvalitet, men må i stedet beskæftige sig med, hvordan moral kommunikerer i samfundet. En af sociologiens opgaver er at forklare ikke blot moralsk kommunikation men også etiske beskrivelser, refleksioner og teorier om moralsk adfærd. De udgør en del af sociologiens genstandsfelt, fordi også etik realiseres som kommunikation (Luhmann 1996c:32). Samfundet genererer etiske terminologier, og med en generel formulering består den systemteoretiske interesse i at undersøge sammenhænge mellem samfundsstrukturer, særligt former for systemdifferenciering, og moralens og etikens semantiske udformninger – uafhængigt af alle vurderinger af rationalitet, rigtighed, eller hvad der er moralsk godt. Ifølge Luhmann er etikens sociologi kun mulig som en historisk-sociologisk analyse af etiske semantikker (Luhmann 2000a:283, 1989b:373, 1996c:32).

Luhmann formulerer altså en sociologisk teori om moral, som ikke selv har moralske ambitioner, men er lagt an på at iagttage moralsk kommunikation og samfundets generering af etiske terminologier fra en outsiders perspektiv. Dette sker ved, at teorien etablerer sig som anden-ordens iagttagelse (jf. Kneer & Nassehi 1997:184)⁴⁶. Også når blikket rettes mod moral og etik kommer det altså til at handle om at iagttage iagttagere, beskrive beskrivelser og skelne mellem distinktioner (jf. Luhmann 1989b:447 og afsnit 2.3.). I det følgende afsnit ses der nærmere på de muligheder og begrænsninger, en sådan tilgang indebærer.

4.2. Det systemteoretiske blik på moralen: muligheder og begrænsninger

Som allerede pointeret, er der nogle klare begrænsninger knyttet til en systemteoretisk moralsociologi. Ved hjælp af et sociologisk moralbegreb kan man forfølge bestemte problemstillinger, mens andre bliver udgrænset og må overlades til etikken⁴⁷. Etiske teorier kan bestræbe sig på at fastslå principper for rigtige handlinger

---

⁴⁶ Som Luhmann også bemærker: den, der tager moral som sin genstand, må ikke ubetinget skrive en etik, der underkaster sig selv en moralsk bedømmelse, men kan ikke undgås at forske i moral som samfundsmæssig kommunikation og vil i den forstand være en del af sit eget genstandsfelt. Enhver begrundelse af udsagn om etik og moral må derfor være lagt an på selvreference og iagttagelse af anden orden (jf. Luhmann 1995:218).

⁴⁷ Det skal understreges, at der findes flere syn på denne arbejdsdeling mellem sociologi og normativ etik. Der findes Luhmann-tolkninger, der ikke giver køb på normativiteten, selv om der arbejdes ud fra en beskrivende systemteori. Thyssens læsninger er eksempler på dette. Eksempelvis i den teoretiske konstruktion af det etiske regnskab, hvor Luhmanns teori benyttes som beskrivende analytisk ramme, men hvor Habermas' diskursetik i en 'kortsluttet' udgave indføres som normativt princip inden for denne ramme (jf. Pruzan & Thyssen 1989, Thyssen 1997). I "I hinandens øjne – bidrag til en kynisk etik" skriver Thyssen en "moderne etik" ud fra en systemteoretisk forståelse af det moderne samfund (Thyssen 1995:10). Udgangspunktet er, at moral er en måde at iagttage på – en iagttagelsesformel blandt mange andre (ibid.). Thyssen argumenterer for, at "[e]n moderne etik må være kynisk i den forstand, at den ikke kan "gå ud fra" en etik, men må vise hvad etik er, hvordan den fungerer og hvorfor den ikke er til at slippe af med. Den må vise, at etikens ydelser er nødvendige og at der ikke findes alternativer" (ibid.:11). Bakken går videre end Thyssen ved ligefrem at tale om en "systemteoretisk kommunikativ etik" (Bakken 2000:11).

eller på at generalisere moralske regler eller udvikle fremgangsmåder for bestemte tilfælde. Dette må moralsociologien betragte som ”ekspertbestræbelser i dens genstandsområde” (Luhmann 2000a:283). Eksempelvis søges det med dette projekt ikke at fastlægge, *hvad* der er etisk ved etiske investeringer, eller hvordan eller hvorvidt man overhovedet kan tale om, at investeringer kan være etiske. Det søges ikke at rangordne eller prioritere etiske kriterier eller at fastlægge retningslinier eller procedurer for, *hvad* pensionsinstitutionerne og andre investorer bør gøre på etikområdet. I stedet reflekteres der over, *hvordan* de danske pensionsinvesteringer bliver gjort til et spørgsmål om etik og bliver lagt an på moralske vurderinger. Det, der etableres, er en måde at iagttage moral og etik på. Det handler om at bestemme en (iagttagelses)form, ikke et indhold.

Den sociologiske iagttagelse må tilsvarende udgå fra en distinktion mellem *ansvar* og *tilskrivning af ansvar* (jf. også afsnit 3.2.). Det, som for moralfilosoffen eller etikeren kan være en diskussion om ansvar (i en ontologisk forstand), må for sociologen forblive en anden-ordens diskussion om, hvordan ansvar tilskrives og kan tilskrives personer, organisationer, institutioner (jf. Jönhill 1997:410). Med andre ord: i stedet for at placere ansvaret, må sociologien se på, hvordan ansvaret placeres. For at tage et eksempel: Dierkes & Zimmerman (1994:535) finder, at virksomhedsetik må gøres mere specifik, hvad angår relationer mellem individuel og institutionel etik. Udover individets, entreprenørens eller lederens ansvar, er der så etiske krav knyttet til virksomheder som institution? Stiller man spørgsmålet med udgangspunkt i systemteorien (og ser man bort fra nationale lovgivninger, internationale aftaler, deklARATIONER og konventioner som udtryk for kollektivt bindende beslutninger), står det klart, at det ikke giver mening at sige, at der findes eller kan etableres etiske krav eller fordringer, som kan gøres generelt gældende over for virksomheder. Hvad der findes, er kommunikation om virksomheders forretnings- og samfundsmæssige ansvar – en kommunikation, som hele tiden er i bevægelse og åben for fortolkninger. Forestillinger om en slags ansvars essens eller kerne, man kan finde ind til, eller om opnåelse af en eller anden form for vedvarende konsensus, er illusoriske. Det, der kan iagttages, er en kontinuerlig proces, hvor nye forestillinger om ansvarlighed kommer til syne i den offentlige kommunikation og benyttes af, med og mod virksomheder. Det er en proces eller et spil, hvor der hele tiden skabes nye forventninger og etableres nye semantikker og strukturer. Og det

---

Bakken betragter det som en svaghed hos Luhmann, at han ikke angiver mere konkrete anvisninger på, hvordan etik og moral kan berige og gøre systemer mere effektive og ydelsesorienterede (ibid.:336). Inspireret af Thyssens koblinger af moderne etik-forståelser og anden-ordens kybernetik (ibid.:401) argumenterer han for, at en ”systemteoretisk kommunikativ etik” ikke bare kan begrænse sig til at iagttage moralens polemiske natur. Den skal ikke blot være kritisk og negerende, men må også vise sig fra en søgende og konstruktiv side ved eksempelvis at være anvendelig som middel til udvikling af en samtalekultur for løsning af etiske dilemmaer i organisationer (ibid.:419). I det foreliggende projekt afvises ideen

er dette spil, som den systemteoretiske moralsociologi kan genstandgøre fra sin position som outsider.

Den systemteoretiske moralsociologi er lagt an på refleksion ikke begrundelse. Faktisk fremstår enhver ide om begrundelse af moral som udsigtsløs anskuet fra et systemteoretisk perspektiv. Luhmann sidestiller henvisninger til etik med Thomas Moores forestilling om Utopia:

”Von ”Ethik” spricht man jetzt, um die Illusion zu pflegen, es gebe für diese Fälle vernünftig begründbare und praktikable Entscheidungsregeln. In Wirklichkeit hat diese Ethik jedoch die Funktion einer Utopie in dem genauen, paradoxen Sinne der Utopia des Thomas Morus. Sie bezeichnet einen topos, der nicht zu finden ist, einen Ort, den es nicht gibt” (Luhmann 1997b:405).

Som Habermas udtrykker det, er moralfilosofien i det moderne samfund med dets mange – og ofte modstridende – verdensanskuelser henvist til et ’post-metafysisk begrundelsesniveau’. Moralfilosofien er metodisk afskåret fra gudsstandpunktet (Habermas 1999:179,180). Man kan så knytte større eller mindre forhåbninger til post-metafysiske bestræbelser på at begrunde moral. Habermas argumenterer i sin diskursetik for en herredømmefri dialog som universelt princip. For Luhmann, derimod, fremstår bestræbelser på at begrunde moral udsigtsløse.

Systemteoretisk betraget fremstår begrundelsesprojektet udsigtsløst af to grunde: for det første må en etik, der definerer sig selv som begrundelsesteori for moralen, have en ambition om at kunne begrunde og retfærdiggøre moralske vurderinger som rigtige eller fornuftige. Det sker som regel ved, at der anføres sidstegrunde eller sidste-principper (Kneer & Nassehi 1997:187). Moralske vurderinger føres tilbage til fundamentale principper, der underbygges ved henvisning til deres selvindlysende karakter (jf. også Münchhausens trilemma, afsnit 2.0.) og/eller evne til at indfange alle relevante træk ved menneskers moralske vurderinger (Lübcke 1983:120). Her fremhæver Luhmann, at enhver (sidste)begrundelse bliver udsat for sammenligninger med andre muligheder, når den fremsættes, og derfor må slå fejl. Man finder ingen øverste principper på toppen af begrundelsestrappen – kun alternative muligheder (Kneer & Nassehi 1997:187-88). Begrundelsesbestræbelser fører ikke til enhed, ikke til nødvendige betingelser, men til yderligere differencer og kontingens. Andre muligheder byder sig altid til. Enhver begrundelse ”saboterer løbende sig selv, idet den åbner for tilgang til andre muligheder, hvor den skulle udelukke dem. Når vi iagttager dette, fører det os til den konsekvens, at begrundelse er et paradoksalt forehavende, der, som altid, må bringe sig selv til veje ved en eller anden slags uærlighed” (Luhmann i Kneer & Nassehi 1997:188). Jo mere

---

om, at det skulle være meningsfuldt at indrette systemteorien på et sådant normativt og habermasiansk klingende projekt.

præmisser for begrundelse ekspliciteres og systematiseres, desto klarere træder de selektive blindheder, som begrundelsen bygger på, frem. Forsøg på at begrunde moral virker derfor mod hensigten. De søger nødvendighed, men afdækker kun kontingens (Luhmann 1989b:446). En konstatering der, jf. kapitel 3, indikerer, at det kan være risikabelt at kommunikere om moral; for der findes ingen privilegerede etiske ståsteder i det moderne samfund.

For det andet må bestræbelser på at begrunde moral gå ud fra ”den antagelse, at der ved hjælp af etiske principper kan skabes og institutionaliseres universelle og enhedsprægede moralforestillinger, altså en moralsk konsensus” (Kneer & Nassehi 1997:188). Med udgangspunkt i systemteorien må det dog bestrides, at den moralske kode kan anvendes enhedsmæssigt, da ”[e]nhver moralsk fastlæggelse må regne med at blive iagttaget og kritiseret ud fra et andet moralprogrammers perspektiv” (ibid.). I det moderne samfund kan der ikke længere skabes enhedsmæssige moralprogrammer. Ifølge Luhmann ”synes [det] nu at være betegnende for moralbrugen i vort samfund, at den binære kode ganske vist bliver brugt gennemgående, men at man på programniveauet ikke mere kan forudsætte nogen konsensus – i hvert fald ikke i de kritiske tilfælde, hvor en eksplicit anvendelse af moral som kommunikationsform alene lønner sig” (Luhmann i Kneer & Nassehi 1997:188-89). Som Thyssen skriver, er der altid mange berørte parter. Der vil derfor uundgåeligt være strid om, hvad der er etisk rigtigt, og ingen ’øverste instans’, intet etisk råd kan stoppe debatten eller komme med autoritative svar (jf. Thyssen 1997:13).

I dette projekt anvendes Luhmanns moralsociologiske ansats som strategi for iagttagelse af de ofte ret jordnære og ikke nødvendigvis videre stringente eller præcist formulerede henvisninger til moral og etik, man finder i forskellige former for offentlig kommunikation (med andre ord: det drejer sig om den i samfundet forekommende kommunikation om moral, snarere end om den moralfilosofiske diskurs). Det, der – som her i debatten om pensionsinvesteringerne – iagttages, er iagttagelser, der benytter sig af etikens sprog – ord, begreber, distinktioner fra moralfilosofiens vokabular, men som regel gør det på en måde, der er blottet for moralfilosofiens argumentatoriske præcision og stringens. Der er tale om et semantisk spil, som ikke er lagt an på begrundelser i nogen specifik filosofisk forstand. Ud fra en filosofisk betragtning kan en sådan kommunikation udgrænses, afvises, ignoreres, fordi den ikke overholder den filosofiske diskurs’ spilleregler. Det er ikke god etik eller har måske slet ikke noget med etik at gøre, kan der argumenteres. Den systemteoretiske moralsociologi har ikke sådanne forbehold. Ud fra dette perspektiv kommer det ikke til at handle om at søge at fastlægge præmisser for ’god’ etik eller om at søge at opretholde en klar distinktion mellem, hvad der kan tælle som gode argumenter i denne sammenhæng, og hvad der ikke kan. Det kommer til at handle om at forstå og reflektere over den kommunikation om moral, der rent faktisk foregår i samfundet. Om eller i hvilken forstand, der er tale om gode og

velbegrundede synspunkter og argumenter, er i princippet ikke afgørende. Det konstateres, at der forekommer kommunikation om moral, og der ses så på, hvordan denne kommunikation virker, og på hvilke konsekvenser det har, at bestemte områder bliver moraliseret på bestemte måder. Luhmanns moralbegreb er et begreb for, *hvordan moralsk kommunikation virker som kommunikation*. Og det er, hvad den systemteoretiske moralsociologi, som den udlægges i dette projekt, tager sigte på at belyse. Dette er, hvad strategien hævdes at kunne sige noget om. Hverken mere eller mindre. Heri ligger også strategiens begrænsninger. Den kan ikke det, som moralfilosofien kan. Til gengæld er moralfilosofien tilsvarende dårligt rustet til at løfte den opgave, som moralsociologien påtager sig ved at betone den sociale (og dermed netop ikke den før-sociale eller metafysiske) side af den moralske kommunikation.

I et systemteoretisk perspektiv skal den sociale side af den moralske kommunikation – dens samfundsmæssige arbejdsbetingelser – forstås ud fra teorien om funktionel differentiering. Det ses der på i det følgende afsnit.

4.3. Moralens decentrering i det funktionelt differentierede samfund

I konteksten af teorien om funktionel differentiering skal det først og fremmest pointeres, at moral ikke i sig selv skal betragtes som et funktionssystem. Alt kan vurderes moralsk, men moralen har ikke uddifferentieret sig til et selvstændigt funktionssystem ved siden af økonomi, politik, retten, videnskab, m.fl. Spørgsmål om moral bliver netop ikke forvist til ét bestemt sted, men behandlet bredt i hele samfundet (Kneer & Nassehi 1997:190). Den moralske kode er universelt anvendelig, men for upræcis og eksplosiv til at være ledeforskel for et funktionssystem (Thyssen 2000a:57). Moralske normer kan ikke begrundes objektivt eller rationelt, da der ikke findes nogen tvingende bevislogik inden for det moralske domæne (Thyssen 1994:125). Man kan med andre ord ikke tale sagligt om moral. En anden væsentlig pointe er, som allerede nævnt, at moral ikke kan virke som en samfundsintegrerende ydelse (Luhmann 1995:213) – som den klassiske etik og den sociologiske tradition ellers har forudsat (Kneer & Nassehi 1997:190). Moralens er gået i flertal og blevet til moraler. Moralens er blevet privat. Samfundets fælles regler er juridiske, ikke moralske (Thyssen 2000a:55). Det moderne, funktionelt differentierede samfund kan ikke integreres gennem moral, da de binære koder, som de enkelte funktionssystemer opererer med, nødvendigvis må gøre begge deres kodeværdier tilgængelige for alle systemoperationer. De må operere på et niveau af højere amoralitet. Eksempelvis kan man ikke inden for politikken holde regeringen for god og oppositionen for ond. Det ville være enden på demokratiet (jf. Luhmann 1995:213, 1997b:751-52). Som Thyssen (1997:33) skriver: ”Regeringen har ikke automatisk moralsk ret, det er ikke mere moralsk at eje penge end ikke at eje dem, og vinderen af en retssag kan godt være den moralske taber”.

Funktionskoderne er struktureret moralsk indifferent. Det udelukker vel at mærke ikke, at der kan forekomme moralsk kommunikation inden for de enkelte funktionssystemer⁴⁸. Den moralske kommunikation retter sig blot ikke efter ”en enhedsmæssig metakode for hele samfundssystemet”, men efter det enkelte funktionssystemes strukturbetingelser (Kneer & Nassehi 1997:189-90):

”Indifferenz heißt also nicht, daß Moral für die Operationen der Funktionssysteme keine Bedeutung hätte. Indifferenz heißt nicht: vollständige Immunsierung gegen Infektion durch Moral. Wie Bakterien im Körper mag auch die Moral in den Funktionssystemen eine Rolle spielen. Nur richtet sich die Art und Weise, in der dies geschieht, nicht nach einem gesellschaftseinheitlichen Metacode, sondern nach den Strukturbedingungen der jeweiligen Funktionssysteme” (Luhmann 1989b:431).

Moralkoden benyttes nu primært inden for konteksten af andre koder, og i denne forstand kan man sige, at den moralske kommunikation indstiller sig på den samfundsmæssige selvbeskrivelses polykontekstuelle form (jf. Luhmann 1997b:1043). Moralen decentrerer. Moralen differentieres efter funktionssystemerne, som når man taler om virksomhedsetik, forskningsetik, etc. (Jönhill 1997:409), men funktionssystemernes autonomi, der er sikret gennem de binære kodificeringer, udelukker en metaregulering via en moralsk superkode. Afgørende er det, at den moralske kommunikation afspejler accept og remoralisering af denne betingelse.

Det ser man for det første ved, at *kodesabotage* bliver gjort til et moralsk problem. Luhmann nævner insider-handel inden for finansverdenen, korruption inden for politikken og doping inden for sporten som eksempler på kodesabotage (Luhmann 1997b:404,1043). I debatten om pensionsinvesteringerne finder man et tilsvarende eksempel. Man kan her iagttage, hvordan spørgsmålet om investeringsafkast (mere præcist: risikoen for at inddragelse af etiske kriterier vil føre til, at investeringsafkastet ikke bliver det størst mulige) bliver kodet moralsk. Dette kan ses som et eksempel på, at funktionssystemernes moralske neutralisering i sig selv bliver et moralsk princip (jf. Luhmann 1993g:1005).

For det andet ser man det ved, at den moralske kommunikation nu koncentrerer opmærksomheden om *patologierne, grænsetilfældene* inden for de enkelte funktionssystemer (ibid.:1043). Moralen overtager en form for *alarmfunktion*. Den bliver aktiveret, hvor samfundsproblemer opstår, og det ikke er til at se, hvordan problemerne kan diagnosticeres tilstrækkeligt eller løses med de symbolsk generaliserede kommunikationsmediers midler og inden for rammerne af bestemte funktionssystemer (ibid.:404, Giegel 1997:343n). Med Luhmanns ord: ”society alarms itself by moralizing communication” (Luhmann 1993g:1003).

---

⁴⁸ Derfor er det, trods alt, en forenklet tolkning, når Thyssen skriver, at funktionssystemer som økonomi, politik, videnskab og jura decideret har afkoblet sig fra moralen (jf. Thyssen 2000a:62).

Den funktionelle differentiering indebærer, at etik ikke kan fungere som en slags generelt kommunikationsmedie i det moderne samfund. Etik kan ikke tage over eller blot virke som sideordnet mediekode i de enkelte funktionssystemer. En virksomhedsøkonomisk etik kan eksempelvis ikke erstatte penge som primært medie for økonomien (Jönhill 1997:412) – for økonomien kan ikke omkodificeres. Den kan ikke kodificeres på et etisk grundlag. Etik kan ikke erstatte penge som medie for investeringsaktiviteter. Dertil er den moralske kode for upræcis. Hvilket ikke taler imod, at etiske betragtninger kan virke som et risiko-orienteret supplement og korrektiv til den økonomiske kode på programniveau – eksempelvis i forbindelse med indarbejdelsen af etiske retningslinier i investeringspolitikker.

Hvad indebærer denne tematisering så for projektets blik på debatten om pensionsinvesteringerne? Systemteoretisk betragtet fremstår pensionsinstitutionerne (og organisationer i almindelighed) ikke som moralske arenaer slet og ret, men derimod som sociale arenaer, hvor moral primært aktiveres (italesættes) i grænsetilfælde, eller når noget går galt. Moralisering er undtagelsen snarere end reglen. Hermed ikke sagt, at etik behøver at være et fremmedelement i forhold til pensionsinstitutionernes investeringer. Ethiske formuleringer kan, som nævnt, sagtens optræde på programniveau, i nye investeringspolitikker eller selvbeskrivelser. Det må blot som udgangspunkt formodes, at der ikke herved rokkes ved den overordnede økonomiske kodning. Hvis denne formodning formuleres som hypotese, kan den bekræftes i dette projekt. Debatten om etiske investeringer fører ikke til nogen omkodning af pensionsinstitutionernes investeringer, der fortsat først og fremmest er lagt an på den økonomiske kode betaling/ikke betaling (eller have/ikke have), og på den af Finanstilsynet formulerede målsætning om opnåelse af ”størst muligt afkast” (jf. afsnit 1.3.). Debatten om etiske investeringer kommer til syne som et grænsetilfælde – som et udtryk for og som en anledning til moralsk alarm. En alarm der skal ses i sammenhæng med og i nogen grad som afledt af den mere generelle debat om virksomheders etik og sociale ansvar. Set fra pensionsinstitutionernes side er der tale om en form for etisk selvalarmering i lyset af nye investeringsmæssige udfordringer og (risiko)problemer. Denne alarmering, og de måder hvorpå den udmønter sig i pensionsinstitutioners selvbeskrivelser og offentlige udmeldinger på området, giver så efterfølgende anledning til moralsk alarm i massemedierne. Debatten om pensionsinvesteringerne kan betragtes som et eksempel på, hvordan massemedierne transformerer risikoproblemer til skandaler, så de kan bedømmes moralsk. En form for moralisering, der vel at mærke ikke uden videre kan betragtes som udtryk for problemløsning. For der er, som Luhmann udtrykker det, gået inflation i den moralske kode. Dens kode er uden klare direktiver og dermed let at aktualisere, men dens kriterier – regler, programmer – er ikke konsensusduelige. Der er en tendens til, at moral skaber polemik snarere end at

virke problemløsende. Den opstår af konflikter og ansporer til konflikter (jf. Luhmann 1997b:404).

Som tidligere nævnt finder Luhmann, at hovedproblemet ved moral er, at moralsk kommunikation alt for ofte skaber eller skærper konflikter (Luhmann 2000a:280). Det handler det næste afsnit om.

4.4. Moral og konflikt

Ifølge Luhmann er moralens konfliktpotentiale afledt af dens særlige personlige præg. Moral handler om fordeling af *menneskelig* agtelse eller misagtelse. Moralsk agtelse (eller misagtelse) tildeles personer. Enhver kan vinde eller tabe agtelse, men det er vel at mærke altid personen som helhed, der refereres til – til forskel fra enkelte fortjenester, præstationer eller færdigheder. Agtelse er en symbolsk generalisering, der relaterer enkelthandlinger til hele personen (Luhmann 2000a:280). Ifølge Luhmann er moralens funktion da også at virke som en form for inklusion af personer i sociale systemer. En form, der skærer på tværs af funktionssystemerne, som hver for sig i høj grad opererer uden at anerkende kommunikationsdeltagerne som hele personer (Ørstavik 1996:10, Luhmann 1997b:397). Samfundets funktionelle differentiering medfører, at specifikke koder gives forrang frem for generelle. Moralsk kommunikation kan virke som en slags modvægt til denne differentiering gennem at insistere på almengyldige værdidomme og vurderinger, som omfatter hele personen, og som kan udtrykkes i termerne agtelse, respekt, hensyn – eller det modsatte (jf. Jönhill 1997:409). Personaliseringen har dog også en skyggeside. Moralens konfliktpotentiale er afledt af, at den moralske fordeling af agtelse eller misagtelse angår personers integritet og ikke bare deres evne til at udfylde en begrænset kommunikationsrolle. Agtelse kan let fremstå som en alt for vidtgående fuldmagt – misagtelse som en krigserklæring (Ørstavik 1996:16). Derfor er moralsk kommunikation risikabel.

Thyssen kritiserer Luhmann for at mene, at moral kun gælder personer, og at sociale systemer – herunder organisationer – ikke kan moraliseres. Ved at beskrive moral som et redskab til at fordele agtelse mellem mennesker afskærer Luhmann sig, ifølge Thyssen, fra at knytte moral til beslutninger (Thyssen 2000a:55). Men det er en sandhed med modifikationer (se også afsnit 4.5.). Luhmann er nok kritisk over for moralens virkemuligheder i organisatoriske sammenhænge og inden for rammerne af samfundets forskellige funktionssystemer. Han mener, at koordinationen af enkeltbidrag til de store funktionsområder ikke længere kan opnås gennem moral, at moral bliver ”en forstyrrende faktor, en attitude, som ikke vil blive iagttaget uden mistro, og som skal holdes inden for bestemte grænser” (Luhmann 2000a:285). Moralen får en akavet status inden for de store funktionssammenhænge. Men det er ikke ensbetydende med, at moral ikke kan knyttes til beslutninger. Snarere er pointen, at moralske vurderinger altid synes at ”lede efter

personer”, selv når det drejer sig om problemer knyttet til økonomiske organisationers beslutningsprogrammer, institutionaliserede operationer eller funktions-systemers rationalitet (Krohn 1999:331). Der er en tendens til, at moralsk kommunikation retter sig efter personer (individuelle beslutningstagere) snarere end efter sagsforhold. Populært formuleret har moralsk kommunikation det med at gå efter manden snarere end efter bolden, med de konfliktpotentialer det så indebærer. Og det kan give anledning til at spørge til denne kommunikationsforms potentiale som middel til problemløsning. Kan moral være lige så meget problem som løsning?

Det påstås ikke, at konfliktproblematikken har generel relevans i forhold til belysning af etiske semantikker eller i forhold til belysning af emnet virksomheds-etik i almindelighed. Som Schrøder (2000:127) skriver, er det efterhånden helt upåfaldende, at store danske virksomheder formulerer etiske politikker. Etiske selvbeskrivelser er blevet et hverdagsfænomen i dansk erhvervsliv. Det er undtagelsen snarere end reglen, at sådanne beskrivelser bliver betragtet som udtryk for moraliseren. De giver ikke i sig selv anledning til konflikt – heller ikke i massemediernes, hvor virksomheders etik som udgangspunkt er et tema som alle mulige andre. Det ændrer ikke ved, at konfliktproblematikken, som antydtes i foregående afsnit, har særlig relevans i forhold til belysning af massemediernes anvendelse af den moralske kode. Den er særlig relevant i forhold til at belyse, hvordan massemediernes italesætter kritik af virksomheder og investorer i moralske termer og konstruerer risikoproblemer som moralske problemer – og derved aktiverer moralen som samfundsmæssig alarmfunktion (jf. afsnit 4.3.). I det konkrete tilfælde kan man se, hvordan den massemedierede debat om etiske investeringer ender i ”morally fuelled conflict” (jf. Luhmann 1996c:34). En konflikt, som kun synes at blive yderligere forstærket af, at det er etiske semantikker, som er på spil; det bidrager til at tænde ekstra op under meningsudvekslingerne. Således argumenteres der for, at systemteoriens blik for moralens polemiske natur og konfliktpotentialer får relevans og forklaringsværdi i forhold til den konkrete case.

Man kan som Thyssen mene, at etikkens sprog er uomgængeligt, når det i samfundsdebatten skal afgøres, hvem der gavnes, og hvem der skades af bestemte beslutninger, hvilke risici, der er på spil, og hvordan man – eller om man – kan undgå i hvert fald nogle risici. ”*Den etiske debat er samfundets løbende reaktion på den irritation, som fornyelsen udgør.* I denne debat undersøges konsekvenser, positioner træder frem, berørte parter markerer sig, og det afgøres, hvad der skal lovgives om og hvad der kan overlades til det individuelle skøn” (Thyssen 1997:13). Det kan være, at etikkens sprog er uomgængeligt, men som debatten om etiske investeringer illustrerer, kan det også være risikabelt. Ord som ”etik” og ”moral” forpligter på en særlig måde og har et iboende konfliktpotentialer, en polemisk skyggeside, som kan belyses med systemteoriens hjælp. Dette konfliktperspektiv markerer, at der altid er risiko forbundet med at kommunikere om moral, og at det i lyset heraf kan være

værd at reflektere over, om der findes alternativer – funktionelle ækvivalenter – til moral(isering)⁴⁹. Dette ikke mindst i forbindelse med virksomhedskommunikation (og da ikke mindst, hvis man anskuer problematikken fra et virksomhedsperspektiv og medregner massemedierne som risikofaktor).

I de følgende afsnit redegøres der nærmere for, hvordan systemteorien står i forhold til de positioner og perspektiver, man finder inden for virksomhedsetikken. Som et første skridt i udfoldelsen af argumentationen og tilnærmelsen til virksomhedsetikkens genstandsfelt ses der på Luhmanns eget syn på virksomhedsetik.

4.5. Luhmann om virksomhedsetik

Det skal understreges, at Luhmann ikke er ekspert, når emnet er virksomhedsetik. Den eneste tekst, man finder, hvor han direkte beskæftiger sig med emnet (Luhmann 1993f), kan nok bedst betegnes som et polemisk kuriosum, om end den indeholder nogle væsentlige pointer. Luhmann lægger ikke skjul på sin skepsis over for det emne, han her beskæftiger sig med. Han indleder med at konstatere, at det ikke er lykkedes ham at finde ud af, hvad det egentlig er, han skal tale om. Sagen har et navn: virksomhedsetik (Wirtschaftsethik), og en hemmelighed: sine regler. Men han har en formodning om, at virksomhedsetik hører til den slags tilsynkomster, der som statsfornuften eller det engelske køkken (!) optræder i hemmelighedens form, fordi de må hemmeligholde, at de slet ikke eksisterer (Luhmann 1993f:134). Her kan indvendes, at det centrale spørgsmål set fra et systemteoretisk perspektiv ret beset ikke er, om der findes en virksomhedsetik (i form af bestemte regler), men hvordan der bliver kommunikeret om virksomhedsetik. Luhmann er selv inde på, at det i et anden-ordens perspektiv kommer til at handle om at iagttage og beskrive kommunikation, der implicit forudsætter eller eksplicit betoner, at der findes en virksomhedsetik, som man bør rette sig efter (ibid.). Også i denne formulering opererer Luhmann med en forestilling om virksomhedsetik som en form for essens eller kerne. En forestilling, der synes at hente inspiration fra Durkheim⁵⁰, men som virker unødvendig og problematisk i en systemteoretisk sammenhæng.

---

⁴⁹ Luhmann nævner selv en nærliggende substitut: *værdier*. Han finder, at værdiers sprog vinder i konkurrencen om brugbare moralske programmer. Værdier er indiskutable. De har ikke behov for eksplicit kommunikation, men kan tages for givet – og denne taget-for-givethed kan i sig selv tages for givet. Værdier er ”silent persuaders” men beslutter intet, fordi beslutninger om værdier kun er nødvendige i tilfælde af værdi-konflikt. Værdier er attraktive som kriterier eller programmer for moralsk kommunikation, fordi de lader til at udfylde, men ikke udfylder den funktion at fordele værdierne godt eller ondt til konkrete handlinger. Værdier er stabile, fordi de er ambivalente (Luhmann 1996c:31-32). Ved at formulere og henvise til egne værdier, signalerer man en præference for bestemte standpunkter eller handlinger (til forskel fra andre). Men man signalerer ikke direkte misagtelse over for dem, der måtte have andre, eventuelt modstridende værdier. Fordelen ved værdiers sprog er, at det kan signalere en forskel mellem godt og ondt og dermed en stillingtagen uden – som etikkens sprog – at anspore til konflikt og polemik.

⁵⁰ Luhmann virker i den nævnte tekst (1993f) gennemgående inspireret af Durkheims analyser af det økonomiske liv (Durkheim 1984, 1992). Durkheim finder, at økonomien er et område af den sociale arbejdsdeling, som ligger uden for moralske handlingsreglers autoritet (Durkheim 1984:xxxv). Man finder ingen

Luhmann skriver videre om virksomhedsetikkens hemmelighedsfuldhed, at den kan omgås ved en simpel operation. Man kan argumentere for, at hvis den ikke findes, så burde den i hvert fald findes, og så angive gode grunde herfor. Det er dog ikke en strategi, som Luhmann har den store sympati for. Som han tørt konstaterer, virker dette, for en sociologi, der er interesseret i kendsgerningerne, mest af alt som en særlig form for sygdom – kaldet ”appetitis”. Det er en sygdom, som holder betegnelsen ”etik” for sundhed, som i princippet er harmløs, på ingen måde er livsfarlig, men som for den, der er blevet ramt, dog til tider kan være ganske smertefuld. Det kan man se på de nervøse ansigtstrækninger og den heftighed og insisteren med hvilken, de syge agerer og søger at stikke til andre (ibid.:134). Luhmanns meget anstrengte forhold til moralister og til enhver form for moraliseren (et gennemgående tema i hans teoretiske værk) skinner her klart igennem. Men det virker ensporet – og moraliserende – under ét at afskrive virksomhedsetikkens fortalere som en flok feberhede og emsige moralister. Selv om man kaster et problematiserende blik på virksomhedsetikken, kan man udmærket være åben for, at den kan bidrage med noget positivt. Ikke mindst gennem at medvirke til at skabe øget bevidsthed og synlighed omkring etiske, miljømæssige, sociale aspekter af virksomheders aktiviteter og virke i samfundet. Som Dierkes & Zimmerman skriver om den fornyede interesse for virksomhedsetik, og den måde hvorpå denne interesse kommer til udtryk i konferencer, publikationer, udtalelser fra virksomhedsledere, rubrikker i massemedierne, m.m.:

”many of these activities are sheer retorics or symbolic actions only remotely related to real-life behavior in business. On the positive side, though, the very fact that ethics are ”en vogue” has heightened the awareness of the necessity of ethical corporate behavior and its limitations in a market economy” (Dierkes & Zimmerman 1994:533-34).

Men det er ikke Luhmanns pointe. Han spørger i stedet, om etik er den rigtige adresse i denne sammenhæng. Man kan, når det drejer sig om en form for ekstern reference, i stedet genindføre det traditionsrige begreb ”den politiske økonomi”. Eller endnu bedre: man kan tænke på, at økonomien opererer som et funktions-system i samfundet og har netop dette forhold at takke for sin autonomi, operative

---

mere præcist formuleret professionel etik inden for den økonomiske handlingssfære. Som følge heraf er økonomien præget af juridisk og moralsk anomi – af gentagne konflikter og almindelig uorden (ibid.:xxxii). Durkheim taler ligefrem om ”moralisk anarki” (Durkheim 1992:15). For Durkheim ligger ’løsningen’ på problemet i en regelbaseret selvregulering af økonomien. Der må en professionel etik til og præcist formulerede regler, der kan virke tæt på dagligdagens problemer (ibid.:12-13). Det er en form for moraliserende ’løsning’, der er i tråd med Durkheims regelbundne moral- og samfundsopfattelse, men som virker mindre indlysende i en systemteoretisk sammenhæng, da Luhmann ikke (som Durkheim) betragter moral som sanktionerede regler, og som udgangspunkt ikke har til hensigt at moralisere og sætte regler.

lukkethed, egendynamik (Luhmann 1993f:145). Luhmanns pointe er, at problemet med økonomiens eksterne reference – eller tilpasning til det omgivende samfunds forventninger – udmærket kan tematiseres uden at blive gjort til et spørgsmål om etik. Luhmann finder håbet om en regulativ etik lidet meningsfyldt og sætter i stedet sin lid til ”en stærkere reflektiv form for kommunikation” (Luhmann 1997a:176). Dette eksemplificerer han selv, når han skriver, at man

”ikke længere uden videre [kan] forudsætte, at det økonomiske systems selv-rationalisering og selv-optimering fører til resultater, som er adækvate for hele samfundet. Det økonomiske system – og det er ikke blot arbejdsgiverne, men f.eks. også forbrugerne – må lære at reflektere sig selv som omverden for del-systemer i samfundet og videre at tage sine virkninger for hele den sociale omverden i betragtning. Heraf følger behovet for kriterier til at bedømme rent økonomiske kriterier” (Luhmann i Thyssen 1995:239).

Det, Luhmann efterspørger, er en generel form for anden-ordens refleksion. En sådan refleksion behøver ikke at være pakket ind i etik. Ja, måske kan det ligefrem virke kontrafinalt at gøre en sådan refleksion til et spørgsmål om etik. Luhmanns udgangspunkt er, jf. behandlingen af risiko-problematikken i kapitel 3, at samfundet står over for reelle strukturproblemer (knyttet til risiko/fare forholdets asymmetri), som ikke kan løses ved hjælp af etikken, da den altid synes at vende sig mod individuelle forhold (Luhmann 1993d:145).

To af Luhmanns øvrige pointer skal fremhæves. Han knytter for det første virksomhedsetik an til systemteoriens beskrivelse af organisationer som beslutningssystemer (jf. afsnit 2.6.). Luhmann konstaterer, at organisationsteorien har opgivet forestillingen om den individuelle beslutningstager. Beslutning er det, som kommer ud af kommunikationsprocesser i organisationssystemer. Delbeslutning er det, som inddeler beslutningsprocessen i episoder og herigennem fremmer den. Dette foregår uomgængeligt som iagttagelse af anden-orden, hvilket dog ikke taler imod, at der til sådanne processer kan knyttes etiske værdibetragtninger, eller at man i det mindste, som med professionerne, kan markere og udgrænse uetiske forhold (Luhmann 1993f:145). Som tidligere nævnt kritiserer Thyssen (2000a) Luhmann for at knytte moral til personer og personlige forhold og udgrænse moralske betragtninger fra organisatoriske sammenhænge. Men her synes Luhmann ikke at have problemer med at knytte moral til beslutninger, om end han sætter spørgsmålstegn ved, om der findes en sådan etik, der opererer tæt på problemerne. Og hvis der gør, om der så er tale om andet og mere, end hvad man inden for sociologien tidligere har betegnet som ”græsrodde” eller ”uformel organisation” det bemærkes, at der også her spørges til en essens, hvis eksistens der så sættes spørgsmålstegn ved) (Luhmann 1993f:145). For det andet knytter Luhmann an til spørgsmålet om, på hvilket niveau virksomhedsetiske betragtninger skal anlægges.

Han mener, at refleksioner over nationale økonomiske forhold på baggrund af en såvel på finansmarkederne som på virksomhedsniveau accelererende internationalisering må omstilles til at beskæftige sig med globale økonomiske forhold og dermed verdenssamfundet. Luhmann finder, at etikkerne her har søgt at gøre det let for sig selv ved at sige, at det ikke er deres problem. De er flygtet ind i ”bør’ernes verden” (die Welt des Sollens) (jf. Luhmann 1993f:145). Hvad enten kritikken er rimelig eller ej, er den analog med Luhmanns kritik af den filosofiske etik og dens udøveres tendens til at tænke i abstrakte og dekontekstualiserede absolutter uden i tilstrækkelig grad at medreflektere det sociale – samfundet, og de rammer det sætter for en etisk praksis. Luhmann finder, at den filosofiske etik i vid udstrækning har forsømt at inddrage den videre samfundsmæssige kontekst i sine betragtninger. At den i højere grad end det er forsvarligt, har ladet sig bestemme af sine egne teksttraditioner (Luhmann 1995:219), og at den som akademisk disciplin har begrænset sin selvkritik til en diskurs omkring sine egne principper (Luhmann 1987b:94). Den filosofiske etik har primært beskæftiget sig med at begrunde moralske domme og med teoretisk at fundere den moralske praksis (Luhmann 1995:212)⁵¹. Luhmann udtrykker det sådan, at:

”Etikken har mistet forbindelsen til den samfundsmæssige virkelighed, når den koncentrerer sig om at give moralsk forsvarlige begrundelser for moralske domme. Måske er dette grunden til, at den efterspørges som interessefri instans. Men hvordan kan etikken dømme i sager i et samfund, som den ikke kender?” (ibid.:218).

Parallelt hermed kan man spørge til forbindelsen mellem den filosofisk orienterede virksomhedsetik og virksomhederne. Hvor kvalificeret er den filosofiske etik egentlig, når det kommer til at udstede domme og give handlingsanvisninger i virksomhedssammenhænge⁵². Mere om dette i det følgende afsnit.

Summa summarum: Luhmanns kritik af virksomhedsetikken er relevant, men hans analyse er ikke videre nuanceret. Det er dog ikke ensbetydende med, at systemteorien ikke kan benyttes til at kaste et nuanceret blik på virksomhedsetik som teori og praksis. Måske kan man med dette perspektiv ligefrem få øje på nogle ting, som andre teorier (herunder feltets egne) er blinde for. Under alle omstændigheder kan en redegørelse for Luhmanns kritiske betragtninger ikke gøre det ud for en perspektivering i forhold til de positioner og perspektiver, man finder inden for

---

⁵¹ Luhmann nævner Apel, Habermas og Rawls som moderne eksponenter for denne tradition (Luhmann 1995:220).

⁵² Jf. eksempelvis også Frederick & Hoffman (1995), der beskriver filosofisk virksomhedsetik som: ”no more than an intellectual game, a kind of karate of the mind for those lucky enough not to have to face the real world where real decisions are made. The ethics of philosophers bakes no bread and solves no problems” (1995:708).

virksomhedsetikken. Derfor kastes der i det følgende afsnit et nærmere blik på de akademiske ekspertbestræbelser inden for dette felt.

4.6. Virksomhedsetik i systemteoretisk belysning

Det systemteoretiske blik på virksomhedsetikken er forståelsesorienteret snarere end normativt. Det er lagt an på iagttagelse og analyse af de iagttagelsespositioner og hertil knyttede blinde pletter, man finder inden for virksomhedsetikkens felt. Det er en outsiders blik, som ikke solidariserer sig med det gode, som ikke holder sig selv og det egne projekt for moralsk godt, men reflekterer over den moralske kode som en forskel mellem godt og ondt, der signalerer agtelse/misagtelse, og spørger til, hvordan, hvornår og i hvilke sammenhænge det er hensigtsmæssigt at benytte denne kode. Med Parkers ord lægges der med en sådan tilgang op til en ”sociologisering” af virksomhedsetikken (jf. Parker 1998:285). Luhmann beskriver den systemteoretiske anden-ordens iagttagelse af moralske iagttagelser således:

”second-order observation’ means that one does not identify oneself with morally oriented observers under the sign of the idea of good, but rather poses the question, what do they see and what do they not see when they are observing within the scheme of the moral code” (Luhmann 1993g:1002).

I forlængelse af det foregående afsnit skal det pointeres, at en systemteoretisk analyse af virksomhedsetik må beskæftige sig med etiske semantikker. Analysen må bevæge sig på selvbeskrivelsens anden-ordens niveau (jf. afsnit 2.6.) og må stille hvordan- snarere end hvad-spørgsmål. Systemteoretisk betraget skal virksomhedsetik ikke forstås ontologisk, men som en form for social tilskrivning. Etik – i form af moralske værdier, normer, regler – er noget virksomheder tilskriver sig selv, eller som andre iagttagere tilskriver virksomheder. Generelt formuleret kan en systemteoretisk analyse tage sigte på at belyse, hvordan der kommunikeres om virksomhedsetik i samfundets forskellige funktionelle sfærer, og hvordan og med hvilke konsekvenser – indadtil og udadtil – virksomheder formulerer etiske politikker som led i deres selvbeskrivelse og/eller styringsbestræbelser.

Når det er sagt, skal det pointeres, at det systemteoretiske blik på virksomhedsetikken, som det udlægges i dette projekt, er et refleksivt og problematiserende blik snarere end et skeptisk blik. Spørgsmålet om, hvad virksomhedsetikken bidrager eller kan bidrage med, holdes åbent. Men at spørgsmålet overhovedet stilles på denne måde, markerer en forskel i forhold til filosofisk prægede virksomhedsetiske tilgange og normative pragmatikere, der som regel synes at tage for givet, at det virksomhedsetiske projekt er et entydigt godt projekt (hvilken form det så end måtte antage). Dermed ikke sagt, at man ikke finder mange undtagelser fra denne regel inden for litteraturen om virksomhedsetik (se eksempelvis Parker 1998). Dierkes & Zimmerman eksemplificerer en mere kritisk tilgang, når de skriver:

”the current exchange of ideas seems to have gone little beyond rhetorical assertions about the subject’s significance, and the creation of networks between interested individuals and groups in the research and business communities” (Dierkes & Zimmerman 1994:534).

Med systemteorien som udgangspunkt bliver det relevant at spørge, hvorvidt eller i hvor høj grad debatten om virksomheders etik og sociale ansvar er blevet til mere end selvbekræftende, ofte højrøstet men mere eller mindre tom snak blandt en udvalgt kreds af ’allerede frelste’ filosoffer, akademikere, virksomhedsledere og politikere, m.fl. Med udgangspunkt i en fænomenologisk tilgang bliver det relevant at spørge, som Dierkes & Zimmerman gør det:

”Are business ethics as discussed today once again reflecting a genuine interest on the part of corporations and key stakeholder groups in re-thinking business’ role and function in society or are they more the characterization of a problem than a solution?” ... ”Phenomenologically interpreted, it appears that – up to now – business ethics may be more a discursive problem; unkindly stated, it is all too often a natural topic for speeches by presidents and boards of directors as well as politicians joining forces in supposedly high-minded ideals and pious spirits and united in issuing statements that come to nothing.” ... ”the concept of business ethics has a key weakness – it comes to nothing if it has no impact on policy defining and reforming the economic and moral order” (Dierkes & Zimmerman 1994:540).

Der må spørges til, om eller hvordan virksomhedsetikken i dens forskellige udlægninger gør en forskel i forhold til virksomhedspraksis. Og dernæst må der spørges til, hvilken forskel den i givet fald gør. Er virksomhedsetik mere semantik end realitet? Mere ord end handling? Mere problem end løsning? For at sætte det på spidsen: er virksomhedsetik overhovedet af det gode? Med systemteorien som udgangspunkt må der på den ene side sættes spørgsmålstegn ved de selvforståelser og selvbeskrivelser af egen betydning, man finder inden for virksomhedsetikken. På den anden side må en sådan iagttagelse, som tidligere nævnt, være åben over for, at virksomhedsetikken kan bidrage med noget positivt.

Men hvordan iagttages der så inden for virksomhedsetikken? Man kan tale om to hovedstrømme. Der kan sondres mellem *normative* og *deskriptive* (eller empiriske) tilgange. Den normative tilgang forbindes med filosoffer og teologer, mens den deskriptive tilgang forbindes med management konsulenter og forskellige virksomhedsøkonomiske discipliner (jf. Trevino & Weaver 1994:113). Som Parker udtrykker det, med en særlig hilsen til virksomhedsetikkens normativister, har virksomhedsetikken indtil videre været præget af indflydelse fra to domæner: ”prescriptive moral philosophy (and several other organized religious movements) and the various sciences of business” (Parker 1998:283).

Helt generelt beskæftiger normative tilgange sig med, *hvad der bør være*, mens deskriptive tilgange beskæftiger sig med, *hvad der er* (Trevino & Weaver 1994:116-17). Det er 'bør' over for 'er', det ideale over for det reale, handlingsanvisende normativitet over for forståelsesorienteret beskrivelse, teoretiske begrundelser over for praktiske løsninger, intellektuel abstraktion over for økonomisk pragmatisme. I metaforiske termer står elfenbenstårnet over for jungleloven (Parker 1998:283), og en decideret integration af perspektiverne synes problematisk. En halvt-normativ, halvt-empirisk metodologi vil, jf. Donaldson (1994:157), blot føre til forvirring, dilettanteri og i længden irrelevans. Man kan ikke lægge an til normativ evaluering og empirisk forståelse med det samme sæt af integrerede aksiomer (ibid.:158). Man må vælge det ene eller det andet. Ellers ender man, med en Durkheimsk formulering fra Sørensen (1998:73), op med "halv-teoretiske halv-praktiske bastard-spekulationer".

Dermed ikke sagt, at den nævnte sondring mellem perspektiver markerer en forskel mellem 'ren' normativitet og 'ren' beskrivelse. Et konstruktivistisk perspektiv må forudsætte, at ingen iagttagelse kan etablere en direkte og værdifri forbindelse til realiteten. Der kan indlæses værdier og interessebårne blindheder i enhver iagttagelse, og der findes således ingen 'rene' og privilegerede beskrivelser af verden. Derfor skal forskellen mellem normative og deskriptive tilgange snarere beskrives som en forskel mellem eksplicit og mere implicit normativitet. Der er således en tendens til, at kategorien deskriptiv etik falder sammen med kategorien normativ etik (Willmott 1998:80). Deskriptiv virksomhedsetik bygger almindeligvis på case-studier. Der er ofte (men ikke altid) tale om udpræget positive eller udpræget negative cases, om mønstereksempler eller skrækeksempler. Ofte fokuseres der på foregangsvirksomheder og "best practices" som eksempler til efterfølgelse, eller på skandaler og på hvordan virksomheder kan undgå at blive involveret i sådanne. I begge tilfælde kan der indlæses en normativitet i studierne. Der gives indirekte, gennem studier af hvordan tingene *er*, anvisninger på, hvad virksomheder *bør* gøre (eller netop ikke bør gøre). Dette sammenfald af kategorier indebærer vel at mærke ikke en decideret integration af perspektiverne. Der er ikke tale om et sammenfald af strategier og refleksionsmåder, og derfor er det stadig meningsfuldt at opretholde en sondring mellem normative og deskriptive tilgange. Deskriptive tilgange fokuserer på praktiske og pragmatiske løsninger snarere end på teoretiske begrundelser. Vi er her tæt på en af virksomhedsetikkens (og, mere generelt, etikens) grundlæggende skismaer: at god filosofi kan være ubrugelig for praksis, og at god praksis kan være udtryk for dårlig filosofi. Filosofiske begrundelser kan have begrænset praktisk relevans, og praktiske løsninger kan savne substantielle etiske begrundelser. Faktisk synes Luhmann at tage fejl i sin vurdering af virksomhedsetikken. Det er ikke regler, men snarere substantielle begrundelser, der kan siges at være mangel på.

Med et sociologisk perspektiv kan der lægges afstand til virksomhedsetikkens handlingsanvisende normativitet. Et systemteoretisk perspektiv kan ikke tage del i den normative virksomhedsetiks begrundelsesbestræbelser. Det falder ned på den deskriptive side af sontringen normativ/deskriptiv, men uden at forfalde til at fortælle opbyggelige, moraliserende fortællinger. Udgangspunktet er en reflektiv teori om anden-ordens iagttagelse. Og Luhmanns blik for moralkodens paradokser forpligter analytisk. Når blikket rettes mod etiske investeringer lægges der vægt på at reflektere debattens semantiske og moralske ambivalens. Et systemteoretisk projekt kan ikke stille sig på det godes side. Eller rettere: et systemteoretisk projekt kan ikke forudsætte, at der er en (privilegeret) god side, man kan stille sig på. Det skal understreges, at projektet ikke af den grund påkalder sig værdifrihed. Hvis man skal indlæse en normativitet i projektet, er den knyttet til et ideal om at beskrive det behandlede fænomens sociale fremtræden så sagligt, præcist og usentimentalt som muligt – uden at moralisere eller prædike. Implicit argumenteres der hermed også for, at det er en meningsfuld og konstruktiv måde at beskæftige sig med emnet på. Omvendt argumenteres der ikke for, at det er den eneste meningsfulde og konstruktive måde at beskæftige sig med emnet på.

I forlængelse af behandlingen af virksomhedsetikkens positioner og perspektiver skal der kastes et nærmere blik på 'etikens arbejdsbetingelser' inden for investeringsområdet. Der skal foretages en yderligere tilnærmelse til investeringsområdet ved at se på finansiell teori, og de rammer den sætter for investeringspraksis.

4.7. Om finansiell teori og etik

Det søges med den foreliggende afhandling at yde et sociologisk bidrag til forståelsen af debatten om de danske pensionsinvesteringer. Det søges ikke at yde et bidrag, som er anvendeligt inden for rammerne af finansiell teori. Det betyder samtidigt ikke, at finansiell teori er irrelevant for forståelsen af det emne, der behandles; for den finansielle teoris generelle antagelser og specifikke doktriner er med til at forme opfattelser af, hvilke metoder og fremgangsmåder, der er de mest hensigtsmæssige inden for rammerne af den finansielle praksis (Boatright 1999:7). Det er derfor relevant at se nærmere på forholdet mellem finansiell teori og praksis – i lyset af spørgsmålet om etik. Det skal understreges, at der er tale om en hurtig, virksomhedsetisk betonet sontring af den finansielle teori og de analytiske præmisser, den opererer med. Der er ikke tale om en mere dybdegående behandling, der for alvor kan yde teoriens nuancer og kompleksitet retfærdighed.

I et virksomhedsetisk perspektiv er det interessante ved investeringsområdet, at det (jf. Dobson 1997) kan betragtes som en sidste bastion for ideen om en værdifri virksomhedsdisciplin:

”with ethics having permeated the disciplines of accounting, marketing, and management – finance survives as the last bastion of a value-free business discipline. Finance has traditionally been regarded as value-free because it was seen as dealing with the purely technical aspects of business enterprise: such issues as the optimal mix of debt and equity financing, dividend policy, and the evaluation of alternative investment projects, and more recently the valuation of options, futures, swaps and other derivative securities. Such questions are essentially technical in nature and would appear to render little scope for ethical evaluation” (Dobson 1997:xvii).

Ifølge Boatright insisterer de fleste finansteoretikere på, at finansiel teori er en objektiv videnskab, der udelukkende afhænger af observerbare facts og intet forudsætter om moralske værdier. I dens selvforståelse er finansiel teori en fuldstændig værdifri, positivistisk videnskab, der kun indeholder udsagn, som kan verificeres af empiriske beviser (Boatright 1999:7). Det forudsættes almindeligvis, at teoriens videnskabelige bidrag er rent teknisk:

”Finance is presented in textbooks as a body of purely technical knowledge about financial matters, such as the expected rate of return on a risky investment, and its aim is to guide decision making about the allocation of resources in a market system in which the price of assets includes an element of risk. It matters little in finance whether an investment decision is made by an individual or a large corporation; the goal for both is to make optimal, wealth-maximizing decisions.” ... ”In whose interest should the corporation be run? To this question, finance offers a simple, univocal answer. The objective of the firm is to maximize shareholder wealth. The shareholders’ interests are primary” (ibid.:169).

Som Boatright skriver, er det sjældent, at der i tekstbøger argumenteres for denne antagelse om, at økonomiske agenter handler som nytte-maksimerende opportunist. Det er en antagelse, der lader til at fungere som et af geometriens aksiomer – som en indlysende sandhed, der ikke kræver yderligere begrundelser (ibid.:169). Det er en antagelse, der kan siges at udgøre den finansielle teoris grundpille eller konstitutive blinde plet. Når det kommer til spørgsmålet om, hvad der motiverer individets adfærd, er den finansielle teoris konceptuelle rigiditet absolut (Dobson 1997:xv). Rigiditeten muliggør en høj grad af matematisk præcision, og ifølge Dobson er det netop søgen efter matematisk præcision, der har ført til, at rationel adfærd defineres i så spektakulært snævre termer inden for finansiel teori. Enhver form for værdibaseret normativ overvejelse omkring menneskelig adfærd ligger uden for den finansielle teoris konceptuelle rammer. Og hvis den finansielle teoris rammer blev udvidet med henblik på at indbefatte sådanne spørgsmål, ville den matematiske præcision og teoriens prædiktionssevne gå tabt (jf. Dobson 1997:xvi).

Ifølge denne udlægning er finansiel teori begrænset til at besvare tekniske spørgsmål om, hvad der vil ske, hvis bestemte beslutninger træffes. Beslutningstagere kan så finde vejledning i denne viden, når de skal vælge de mest effektive midler til at opnå et givent mål. Men spørgsmålet om valg af mål er ikke til diskussion inden for finansiel teori. Teorien beskæftiger sig kun med midler (jf. Boatright 1999:6-7) – målene er givet på forhånd: for investorer handler det om profitmaksimering, og for virksomheder handler det om at maksimere afkastet til aktionærerne. Ifølge Boatright er rådet fra finanseksperter da også, at man, hvis man bekymrer sig om miljøet, borgerrettigheder eller offentlig velfærd, kan yde bidrag til værdige sager eller involvere sig i politisk aktivitet, men at man skal lade være med at blande penge og moral sammen (Boatright 1999:107-8).

Det hævdes ikke, at den finansielle teoris snævre konceptualisering af rationel adfærd er et retvisende udtryk for den investeringsmæssige praksis. Som Dobson (1997) skriver, er menneskelig adfærd – også i finansielle kontekster – langt mere kompleks og multifacetteret, end finansiel teori almindeligvis antager. Den finansielle teoris adfærdsmæssige antagelser kan angribes på to fronter. Deskriptivt kan der sættes spørgsmålstegn ved den empiriske validitet af den simple antagelse om individers nytte-maksimerende adfærd. Og så kan der argumenteres for, at den økonomiske rationalitets deskriptive præcision ikke kan adskilles fra dens normative ønskværdighed. Agenteres adfærd påvirkes af rollemodeller for eller antagelser om, hvordan andre agenter handler. 'Er' indebærer uundgåeligt 'bør' (Dobson 1997:xvii)⁵³. Et forhold der kan beskrives som en form for selvopfyldende profeti. Eksempelvis er den finansielle teoris grundsætning, om at virksomhedens målsætning er at maksimere afkastet til aktionærerne, i høj grad et normativt – og moraliserende – udsagn om, hvad virksomheder bør gøre (jf. Boatright 1999:7).

Pointen er med andre ord ikke, at finansiel teori er et retvisende udtryk for, hvordan pensionsinstitutioner og andre investorer ræsonnerer og agerer som investorer, men derimod, at finansiel teori ud fra sin meget snævre rationalitetsopfattelse virker handlingsanvisende og holdningspåvirkende og er med til at understøtte forestillinger om investeringer som en rent teknisk-instrumentel økonomisk disciplin, som er – og som bør være – blind for andre værdier end dem, der kan udtrykkes i hårde finansielle indikatorers sprog. Et aspekt, som må medtænkes, når man beskæftiger sig med investeringer og etik. Der er som udgangspunkt tale om en særligt hårdfør og uimodtagelig – på det nærmeste selvimmunerende – økonomisk disciplin.

---

⁵³ Som Dobson også skriver, kan den finansielle teori siges at operere med en egen implicit moralfilosofi, og det får betydning for, hvordan spørgsmålet om etik må stilles: "To the extent that it must be premised on some conception of what motivates and constrains human behavior, finance always considers ethics, albeit inadvertently to date. Finance has its own implicit moral philosophy. The meaningful question, therefore, is not *Should* finance consider ethics? but rather, *What type of ethic should* finance consider?" (Dobson 1997:xviii-xix).

4.8. Afrunding – en moralsociologisk strategi

I dette kapitel er grunden lagt for projektets syn på de moralske aspekter af debatten om de danske pensionsinvesteringer. Der er redegjort for muligheder og begrænsninger i den systemteoretiske iagttagelse af etik og moral. Der er set på moralens decentrering i det funktionelt differentierede samfund og på konflikt-potentialet i moralsk kommunikation. Luhmanns syn på virksomhedsetik er sat i forhold til de teorier og perspektiver, man finder inden for litteraturen om emnet, og endelig er der i lyset af spørgsmålet om etik kastet et blik på forholdet mellem finansiell teori og praksis.

Den afgørende metodiske pointe er, at en systemteoretisk iagttagelse må forholde sig til etik-debatten, og den moralske kommunikation, som den giver anledning til, på et anden-ordens niveau. Analysen bliver lagt an på at belyse og reflektere over det semantiske spil, der udgør debatten om etiske investeringer. Det søges ikke at begrunde moralske vurderinger. Systemteorien tilbyder en generelt formuleret analytik, på baggrund af hvilken det bliver muligt at lade etik-debatten træde frem i al dens semantiske og moralske ambivalens.

En anden væsentlig pointe er, at en systemteoretisk iagttagelse af moral ikke – som den filosofiske etik – kan skubbe moralkodens paradokser i baggrunden, men må reflektere over begge kodens sider og dermed over både positive og negative aspekter ved moralsk kommunikation. Et andet spørgsmål er, om Luhmann, med sin ofte meget klart formulerede skepsis, selv lever op til dette. Se eksempelvis følgende kritiske kommentar vedrørende anvendelsen af etiske semantikker:

”Ethics’ is a la mode together with other elusive terms such as ‘culture’. Even sociological associations prescribe ethics to themselves. This is, to use a strong term, ridiculous. There is no clear concept of ethics and it is not even clear whether adapting behaviour to prescribed ethical rules would be ethical (or perhaps unethical?) behaviour.” ... ”The present use of ‘ethics’ is nothing but fashion. And fashion has its own way of reflexive universality: it can and it will become fashionable to think of ethics as a fashion of the recent past” (Luhmann 1996c:33).

Luhmann fokuserer gennemgående på den moralske kommunikations skyggeside – han råder etikken til at opregne de farer og risici, der er forbundet med moralsk kommunikation (Kneer & Nassehi 1997:191), og finder, som allerede nævnt, at det måske er etikkens mest påtrængende opgave at advare mod moralen. Som Kneer & Nassehi påpeger, kan man sætte spørgsmålstejn ved, om dette forslag lever op til de fordringer, der følger af det forskelsteoretiske grundlag, det bygger på. En sådan ansats må netop ”reflektere over både negative og positive følger af moralsk kommunikation og ikke indskrænke sig til den ene side” (Kneer & Nassehi 1997:191). Et eksempel på ensidig refleksion synes man eksempelvis at finde hos

Jönhill, som konkluderer, at moralske udsagn ikke kan lede til konstruktive dialoger, hvis de tildeles en central rolle. Dette eftersom moralske udsagn ikke primært fokuserer på sagsforhold, men på personer, og eftersom moralen ikke kan fungere som symbolsk generaliseret kommunikationsmedie. I stedet fører moralisering let til en blokering af al kommunikation (Jönhill 1997:408). Jönhill afviser på et teoretisk grundlag, at moralsk kommunikation kan virke konstruktivt. Men man kan også vælge at angribe spørgsmålet mere åbent, med det udgangspunkt at det må vise sig, hvad der er tilfældet. Systemteoriens opgave må være at se på, hvordan det går til, at bestemte temaer i samfundets kommunikation moraliseres, hvilke konsekvenser moraliseringen har for problemhåndteringen, samt om man eventuelt kan forestille sig alternativer – funktionelle ækvivalenter – til moralisering. Systemteorien må være åben over for både negative og positive aspekter ved moralsk kommunikation og ikke på forhånd låse sig fast ved at afvise den ene mulighed. I systemteorien finder man redskaber til at foretage problemorienterede og kritiske analyser af problemstillingen. Man finder ikke belæg for at komme med endelige, normativt anlagte svar. Som Kneer & Nassehi (1997:191) påpeger, er det ikke utænkeligt, at systemteorien kan anbefale en kontrolleret brug af moral. I sidste ende er udsagnet: ”ingen bør moralisere” i sig selv et moralsk udsagn. En radikal skepsis over for moralen vil med andre ord være lige så paradoksalt anlagt, som de forestillinger, et sådant synspunkt måtte søge at kritisere eller negere. Der er brug for flere nuancer. Det kan være legitimt at moralisere. En systemteoretisk analyse må blot bestræbe sig på noget andet. Også når det drejer sig om virksomhedsetik eller investeringsetik.

5.

Det offentlige blik

5.0. Afsæt

I dette kapitel udfoldes projektets forståelse af offentlighed, offentlig mening og massemedier. Målet er at konstruere et teoretisk blik for, hvordan grænsen mellem det offentlige (i betydningen almene) og det private tematiseres og problematiseres i debatten om pensionsinvesteringerne. Der ses med andre ord på præmisserne for at iagttage debatten om pensionsinvesteringerne som et udtryk for 'offentlig-gørelse' – som et udtryk for at pensionsinvesteringerne bliver iscenesat som et offentligt eller alment anliggende.

Ser man på den offentlige debat om pensionsinvesteringerne, kan man få det indtryk, at det er et emne, som interesserer mange mennesker. Det virker som om, folk i al almindelighed lægger stor vægt på, at der ikke kun tænkes i afkast, men også indgår overvejelser omkring etiske, miljømæssige og sociale spørgsmål, når deres pensionspenge investeres. Bemærkelsesværdigt er det så, at når man spørger de forskellige pensionsinstitutioner, hvor mange henvendelser de har fået fra deres kunder/medlemmer vedrørende dette spørgsmål, er det generelle svar: forsvindende få. En af projektets informanter taler i denne forbindelse om "forskellen mellem journalistisk interesse og offentlig interesse" – underforstået, at der her er tale om det første snarere end det sidste. Selv da debatten var på sit højeste, modtog hovedkombattanter som PFA Pension og Kommunernes Pensionsforsikring ikke flere henvendelser fra opsparende/kunder end, at de omtrent kunne tælles på én hånd. Heraf kan man ikke nødvendigvis udlede, at folk ikke finder emnet vigtigt og interessant, men man kan udlede, at det er de færreste, som har fundet det vigtigt nok til at gøre en aktiv indsats for at søge at påvirke udviklingen på området. På den ene side har debatten om pensionsinvesteringer og etik ikke foreløbig manifesteret sig i nævneværdig social mobilisering. Det synes at være en debat, der ikke i synderlig grad er folkeligt forankret – hvilket måske ikke er så overraskende, med tanke på at arbejdsmarkedspensioner generelt må betragtes som et lavinteresseområde. På den anden side inddrager debatten om pensionsinvesteringerne offentlighedsbetragtninger og knytter spørgsmål om etik og social ansvarlighed sammen med forestillinger om den offentlige mening. Den offentlige mening kommer imidlertid og eksplicit til at virke som et normativt ideal og en væsentlig legitimerende faktor i debatten. Det giver anledning til at spørge til, hvordan offentligheden konstrueres

og virker som iagttagelsesform i denne debat og til at reflektere over forholdet mellem kommunikation om offentlig mening og folkelig handling/social mobilisering.

Da offentlig mening er et diffust og flertydigt begreb, skal der indledningsvis foretages en første afgrænsning af, hvordan begrebet anvendes i det følgende. Offentlig mening henviser ikke blot til meninger, der er gjort offentlige. Politikeres, virksomhedslederes, lederskribenters, fagforeningsformænds og andre meningsdanneres udtalelser og skrivelser er ikke udtryk for offentlig mening, blot fordi de fremføres offentligt. Offentlig mening skal forstås som en særlig måde at italesætte offentligheden på. Offentlig mening kan man tale om i forbindelse med *iagttagelser, der forudsætter, at et ikke nærmere bestemt publikums meninger om et givent tema (emne eller spørgsmål) bestemmes, og hvor denne bestemmelse så lægges til grund for efterfølgende kommunikation* (jf. Luhmann 2000e:286). Offentlig mening henviser til anvendelser af offentligheden som argument.

Nogle aspekter af denne definition skal pointeres: 1) offentlig mening skal forstås som *en form for iagttagelse*, og som alle andre former for iagttagelse er det en form for konstruktion. Offentlig mening er en iagttagers konstruktion – ikke noget der bare er derude i samfundet, og som så naturligt findes afspejlet i, hvad der på et givent tidspunkt fremstilles som offentlig mening; 2) kommunikation om offentlig mening *forudsætter* kun, at et publikums (en offentligheds) meninger om et givent tema bestemmes. Der er ikke tale om en i en ontologisk forstand 'reel' bestemmelse; 3) den offentlige menings empiriske reference er ikke "offentlig mening" (eller "offentlighed") som begreb, betegnelse, semantik. Et ikke nærmere bestemt publikum kan have mange navne, og det afgørende er ikke, hvilket navn der benyttes. Også når der tales om befolkningens eller folkets vilje, om offentlig opinion eller interesse, om politiske forbrugere, etc., er der tale om offentlig mening; 4) det systemteoretiske begreb om offentlig mening er en optik for iagttagelse af en bestemt form for kommunikation. Det er ikke knyttet til en normativ argumentation, men lagt an på empirisk iagttagelse (mere om det senere).

Forestillinger om offentligheden tillægges en særlig betydning inden for rammerne af en moderne demokratisk tradition. Med Luhmanns ord tilbyder den offentlige mening noget, man kan tilslutte sig, således at man kan undgå kritik. Den spiller dermed den samme rolle som traditionen i tidligere samfund (Luhmann 1990a:215). Med inspiration fra Bourdieu kan den samme pointe udtrykkes med større prægnans. Tidligere kunne udsagnet "Gud er med os" legitimere magthaveres magtudøvelse (beslutningstageres beslutninger). Det kan det ikke længere. Koden er, kan man sige, ikke gangbar – det gælder såvel for politikere som for virksomhedsledere. Spørgsmålet er så, om et andet udsagn kan tage dets plads. Det er allerede antydnet (i kapitel 4), at det ikke går at sige: "etikken er med os". Det vil som regel blot give anledning til flere kritiske spørgsmål. Bourdieu mener, at

udsagnet ”den offentlige mening er med os” i dag kan tilskrives den værdi, som udsagnet ”Gud er med os” tidligere har haft (jf. Bourdieu 1997a:227)⁵⁴. Som Rousseau udtrykker det: ”Opinion, Queen of the World, is not subject to the power of kings; they are themselves its first slaves” (citeret i Mills 1959:298).

Den offentlige mening er med andre ord en meget væsentlig legitimeringsfaktor i moderne demokratiske samfund. Den virker som en form for generaliseret ”yderste reference” (jf. Thyssen 1995:236), der henviser til almene samfundsmæssige forventninger og interesser. Det kan handle om alle (medlemmer af en bestemt social gruppering), men om ingen bestemt – om alles og ingens interesser på samme tid. Offentlig mening henviser som nævnt altid til et ikke nærmere bestemt publikum. Som Thyssen er inde på, reducerer offentlighedsbetragtninger befolkningen til en kilde til uro og irritation, der kan iagttages i den offentlige debat, i meningsmålinger og i salgskurver. Det afgørende er ikke om befolkningen i en eller anden forstand har ret eller uret (eller overhovedet har en mening om en given sag), men om den har effekt. Om ”hensyn til befolkningen” kan være trumf (jf. Thyssen 1995:236)⁵⁵.

Denne yderste reference skal altid forstås som en konstruktion. Og i det øjeblik den betragtes som sådan, kan der spørges til, hvordan sammenhængen er mellem det, der bliver fremstillet som offentlig mening, og hvad der rent faktisk rører sig i befolkningen. Det systemteoretiske pointe er, at man ud fra det første ikke nødvendigvis kan sige ret meget om det sidste (systemteorien vil så i øvrigt kun sige noget om det første), men også at der er tale om et meget komplekst samspil, da fremstillinger af offentlig mening ikke står udenfor, men indgår som en holdningspåvirkende del af den offentlige meningsdannelse. Fremstillinger af offentlig mening er i sig selv en del af, hvad der rører sig i samfundet, i den offentlige

---

⁵⁴ Bourdieu henviser her til offentlig mening i en bestemt fremstillingsform – som produkt af meningsmålinger/surveys (ibid.).

⁵⁵ Allerede hos Søren Kierkegaard (i teksten ”En literair anmeldelse” fra 1846) finder man kritiske refleksioner over særligt pressens fremstilling af befolkningen/offentligheden som et ubestemt, abstrakt ”publikum”, der kan tages til indtægt for snart sagt hvad som helst. I Kierkegaards beskrivelse af publikum finder man klare pendanter til den konstruktivistiske anden-ordens forståelse af offentlig mening, som præsenteres i dette kapitel. Kierkegaard beskriver publikum som et ”Phantom”, som en ”aand, en uhyre abstraktion, et altomfattende Noget, som er Intet, et Luftsyn” (Kierkegaard 1962:85). Kierkegaard taler om ”dette Abstraktum Publikum, der bestaar af uvirkelige Enkelte, som aldrig forenes eller kunne forenes i nogen Situationens eller Organisationens Samtidighed, og som dog fastholdes som et Hele.” ... ”Publikum er Alt og Intet, er den farligste af alle Magter og den meest intetsigende; man kan tale til en heel Nation i Publikums Navn, og dog er Publikum mindre end et eneste nok så ringe virkeligt Menneske. Bestemmelsen Publikum er det Reflexionens Blendværk, der gøglende har gjort Individerne indbildske fordi Enhver kan anmasse sig dette Uhyre, i Sammenligning med hvilket Virkelighedens Concretioner synes fattige” (ibid.:83,85). Med Kierkegaards ord er publikum ”ikke et Folk, ikke en Generation, ikke en Samtid, ikke en Menighed, ikke et Selskab, ikke disse bestemte Mennesker” (ibid.:85). Publikum er ”noget Uhyre noget, det abstrakte Øde og Tomme, som er Alle og Ingen” (ibid.). Enhver kan derfor anmasse sig at have et publikum – enhver har ”Ret til at sætte disse mange, mange nuller *foran* sit Eetall” (ibid.), som Kierkegaard polemisk skriver.

kommunikation. Det muliggør i princippet, at fremstillinger af offentlig mening kan spejle sig i og reproducere sig selv ud fra andre fremstillinger af offentlig mening i et selvreferentielt, autologisk loop. Luhmann sætter denne selvreferentielle pointe på spidsen, når han beskriver den offentlige mening som: ”politikens egen autistiske verden” (Luhmann 2000e:290). Det kan i den konkrete sammenhæng omskrives til: ”den politiske meningsdannelse egen autistiske verden”.

Systemteorien stiller et begrebsligt instrumentarium til rådighed, med hvilket den offentlige menings manifesterede og latente politiske funktioner kan iagttages og beskrives (Ruhmann 1994:51). Med en systemteoretisk analytik kan der brydes med common sense prægede forståelser af begrebet og lægges afstand til det sprog, som eksempelvis resultater og tolkninger af meningsmålinger taler om offentlig mening i. Det er dette instrumentarium samt supplerende perspektiver, der udfoldes i dette kapitel, og det sker i flere tempi. Først diskuteres offentlig mening generelt i forhold til kommunikationen i den politiske og i den økonomiske sfære (afsnit 5.1.). Offentlig mening er primært blevet belyst i forhold til (parlaments)politik, men i dette projekt knyttes begrebet først og fremmest til økonomiske organisationers virke i samfundet. Ved økonomiske organisationer skal i det følgende først og fremmest forstås institutionelle investorer og private virksomheder. Den politiske forbruger inddrages i denne del af diskussionen som det mest markante udtryk for offentlighedsbetragtningers aktualisering i forbindelse med økonomiske spørgsmål. Efter denne diskussion kastes der et sideblik på Habermas’ forståelse af offentlig mening (afsnit 5.2.). Dette for at få pointeret den demokratiske normativitet, der er knyttet til anvendelsen af offentlighedsbetragtninger i et demokratisk samfund. Herefter tages der fat på den mere formalistiske udfoldelse af Luhmanns perspektiv. Første skridt består i at redegøre for og diskutere den systemteoretiske sondring mellem offentlighed og offentlig mening (afsnit 5.3.). Udfoldelsen af denne del af argumentationen går omkring en diskussion af Brent Spar sagen. Dernæst redegøres der mere uddybende for Luhmanns begreb om offentlig mening (afsnit 5.4.). Herefter følger en redegørelse for massemedierne som funktionssystem og formgiver af offentlig mening (afsnit 5.5.). Med fokuseringen på offentlighed og offentlig mening træder massemedierne i karakter som en aktiv variabel i debatten. Der redegøres uddybende for massemediernes funktionsmåde, således at denne særlige logik kan medreflekteres i analysen. Derefter kastes der et kritisk blik på den dominerende form, som offentlig mening fremstilles i: meningsmålinger (afsnit 5.6.). Der ses her særligt på, hvordan meningsmålinger virker i den offentlige meningsdannelse. Endelig rundes kapitlet af med nogle sammenfattende analysestrategiske overvejelser (afsnit 5.7.).

5.1. Offentlig mening i den politiske og i den økonomiske sfære

Det søges med dette projekt at indskrive begrebet offentlig mening i en virksomhedsøkonomisk sammenhæng. Det er et begreb, der ellers primært er knyttet til politologiske og mediesociologiske forskningstraditioner (se eksempelvis Lippmann 1965, Berelson & Janowitz 1966, Habermas 1971, Margolis & Mauser 1989). Det benyttes som regel til at beskrive forholdet mellem den politiske dagsorden og borgernes interesser – til at beskrive mekanismer i forholdet mellem dem, der styrer, og de, der styres, ikke mindst i forbindelse med valg handlinger og opinionsmålinger. Og så benyttes begrebet til at belyse og problematisere massemediernes funktion, jf. eksempelvis sondringen mellem en kritisk og en manipulativ og demonstrativ publicitet⁵⁶ hos Habermas (1971). Offentlig mening er primært blevet defineret og belyst i forhold til *Politik med stort P* – politiske beslutninger truffet i det politiske (i betydningen parlamentariske) system. Udgangspunktet for dette projekts inddragelse af problematikken er, at debatten om de danske pensionsinvesteringer viser, hvordan offentlighedsbetragtninger også knyttes til beslutninger, som træffes uden for det politiske system, men som – af beslutningstageren selv, af politikere, af kommentatorer i massemediernes, etc. – tilskrives politisk betydning. Der argumenteres med andre ord for, at debatten viser – og er en illustrativ case til belysning af – hvordan offentlighedsbetragtninger knyttes til *politik med lille p*.

I dag er det faktisk vanskeligt at forestille sig, hvordan offentlig debat om virksomheders etik og sociale ansvar, den investeringsmæssige placering af pensionsmidlerne og lignende temaer kunne forløbe uden henvisning til offentlig mening i en eller anden form. Den offentlige mening byder sig til som et holdpunkt, som politikere og virksomhedsledere kan legitimere deres handlinger i forhold til, og som kommentatorer kan anvende til at give argumenter vægt; for når man taler om offentlig mening, refererer man jo tilsyneladende til, hvad borgerne føler, mener, tænker, vil have – som vælgere, forbrugere eller pensionsopsparere. Men også kun tilsyneladende. Når de underkastes en nærmere granskning, viser henvisninger til offentlig mening sig at være mindre faste i konturerne, end de måske umiddelbart giver indtryk af. Mange sådanne henvisninger synes at tage den offentlige mening for givet ved at behandle den som en ting, der er derude. Følger man Luhmann, er dette dog en fiktion (Luhmann 2000e:287). Der findes kun iagttagelser, der sætter sådanne forestillinger igennem.

---

⁵⁶ Habermas benytter dette begreb, som det er formuleret af Kant. For Kant er publicitet et princip, der skal garantere politikens overensstemmelse med moralen. Publicitet henviser til oplysning gennem offentlighed. Politiske handlinger – handlinger, som er orienteret mod andres rettigheder – er, ifølge Kant, kun i overensstemmelse med ret og moral i det omfang, de maksimer, som de bygger på, tåler og har behov for publicitet. Over for offentligheden må alle politiske handlinger lade sig føre tilbage til deres grundlag i lovene, som på sin side må være legitimeret som almene og fornuftige i forhold til den offentlige mening (Habermas 1971:98,101). Publicitet bliver princip for denne proces. Det bemærkes, igen jf. Habermas, at Kant ikke opererer med et decideret begreb om offentlig mening. Se også afsnit 5.2..

Som antydnet, er offentlighedsbetragtninger og politisering af det økonomiske to sider af samme sag. Dette fordi offentlighedsbetragtninger indebærer, at erhvervslivet og virksomhederne i en vis forstand underlægges de samme spille-regler, som gælder for beslutninger, der træffes inden for det politiske system. Det skal i den forbindelse pointeres, at debatten om pensionsinvesteringerne næppe kan betegnes som en gennemsnitlig eller almindelig case til belysning af, hvordan offentlighedsbetragtninger spiller ind i forhold til erhvervslivet. En række forhold omkring pensionsinstitutionerne gør, at de kan siges at være særligt udsatte for offentlighedens blik. Pensionsinstitutionerne befinder sig i en brudflade mellem offentligt og privat. Mange af pensionsinstitutionerne har en så bred samfundsmæssig berøringsflade – som pensionsinstitutioner i forhold til kunder/opsparende/medlemmer og som aktionærer i forhold til virksomheder (med ansatte, der samtidig kan være pensionskunder), at en bred offentlighed kan betragtes som interessenter i forhold til deres aktiviteter (jf. skema i afsnit 1.1.). Antallet af interessenter gør det på den ene side vanskeligt og problematisk at tale om fælles interesser eller værdier (udover det mest basale: at det er vigtigt, at der sikres en god forrentning af den opsparede kapital). På den anden side både mulig- og nødvendiggør den brede medlemsskare, at der foretages forenklinger, når der tales om medlemmernes interesser. Et forhold der synes at have åbnet op for offentlighedsbetragtninger, der så er brugt mod og af pensionsinstitutionerne. Derudover har pensionskapitalens eksplosive vækst været med til at synliggøre pensionsinstitutionernes investeringsmæssige aktiviteter. Hvordan investeres de mange penge? Og hvor meget har borgerne, hvis midler det i sidste ende er, egentlig at skulle have sagt i denne proces? Det sidste spørgsmål bliver særlig accentueret, fordi det ikke er et frit marked, pensionsinstitutionerne opererer på. Arbejdsmarkedspensioner er obligatoriske og kollektive ordninger. En arbejdsmarkedspensionsordning er noget, man som lønmodtager er en del af, uden at man behøver at vælge at være det. Det er i princippet ikke noget, man behøver at tage aktiv stilling til. På samme måde som man ikke behøver at tage aktiv stilling til at være en del af det politiske system i et demokratisk samfund med udbredt stemmeret. I denne forstand kan forholdet mellem pensionsinstitution og pensionsopsparende/-kunde sidestilles med forholdet mellem stat og borger – et argument der, som det vil fremgå, finder genklang i Økonomiministeriets betænkning (Økonomiministeriet 1995). En afgørende forskel består så i, at de direktioner og bestyrelser, der sidder med ansvaret for pensionsinvesteringerne, ikke er på direkte valg⁵⁷.

---

⁵⁷ Som Thyssen påpeger, er der en vigtig forskel mellem politisk og organisatorisk ledelse. Politikere er valgt af befolkningen med henblik på at repræsentere befolkningen, og de står til ansvar for vælgerne gennem valgets feedback-mekanisme. Private og offentlige ledere er valgt af mindre grupper – bestyrelser, repræsentantskaber – til at varetage funktionelle opgaver. De står først og fremmest til ansvar for en bestyrelse og/eller ejere/aktionærer. De kan ikke afskediges gennem en direkte aktion fra de i videre forstand berørte parter, men har deres autoritet ”fra oven” (Thyssen 1997:103). Private og offentlige ledere er

Der kan peges på en yderligere pendant mellem pensionsinstitutioner og stat. Habermas påpeger, at forholdet mellem staten, og de som modtager dens ydelser, ikke i første række er et politisk deltagelsesforhold, men snarere er præget af en almen kravmentalitet fra modtagernes side. En mentalitet som forventer forsørgelse, men ikke ønsker at tvinge afgørelser igennem. Kontakten med staten foregår primært i eller omkring forvaltningen. Den er upolitisk og har karakter af ”fordringsfuld ligegyldighed” (Habermas 1971:198). Fordringsfuld ligegyldighed synes p.t. at være en ganske retvisende betegnelse for forholdet mellem pensionsinstitutionerne og hovedparten af deres kunder, opsparere, medlemmer – ikke mindst når det gælder den måde, pensionsmidlerne investeres på. Dog synes udviklingen at gå i retning af større interesse og bevidsthed fra opsparernes side. Det argumenteres der i hvert fald for fra flere sider – i fremstillinger af den offentlige mening.

”Den politiske forbruger” er den semantiske form, i hvilken offentligheden som oftest fremstilles i debatten om pensionsinvesteringerne. Den politiske forbruger er blevet et taget-for-givet udtryk for den offentlige mening i debatter om forholdet mellem økonomi og politik og i spørgsmål vedrørende virksomheders etik og sociale ansvar. Det ser man ikke mindst inden for det politiske system. Miljøminister Svend Auken har udtalt, at han mener, at politikerne har et medansvar for at virksomhederne opfører sig ansvarsfuldt, men at der i Danmark – såvel som internationalt – har været en tendens til, at politikerne har skubbet den politiske forbruger foran sig. Politikerne har – “åh-så-liberalt” – overladt det hele til markedskræfternes frie spil, og “stressede forbrugere med indkøbsvogne” har så fået til opgave at redde hele verden ved at læse varedeklarationer og forholde sig til alle problemerne (Børsen, 30. maj 1997). Denne tendens til at skubbe det politiske forbrug foran argumentationer, er ikke kun knyttet til politiske overspringshandlinger. Den træder også frem i massemedierne, hvor den politiske forbruger benyttes til at begrunde, legitimere og give argumentationer vægt. Et blik på den oprindelige formulering af begrebet, kan kaste lys over, hvordan den politiske forbruger virker som argument.

Begrebets ophavsmand er Steen Svendsen fra Institut for Fremtidsforskning. Svendsen formulerer begrebet for at påpege ”den essentielle sammensmeltning af politik og forbrug, hvor markedet bliver politisk arena.” Han argumenterer for, at stadig flere via deres private forbrug tager stilling til spørgsmål, som vedrører ”samfundets fælles værdier”, og for at politiske beslutninger, der traditionelt har været overladt til det etablerede politiske system, nu også tages af forbrugeren (Kronik i

---

udnævnt til deres stillinger. Det giver dem legal magt, mens de parter, der berøres af deres beslutninger, ikke har nogen direkte indflydelse på disse beslutninger. Politiske ledere må nødvendigvis tage hensyn til vælgerne – de står direkte over for den politiske markedsmekanisme. Ledere af organisationer har deres egen markedsmekanisme. Men den formidles ad andre kanaler – uden om den offentlige mening – og får derfor et mere autoritært og sagligt præg (ibid.:104).

Politiken: ”Den politiske forbruger”, 24. juli 1995). Det politiske forbrug repræsenterer ifølge Svendsen:

”en ... mulighed for, at den enkelte kan give direkte udtryk for sin personlige politiske holdning. Det politiske forbrug skal ikke først optages gennem et parti eller en organisation, som for lukkede døre prioriterer de forskellige spørgsmål og forhandler sig frem til kompromiser. Og det skal til forskel fra græsrodsbevægelserne ikke først diskuteres på stormøde eller indpasses i sagen. Der skal ikke først etableres en ny organisation eller oprettes et nyt parti – det er den enkelte som handler. Det politiske forbrug giver direkte forbindelse mellem holdning og handling, og den enkelte mulighed for at sammensætte sin egen unikke politiske holdning og handle politisk på egen hånd” (ibid.).

Den politiske forbruger er en semantik, der kan iagttages både på et første- og på et anden-ordens niveau. På et første-ordens niveau (som en første-ordens iagttagelse) refererer begrebet til forbrugere og politiserede forbrugsmønstre som en samfundsmæssig magtfaktor. På et anden-ordens niveau (som en anden-ordens iagttagelse) fremstår den politiske forbruger i sig selv som et politisk argument – som en kommunikativ konstruktion, der peger på og generaliserer nogle bestemte udviklingstendenser i samfundet. Som argument betragtet er det interessante ved det politiske forbrug, at det, jf. det ovenstående citat, ikke er afhængigt af organiserede former for social mobilisering. Den politiske forbruger kan være alle og ingen på samme tid. Det politiske forbrug kan ikke monopoliseres. Det samme gælder for fremstillinger af den politiske forbruger. Det står enhver frit for at benytte denne argumentationsfigur til at begrunde eller legitimere bestemte sager, synspunkter, beslutninger, handlinger. Den politiske forbruger er på den ene side en diffus og flygtig størrelse og på den anden side et af de mest markante og slagkraftige udtryk for den offentlige mening, man finder i samfundsdebatten. Den afgørende pointe i dette projekt er, som indikeret, at den politiske forbruger – som alle andre fremstillinger af den offentlige mening – er en særlig form for konstruktion. Et eksempel skal medtages for at illustrere denne pointe.

Eksemplet udgøres af to avisartikler fra foråret 1998. Den første artikel finder man i Aktuelt, den 18. april 1998. Med store typer proklamerer forsiden: ”Den politiske forbruger er en død sild”. Historien bygger på en rapport, som analyseinstituttet Oxford Research har lavet for Forbrugerstyrelsen. Rapporten indeholder fire hovedkonklusioner: 1) det holdningsorienterede forbrug er vanskeligt at spore på salgstal og markedsandele; 2) forbrugere er yderst følsomme over for prisforskelle og ikke parate til at betale meget ekstra for politisk korrekte produkter; 3) motiverne bag politisk forbrug er egoistiske – hensyn til egen sundhed og smag sættes over miljø og etik; 4) det politiske forbrug er meget følsomt over for mediebevågenhed – der er tale om et mediefænomen snarere end om et

markedsfænomen. Den samlede konklusion bliver, at den politiske forbruger kun eksisterer i meningsmålinger, i aviser, tv og radio. For der er stor forskel på forbrugernes holdninger, når de bliver spurgt af et meningsmålingsinstitut, og deres faktiske forbrugsvalg. Myten om den politiske forbruger som politisk magtfaktor er stærkt overdrevet.

Den anden artikel finder man i Børsen blot to dage efter, den 20. april 1998. Også her er det politiske forbrug dagens hovedhistorie. Forsiden proklamerer (med store typer): ”Danskerne vil betale for etik”. En undersøgelse foretaget af Greens Analyseinstitut viser, at danske forbrugere er villige til at betale ekstra for etisk producerede varer. Ifølge undersøgelsen er mere end halvdelen af danskerne parate til at betale en højere pris for tøj, benzin og teleydelser, hvis producenterne er miljørigtige, sociale, og etisk korrekte. Et af de spørgsmål, der er stillet, er: ”Hvis et par bukser normalt koster kr. 400. Vil de så være villig til at betale 10, 25 og 50 kr. mere, hvis de vidste, at der ikke havde været anvendt børnearbejde?” Svarmulighederne er ja/nej/ved ikke. 78,9% af de adspurgte er parate til at betale 50 kr. mere for et par bukser. Konklusionen på historien bliver, at danske forbrugere som aldrig før er villige til at åbne pengepungen for ”etiske” varer, og at de især gerne vil betale sig fra børnearbejde.

To artikler, to diametralt modsatte konklusioner, med to dages mellemrum. Eksemplet illustrerer vilkårlighederne i undersøgelser og tolkninger af det politiske forbrug – og dermed i fremstillinger af den offentlige mening. Det er ikke mindst med tanke på denne vilkårlighed, at det er interessant at se på, hvordan den offentlige mening fremstilles og virker i den offentlige debat.

Flyttes blikket fra det politiske forbrug til fremstillinger af offentlighed og offentlig mening mere generelt, skal det pointeres, at der i dette projekt skelnes mellem offentlighedsbetragtninger – der beskæftiger sig med *det almene* ud fra koden offentlig/privat – og moralske betragtninger – der beskæftiger sig med *det gode* (eller *rigtige*) ud fra koden godt/ondt (rigtigt/forkert) – men at der er tale om to nært beslægtede kommunikationsformer. Inden for rammerne af en demokratisk tradition som den danske, hvor der lægges vægt på dialog og på at involvere borgerne i politiske og etiske spørgsmål, er der ikke langt fra forestillinger om det gode (moralsk rigtige) til forestillinger om den almene interesse. Det hævdes heller ikke, at ideen om at knytte virksomheders sociale eller samfundsmæssige ansvar sammen med offentlighedens interesse er ny. Det er på ingen måde tilfældet. Man finder allerede ideen formuleret hos Dodd (1932), som skriver:

”it is undesirable ... to give increased emphasis at the present time to the view that business corporations exist for the sole purpose of making profits for their stockholders.” ... ”*public opinion*, which ultimately makes law, has made and is today making substantial strides in the direction of the view of the busi

ness corporation as an economic institution which has a social service as well as a profit-making function" (Dodd 1932:32, min kursivering).

Tilsvarende finder man ideen afspejlet i Fredericks definition af socialt ansvar (fra 1960):

"[social responsibilities] mean that businessmen should oversee the operation of an economic system that fulfills the expectations of *the public*. And this means in turn that the economy's means of production and distribution should enhance total socio-economic welfare.

Social responsibility in the final analysis implies *a public posture* towards society's economic and human resources and a willingness to see that those resources are used for broad social ends and not simply for the narrowly circumscribed interests of private persons and firms" (Frederick i Carroll 1999:271, mine kursiveringer).

I konteksten af moderne ledelsesdiskurs har blandt andre Drucker bragt spørgsmålet om den offentlige interesse på bane. Druckers pointe er, at ledelsesfunktionen er blevet en så grundlæggende magtfaktor i det moderne organisations-samfund, at den uundgåeligt bliver "berørt af den offentlige interesse":

"The success of management ... has greatly changed management's *meaning*. Its success has made management the general, the pervasive function, and the distinct organization of our society of organizations. As such, management inevitably has become "affected with *the public interest*." To work out what this means for management theory and management practice will constitute the "management problems" of the next fifty years" (Drucker 1986, citeret i Piper et al. 1993:1, sidste kursivering min).

Hvis Druckers forudsigelse holder stik, vil offentlighedsspørgsmålet vedblive med at være et nøgleproblem for ledelsesteori og ledelsespraksis i 35 år endnu. Tiden må vise, om det kommer til at holde stik. Offentlighedsbetragtninger er ydermere beslægtet med stakeholder orienterede perspektiver på organisationer (se eksempelvis Ackoff 1981, Freeman 1984, Donaldson & Preston 1995) og deres pointering af vigtigheden af, at beslutninger træffes under hensyntagen til såvel primære som sekundære interessenters forventninger og interesser. Forskellen består i, at stakeholder perspektiver beskriver forholdet mellem organisation og omverden i termer af partikulære interessenter og deres partikulære interesser og systemiske interrelationer mellem forskellige interessenter og interesser. I forhold hertil fremstår den offentlige mening som en mere generaliseret, mindre partikulær form for yderste reference. Det er, kan man sige, en ikke nærmere bestemt interessent.

Tanken om, at virksomheder er forpligtet i forhold til offentligheden, er på ingen måde ny inden for organisations- og ledelseslitteraturen. Hvad, man til

gengæld kan savne, er refleksioner over, hvordan offentligheden og dens mening(er) mere præcist skal forstås. Der er en tendens til, at den offentlige mening tages for givet. Hvis man vil bevæge sig mod en mere nuanceret offentlighedsforståelse, kan man vælge at gå deskriptivt eller normativt til værks (uden at det dermed påstås, at det er muligt fuldstændigt at afgrænse disse strategier fra hinanden). Med udgangspunkt i systemteorien er der her valgt en deskriptiv strategi. Det skal i den forbindelse bemærkes, at den litteratur, der beskæftiger sig med offentlighed og offentlig mening, generelt er normativt præget. Det gælder såvel inden for politologien som inden for medieforskning og public relations. Hvor de første to traditioner er præget af en demokratisk normativitet, kan public relations traditionens normativitet bedst beskrives som pragmatisk⁵⁸. Den demokratiske normativitet skinner eksempelvis igennem hos Kaare Nielsen, når han skriver, at virksomheders beslutninger vedrørende teknologi, produkter, organisering og menneskelige ressourcer fortsat har optimering af konkurrenceposition og aktionærernes udbytte som ledetråd, men at virksomheder for at realisere disse målsætninger i dag må medreflektere forbrugerønsker, incitamenter i den statslige regulering, mulige globale effekter og den offentlige opinion (Kaare Nielsen 1999:151). Og den skinner endnu klarere igennem hos Schrøder, der finder, at virksomheder, når de lægger deres hensigter og beslutninger frem for offentligheden, lægger sig ind under den spilleregulering, som gælder for offentligheden i habermasiansk forstand, ”og som det politiske livs aktører i et demokratisk samfund altid har måttet følge: At magten i sidste instans tilhører borgerne, og at kun det, som borgerne sanktionerer, kan have legitimitet” (Schrøder 2000:152).

Denne demokratiske normativitet, der særligt forbindes med Habermas’ offentlighedsteori⁵⁹, er afgørende for forståelsen af den betydning, som offentlighedsbetragtninger tillægges i et demokratisk samfund. Det er et aspekt, der ikke træder lige så klart frem i Luhmanns mere deskriptivt anlagte behandling af den offentlige mening. Før udfoldelsen af den systemteoretiske forståelse føres videre, skal der derfor kastes et hurtigt sideblik på Habermas’ normative forståelse af offentlig mening. En forståelse der, som Qvortrup (1998:244,314) påpeger, har været den dominerende inden for dansk medie- og offentlighedsforskning.

---

⁵⁸ Det gælder i hvert fald for den business school prægede del af PR-litteraturen (Heltoft 1993:22). Inden for denne litteratur kan der sondres mellem to forskellige perspektiver: 1) *det analytiske management-perspektiv* ifølge hvilket hovedformålet med public relations er at påvirke adfærd. Det handler om, hvordan organisationer bedst kan styre deres omverdensrelationer – til regering, medier, lokalsamfund, interessegrupper. Public relations indbefatter faserne research, analyse, handling og evaluering, og det overordnede formål er at fremme organisationens målopfyldelse; 2) *kommunikationsperspektivet*, hvor public relations kan defineres som ”styringen af kommunikationen mellem en organisation og dens offentligheder” (ibid.). Ifølge begge disse beskrivelser er public relations en disciplin, som beskæftiger sig med, hvordan organisationens politiske omverdensrelationer kan håndteres mest effektivt og udbytterigt.

⁵⁹ Udviklet i ”Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer kategorie der bürgerlichen Gesellschaft” fra 1962 (norsk oversættelse 1971).

5.2. Ekskurs: Habermas, den offentlige mening ... og Luhmann

I den kritiske samfundsteori er offentlighedsbegrebet udtryk for almene samfundsinteresser, som er forankret i enkelte individers behov og subjektive interesser. Offentlighedsbegrebet betegner en ophævelse af særinteresser, som empirisk gør sig gældende i diskussioner af fælles anliggender. Offentligheden skal forstås som en mellem-sfære mellem borgernes private sfære og statens formelle institutionelle sfære – som et rum, hvori individer og grupper kan debattere forhold af betydning for samfundet som helhed. Som allerede nævnt skal offentlighed ifølge Habermas forstås som en demokratisk normativitet – som et udtryk for det moderne samfunds demokratiske kultur (Aagaard Nielsen 1999:255, Halkier 1999:345).

Jeg vil her springe let hen over Habermas' forfaldsfortælling om den borgerlige offentlighed og gå direkte til hans behandling af offentlig mening. Habermas konstaterer, at den offentlige mening for længst er gået i opløsning som enhed i medieforskningens empiriske undersøgelser og inden for kommunikationssociologien (jf. blandt andet Luhmann). Han påpeger dog, at den, som statsretlig fiktion, bevarer sin enhed som kontrafaktisk størrelse inden for den normative demokrati-teori, og at man må forstå begge aspekter, dersom man vil forstå den måde legitimering sker på i det moderne massedemokrati (Habermas 1999:94).

Offentlig mening antager forskellig betydning alt efter om der gøres krav på den som kritisk instans i forhold til en normativt påbudt publicitet omkring udøvelse af politisk og social magt, eller den tages i tjeneste som instans i en demonstrativt og manipulativt udbredt publicitet for personer og institutioner, forbrugsvarer og programmer (Habermas 1971:222). Begge publicitetsformer giver sig ud for at være offentlig mening, men kun førstnævnte, den kritiske publicitet, er tilpasset offentlig mening, i den forstand Habermas forstår begrebet. Eksempelvis kvalificerer interviewforskningens materiale – alle slags meninger i alle slags befolkningsgrupper – sig ikke som offentlig mening, blot fordi det kan gøres til genstand for politisk relevante overvejelser, afgørelser og tiltag (ibid.:229). Offentlig mening er ikke repræsentativ i en statistisk forstand og kan ikke sættes lig med resultater af meningsmålinger:

”Public opinion is not representative in the statistical sense. It is not an aggregate of individually gathered, privately expressed opinions held by isolated persons. Hence it must not be confused with survey results. Political opinion polls provide a certain reflection of ”public opinion” only if they have been preceded by a focused public debate and a corresponding opinion-formation in a mobilized public sphere” (Habermas 1998:362).

For Habermas skal et begreb om offentlig mening kunne bygge bro mellem den socialpsykologiske (eller kommunikationsteoretiske, kunne man tilføje) opløsning af begrebet og den statsretlige fiktion. Et begreb om offentlig mening skal være

historisk meningsfuldt, tilfredsstillende den socialstatslige forfatnings krav, være teoretisk klart og empirisk anvendeligt (Ibid.:230).

Habermas skelner mellem tre politisk relevante kommunikationsområder eller -sfærer. Der findes *uformelle, personlige, ikke-offentlige meninger*, og der findes *formelle, institutionelt autoriserede meninger* formidlet gennem massemedierne (ibid.:230). Mellem disse to former identificerer han det, han kalder *den kvasi-offentlige menings cirkulations-sfære* (ibid.:232), der henviser til formelle meninger, som lader sig tilbageføre til bestemte institutioner eller organisationer. De er officielt eller halvofficielt autoriserede som bekendtgørelser, erklæringer, taler, etc. Det drejer sig om meninger, som, hen over hovedet på størstedelen af befolkningen, cirkulerer i et relativt lukket kredsløb mellem den politiske presse, andre medier og rådgivende, influerende og/eller besluttende organer med politisk eller politisk relevant kompetence. Sådanne kvasi-offentlige meninger kan være adresseret til et bredt publikum, men opfylder ikke betingelserne for offentligt ræsonnement ifølge Habermas. De er som institutionelt autoriserede meninger altid privilegerede og opnår ingen gensidig korrespondance med den ikke-organiserede masse, som udgør publikum (ibid.). Det afgørende er, at der ifølge Habermas først kan tales om offentlig mening, når disse sfærer kommer i clinch med, eller rettere indlader sig på hinanden i en åben, rationel samtale rettet mod opnåelse af konsensus.

Ifølge Habermas kan offentlig mening i en streng forstand kun dannes ved, at det private og det offentlige formidles gennem en kritisk publicitet, som indlader sig på diskursiv afprøvning og korrektion. Offentlig mening dannes rationelt – i en bevidst konfrontation med erkendbare sagsforhold, og diskursivt – i en offentlig ført samtale om argumenter for og imod (ibid.:208). Offentlig mening forudsætter en proces af offentlig meningsdannelse og er dermed proceduralt bestemt. I det moderne, funktionelt differentierede organisationssamfund er offentlig meningsdannelse – i en sociologisk relevant størrelsesorden – kun mulig ved, at borgere deltager i den formelle kommunikationsproces i organisationsinterne offentligheder. Det kan være som medlemmer af politiske partier, interesseorganisationer, o.l. (jf. ibid.:232). En menings offentlighedsgrad lader sig så måle komparativt (ikke absolut, da den offentlige mening, som nævnt, i sidste ende er en fiktion) efter 1) i hvilken grad denne mening udspringer af et medlemspublikums organisationsinterne offentlighed, og efter 2) i hvilken grad den organisationsinterne offentlighed kommunikerer med en ekstern offentlighed, som dannes gennem massemedierne i publicistisk samkvem mellem samfundsmæssige organisationer og statslige organisationer (ibid.:233).

Ifølge Habermas er offentligheden gået i forfald – misbrugt af politikerne og misrøgtet af medierne (Qvortrup 1998:240). I denne kontekst fremstår offentlig mening som et kontrafaktisk, komparativt mål for demokratiet. Den offentlige mening er en fiktion, men man må holde fast ved begrebet i en komparativ

forstand, fordi socialstatens forfatningsvirkelighed må forstås som en proces, hvori en politisk fungerende offentlighed virkeliggøres ved, at udøvelse af social magt og politisk herredømme stilles under et demokratisk offentlighedspåbud (Habermas 1971:230).

Denne idé om et demokratisk offentlighedspåbud er væsentlig for en forståelse af, hvordan der kommunikerer om offentligheden i debatten om pensionsinvesteringerne. Eksempelvis er det en idé, man møder i nærmest rendyrket form i den politiske kommunikation om pensionsinvesteringerne – i Økonomiministeriets betænkning og i Pensionsmarkedsrådets rapporter. Når det er sagt, hvori består så de grundlæggende forskelle mellem de offentlighedsforståelser, man finder hos henholdsvis Luhmann og Habermas? Systemteoriens begreb om offentlig mening er mindre fordringsfuldt og mere åbent end det, Habermas har udviklet. Det forudsætter ikke en rationel offentlig samtale rettet mod opnåelse af konsensus. Luhmanns begreb er lagt an på iagttagelse af, hvordan der faktisk kommunikerer om den offentlige mening. Det er ikke udtryk for et kontrafaktisk ideal. Luhmann beskæftiger sig med offentlig mening som real kommunikation, ikke som idealforestilling. Med Luhmanns begreb som optik kan man iagttage forskellige former for fremstillinger af den offentlige mening, herunder normative argumentationsfigurer. Men at Habermas' demokratiske argumenter kan genfindes i debatten om pensionsinvesteringerne er i princippet en empirisk, snarere end en teoretisk konstatering. Fælles er, som det vil fremgå, at der dømmes fiktion over for konventionelle, psykologiserende forståelser af offentlig mening. Med Luhmanns begreb kan der dog tales om offentlig mening i forbindelse med ytringer eller publicitetsformer, som Habermas vil henregne til den demonstrativt og manipulativt udfoldede offentlighed (jf. Habermas 1971:207). Afgørende er det, at sådanne former nok er åbne for kritik, når de anskues ud fra et systemteoretisk perspektiv, men at de som udgangspunkt ikke betragtes som sygdomstegn eller problemer, der skal overkommes. Sigtet er deskriptivt analytisk, ikke normativt demokratisk. Luhmanns begreb om offentlig mening kan benyttes til at beskrive, hvordan demokratiet virker, ikke hvordan demokratiet skal virke⁶⁰. Og det kan benyttes til at belyse de

---

⁶⁰ På det normative spørgsmål om, hvad demokrati skal være, giver Luhmann et funktionelt *hvordan*-svar. I interview-bogen "Archimedes und wir" (Luhmann 1987a) bliver Luhmann spurgt om, hvilke mål et repræsentativt demokrati bør være indrettet på, og om hvorvidt et repræsentativt demokrati bør bygge på bestemte værdiforudsætninger. Hertil svarer han, at demokrati ikke handler om bestemte mål, men om en bestemt form for tilstand: "In einem bestimmten Sinn geht es nicht um Ziele, sondern um einen Zustand, in dem die repräsentative Demokratie so offen und flexibel wie möglich ist. In der modernen Gesellschaft kan Demokratie nur heißen: Reversibilität der selektiven Leistungen des Entscheidungsprozesses, Aufrechterhaltung eines möglichst weiten Selektionsbereichs für immer neue und unterschiedliche Entscheidungen. Die Demokratie ist in diesem Sinne ein Gegenmechanismus, ein Mechanismus gegen die Bürokratie und gegen die Tendenz der Politik, laufend das Entscheidungsfeld zu begrenzen" (Luhmann 1987:39). Ifølge Luhmann er demokrati ikke knyttet til bestemte mål eller værdier. Demokrati skal forstås som en tilstand eller en mekanisme, der holder samfundsdebatten åben og fleksibel, og som modvirker

flertydigheder og den ambivalens, der er forbundet med kommunikation om offentlig mening.

Som Loftager skriver:

”Selv om der hersker udbredt enighed om at fremhæve den offentlige meningsdannelse som krumtap i demokratiet, er det på ingen måde klart, hvad det nærmere indebærer. Ganske vist kan sagen i første omgang tage sig ligetil ud. For demokrati betyder folkestyre, altså et styre, hvor suveræniteten kun kan udgå fra folket selv, og hvor de politiske beslutninger derfor er henvist til at hente deres legitimitet i befolkningens vilje. Kender man den offentlige mening, ved man også, hvad der politisk bør gøres. Eller gør man?” (Loftager 1999:14).

Dette kapitel skulle gerne anskueliggøre, at det ikke er så ligetil endda at slutte fra offentlig mening til handling⁶¹. Som Splichal (1999:3) påpeger, er en af grundene til at offentlig mening er en så diffus og flertydig størrelse, at begrebet siden dets første formuleringer er blevet formet som en politisk eller ideologisk tankekonstruktion og ikke som en særlig form for sociologisk genstand. Med dette i mente, redegøres der i de følgende afsnit mere uddybende for Luhmanns genstandsgørelse af offentlig mening.

5.3. Offentlighed, offentlig mening ... og Brent Spar

Som et første skridt i argumentationen skal der sondres mellem *offentlighed* og *offentlig mening*. Som redegjort for i afsnit 1.4. tales der om offentlighed i to betydninger i dette projekt. Som analyseniveau og som iagttagelsesform. I de følgende afsnit er det den sidstnævnte betydning, der udfoldes.

Offentlighed skal her forstås som en særlig måde at iagttage på – ikke som et sted eller et sæt af institutioner. Offentlighed er en iagttagelsesformel, en optik for en bestemt form for kommunikation (Qvortrup 1998:248). Offentlighedsbetragtninger optræder i mange forskellige sammenhænge – de benyttes til at begrunde og legitimere beslutninger og argumenter såvel inden for den politiske som inden for den økonomiske sfære. Offentlighedsbetragtninger optræder desuden hyppigt i massemedierne, ikke mindst i forbindelse med anvendelser af meningsmålinger. Det er dog vigtigt at sondre mellem massemedier og offentlighed. Massemedierne

---

afgrænsninger af besluthedsrum og blokeringer af nye diskussioner og beslutninger. Denne tematisering kan så i sig selv betragtes som udtryk for en funktionel mål- og værdisætning.

⁶¹ En pointe, man også finder formuleret hos Luhmann, som påpeger, at forholdet mellem offentlig mening og beslutninger er alt andet end entydigt. Fremstillinger af offentlig mening er alt for reducerende – de lader alt for meget ude af syne – til, at der heraf kan udvindes konsensusduelige handlingsdirektiver. Snarere er der en tendens til, at offentlig mening genererer kontroverser og konflikter. Der kan i konkrete sager udmærket være dem, der hævder, at der kun findes én rigtig (offentlig) mening, og at der kun findes én (hertil hørende) rigtig beslutning. Når sådanne forestillinger fremsættes, må en anden-ordens iagttagelse blot spørge: hvem fremsætter dem? Og på hvilket grundlag sker det? (Luhmann 1998c:108,109).

giver offentligheden form som realitetskonstruktion, men er ikke offentligheden (Luhmann 1996:188). I ”Die Realität der Massenmedien” (Luhmann 1996b) og i ”Die Politik der Gesellschaft” (Luhmann 2000e) definerer Luhmann offentlighed som en generel form for refleksion, der er knyttet til de forskellige systemgrænser, der sættes i samfundet⁶². Offentlighed er at betragte som systemintern omverden – den generaliserede anden side af system/omverden forskellen – for samfundets forskellige delsystemer: interaktioner og organisationer såvel som funktions-systemerne og de sociale bevægelser. Luhmann finder, at fordelene ved denne definition er, at den kan overføres på og præciseres i forhold til de enkelte funktions-systemer. Markedet er så den systeminterne omverden (offentlighed) for økonomiske organisationer og interaktioner, mens den offentlige mening er den systeminterne omverden for politiske organisationer og interaktioner⁶³ (Luhmann 1996b:184-85, 2000e:285). Således defineret bliver offentlighed et generelt begreb for sociale systemers relevante omverden. Den funktionelle bøjning eller polykontekstualisering af offentlighedsbegrebet, som Luhmann her foretager, er dog for firkantet, hvis man retter blikket mod økonomiske organisationer. En pointe, som Luhmann selv synes at antyde i ”Die Wirtschaft der Gesellschaft”:

”Sie [Firmen] profiliert sich nicht nur am Markt, sondern in der Öffentlichkeit in einem weiteren Sinne, und das heißt: nicht nur im Blick auf die wirtschaftssysteminterne Umwelt, sondern auch im Blick auf die darüber hinaus reichende gesellschaftssysteminterne Umwelt” (Luhmann 1988b:107).

Debatten om virksomheders etik og sociale ansvar markerer netop, at det ikke længere er tilstrækkeligt (eller i hvert fald ikke anbefalelsesværdigt) for økonomiske organisationer at definere deres omverden i rent markedsmæssige termer. Følgende passage fra Børsens Nyhedsmagasin illustrerer pointen:

---

⁶² Dette med henvisning til Dirk Baecker: *Oszillierende Öffentlichkeit*, i Maresch (1996). En af Baeckers centrale pointer er, at offentlighedsbegrebet ikke kun er relevant i forhold til beskrivelsen af det politiske system. Offentlighedsbegrebet skal forstås polykontekstuel: ”Es gibt nicht nur eine Öffentlichkeit der Politik, sondern auch eine Öffentlichkeit des Sports, der Religion, der Wirtschaft, der Familie. Es gibt eine Öffentlichkeit nicht nur in Bezug auf Entscheidungen, sondern auch in Bezug auf Ereignisse, Werte, Geschichten, Personen” (Baecker 1996:89-90).

⁶³ Det udtrykkes også sådan, at politik er det politiske systems selvreference, mens offentlig mening er dets fremmedreference (Luhmann 1990a:216). Luhmann pointerer, at den offentlige mening er en af det politiske systems vigtigste følere eller sensorer. En føler, hvis iagttagelser kan sættes i stedet for direkte iagttagelse af omverdenen (ibid.:215). Man finder det samme argument i en generaliseret form i ”Die Gesellschaft der Gesellschaft”, hvor det benyttes som et udtryk for funktionssystemernes anden-ordens iagttagelse: ”Wohl alle Funktionssysteme beobachten ihre eigenen Operationen auf der Ebene der Beobachtung zweiter Ordnung. In der Wirtschaft beobachten Beobachter einander mit Hilfe des Marktes und der dort sich bildende Preise. In der Politik inszeniert man alle Aktivitäten vor dem Spiegel der öffentlichen Meinung im Hinblick auf Resultate der politischen Wahlen. Auch in der Wissenschaft beobachten Forscher einander nicht mehr direkt bei der Arbeit, sondern and Hand von Publikationen, die rezensiert, diskutiert oder auch ignoriert werden, so daß man sich daran orientieren kann, wie Beobachter die entsprechenden Aussagen beobachten” (Luhmann 1997b:766-67).

”når de etiske bølger slår ned, hvirvles virksomheder og hele brancher på kort tid ind i en centrifuge, hvor de presses af medier, forbrugergrupper og politikere. Business er med andre ord ikke kun – business. I dag er det ikke tilstrækkeligt for topledere at fokusere på bundlinien. Det er også afgørende at kunne tolke og reagere på signaler fra omverdenen” (Børsens Nyhedsmagasin 2001, nr. 1, s. 15).

I ”Organisation und Entscheidung” (Luhmann 2000d) har Luhmann dette aspekt med. Det er ikke overraskende sagen med Shell og dumpningen af olieborneplatformen Brent Spar, der har åbnet hans øjne for, at organisationer i stigende grad søger at indrette sig på generelle samfundsmæssige forventninger, herunder særligt den offentlige mening. Luhmann konstaterer:

”at organisationer ikke længere alene retfærdiggør sig gennem deres produkter, men også forsøger at tilpasse sig samfundsmæssige forventninger, herunder først og fremmest *den offentlige mening*. På foranledning af Brent Spar skandalen erklærede den greenpeacede Shell-koncern den 27. juni 1995 i helsidesannoncer i hundrede dagblade, at man havde lært, at man fremover må rette sig efter *den offentlige mening* (og dermed ikke blot efter interne rationalitetskalkuler). Hvad man end mener om dette: virksomhedens selvbeskrivelse bliver på denne måde flertydig. Den må fremover primært orientere sig efter forskellen mellem ekstern/intern fremstilling, en forskel der så må udlignes internt” (oversat efter Luhmann 2000d:428, mine kursiveringer)⁶⁴.

Brent Spar sagen skal ikke blot betragtes som en illustration af (allerede foreliggende) generelle sammenhænge eller underliggende strukturer, men som en form for skabelse. Det er en mediebegivenhed, der har givet anledning til nye refleksioner, og som har været med til at skabe og legitimere nye forventninger til forholdet mellem økonomiske organisationer, det politiske system og offentligheden. Blandt andet har den altså rykket ved forestillinger inden for samfundsteorien⁶⁵.

Det er så en begivenhed, der kan drages mere eller mindre radikale konklusioner af. Med udgangspunkt i Ulrich Becks fortælling om risikosamfundet finder Grolin (1999:283) ligefrem, at Brent Spar sagen indvarsler et politisk paradigmeskift i form af et skift fra en hierarkisk til en subpolitisk model – ”fra politik, forstået

---

⁶⁴ Den præcise ordlyd af Shells udmelding er: ”We have constantly to earn trust and a license to operate from the public” (Schrøder 2000:153n).

⁶⁵ Brent Spar sagen har også været den måske vigtigste inspirationskilde til formuleringen af den politiske forbruger som begreb. Steen Svendsen skriver: ”Shell-sagen viste, at der kan være langt mellem det, forbrugerne finder acceptabelt, og det, der er juridisk korrekt og lovligt. En større åbenhed omkring produktionsforhold og forretningsprincipper kan blive konsekvensen. Forbrugeren køber ikke længere blot produkter, men ligeledes de holdninger og principper som de indeholder” (Kronik i Politiken: ”Den politiske forbruger”, 24. juli 1995). Begrebet den politiske forbruger skal i sig selv betragtes som en form for skabelse. Det er ikke blot en refleksion af allerede foreliggende tendenser i samfundet, men en semantik – en samfundsmæssig selvbeskrivelse – der har åbnet op for nye kommunikationsmuligheder (hvilket blandt andet kommer til udtryk i debatten om de danske pensionsinvesteringer).

som det der foregår i det repræsentative demokratis forsamlinger og institutioner, til subpolitik, forstået som direkte politisk deltagelse udenfor formelle politiske fora, hvor alle, fra enkeltpersoner til miljøorganisationer, kan tiltage sig en rolle” (ibid.:270). Subpolitik betegner hos Beck social forandring, der virker nede fra og op – en selvorganisering af folkelige kræfter på tværs af traditionelle nationale skel og klasse- og interesseskel (Beck 1997:16-18, Grolin 1999:276). Grolin (og Beck) ser Brent Spar sagen som et eksempel på, at staten ikke længere er en effektiv formidler af folkelig legitimitet. Det er ikke længere tilstrækkeligt, at virksomheder følger loven og underordner sig de forskellige statslige reguleringer, der som udtryk for samfundets legitime interesser begrænser deres handlefrihed (Grolin 1999:271). Der kan ikke længere sættes lighedstegn mellem legalitet og legitimitet. Virksomhederne må selv søge legitimitet direkte hos offentligheden: ”Virksomhederne må påtage sig en politisk rolle og et ansvar for de samfund, de opererer i. De må ... opgive at drive politik i det skjulte bag lukkede døre” (ibid.:283). Virksomhederne må åbne deres døre og i et eller andet omfang gå i dialog med og give offentligheden mulighed for at øve indflydelse på deres beslutninger (jf. samme).

Luhmann, derimod, beskriver ikke udviklingen i normative termer. Og han beskriver heller ikke et paradigmeskift. Udgangspunktet er ikke, at vi efter Brent Spar befinder os i en ny æra, hvor der stilles helt nye politiske *krav* til virksomhederne. Som Halkier skriver, indebærer ideen om subpolitik, at borgere, forbrugere og sociale bevægelser får status som noget, der minder om historiens forandrende subjekt. Og det er ikke mindst set i forhold til forbrugerne en diskutabel antagelse (Halkier 1999:342). I overensstemmelse hermed finder man hos Luhmann mindre kausalitet og mere kontingens, end man gør hos Beck (og Grolin). Udgangspunktet er det teoretisk mindre vidtrækkende, at der i denne begivenhed kan indlæses en udvikling – Shells orientering mod den offentlige mening, som så kan generaliseres, problematiseres og respecificeres. Luhmann har ikke nogen mening om, hvorvidt det er godt eller skidt, at Shell har lært at bevæge sig ud over interne rationalitetskalkuler og orientere sig mod den offentlige mening, når der skal træffes beslutninger. Han konstaterer blot, at det sker. Det, der interesserer ham, er de konsekvenser denne udvikling har for virksomhedens selvbeskrivelse, som nu orienterer sig mod forskellen mellem det interne (private) og det eksterne (offentlige) på en ny måde. Som Luhmann (1996b:185) også skriver, begriber et system sig selv som iagttageligt i mediet offentlighed, når det reflekterer over, at det iagttages ude fra, uden at kunne fastslå hvordan og af hvem. Problemstillingen knytter an til den i kapitel 3 behandlede forskel mellem risiko og fare. Beslutningstagere kan iagttages med risiko for øje og på en anden måde end de måtte se sig selv og verden. Sociale bevægelser og protestbevægelser har her en særlig rolle at spille som grænsesættere, der ser formen risiko/fare fra farens side og tager sigte på

at afskaffe situationer, hvor personer kan blive ofre for andres risikofyldte adfærd (jf. afsnit 3.3. og Kneer & Nassehi 1997:180,181). Som Luhmann skriver:

”Alle former for risikoadfærd, der ifølge egne standarder er rationel, rigtig eller i hvert fald forsvarlig, kan iagttages i samfundet af iagttagere, der ikke er enige i de anvendte kriterier. Dette er ikke blot en mulighed, man må regne med. Snarere reproducerer forskellen mellem risiko og fare sandsynligheden for divergerende iagttagelse. De, for hvem andres risikoadfærd bliver til en fare, vil bedømme adfærden anderledes end de, der selv træffer beslutningen eller er involveret i den” (Luhmann 1997a:193-94).

Hos Shell er man nu bevidst om, at virksomhedens beslutninger, herunder dens selvbeskrivelse, iagttages af andre iagttagere – ud fra præmisser og kriterier, som virksomheden ikke kan kontrollere. Det, der bliver interessant set fra et systemteoretisk perspektiv, er, hvordan denne indsigt indarbejdes reflektivt i Shells – og andre virksomheders – selvbeskrivelse, og de flertydigheder med hensyn til indhold og fortolkningsmuligheder det afstedkommer. Hvad man finder hos Luhmann er et afsæt for empirisk iagttagelse snarere end en færdigpakket konklusion. Det betyder, at der i dette projekt som udgangspunkt ikke lægges nogen positiv værdi i offentlighedsbetragtninger. Det konstateres, at de forekommer, og så reflekteres der over de måder, hvorpå de fremsættes. Konkret rettes blikket mod de danske pensionsinstitutioner og deres investeringer. Det, der gøres til problem, er ikke blot, hvordan pensionsinstitutionerne indarbejder den offentlige mening som et reflektivt element i deres selvbeskrivelser. I analysen reflekteres der også over, hvordan investorer og virksomheder bliver gjort til genstand for offentlighedsbetragtninger i massemedierne og fra politisk hold. I forhold til projektets ledeforskel, pensionsinvesteringer/offentlighed, markerer den politiske og den massemedierede iagttagelse den ydre, offentlige side af denne forskel, mens den økonomiske iagttagelse markerer den indre side af forskellen. Ved økonomisk iagttagelse skal, som nævnt, forstås pensionsinstitutionernes iagttagelse og fremstilling af sig selv i forhold til offentligheden (jf. afsnit 1.4.).

Luhmann påpeger, at empiriske undersøgelser længe har vist, at virksomhedsledelser tillægger det billede af virksomheden, der tegner sig i offentligheden, meget stor værdi og, at der i praksis ofte lægges større vægt på sådanne betragtninger end på maksimering af profitten i gængs forstand (jf. Luhmann 2000d:414). Når det er sagt, skal det samtidig pointeres, at indregning af offentlighedsbetragtninger som supplement til interne, teknisk-instrumentelle økonomiske betragtninger ikke behøver at indebære et gennemgribende rationalitetsmæssigt skift. Profit- eller afkastmotivet kan fortsat være styrende. Det er blot underlagt nogle samfundsmæssige forventninger, der virker som sociale begrænsninger, der reflektivt indarbejdes i virksomhedens selvbeskrivelse og måde at drive forretning på. Daniel

Bell formulerer deisen i kausale termer: "one can say that what is *social* today – be it safety, health, pollution, job satisfaction, minority hiring, etc. – becomes *political* tomorrow, and *economic* (in its costs and consequences) the day after" (Bell 1977:21). Med orienteringen mod offentligheden opstår der så et nyt problem. Hvordan kan en virksomheds ledelse nå frem til en bestemmelse af, hvad offentligheden mener? Luhmann formoder, at det først og fremmest sker gennem skandaler, som virksomheder så fremover kan bestræbe sig på at undgå (Luhmann 2000d:414). Brent Spar er som nævnt ét eksempel på en sådan 'skandaløs' sag. Debatten om de danske pensionsinvesteringer er et andet eksempel. Spørgsmålet er så, hvordan den offentlige mening, der kommer til syne i sådanne sager, er konstrueret. Det næste afsnit bevæger sig nærmere på det systemteoretiske bud på et svar.

5.4. Luhmanns (re)konstruktion af begrebet offentlig mening

Som et første skridt i redegørelsen for Luhmanns forståelse af offentlig mening, skal de definitioner, man finder inden for litteraturen om emnet, kort berøres. Offentlighed og offentlig mening hører, jf. Splichal (1999:1), til de mest kontroversielle, flertydige og uigennemsigtige begreber inden for socialvidenskaberne. Forskning i offentlig mening (public opinion) lider, som Glynn et al. (1999:17) udtrykker det, af et "kronisk definitionsproblem". Ifølge samme kan feltets flertydighed opfanges af fem distinkte om end overlappende definitioner (Glynn et al. 1999:17-27). Man kan tale om *offentlig mening som*:

- 1) *en sum af individuelle meninger*. En definition, der er tæt knyttet til brugen af meningsmålinger, hvor tilfældigt udvalgte og anonyme respondenter bliver bedt om at tilkendegive deres mening om bestemte spørgsmål, og hvor den offentlige mening så kan udledes som en samlet sum – som regel udtrykt ved procentsatser
- 2) *en refleksion af flertallets opfattelser*. Offentlig mening sidestilles her med sociale normer – de værdier, overbevisninger, generelt accepterede meninger som flertallet står inde for, og som binder folk sammen gennem fælles forståelser af acceptable rammer for adfærd. Det er underforstået, at de meninger, som udtrykkes af det største antal borgere, har størst betydning eller virkning (Walton 1999:20)
- 3) *... den findes i konflikter mellem gruppeinteresser*. Offentlig mening betragtes her ikke som en funktion af, hvad individer tænker, men som en refleksion af, hvordan meninger kultiveres og kommunikeres af interessegrupper – politiske partier, interesseorganisationer, virksomheder, etc. Denne definition pointerer magtens sociale dynamik. I den politiske offentlighed arbejder organiserede

grupper aktivt på at fremme deres interesser. Dette blandt andet gennem lobby-virksomhed og gennem at søge at påvirke journalister. Det antages, at det sociale og politiske liv er præget af konflikt, og at forskellige grupper indgår i en konstant kamp om at definere sociale problemer og finde løsninger på dem. Offentlig mening er ifølge denne definition et resultat af offentlig debat eller kamp mellem forskellige grupper

- 4) *medie- og elite-mening*. Med denne definition sættes der spørgsmålstegn ved, om offentlig mening er en refleksion af borgernes meninger eller blot en projektion af hvad journalister, politikere, virksomhedsledere, analyseinstitutter og andre 'eliter' mener. Offentlig mening betragtes som en artefakt, der er åben for manipulation med henblik på at legitimere eller retfærdiggøre bestemte beslutninger, handlinger, programmer, institutioner (jf. Walton 1999:20, Habermas 1971:222)
- 5) *en fiktion*. Der argumenteres her for, at offentlig mening er et fantom, en retorisk konstruktion der ikke mindst i massemedierne benyttes så frit, at den reelt er meningsløs. Offentlig mening er en betegnelse, som ofte benyttes i flæng, ukritisk uden tilstrækkeligt kvalitativt eller kvantitativt grundlag. Hvem som helst kan fremstille en offentlighed, og spørgsmål i meningsmålinger kan stilles på en sådan måde, at resultaterne bliver, som den spørgende ønsker dem. En form for bias, der kan forekomme uden, at det er intenderet, men som lige så vel kan være intenderet – i begge tilfælde er det kritisk. Glynn et al. (1999:24) regner Bourdieu blandt skeptikerne under denne femte definition⁶⁶

De to første definitioner repræsenterer konventionelle, psykologiserende forståelser af offentlig mening (der fremstilles som et subjekt, når sådanne betragtninger generaliseres), mens de næste tre definitioner repræsenterer kritiske perspektiver, som sætter fokus på den sociale dynamik. Luhmann synes at tage sigte på hele spektret af opfattelser, når han skriver, at offentlig mening er et begreb, hvis genstand der generelt må sættes spørgsmålstegn ved. Han finder, at den empiriske forskning på området selv har bidraget til at opløse genstanden, idet den har set sig nødsaget til at indføre substitutter for begge dele af begrebet. "Mening" er blevet sat lig med svar givet på foranledning af bestemte spørgsmål (som i meningsmålinger, jf. særligt definitionerne 1 og 2), mens "offentlighed" er blevet sat lig med den selektive politiske interesse for sådanne "meninger" eller med grupperes bestræbelser på at øve indflydelse på meningsdannelsen (jf. særligt definitionerne 3 til 5)

---

⁶⁶ En af Bourdieus pointer er da også, at den offentlige mening, "som den implicit accepteres af dem der laver meningsmålinger eller af dem, der benytter meningsmålingernes resultater," ikke eksisterer (Bourdieu 1997a:235).

(Luhmann 1970:36). I litteraturen om offentlig mening synes der at være en tendens til, at der fokuseres på enten mening eller offentlighed. Det ene eller det andet af begrebets elementer nedtones. Eksempelvis synes et kritisk perspektiv som Bourdieus (1997a,1990) kun at operere med et negativt begreb om, hvad det er for en mening, der kommunikerer om i kommunikation om offentlig mening. Bourdieus kritik er lagt an på at vise, at resultater og tolkninger af meningsmålinger giver sig ud for at være noget, som de ikke er. Men der sættes ikke et andet begreb om offentlig mening i stedet for de konventionelle forståelser, som kritiseres – der henvises blot til det politiske spil om den offentlige mening. Hos Luhmann finder man til gengæld et positivt formuleret meningsbegreb, som er beskrevet ud fra dets kommunikative eller offentlige anvendelse. Luhmann får således betonet begge begrebets elementer.

Det ændrer ikke ved, at også Luhmanns perspektiv må henregnes til de kritiske forståelser af offentlig mening. Det er et perspektiv, som er beslægtet med de oven for nævnte definitioner 3 til 5, og som særligt tager sigte på at problematisere definitionerne 1 og 2. Luhmanns udgangspunkt er, at konventionelle, psykologiserende forståelser af offentlig mening går i opløsning, når de bliver gået efter i sømmene, men at man ikke derfor behøver at opgive begrebet. Det trænger blot til en rekonstruktion startende fra ”en radikal begyndelse” (Luhmann 1990a:205). At der dømmes fiktion over for konventionelle forståelser af offentlig mening, betyder ikke, at sådanne forståelser udgrænses af analysen. Det handler ikke om at afvise eller udgrænse fiktionen, men om at forstå, hvordan der kommunikerer om den (som om den er en realitet). Som Bourdieu bemærker vedrørende meningsmålinger: ”false science has real political effects” (Bourdieu 1990:172). Det kan godt være, at meningsmålinger i mange tilfælde er dårlig sociologi. Det gør det ikke mindre vigtigt at forstå, hvordan de anvendes og virker i den offentlige debat. Et andet eksempel: den politiske forbruger skal hverken tages for givet eller dekonstruktivt opløses og afvises som fiktion. Den politiske forbruger er – om ikke andet – en semantisk realitet, og der må så ses på, hvordan den optræder og virker som argumentationsfigur i samfundsdebatten.

Luhmanns radikale begyndelse består i, at den offentlige menings psykiske reference og forankring må opgives. Offentlig mening er ikke et agglomerat af resultater af bevidst informationsforarbejdning, der foregår i individuelle hoveder (Luhmann 2000e:298). Offentlig mening skal betragtes som et rent kommunikativt fænomen. Som et resultat af offentlig kommunikation, der samtidig tjener som præmis for videre offentlig kommunikation (Luhmann 1994b:78, 1990a:205). Ved offentlig mening skal altid forstås fremstillet, offentligt tilgængelig, ytret mening (jf. Luhmann 2000e:285). Luhmann beskriver offentlig mening som et medie, i hvilket former skabes og igen opløses gennem kontinuerlig kommunikation. Analogt hertil er meningsfulde udsagn former i mediet sprog (Luhmann 1990a:208). Hvis man

antager dette, forudsætter ideen om en offentlig mening umiddelbart, at bevidsthedstilstande er det medie, der kan kobles til specifikke former for mening. Det er dog en fiktion, som dækker over det forhold, at der ikke gennem kommunikation kan etableres direkte koblinger til individuelle bevidstheder. Hvad faktiske mennesker rent faktisk tænker, mener eller føler på et givent tidspunkt, kan man i et pluralistisk samfund præget af informationsoverskud (jf. Thyssen 1993,1994) og individualisering ikke sige noget mere præcist om⁶⁷. Det er kun, når man taler om samfundet som system, at der eksisterer en offentlig mening som et medie i hvilket, der kan etableres former (den politiske forbruger kan eksempelvis betragtes som en semantisk form i mediet offentlig mening). Der er her intet, der taler for en reel meningsmæssig overensstemmelse eller enighed på det bevidsthedsmæssige plan, men der findes en offentlig kommunikation, som hviler på denne fiktion og medvirker til at holde den i live. Denne særlige form for kommunikation ser muligheden for at give offentlig mening stadigt nye former, og finder i denne mulighed betingelserne for sin egen reproduktion. Hvad der end er indeholdt i enheden for begrebet offentlig mening er således medie og form på samme tid (Luhmann 1990a:209). I sidste ende er der tale om en selv bærende konstruktion.

Offentlig mening kan man, som tidligere nævnt, tale om i forbindelse med *iagttagelser, der forudsætter, at et ikke nærmere bestemt publikums meninger om et givent tema (emne eller spørgsmål) bestemmes, og hvor denne bestemmelse så lægges til grund for efterfølgende kommunikation* (jf. Luhmann 2000e:286). Det skal nuanceres yderligere. Der behøver ikke at være tale om en positiv bestemmelse af et publikums meninger om et bestemt emne. Der kan også være tale om en negativ bestemmelse. Eksempelvis i form af en henvisning til den offentlige mening, der ikke bestemmer hvad den offentlige mening er, men peger på vigtigheden af, at der tages hensyn til den offentlige mening – hvad den så end måtte være. Der behøver med andre ord ikke at være knyttet et konkret meningsmæssigt indhold til den offentlige mening. Den kan optræde som en form for *empty signifier*, som en tom eller ubestemt betegner, der benyttes til at betegne noget, der ikke uden videre lader sig betegne eller bestemme (jf. Andersen 1999:75)⁶⁸. Der kan være tale om en kontrafaktisk henvisning som hos Habermas.

---

⁶⁷ Ikke engang resultater af politiske valg kan uden videre betragtes som aggregatudtryk for individuelle meninger. Vilkårigheder, tilfældigheder, øjeblikkelige indtryk og nødvendigheden af rent faktisk at sætte et kryds, når man står med stemmesedlen i hånden, spiller en for stor rolle til, at der kan forudsættes kognitiv konsistens eller overensstemmelse. Et valgresultat består af procentsatser, der kan sættes i forhold til andre procentsatser. Der kan herudfra siges noget om tendenser i retning af højre- eller venstredrejning, o.l., men intet (eller meget lidt) om kognitivt fastlagte meninger vedrørende partier og deres politikker. Det, der kondenseres som offentlig mening, er intellektuelle *fortolkninger* af valgresultatet. Hvad de enkelte individer virkelig mener, når de sætter deres kryds, forbliver uvist (Luhmann 2000e:283).

⁶⁸ Andersen (1999) benytter begrebet *empty signifier*, som det er formuleret af Ernesto Laclau. Det skal understreges, at den måde begrebet anvendes på her – som et udtryk for en ubestemt eller tom kategorisering – er en forenkling i forhold til den begrebsudvikling, man finder hos Laclau.

Betragtet som proces er offentlig mening et resultat af offentlig kommunikation, der genbruges i efterfølgende offentlig kommunikation. Det bemærkes, at der som udgangspunkt er tale om bestemmelse af meninger (i flertal). Det behøver ikke at dreje sig om enstemmig mening eller om meninger, der deles af folk i al almindelighed, selv om der, jf. Rush (1992), er en tendens til at offentlig mening betragtes som enhed snarere end forskel (jf. eksempelvis henvisninger til *den* politiske forbruger (i ental) som et generaliseret udtryk for den offentlige mening):

”It is all too easy to assume that public opinion on particular matters is simply the sum of everyone’s opinion in a given society. There is a tendency to treat public opinion as though it were a single entity, almost a single human being, but while opinion on a particular matter may be unanimous or near unanimous, in most cases it is divided” (Rush 1992:166).

Også spaltet offentlig mening er offentlig mening, blot med det særlige kendetegn, at meningsforskellen bliver gjort til genstand for videre kommunikation. Og selv hvor det måtte dreje sig om enhedslig mening, vil denne mening have forskellig betydning for forskellige iagttagere, alt efter hvilke forskelle der bliver iagttaget med (Luhmann 2000e:286-87).

Offentlig mening skal som nævnt forstås som et medie, i hvilket former dannes som udtryk for offentlig mening. Og det er temaer i den offentlige kommunikation, der dannes som former i mediet offentlig mening. Eksempelvis beskæftiger dette projekt sig med, hvordan pensionsinvesteringerne bliver formgivet som tema i mediet offentlig mening, og dermed iscenesættes som et offentligt anliggende. Qvortrup (1998) eksemplificerer, hvordan det offentlige blik virker som iagttagelsesform og benytter meget belejligt sagen om ØK’s involvering i produktion og salg af plantegifte i Sydøstasien som eksempel (en sag, der får afgørende betydning for debatten om pensionsinvesteringerne). Ifølge Qvortrup sker der to ting, når offentlighed aktualiseres som iagttagelsesform. For det første sker der en almengørelse af det privatområde, hvis grænse overskrides. For det andet sker der et temaskift. Her skal der, med skelen til Baeckers (1996) systemteoretiske udlægning af offentlighedsbegrebet, indskydes en modificering. Offentlighed er ifølge Baecker en form for iagttagelse, der markerer sociale systemers grænser. At en grænse markeres indebærer ikke, at grænsen overskrides, men derimod at der foretages en iagttagelse, der markerer grænsen som en form med to sider (system/omverden, privat/offentligt). Grænsen bliver ikke opløst, men stillet til rådighed for kommunikationen ud fra den forudsætning, at det, der sker på inder-siden af grænsen (de beslutninger der træffes), har interesse for ydersiden af grænsen (almenheden, de berørte) (jf. Baecker 1996:95). Der er således ikke så meget tale om, at offentlighedsbetragtninger overskrider systemgrænser, som at de tematiserer systemgrænser og stiller dem til rådighed for videre kommunikation. Med

denne modifikation for øje kan Qvortrups eksempel udfoldes som følger: da de beslutninger, der er taget af ØK's direktion, bliver gjort til genstand for offentlighedsbetragtninger, bliver grænsen mellem ØK's beslutninger og almenhedens interesser tematiseret og problematiseret. Det, der før har været et rent ØK-anliggende og alene har haft at gøre med selskabets specifikke forretningsinteresser, bliver nu almengjort og iagttaget i lyset af almenhedens interesser. For det andet sker der en omtematisering: det, der før er blevet anskuet ud fra en økonomisk kodificering, bliver nu iagttaget ud fra en moralsk kodificering (jf. Qvortrup 1998:246). Hændelsesforløbet beskrives udførligt i afsnit 7.3. og afsnit 7.4. (i den forbindelse bliver Qvortrups udlægning også diskuteret nærmere).

Pointen er ikke, at den offentlige mening virker direkte bestemmende i den ovennævnte eller andre sager. Ifølge Luhmann består den offentlige menings politiske relevans ikke i en form for overherredømme, der kan bestemme, hvad der skal ske i bestemte sammenhænge (Luhmann 2000e:287). Den offentlige mening virker ikke som et tribunal, man kan appellere til, og som kan fastsætte meningers rigtighed (Luhmann 1999b:31). Luhmann modsætter sig dermed mere kausale og enhedsprægede opfattelser, jf. eksempelvis Ruhrmann:

”Unter ”öffentlicher Meinung” kann somit eine Meinung verstanden werden, die in öffentlichen Kommunikation mit breiter Zustimmung rechnen kann, eine Meinung die sich in den Arenen öffentlicher Meinungsbildung durchgesetzt hat und insofern ’herrschende’ Meinung darstellt. Weicht man vor ihr ab, muß man mit besonderen Widerständen rechnen” (Ruhrmann 1994:44, indskudt citat: Gerhards & Neidhardt).

Det kan få konsekvenser at sætte sig op mod den offentlige mening, det er på ingen måde risikofrit, men Luhmann lægger afstand til forståelser af offentlig mening som ’herskende’ mening. Man kan så spørge, om han ikke derved undervurderer en begivenhed som Brent Spar sagen, der vel netop er et eksempel på, at den offentlige mening kan virke bestemmende? Det er for let at sige, at Brent Spar sagen er undtagelsen, der bekræfter reglen. Et mere nuanceret svar vil være, at det forhold at den offentlige mening synes at få afgørende betydning i bestemte sager, ikke modsiges det generelle teoretiske argument, at den offentlige mening ikke er et system, ikke kan træffe beslutninger og derfor i sidste ende ikke *kan* virke *direkte* tvingende – at relationen skal forstås som en strukturel kobling snarere end som en kausal relation. Et andet spørgsmål er, om der kan indlæses en demokratisk normativitet i Luhmanns insisteren på at betragte offentlig mening som forskel (snarere end som enhed).

Luhmann betragter offentlig mening som en tematisk struktur for den offentlige kommunikation snarere end som et politisk relevant resultat. Offentlig mening skal med andre ord ikke betragtes kausalt – som en bevirket og viderevirkende

virkning, men funktionelt – som en form for ”selektionshjælp” (Luhmann 1970:36). Offentlig mening er et særligt medie for iagttagelse af anden orden (Luhmann 2000e:287). Det, som offentlig mening garanterer og reproducerer, er ikke enhed, men forskel. Dens funktion består ikke i at synliggøre og fremme bestemte synspunkter eller domme, men i at muliggøre iagttagelse af iagttagere – i lyset af almenheden. Den offentlige mening virker som et spejl, i hvilket konflikter kan se sig selv og få deres vigtighed bekræftet (Luhmann 1993d:140-41). Dens funktion er ikke at bestemme meningers rigtighed, men at fastlægge skemaer, scripts eller frames⁶⁹, hvorudfra der kan diskuteres. Det er så kun skemaet for tematiseringen, der må forudsættes alment accepteret (Luhmann 2000e:302-3, 1999b:25). Offentlig mening skal med andre ord betragtes som en dobbeltstruktur, som en form for differentiering mellem temaer og meninger, hvor temaer betegner mere eller mindre ubestemte og udviklingsdygtige meningskomplekser, som man kan tale om og have de samme *eller* forskellige meninger om (Luhmann 1970:41), og som der kan ydes *forskellige* bidrag til. Et eksempel på et tema er spørgsmålet om, hvorvidt pensionsinstitutionerne skal inddrage etiske kriterier i deres investeringsbeslutninger. Det kan man så enten mene, at de skal, eller at de ikke skal. Et tema i mediet offentlig mening skal forstås som en form med to sider – man kan mene det ene eller det andet (og der kan så eventuelt være mellempositioner givet ud fra to modpoler). En karakteristisk fare knyttet til fremstillinger af offentlig mening er så, at der sker en sammensmeltning af tema og mening – at temaet (som forskel) sættes lig en mening (forskellens ene side). Dette kan ske gennem teknisk betinget ensidighed (eksempelvis i formidlingen af resultater af meningsmålinger) og/eller gennem moralisering af kommunikationen (hvor den ene side af forskellen holdes for moralsk god). I begge tilfælde er der tale om manipulation – fordi der ikke differentieres mellem tema og mening (jf. Luhmann 1970:41-42). Ifølge Luhmann er enhedsprægede beskrivelser af offentlig mening således at betragte som udtryk for manipulation. Men som han også skriver, skal beskrivelsen som manipulation ikke betragtes som andet end en ny form for iscenesættelse af den offentlige mening – som en ny bestemmelse af rammerne for videre kommunikation (Luhmann 2000e:296). Det skal pointeres, at denne tematisering indebærer, at manipulation er reglen snarere end undtagelsen, når der kommunikeres om offentlig mening i offentlige diskurser. Ikke mindst i massemedierne fremstilles den offentlige mening almindeligvis som enhed snarere end som forskel. Derfor er det trivielt blot at konstatere, *at* der manipuleres. Der må ses på, *hvordan* der manipuleres.

I det moderne samfund er det først og fremmest massemedierne, der giver den offentlige mening form. Denne formgivning kan være udtryk for intentionelle bestræbelser på at øve indflydelse på den offentlige mening (som det ofte ses i for

---

⁶⁹ Jf. ”Massenmedien I – Ein Interview mit Niklas Luhmann” (Berliner Luhmann-Kreis 2000).

bindelse med politiske og økonomiske spørgsmål), men den kan også, som Luhmann udtrykker det, være et ”affaldsprodukt” af massemediernes aktiviteter – rettet, som de er, mod information og underholdning (Luhmann 2000e:303). I det følgende afsnit ses der nærmere på, hvordan massemediernes virker som funktionssystem og som formgiver af offentlig mening. Det skal understreges, at det er massemediernes daglige nyhedsformidlende funktion, der fokuseres på.

5.5. Massemediernes som funktionssystem og formgiver af offentlig mening

Grundet deres øgede selvstændighed udfylder massemediernes mere end nogensinde en politisk funktion i samfundet – en politisk rolle som er forbundet med deres eksistens som selvstændig social institution. Man kan tale om, at massemediernes udfylder en rolle som *fjerde statsmagt* i den forstand, at de er den instans, som på borgernes vegne kritisk overvåger den lovgivende, den udøvende og den dømmende magt (Hjarvard 1999:36). Og organisationerne, kunne man tilføje. Som Thyssen (1997) påpeger, har massemediernes i høj grad påtaget sig opgaven som kritikere af organisationer. Det er indlysende, at massemediernes er en meget væsentlig politisk magtfaktor i det moderne samfund. Der skal derfor kastes et blik på den særegne logik, der kendetegner kommunikationen i massemediesystemet, og de rammer som denne logik sætter for den offentlige meningsdannelse. Ideen er, at massemediernes må medreflekteres som en aktiv variabel i debatten om pensionsinvesteringerne. Dermed ikke sagt, at massemediernes kan betragtes som en enhedsaktør, men at massemediernes kommunikation under ét kan siges at operere ud fra en særlig logik eller kode, som gør, at denne kommunikation kan adskilles fra de kommunikationsformer, der er knyttet til samfundets øvrige funktionssystemer.

Systemteoretisk skal massemediernes betragtes som et funktionssystem, der ud fra koden information/ikke-information⁷⁰ udarbejder verdens- og samfundsbeskrivelser og på forskellig vis er strukturelt koblet til de funktionssystemer, som berøres af disse beskrivelser (Luhmann 2000e:304). Som tidligere nævnt (afsnit 2.4.) former massemediernes ikke et særskilt symbolsk generaliseret kommunikationsmedie. I massemediernes udbredelsesformer – presse, tv, radio, m.fl. – kan der

---

⁷⁰ Information såvel som ikke-information kan have informationsværdi, hvorfor massemediesystemet her løber ind i en uendelig regres (eller rettere: systemteorien løber ind i et problem med uendelig regres i sin beskrivelse af massemediernes som et funktionssystem, der opererer ud fra koden information/ikke-information). Problemet med den uendelige regres er rettet mod en søgen efter sidstebegrundelser, og en sådan søgen har massemediesystemet ikke tid til. I praksis bliver den uendelige regres stoppet af en anden forskel: forskellen mellem kodning og programmering. Der må i systemet findes et sæt af regler, der kan løse paradokset med den informative ikke-information. Disse regler er givet ved programmer, ved hvis hjælp det kan besluttes, om noget kan behandles som informativt eller ikke (Luhmann 1996:37). Som Hornschuh & Westphal (1998:5) skriver, giver ledeforskellen information/ikke-information ikke tilstrækkelige instrukser til udvikling af journalistiske selektionsrutiner. Her er der behov for ”Zweitcodierungen und Programme”, der kan etablere iagttagelsepunkter for selektion og bestemme kodningens værdier mere præcist. I medieforskningen bliver sådanne selektionsmekanismer betegnet *nyhedskriterier*. Se også den efterfølgende behandling af Luhmanns opstilling af massemediernes selektionskriterier eller selektorer.

kommunikeres om hvad som helst på snart sagt hvilken som helst måde. Massemediernes funktion kan siges at bestå i at dirigere samfundssystemets selviagttagelse (Luhmann 1996b:173). Gennem at frembringe et til stadighed fornyet beredskab over for overraskelser og forstyrrelser bidrager massemediene til at holde samfundet 'vågent'. I denne forstand passer massemediene sammen med den accelererende egendynamik, der kendetegner andre funktionssystemer som økonomi, politik og videnskab, der hele tiden stiller samfundet over for nye problemer (ibid.:47-48).

Massemediesystemet arbejder med information, og information er den positive værdi, med hvilken systemet betegner mulighederne for sine operationer (ibid.:36-37). Et af de vigtigste kendetegn ved koden information/ikke-information består i dens forhold til tid. Information lader sig ikke gentage. Information bliver, så snart den foreligger som begivenhed, til ikke-information. En nyhed beholder sin mening, men mister sin informationsværdi, når den bringes anden gang (ibid.:41). Massemediene må derfor hele tiden være på udkig efter og præsentere 'nye' nyheder. Heri består deres samfundsmæssige funktion.

Selv om nyhedsformidling nødvendigvis må være orienteret mod sandhed eller formodet sandhed, følger massemediene ikke koden sandt/ikke sandt, men, derimod, koden information/ikke-information. Det kan man se ved, at usandhed ikke benyttes som refleksionsværdi i massemediernes kommunikation. I modsætning til hvad der gør sig gældende inden for videnskaben, er massemediernes informationsbehandling ikke lagt an på, at man på en sand måde skal kunne udelukke usandhed, før det kan hævdes, at man har sand viden (ibid.:73-74). Det er der ikke mindst på grund af tidspres ikke mulighed for i den daglige nyhedsformidling⁷¹. Det betyder naturligvis ikke, at spørgsmål om sandhed/usandhed ikke tages op af massemediene. Det sker hele tiden – men netop kun hvor sådanne spørgsmål kan tillægges nyheds- og dermed informationsværdi. Massemediene er nok interesseret i sandheden, men på en anden og som regel langt mindre reflekteret måde end videnskaben. For massemediene er det i sidste ende nyhedsværdi (snarere end sandhedsværdi), der er det afgørende.

Det er altså kun under stærkt begrænsende betingelser, at man kan sige, at massemediene interesserer sig for sandheden. Problemet ligger ikke så meget i spørgsmålet om at finde frem til 'sandheden' (hvis en sådan findes, har heller ikke

---

⁷¹ Jf. også følgende interview-citat: "Ich glaube nicht, daß Wahrheit das zentrale Moment der Medien sein kann. Die Meldungen müssen ja auch zu einem bestimmten Zeitpunkt fertig sein. Jeden Morgen muß eine Zeitung vorliegen, jede sendeminute im Fernsehen muß gefüllt sein. Ich denke, daß eine Kommunikation, die auf Wahrheit spezialisiert ist, nicht unter Zeitdruck stehen darf. Man weiß ja nicht, wie lange man prüfen muß ..." (Massenmedien I – Ein Interview mit Niklas Luhmann, Berliner Luhmann-Kreis 2000). Forskellen mellem massemedier og videnskab er altså ikke mindst et spørgsmål om tid. Jørgen Henrik Petersen beskriver "den journalistiske sandhed" som: "et forbrugsgode med ekstrem kort holdbarhed." (Kronik i Berlingske Tidende: "Journalistik og ideologi", 26. juli 2001).

videnskaben adgang til den⁷²), men i den nok uundgåelige, men samtidig også 'vilde' og regulerede form for selektivitet, der kendetegner massemediernes virke (ibid.:56). I forbindelse med nyhedsformidling oplister Luhmann (ibid.:58-71) følgende selektionskriterier eller *selektorer*⁷³:

- 1) overraskelsesmomentet forstærkes, når der er tale om markante diskontinuiteter. Informationen må være *ny*
- 2) *konflikter* får fortrinsret
- 3) *kvantiteter* er særligt effektive opmærksomhedsskabere – ikke mindst fordi tal kan være information uafhængigt af, om læseren forstår den konkrete sagskontekst
- 4) informationens *lokale tilhørsforhold* kan være af betydning
- 5) *brud på normer* fortjener særlig opmærksomhed – det kan være lovbrud eller forsyndelser mod moralske normer eller mod den politiske korrekthed.

---

⁷² Begge systemers selektive bearbejdelse af information skal forstås som en systemydelse – som en systemintern proces (Luhmann 1996b:40). Pointen er, at hverken videnskab eller massemedier har adgang til 'sandheden', men selektivt konstruerer en realitet ud fra hver deres præmisser (se også afsnit 2.3.). Et forhold massemediernes ofte (men ikke altid) synes at have vanskeligt ved at reflektere mere grundlæggende over og indarbejde i deres selvforståelse. Jørgen Henrik Petersen skriver, at det ligger "i journalistens tankeverden, at han eller hun udøver en samfundsnyttig virksomhed, som er nødvendig for demokratiets funktion. Derfor vil pressefolk også gerne se sig selv som upartiske, alt-seende iagttagere, der – stående på samfundets sidelinje – fortæller os, hvad der er hændt." Men, som han også skriver, hører det til journalistikkens beskrivelsesmagt, "at den frembringer bestemte forestillinger om virkeligheden." Beskrivelser skaber deres egen virkelighed, derfor "giver det ikke længere mening at tale om nyhedsmediernes som formidlere. De er selv en del af den sociale og politiske virkelighed" (Kronik i Berlingske Tidende: "Journalistik og ideologi", 26. juli 2001). Som Luhmann pointerer, er alle beskrivelser af samfundet selvbeskrivelser; for der findes ingen iagttagelsespositioner uden for samfundet. Massemediernes frembringelser udgør selv en væsentlig del af det samfund, som de beskriver. Se også Husted Ryberg (2001:52-53) for en gennemgang af nyhedsformidlingens konstruktivistiske træk.

⁷³ Det er ikke sådan, at Luhmann her kan siges at have opfundet 'den dybe massemedietallerken'. Hans selektorer svarer til journalistikkens nyhedskriterier (jf. afsnit 2.4.) dog med den perspektivforskel, at Luhmann søger at beskrive de selektionskriterier, som journalister rent faktisk lægger til grund for deres historier, mens nyhedskriterier almindeligvis fremlægges som normative handlingsanvisninger for, hvordan journalister skal skrive deres historier. Der er tale om to sider af samme sag, og derfor er der da også klare paralleller. Det ser man eksempelvis ved en sammenligning med Asmussen (1990) og Goul Andersen (1998). Asmussen oplister følgende nyhedskriterier: *læserens kendskab til tema, konflikter, læserens identifikation med historien, aktualitet, væsentlighed i forhold til målgruppen* (Asmussen 1990:17-22). Han finder sammenfattende, at gode historier "1. Rummer et element af overraskelse. 2. Har en eller anden form for konflikt eller "arke-type" indbygget. 3. Handler om mennesker eller forhold, læserne kan identificere sig med. 4. Skildrer en aktuel begivenhed – helst for den sker. 5. Berører flest læsere muligt" (ibid.:23). Goul Andersen sonderer mellem *nyhedskriterier* og *nyhedsrutiner*. Ifølge samme skal en "god nyhed" helst skal have de fleste af de følgende kvaliteter: den skal være *ny, usædvanlig, kontroversiel* og indebære *konflikt*. Nyhedsrutiner refererer til praktiske tidsmæssige begrænsninger, der er knyttet til *daglig* nyhedsformidling. Begrænsninger, som giver forrang til *enkle* og *entydige*

Normbrud kan i massemedierne antage karakter af *skandaler*. Med Goul Andersens ord ”er syretesten på en nyhed ofte, om den ”gør ondt” på nogen, der har magt” (Goul Andersen 1998:55).

- 6) normbrud bliver særligt interessante at rapportere, når de kan iblandes *moralske vurderinger* – når de bliver lagt an på agtelse eller misagtelse af personer. Luhmann påpeger, at massemedierne spiller en vigtig rolle i oprettholdelsen og reproduktionen af moral. Ikke sådan at forstå, at de kan fikse etiske grundsætninger eller hæve samfundets ’moralske vandstand’. Det, der reproduceres, er alene moralens kode – forskellen mellem god og ond (rigtig og forkert) handlen. Massemedierne producerer en løbende selvirritation af samfundet og er herigennem med til at reproducere moralsk sensibilitet
- 7) for at tydeliggøre normbrud og for at gøre det lettere for læseren at danne sit eget meningsfulde billede af situationen, benytter massemedierne en tilskrivning til *handling* og til *handlende* (på bekostning af den komplekse baggrund på hvilken den eller de handlende handler). Interessen rettes, hvor det er muligt, mod *personer*. I en tid, hvor forventninger til fremtiden i høj grad er knyttet til menneskelige handlinger og beslutninger (jf. også fokuseringen på risikobetragtninger), falder orienteringen mod personer lige for. Personer kommer til at tjene samfundet som håndgribelige symboler for en ukendt fremtid
- 8) fordringen om aktualitet fører til en koncentration af meldinger om *enkelttilfælde* – fortilfælde, ulykkestilfælde, forstyrrelser. Der er mere information i afvigelse end i gentagelse, og derfor kan dårlige nyheder blive til gode nyheder (Thyssen 2000c:13)
- 9) som særtilfælde nævner Luhmann endelig, at også *ytringer af meninger* kan udbredes som nyheder. Massemedierne gør hele tiden individuelle meninger til genstand for historier. Disse meninger bliver da udvalgte multiplikatorer for den knappe ressource *opmærksomhed* (Luhmann 1998c:102). Også når folk i al almindelighed bliver spurgt om deres meninger, er der tale om begivenheder, som ikke ville finde sted, hvis massemedierne ikke fandtes. På denne måde bidrager massemedierne til at ’fylde verden’ med initiativer, kommentarer og kritik – der i sidste ende er at forstå som medieskabte begivenheder (Luhmann 1996b). Ydermere kommer en

betydelig del af massemediernes materiale i stand ved, at de selvreferentielt spejler sig i sig selv og behandler sådanne spejlinger som begivenheder. Massemediernes produktionstempo – der er tale om *daglige* nyheder – udelukker, at de meninger, der rent faktisk findes i befolkningen, kan konsulteres på forhånd. I stedet er massemediernes henvisning til formodninger og selvopfyldende profetier. De benytter i vidt omfang sig selv som inspiration og kilde. Dette gennem at læse deres egne frembringelser og iagttage deres egne iagttagelser (Luhmann 1997b:1101)

Med dette blik for massemediernes selektivitet bliver analysen af den massemedierede debat om etiske investeringer (kapitel 7) blandt andet en fortælling om, hvordan pensionsinstitutionernes investeringer bliver skåret til og iscenesat som nyhed, konstrueret som konflikt og skandale og lagt an på moralske vurderinger, personlige tilskrivninger og meningsmålingers kvantitative forenklinger. Med andre ord: det bliver en fortælling om, hvordan debatten om pensionsinvesteringerne bliver iscenesat som drama (jf. Luhmann 2000b:18). Det skal understreges, at analysen nok er kritisk anlagt, men at det ikke er en forfaldsfortælling om massemediernes, der fortælles. Det er en fortælling om, hvordan massemediernes, gennem den måde hvorpå de konstruerer etiske investeringer som tema og sætter det på den offentlige dagsorden, på godt og ondt bliver en aktiv variabel i den hjemlige udvikling på dette område.

Med tanke på at behandlingen af den massemedierede debat udgør den empiriske analyses centrale og mest omfangsrige del, er det vigtigt at pointere, at massemediernes betydning og indflydelse ikke skal overvurderes. For der kan i sidste ende ikke sluttes direkte fra, hvad der foregår i massemediernes, til de beslutninger der træffes i pensionsinstitutionerne eller i det politiske system. Der er tale om strukturelle koblinger – ikke om kausale relationer. Som Luhmann udtrykker det, er massemediernes givet en vis samfundsmæssig ”uskyld” – en ”harmløshed” – som kommer af, at de ikke kan tvinge nogen til noget (Luhmann 1996b:156). Massemediernes fremstiller information, men kan i sidste ende ikke bestemme, hvordan denne information behandles i andre systemer. Massemediernes er da heller ikke indstillet på frembringelse af en konsensuspræget realitetskonstruktion. Deres verden indeholder og reproducerer meningsforskelligheder i overflod, og i og med at de hele tiden kommenterer, bestrider og korrigerer sig selv, arbejder de hele tiden på at miskreditere sig selv. Det er temaerne, ikke meningene, der er det afgørende (ibid.:126). Den for den offentlige mening så vigtige forskel mellem temaer og bidrag (meninger) udgør samtidig massemediernes programstruktur. Det er ud fra selekterede temaer, at det kan bestemmes, hvilke bidrag, der på bestemte tidspunkter kan have informationsværdi, og hvilke der ikke kan. Massemediernes funktion består ikke så meget i fremstilling af bestemte standpunkter, som den

består i lancering og processering af temaer (*agenda setting*), der åbner op for, at mulige standpunkter kan fremføres som bidrag og få opmærksomhed (Luhmann 2000e:305). Temaselektionen har så altid både en positiv og en negativ side. Selektion (valg) af nogle temaer betyder også altid ikke-selektion (fravalg) af andre temaer (ibid.:309).

Massemedierne virker først og fremmest dagsordensættende. De virker som et (indirekte) samfundsmæssigt irritationsmoment i den forstand, at de er med til at styre kompleksiteten i de meningssammenhænge og de selvproducerede forskelle gennem hvilke, det politiske og det økonomiske system udsætter sig for irritation (jf. Luhmann 1996b:149-50). Men offentlige diskurser virker ikke direkte styrende. De afdækker temaer, som har (eller får) generel samfundsmæssig relevans, de fortolker værdier, bidrager til at løse problemer, producerer gode (og mindre gode) argumenter og afkræfter (eller understøtter) dårlige. De frembringer derved en kommunikativ magt, som ikke kan erstatte administrativ magt, men alene kan øve indflydelse på den. Det er en indflydelse, som er begrænset til tilvejebringelse og frakendelse af legitimitet. Den kommunikative magt kan ikke erstatte den systematiske egensindighed man finder i det politiske system eller i økonomiske organisationer, men kan påvirke disse systemer gennem ”belejring” (jf. Habermas 1999:104). Belejring synes eksempelvis at være en velvalgt metafor for, hvordan den massemedierede debat har virket i forhold til hovedaktørerne i spillet om de danske pensionsinvesteringer. Belejring tærer på ressourcer og opmærksomhed – uden nødvendigvis at gribe direkte ind i, hvilke beslutninger der træffes i det belejrede system.

Det skal i forlængelse heraf endnu engang understreges, at offentlig mening ikke kun er et produkt af massemedierne. Det er ikke sådan, at det blot er massemedierne, der fremstiller det, som der i politisk og økonomisk regi bliver taget hensyn til som offentlig mening, og at massemedierne på denne måde er givet betydelige muligheder for at øve indflydelse på politiske og økonomiske spørgsmål. Det ville være en fejlagtig eller i hvert fald ensidig tolkning. Der er ikke tale om en envejs-relation. Den offentlige mening bliver ikke kun fremstillet i massemedierne. Den benyttes og reproduceres også inden for det politiske og det økonomiske system. Den virker her som et medie for iagttagelse af anden orden, der muliggør, at de respektive systemer kan iagttage sig selv i lyset af almenheden. Det betyder, at massemedierne fra politisk og økonomisk hold modtager allerede præparerede informationer (eksempelvis i form af meningsmålinger), der er udvalgt med henblik på at repræsentere offentlig mening (jf. Luhmann 2000e:309-10). Dermed kan påvirkningen (eller manipulationen) virke begge veje. Også interesseorganisationer og protestbevægelser søger at øve indflydelse på den offentlige mening. Som alle politiske aktivister, iagttager de den offentlige mening og andre og sig selv i dette medie (ibid.:316).

Men for at vende tilbage til massemedierne: de præsenterer og fikserer ikke offentlig mening i en hvilken som helst form. Særlige måder at forme den på kommer i spil. Former hviler altid på distinktioner, og man må derfor se efter underliggende distinktioner, med hvilke, temaer kan skabes som former for offentlig mening. Det er altid et spørgsmål om indhold: navne, steder, begivenheder. Men derudover kan man også udskille mere generelle formproducerende former gennem hvilke, den offentlige mening virker. Det har at gøre med *tid*, *kvantiteter* og *konflikt-positioner* (Luhmann 1990a:210-11).

Offentlig mening er en *tidsafhængig* struktur – dens temaer kan ikke fryses fast, men skifter hele tiden. Offentlig mening svarer altid til en fotografisk fastholdelse af et system-i-bevægelse. Temaer har som regel en begrænset levetid – deres nyhedsværdi kommer og går. De gennemgår en karriere fra opdagelse, introduktion og højdepunkt til de mister deres aktualitet, falmer. De kan så eventuelt reaktualiseres i nye situationer, hvor nye bidrag bliver mulige (Luhmann 1990a:212, 2000e:286). Den offentlige meningsdannelse er, som Luhmann udtrykker det, præget af diskontinuitet, bevægelse og tidsbundet rytmik (Luhmann 1990a:212). Tid skal her betragtes som en to-sidet form, hvis sider udgøres af et før og et efter. På samme måde er *kvantitet* knyttet til forskellen mere/mindre. Den klarhed, der forbindes med kvantitative angivelser, skyldes netop, at der kun er disse to muligheder – mere eller mindre. Og fordi et tal i sig selv hverken er godt eller skidt, favorabelt eller ufavorabelt, er kvantitative data særdeles anvendelige i forbindelse med emner og interesser. Anvendelse af tal vækker ikke umiddelbart mistanke (ibid.:212-13). Endelig er der en tendens til, at kommunikation om offentlig mening benyttes til at præsentere *konflikter*. Også konflikt kan betragtes som en to-sidet form. Et emne kan præsenteres som en konflikt, hvis det kan vises, hvem der er for, og hvem der er imod. Det kan være underforstået, at der også er mellempositioner, og nogle der ikke har besluttet sig. Men disse positioner er givet ud fra konflikten – de ville ikke forekomme, hvis der ikke som udgangspunkt var en konflikt (ibid.:214).

Tidsaspektet markerer vigtigheden af at betragte den offentlige meningsdannelse som en dynamisk proces. I det konkrete tilfælde bliver det et spørgsmål om, hvordan spørgsmålet om etik i investeringerne kommer til syne i debatten og bliver etableret som tema på den offentlige dagsorden (hvordan temaets ”før” bliver til temaets ”efter”). Der ses på, hvordan temaet introduceres, kulminerer, og mister aktualitet for senere at blive reaktualiseret igen. Med fokuseringen på kvantiteter og konflikter synes Luhmann at tilnærme sig en beskrivelse af meningsmålinger som udtryk for offentlig mening – en udtryksform, der også optræder i debatten om pensionsinvesteringerne.

Meningsmålinger er et emne, man næsten ikke kan komme uden om at beskæftige sig med, når man har med offentlig mening og offentlig meningsdannelse at gøre. Meningsmålinger kan betragtes som den dominerende form for fremstilling

af offentlig mening og er samtidig det måske reneste udtryk for offentlig mening som konstruktion, som iscenesat eller ligefrem virtuel mening. Med inddragelsen af meningsmålinger bliver det muligt at slutte cirklen vedrørende de refleksioner, der i afsnit 5.0. og 5.1. blev gjort over forholdet mellem offentlig mening og social mobilisering. For, som der argumenteres for i det følgende, er meningsmålinger en social teknologi, der netop virker ved at dekode offentlig mening fra social handling. I det følgende afsnit ses der nærmere på, hvordan meningsmålinger konstruerer og virker som udtryk for offentlig mening. Luhmann beskæftiger sig ikke mere specifikt med meningsmålinger i sine tekster om offentlighed, offentlig mening og massemedier (Luhmann 1970, 1990a, 1994b, 1996b, 1998c, 1999b, 2000e). Det følgende afsnit bygger i stedet primært på Benjamin Ginsbergs artikel: "How Polling Transforms Public Opinion" (Ginsberg 1989). Ginsbergs artikel er handlings- snarere end kommunikationsteoretisk lagt an, men kan yde et nuancerende og konkretiserende bidrag til den kommunikationsteoretiske forståelse af offentlig meningsdannelse, som her præsenteres.

5.6. Meningsmålinger og offentlig mening(sdannelse)

Som Ginsberg (1989:272) skriver, er meningsmålinger blevet en institution i det moderne samfund. Resultater af meningsmålinger er næsten blevet synonyme med offentlig mening. Også udtalelser fra politikere og talsmænd for interesseorganisationer, demonstrationer, protester og optøjer, kan virke som indikatorer på den offentlige mening. Men der er en tendens til, at meningsmålinger reducerer vægten og troværdigheden af andre mål for offentlig mening (ibid.:273,276). Dette bias til fordel for meningsmålinger skyldes ikke mindst deres videnskabelige og repræsentative karakter. Surveys er modelleret efter naturvidenskabelig metodologi og giver indtryk af at være teknisk sofistikeret og videnskabeligt objektive, samtidig med at de tilbyder et mere repræsentativt syn end alternative informationskilder. Talsmænd for grupper udtaler sig nogle gange på egne vegne, deltagere i demonstrationer og optøjer udgør sjældent mere end et lille, ikke-repræsentativt udsnit af den samlede befolkning, etc. I forhold hertil søger meningsmålinger som udgangspunkt at tage lige hensyn til alle relevante individer (hvilket relevanskriterie der så end lægges til grund) (ibid.:273-74). Men som allerede pointeret, skal meningsmålinger ikke blot betragtes som videnskabeligt udledte og repræsentative opgørelser eller aflæsninger af, hvad borgerne rent faktisk går rundt og tænker på og mener. Med Baudrillards ord repræsenterer meningsmålinger simulationens snarere end repræsentationens orden. Baudrillard taler om meningsmålinger som "simulatoriske fanganordninger" (Baudrillard 1987:94,97). Udgangspunktet er her, at meningsmålinger er en form for konstruktion, som interagerer med meningsdannelsen og påvirker den form, i

hvilken offentlig mening fremstilles i det offentlige rum (jf. Ginsberg 1989:272-74)⁷⁴.

Ginsberg (1989:274) påpeger fire aspekter af den transformation i karakteren af offentlig mening, som anvendelsen af meningsmålinger bevirker: 1) meningsmålinger transformerer offentlig mening fra at være knyttet til frivilligt initiativ – voluntarisme – til at være et eksternt finansieret anliggende; 2) meningsmålinger transformerer offentlig mening fra at være knyttet til adfærd til at være knyttet til holdninger; 3) meningsmålinger transformerer offentlig mening fra at være tilskrevet grupper til at være tilskrevet individer; 4) meningsmålinger transformerer offentlig mening fra at være knyttet til spontane handlinger (aktion) til at være knyttet til svar (reaktion) underlagt på forhånd givne spørgsmål og svarkategorier.

1) *fra voluntarisme til ekstern finansiering*. I fraværet af meningsmålinger må omkostninger og anstrengelser ved at organisere og offentligt kommunikere en mening almindeligvis bæres af en eller flere af de individer, som har denne mening. Meningsmålinger organiserer og offentliggør til gengæld meninger, uden at initiativ eller handling er nødvendig fra individuelle 'aktivisters' side. Omkostningerne flyttes fra dem, der har en mening, til de institutioner som måler meninger, og det får konsekvenser for karakteren af de meninger, der kan fremstilles som offentlige og få offentlig opmærksomhed. Almindeligvis er der en sammenhæng mellem individers villighed til at bære omkostningerne ved offentligt at fremføre et synspunkt og den intensitet med hvilken, de engagerer sig i dette synspunkt. Meningsmålinger svækker sammenhængen mellem offentlig fremføring af mening og meningsintensitet eller ekstremitet. For et givet emne er der nogle, der vil være relativt eller helt ligeglade⁷⁵, og nogle der i høj grad vil være engagerede. Det, at det ikke kræver

---

⁷⁴ Parallelt hermed konstaterer Luhmann, at kommunikation om offentlig mening naturligvis indvirker på, hvad faktiske mennesker faktisk tænker på bestemte tidspunkter. At alle ytringer i mediet offentlig mening kan virke disciplinerende (holdnings- og eventuelt handlingspåvirkende), men at det er en indvirkning, der ofte ikke bliver reflekteret over i denne form for kommunikation (Luhmann 2000e:287,291). At der er undtagelser, kunne man eksempelvis se ved folkeafstemningen om Euro'en, den 28. september 2000, hvor i hvert fald en af de to landsdækkende tv-kanaler på valgaftenen valgte at tilbageholde en exit-poll, til efter valgstederne var lukket. Dette netop for at undgå at resultatet skulle kunne øve indflydelse på folk, der endnu ikke havde sat deres kryds.

⁷⁵ Af naturlige årsager. Det er nærmest umuligt for den enkelte borger at holde sig informeret og have en mening om alt, hvad der foregår. Tempoet og kompleksiteten øges omtrent dag for dag i det moderne samfund, hvorfor dette 'demokratiske problem' bliver mere og mere accentueret. Det er dog ikke en ny indsigt. Allerede i 1925 skrev Walter Lippmann: "I cannot find time to do what is expected of me in the theory of democracy, that is, to know what is going on and to have an opinion worth expressing on every question which confronts a self-governing community. And I have not happened to meet anybody, ... who came anywhere near to embodying the accepted ideal of the sovereign and omniscient citizen" (Lippmann i Glynn et al. 1999:22). Lippmann argumenterer for, at borgerens politiske verden nødvendigvis er et pseudo-miljø, mestendels skabt af massemedierne, som samler, organiserer og filtrerer dagens begivenheder (Neuman et al. 1992:1) – "the real environment is altogether too big, too complex and too fleeting for direct acquaintance. We are not equipped to deal with so much subtlety, so much variety, so many permutations and combinations. And although we have to act in that environment, we have to

den store anstrengelse at give udtryk for en mening i en meningsmåling, betyder blot, at der er lige stor sandsynlighed for, at de respektive grupperingers overbevisninger bliver fremstillet og gjort offentlige (ibid.:275-76). Meningsmålinger kommunikerer næsten uundgåeligt offentlig interesse, opmærksomhed, nærhed, social mobilisering. Men at respondenter er venlige eller høflige nok til at ulejlig sig med at besvare spørgsmål i en meningsmåling, siger ikke noget videre om deres reelle engagement i forhold til et givent emne.

2) *fra adfærd til holdning*. I fraværet af meningsmålinger kan offentlig mening udledes af politisk adfærd. Meningsmålinger, derimod, frembringer, organiserer og offentliggør mening uden at det kræver nogen handling fra 'meningsbærere'. Da der ikke hersker noget monopol på dette område, giver meningsmålinger en hvilken som helst interesseret part mulighed for at vejle folkestemningen uden at behøve at vente på en adfærdsmæssig manifestation. Set fra en politisk elites perspektiv eller fra et virksomhedsperspektiv, giver det mulighed for at komme folkelige overbevisninger i forkøbet, før de manifesterer sig i ubehagelige, forstyrrende eller truende former for politisk handling (jf. Ginsberg 1989:278-79). Dette ræsonnement forudsætter vel at mærke, at handling følger kausalt efter holdning. Alternativt kan der argumenteres for, at spørgsmålet om adfærd reelt bliver sekundært⁷⁶. I princippet kan uforpligtende holdningstilkendegivelser sagtens påvirke meningsdannelsen – den samfundsmæssige realitetskonstruktion – og virke forventningskabende, uden at der behøver at ligge et i nogen videre forstand sandsynliggjort adfærdsmæssigt mobiliseringspotentiale bag. Spørgsmålet om adfærd får nu først og fremmest betydning som *kommunikation om et latent (snarere end manifest) adfærdsmæssigt potentiale*. Spørgsmålet om adfærd bliver på samme tid opløst af og dekoblet i forhold til kommunikationen om offentlig mening.

3) *fra gruppe til individ*. Rapporter om offentlighedens meninger kan sædvanligvis fås fra ledere, talsmænd eller aktivister fra organiserede grupper og sammenslutninger – eksempelvis politiske partier, interesseorganisationer, fagforeninger, brancheforbund. Meningsmålinger er i forhold hertil kendetegnet ved at kunne frembringe synspunkter fra individuelle borgere, direkte; meningsmålinger er et rendyrket

---

reconstruct it on a simpler model before we can manage it" (Lippmann 1965:11, citeret i Neuman et al. 1992:1). Offentlig opmærksomhed kan ikke tages for givet, men er faktisk, som Bauman påpeger, gået hen og blevet en værdifuld mangelvare: "In the postmodern habitat of diffuse offers and free choices, public attention is the scarcest of all commodities (one can say that the political economy is concerned mostly with the production and distribution of public attention)" (Bauman 1992:xx).

⁷⁶ I henhold til Habermas' offentlighedsforståelse kan meningsmålinger af denne grund ikke være udtryk for offentlig mening (jf. også afsnit 5.2.). Som Loftager skriver (med henvisning til Habermas): "I og med at sådanne undersøgelser identificerer den offentlige mening med empirisk aflæste uforpligtende attituder, er den pr. definition afklædt sin karakter af at være *offentlig* mening" (Loftager 1999:25). Dette fordi offentlig mening i denne form ikke er lagt an på forpligtende offentlig samtale eller dialog.

udtryk for metodisk individualisme. Opdragsgiveren kan således gå uden om dem, der ellers kan påkalde sig at være repræsentanter for offentlig mening. Meningsmålinger gør ikke sådanne talerør overflødige, men mindsker behovet for dem som mellemed, da institutioner og organisationer, som er interesserede i at lære offentlighedens syn på en sag at kende, kan etablere deres egne links til borgerne. Meningsmålinger intervenserer mellem mening og dens organiserede og kollektive udtryk, da de ofte har den virkning, at de underminerer gruppelederes prætentioner om at kunne tale på vegne af et medlemskabs 'meningsfællesskab'. Selv om det kan være, at de nogen gange fordrejer medlemskabets meninger, er det dog, som Ginsberg (1989:282-83) pointerer, fortsat sådan, at det er organiserede grupper, interesser og partier, der er de mest effektive mekanismer, når det kommer til at omsætte mening til politisk indflydelse. Denne væsentlige pointe kan belyses ud fra Bourdieus sondring mellem *mobiliseret* og *ikke-mobiliseret mening*. Bourdieu taler om *reelt konstituerede meningskræfter*, hvis styrke består i, at de er *mobiliserede meningskræfter* (Bourdieu 1997a:233). På den ene side findes der konstituerede, mobiliserede meninger og pressionsgrupper, der er organiseret omkring et system af eksplicit formulerede interesser – hvilket i systemteoretiske termer hedder, at sociale bevægelser og protestbevægelser har til funktion at skabe social mobilisering og virke som en form for samfundsmæssig selvalarmering (jf. Krause 1996, Reese-Schäfer 1992). På den anden side findes der nogle dispositioner, som ikke repræsenterer en mening, hvis man herved forstår noget, der kan formuleres i form af en diskurs, som gør en vis fordring på at være sammenhængende (Bourdieu 1997a:235). Resultater af meningsmålinger kan i mange tilfælde betragtes som ikke-mobiliseret (eller om man vil: virtuel) mening, der i princippet ikke engang behøver at være knyttet til en klart defineret genstand (jf. Bourdieu 1990:170). Med en formulering fra Søren Kierkegaard (se afsnit 5.0., fodnote 56) kan meningsmålinger siges at producere et "Abstraktum Publikum, der bestaar af uvirkelige Enkelte, som aldrig forenes eller kunne forenes i nogen Situationens eller Organisationens Samtidighed, og som dog fastholdes som et Hele" (Kierkegaard 1962:83).

4) *fra spontane ytringer (aktion) til svar (reaktion) underlagt på forhånd givne spørgsmål og svar-kategorier*. Meningsmålinger fratager individer kontrol over deres meningsytringer – både hvad angår valg af tema og form for mening. Som Bourdieu påpeger, er der tale om "stilling-tagen", om *indtagelse* af allerede forudsete positioner: "man tager stilling, man positionerer sig" (Bourdieu 1997a:232). Spørgsmålene i meningsmålinger er udvalgt af en ekstern agent, ikke af respondenterne selv – der er ofte tale om spørgsmål, som de adspurgte personer ikke ville stille sig selv i deres daglige liv (jf. Bourdieu 1997a:231). Meget betegnende kalder Henning Olsen da også

resultater af meningsmålinger for ”målingsmeninger”⁷⁷. Og Baudrillard (1987:103) taler om meningsmålinger som ”informationsskuespil”. Det er ikke individets egne behov, håb og aspirationer, som er i fokus. Ikke de anliggender og krav den enkelte, som individ eller som del af en gruppe eventuelt måtte ønske at gøre regering eller virksomheder opmærksom på, men derimod emner og spørgsmål som er valgt, fordi de har interesse for den, der har finansieret undersøgelsen. De emner, der tages op i meningsmålinger, har typisk interesse for det politiske eller det økonomiske system eller for repræsentanter for massemedierne eller andre aktører/’eliter’ (det kan være reklame-, medie-, konsulentbureauer, forskningsinstitutioner, o.l.) med en aktiv (læs: kommerciel) interesse i den offentlige meningsdannelse omkring politiske og/eller økonomiske spørgsmål. Det er derfor på ingen måde givet, at de spørgsmål, der stilles, har interesse for respondenterne. Derfor er der ikke nogen nødvendig sammenhæng mellem resultater af meningsmålinger, og hvad der måtte røre sig i befolkningen (jf. Ginsberg 1989:287-88). Der knytter sig yderligere metodiske problemstillinger til formuleringen af spørgsmål og svarkategorier i meningsmålinger. Det er i sig selv et omfattende problemfelt (se eksempelvis Mordal 1989, Wärneryd 1990, Olsen 1998). Her skal der blot peges på en enkelt generel problematik med relevans for behandlingen af de meningsmålinger, som optræder i debatten om pensionsinvesteringerne: spørgsmålet om *balance*. Det er et metodisk ideal for survey-spørgsmål, at de skal være balancerede og ikke virke ledende, men som Mordal (1989:143) påpeger, findes der få spørgeskemaer, som i alle spørgsmål lever op til dette ideal. Der er balance i et spørgsmål, når svaret lige så godt kan være positivt som negativt – når spørgsmålet er neutralt formuleret og ikke favoriserer et bestemt svar på bekostning af et andet (ibid.:144). Med udgangspunkt i balanceproblematikken kan der spørges til, om spørgsmålsindholdet i den enkelte meningsmåling er værdiladet, således at det virker ledende, om der er både positive og negative svaralternativer, og om der forekommer uheldige eller urimelige antagelser i spørgsmålsformuleringerne (ibid.:158). Der må med andre ses på, om udformningen af det enkelte survey indebærer et manipulativt bias (der så kan være tilsigtet eller utilsigtet).

Sammenfattende bliver det i lyset af disse fire punkter relevant at spørge til, om den offentlige mening, man finder i debatten om pensionsinvesteringer, er en mobiliseret meningskraft, eller om den snarere er udtryk for en ikke-mobiliseret, virtuel mening. For offentlig mening kan heller ikke i meningsmålingens form sættes lig med aktiv eller mobiliseret offentlig interesse – på trods af denne forms

---

⁷⁷ Kronik i Politiken: ”Målings-meninger”, den 8. april 1998. Se også: ”Tallenes talende tavshed – Måleproblemer i surveyundersøgelser” (Olsen 1998), for en mere teknisk behandling og problematisering af meningsmålingers metodologi.

tilsyneladende repræsentativitet. Meningsmålinger kan lige så vel være udtryk for ”den offentlige meningsdannelse egen autistiske verden” (jf. afsnit 5.0).

5.7. Afrunding

På trods af alle rekonstruktive udredninger er den afgørende pointe i dette kapitel ikke, at offentlighed og offentlig mening er fiktive størrelser. De er reelle nok – som kommunikative fænomener. Offentligheden er en realitet – som konstruktion. Offentlighedsbetragtninger er en del af den samfundsmæssige realitetskonstruktion. Men man kan ikke slutte fra fremstillinger af offentlig mening til, hvad der rører sig i befolkningen. Det, der fremstilles som offentlig mening, er ikke nødvendigvis mobiliseret mening; der kan være tale om en form for virtuel mening. Det ændrer ikke ved, at offentlig mening er et vigtigt led i samfundets beskrivelse af sig selv. Ligeegyldigt i hvilken form og på hvilket grundlag den fremstilles, kan den offentlige mening gøre en forskel.

I den empiriske analyse ses der på, hvordan debatten om pensionsinvesteringerne formes som tema i mediet offentlig mening. Der ses på, hvordan den offentlige mening konstrueres og benyttes som argument i denne debat og dermed på, hvordan debatten almengøres. I den politiske kommunikation indgår offentlighedsbetragtninger som en del af en demokratisk styringslogik (se kapitel 6). I massemedierne er spillet mere speget. Her finder man mange forskellige fremstillinger og iscenesættelser af offentlig mening, og man finder mange forskellige italesættere: fra journalister og lederskribenter til ledere fra pensionsbranchen, akademikere og politikere. Offentlig mening optræder i resultater og tolkninger af meningsmålinger, men, som debatten også viser, er dem, der taler om offentlighedens mening eller ligefrem mener at tale på vegne af offentligheden, på ingen måde afhængige af kvantitative belæg for at kunne udtale sig. I den massemedierede realitetskonstruktion indgår offentlighedsbetragtninger som led i et semantisk spil om investorers og virksomheders sociale og samfundsmæssige ansvar. Også her handler det om demokrati, men på en anden måde end i den politiske kommunikation. Offentlighedsbetragtninger benyttes her først og fremmest til at begrunde det synspunkt, at investorer og virksomheder ikke længere kan definere deres omverden i rent markedsmæssige og økonomiske termer, men må inddrage en bredere social eller offentlig kontekst i deres selvforståelse (selvbeskrivelse) og måde at drive forretning på. De må indstille sig på generelle samfundsmæssige forventninger. Som indikeret i indledningen af kapitlet spørger den politiske forbruger i kulissen i mange af disse iscenesættelser af den offentlige mening (mere om det i kapitel 7). I belysningen af pensionsinstitutionernes selvbeskrivelser som investorer ses der på om og hvordan offentligheden indarbejdes som et led i pensionsinstitutionernes måde at beskrive og legitimere sig selv på (kapitel 8).

De næste tre kapitler indeholder projektets empiriske analyser.

6.

Pensionsinvesteringer i det politiske system: Økonomiministeriets betænkning og Pensionsmarkedsrådets rapporter

6.0. Indledning - analysens form og indhold

Analysen af den politiske behandling af pensionsinvesteringerne tager udgangspunkt i betænkning nr. 1306 fra Økonomiministeriet: ”Demokrati og åbenhed om pensionsinstitutternes investeringsbeslutninger” (Økonomiministeriet 1995) og i Pensionsmarkedsrådets rapporter (1998, 1999, 2001). Det er Økonomiministeriets betænkning, der giver anledning til oprettelsen af og sætter scenen for Pensionsmarkedsrådet, som har fået til opgave at synliggøre og skabe offentlig opmærksomhed omkring pensionsforhold.

Metodisk skal det understreges, at analysen tager udgangspunkt i de behandlede teksters ordlyd. Der ses bort fra de debatter og det politiske spilfægteri, som teksterne måtte have givet anledning til på Christiansborg og inden for pensionsbranchen. Og der ses bort fra de personspørgsmål, der måtte knytte sig til sammensætningen af henholdsvis udvalget bag betænkningen og Pensionsmarkedsrådet. Det skal også pointeres, at det er en selektiv læsning af teksterne, der er foretaget. Der fokuseres på spørgsmål om demokrati og åbenhed i forbindelse med medlemsindflydelse, og på spørgsmål om etik som de dukker op i forbindelse med pensionsinstitutionernes investeringer. Andre temaer og problemstillinger, som tages op i de behandlede tekster, udgrænses. Der går ikke i detaljer med forsikrings- og forvaltningstekniske specifikationer. Eksempelvis ses der i vid udstrækning bort fra de formelle strukturelle og styringsmæssige forskelle, der er mellem forskellige typer af pensionsinstitutioner og pensionsordninger.

Det skal pointeres, at den følgende analyse er udtryk for en anden-ordens iagttagelse. Økonomiministeriets betænkning og Pensionsmarkedsrådets rapporter betragtes semantisk – som politiske anden-ordens beskrivelser. Når det er sagt, indeholder teksterne – og særligt betænkningen – en mængde faktisk information om pensionsinstitutionerne og det danske pensionssystem. Derfor indeholder den analyserende gennemgang af betænkningen også et beskrivende element. Dette i form af en generel beskrivelse af det danske pensionssystem (der kan betragtes som

en markering af struktursiden af distinktionen semantik/struktur). Denne generelle beskrivelse bidrager også til at sætte scenen for de følgende analysedele (kapitel 7 og 8). Det er derfor, at der i enkelte tilfælde refereres til Pensionsmarkedsrådets rapporter og til statistisk materiale i gennemgangen af betænkningen. Det er med henblik på at klarlægge nogle faktuelle forhold.

Det skal (som i afsnit 1.1.) pointeres, at man også kunne have valgt at betragte Økonomiministeriets betænkning fra en retslig vinkel. Betænkninger kan have officiel status som juridiske dokumenter med retsvirkning. Men i denne analyse er det valgt at læse betænkning nr. 1306 med politiske briller – som et udtryk for en politisk styringslogik.

Betænkningen og rapporterne er i sagens natur tekster, som repræsenterer regeringssiden af den politiske kode regering/opposition. På oppositionssiden finder man langt mere vidtgående politiske udmeldinger. Eksempelvis i SF's forslag til ændring af Lov om forsikringsvirksomhed (se afsnit 1.3.). Hverken udvalget bag betænkningen eller Pensionsmarkedsrådet har mandat til at komme med forslag til ændringer af den gældende lovgivning. Det ligger uden for rammerne af deres respektive kommissorier. Det er således kendetegnende for de behandlede tekster, at de ikke afviger fra den allerede satte pensionspolitiske kurs. Udgangspunktet for betænkningen og for rapporterne er, at de grundlæggende strukturer i det danske pensionssystem skal fastholdes, og at der så inden for de eksisterende rammer kan indføres mere demokrati, åbenhed, medlemsindflydelse. Men ad frivillighedens vej. Som følge af den samfundsøkonomiske rollefordeling kan udviklingen på området ikke dikteres fra politisk hold. Det er forvaltningen af arbejdsmarkedspensionsordningerne, der er i fokus. Det drejer sig om overenskomst- eller aftalebaserede ordninger, og dermed om forhold der i vidt omfang bliver regnet som hørende under arbejdsgiver- og lønmodtagerorganisationers resort. Økonomiministeriets betænkning og Pensionsmarkedsrådets rapporter indeholder således oplæg til selvregulering snarere end anvisninger på reguleringsmuligheder. Dermed bliver de behandlede tekster udtryk for en politisk selvafgrensning. De kan betragtes som udtryk for et re-entry (jf. afsnit 2.6.), hvor grænsen for det politiske (for kollektivt bindende beslutninger) sættes i det politiske systems kommunikation.

Som der blev redegjort for i afsnit 2.4., opererer den politiske kommunikation i mediet *magt*. De behandlede tekster læses som udtryk for en styringsdiskurs eller en styringssemantik – som udtryk for koden styre/styret. Herved skal, som allerede indikeret, ikke forstås, at de behandlede tekster afspejler en vilje til politisk magt, men derimod at de afspejler en politisk vilje til at reflektere over magtfordelingen og de magtaspekter, der er forbundet med pensionsinvesteringerne. Spørgsmålet om pensionsinstitutionernes investeringsmæssige ansvar konstrueres og behandles som en styringsproblematik. Det politiske problem bliver, hvordan der kan sikres en overensstemmelse mellem de dispositioner, der foretages af de styrende, og de

styredes ønsker og forventninger til styringen – mellem de beslutninger, der træffes af de ansvarlige beslutningstagere i pensionsregi og de berørte medlemmers ønsker og forventninger (den offentlige mening). Der argumenteres for, at de behandlede tekster opererer med styre/styret som gennemgående ledeforskel. Dermed ikke sagt, at der ikke knyttes an til andre koder. Som det vil fremgå, knytter teksterne også an til den økonomiske kode og, som indikeret, den retslige kode. Teksterne anvender og understøtter disse koder, men i denne analyse argumenteres der for, at det sker inden for rammerne af en politisk styringslogik.

Som Mogens Lykketoft har udtalt, kan der i udviklingen af arbejdsmarkeds-pensionsordningerne indlæses en form for implicit økonomisk demokratisering:

”I et samfund, hvor lønmodtagerkollektivet ejer en større del af produktionsapparatet, der har man fået ophævet noget af den gamle konkurrence om produktionsapparatet mellem arbejdere og kapital, fordi det i høj grad er de samme mennesker, som er ejere og arbejdere” (Mogens Lykketoft, daværende Finansminister, i Børsens Nyhedsmagasin, nr. 8, 1998).

Med fokuseringen på demokrati og åbenhed i forvaltningen af pensionskapitalen, bliver det centrale spørgsmål, hvordan det – i lyset af at arbejdsmarkedspensioner er obligatoriske ordninger og ikke er underlagt frie markedsbetingelser – i praksis kan sikres, at pensionskapitalen forvaltes på en måde, der er i medlemmernes og samfundets bedste interesse. Det kan også formuleres som et risiko-problem, som et forhold mellem beslutninger og berørte. Ud fra en politisk betragtning består risikoen i, at der – som følge af det danske pensionssystemets opbygning og struktur – kan opstå et demokratisk underskud i forvaltningen af pensionskapitalen. Dette fordi pensionsinstitutionerne hverken er underlagt direkte demokratisk styring eller frie markedsbetingelser. Da markedsgørelse bryder med en række af de grundprincipper, som det danske pensionssystem bygger på, argumenteres der i betænkningen og rapporterne for, at mere demokrati er vejen frem. Det kan, jf. kapitel 5, udlægges sådan, at ’offentlig-gørelse’ sættes i stedet for markedsgørelse som kontrolfunktion. Spørgsmålet bliver, hvordan offentligheden – medlemmerne – gennem demokratiske procedurer og rammebetingelser kan inddrages i beslutningsprocesserne, og hvordan beslutningsprocesserne i det hele taget kan indstilles på medlemmernes ønsker og forventninger.

Som man kan læse i Økonomiministeriets betænkning, lægges der stor vægt på, at muligheder for medlemsindflydelse tilrettelægges således, at de afspejler interesser hos medlemmerne (Økonomiministeriet 1995:15). Det overordnede mål skal være, at ”pensionsinstitutionernes dispositioner, både hvad angår information, ydelser og investeringer, bedst muligt afspejler medlemmernes ønsker” (ibid.:32). Den offentlige mening bringes således i spil som pejlemærke og legitimerende faktor i den politiske kommunikation. Men det er vel at mærke ikke medlemmernes

interesse, der kommer til udtryk i de behandlede tekster. Den medlemsinteresse, man møder i betænkningen og i rapporterne, er ikke udtryk for en mobiliseret offentlig interesse, men for en politisk interesse i at aktivere og mobilisere offentligheden som demokratisk kontrolfunktion. Offentligheden træder dermed frem som et led i en politisk styringslogik – som en iagttagelsesform der muliggør iagttagelse af pensionsinvesteringerne i lyset af almenheden. Det er en selvreference i argumentationen, som der ikke reflekteres nærmere over, og som derfor kommer til at virke som en blind plet i de respektive tekster. Det kan også udtrykkes sådan, at den politiske interesse usynliggøres som interesse i den politiske iagttagelse.

Offentlighed i pensionsforvaltningen gennem demokrati, åbenhed, deltagelse, medbestemmelse sættes som overordnet politisk mål. Den politiske semantik kommer hermed til at dreje sig om form (styringsmæssige rammer) snarere end om (beslutnings)indhold. Fra politisk hold er det afgørende i princippet ikke, hvad der besluttes, men hvordan der besluttes. Hvilke beslutningsprocedurer anvendes? Uddelegeres der beslutningskompetence? Bliver medlemmerne hørt? Er der åbenhed om investeringsbeslutningerne? Hvordan informeres der?

Ser man på, hvordan spørgsmålet om etik spiller ind i den politiske kommunikation om pensionsinvesteringerne, skal der medregnes et tidsligt perspektiv. Økonomiministeriets betænkning bliver fremlagt før etik-debattens tilsynekomst, og betænkningen beskæftiger sig da også kun parentetisk med dette spørgsmål. Det er først i Pensionsmarkedsrådets rapporter, at etik dukker op som tema – ”etiske investeringer” er i mellemtiden blevet en endog meget synlig del af debatten om pensionsinvesteringerne. Som det vil fremgå, ændrer det ikke ved, at også disse rapporter opererer ud fra en politisk styringslogik og sætter fokus på spørgsmål om demokrati snarere end etik. Rapporterne knytter an til de gældende lovrammer og Finanstilsynets udlægning af samme. Spørgsmålet om etik indskrives i de overordnede betragtninger vedrørende demokrati og åbenhed – og rapporterne går netop ikke meget videre end det. Udgangspunktet for Pensionsmarkedsrådets rapporter er, at etik i investeringerne hverken kan eller skal gennemtvinges fra politisk hold. Der ansøres til selvregulering – det overlades til pensionsinstitutionernes ledelser at træffe beslutninger om, hvordan kursen skal sættes på dette område.

Alt efter temperament kan den politiske kommunikation om pensionsinvesteringerne, jf. dens strukturbekræftende indhold, betragtes som udtryk for konservatisme eller god sund fornuft – som barriere eller sikkerhedsventil. Under alle omstændigheder peger denne kommunikation på de begrænsninger, der er knyttet til politisk intervention på området, og det er et væsentligt aspekt af den sociale dynamik i debatten om pensionsinvesteringerne. Det politiske systems selvdefinerede rolle bliver at ansøre til en udvikling mod mere demokrati, åbenhed, medbestemmelse – og etik. Men altid med frivillighed – ikke tvungen regulering – som udgangspunkt. Dermed bliver analysen af den politiske kommunikation om

pensionsinvesteringerne i høj grad en fortælling om, hvordan det politiske system sætter grænser for sig selv. Den politiske kommunikation fastholder sig selv i et bestemt spor – i et bestemt medie med anvendelse af en bestemt kode.

6.1. Økonomiministeriets betænkning (1995)

Udvalget bag Økonomiministeriets betænkning nr. 1306 består af en sammensætning af ministerielle embedsmænd, repræsentanter for pensions- og forsikringsområdet samt et par akademikere. Udvalgets medlemmer repræsenterer følgende instanser:

Økonomiministeriet (formand + 2 medlemmer)	
Skatteministeriet (2 medlemmer)	
Arbejdsministeriet	
Boligministeriet	
Erhvervsministeriet	
Finansministeriet	
Finanstilsynet	
Assurandør-Societetet	<i>Sekretariat:</i>
AMP-samarbejdet	Økonomiministeriet
Arbejdsmarkedspensionsrådet	(3 medlemmer)
ATP	Erhvervsministeriet
LD	Finansministeriet
Industriens Pension	Finanstilsynet
Københavns Universitet	
Aarhus Universitet	

Kilde: Økonomiministeriet (1995:10-11)

Udvalget har ”taget udgangspunkt i en faglig teknisk vurdering af mulighederne for mere demokrati og åbenhed” (Økonomiministeriet 1995:16)⁷⁸. Som man kan læse, må ”[e]n stillingtagen ... bero på en politisk afvejning” (43). Disse refleksive andenordens betragtninger markerer, at betænkningen ikke udgør et politisk handlingsprogram. Den udstikker et politisk mulighedsrum og kan betragtes som et input til politisk beslutningstagning. Der er i princippet tale om, at det politiske system kommunikerer med sig selv om styringsproblematikker og styringsmuligheder – vel vidende at denne offentligt tilgængelige kommunikation også kan iagttages af andre iagttagere, herunder først og fremmest pensionsinstitutionerne og arbejdsmarkedsorganisationerne.

I henhold til udvalgets kommissorium er dets første opgave, at ”overveje mulighederne for større direkte indflydelse på investeringspolitikken for medlemmer i kollektive og obligatoriske pensions- og livsforsikringsordninger” (9). Hermed er der allerede sat en blind plet. Det handler om kollektive og obligatoriske

---

⁷⁸ I resten af afsnittet refereres der til betænkningen (Økonomiministeriet 1995) alene med angivelse af sidetal (i parentes).

arbejdsmarkedspensionsordninger, som skal forblive kollektive og obligatoriske. Dette spørgsmål er reelt ikke til debat. En pointe jeg vender tilbage til. Først skal der ses på baggrunden for den politiske interesse.

Det konstateres, at spørgsmålet om pensionsopsparernes indflydelse på forvaltningen og investeringen af kapitalen i arbejdsmarkedspensionsordningerne i stigende grad er blevet genstand for offentlig opmærksomhed, og at det skyldes udbredelsen af disse ordninger (9). Der er over en længere årrække opbygget obligatoriske arbejdsmarkedspensionsordninger for størstedelen af arbejdsmarkedet (16), således at hovedparten af de beskæftigede lønmodtagere i Danmark i dag er omfattet af en arbejdsmarkedspensionsordning. Til illustration af denne pointe er de pensionsinstitutioner, som har taget offentlig stilling til spørgsmål om etik (og som inddrages i analysen i kapitel 8) listet i nedenstående skema med angivelse af – og sorteret efter – antal medlems-/kunderelationer (jf. også afsnit 1.1.).

Pensionsinstitution	Antal medlemmer/ indbetalere/ pensionskunder (cirka-tal) ⁷⁹
Arbejdsmarkedets Tillægspension ATP)	4,3 mio.
Lønmodtagernes Dyrtidsfond (LD)	1,4 mio.
PFA Pension	550.000
PensionsSelskaberne	400.000
Industriens Pension	300.000
Pen-Sam	200.000
Danica Pension	190.000
Kommunernes Pensionsforsikring (KP)	185.000
Tryg-Baltica	130.000
Lærernes Pension	58.000
Magistrenes Pensionskasse	39.000
Juristernes og Økonomernes Pensionskasse (JØP)	25.000
Danske civil- og akademiingeniørers Pensionskasse (DIP)	14.000
Arkitekternes Pensionskasse	5.000

Kilde: de respektive selskaber og deres respektive web-sites (november 2001)

Parallelt med arbejdsmarkedspensionsordningernes udbredelse knytter den politiske interesse sig til pensionsformuens vækst. Det konstateres, at den samlede formue i arbejdsmarkedspensionsordningerne er steget markant i de seneste ti år, og at den vil stige yderligere, da indbetalingerne og forretningen heraf vil overstige udbetalingerne mange år frem. Arbejdsmarkedspensionsordningerne får dermed i stigende grad betydning for den samlede opsparing i samfundet (19). I nedenstående skema

⁷⁹ For PFA Pension, Danica og Tryg-baltica er kun medtaget kunder, som har pensionsordning gennem deres arbejdsgiver. Der er set bort fra private pensionsordninger (jf. sondringen mellem søjle 2 og søjle 3 pensionsordninger, se senere i afsnittet).

er pensionsformuens udvikling i perioden 1992-1999 angivet i absolutte og relative termer:

Pensionsformuen hos livsforsikringsselskaber, pensionskasser, ATP og LD⁸⁰	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
I mia. kr.	535,2	620,4	650,7	698,6	785,5	895,6	1.011,5	1.190,1
Stigning i pct. (fra året før)	7,3	15,9	4,9	7,4	12,4	14,0	12,9	17,7
I pct. af BNP	59,9	68,9	67,4	69,2	74,0	80,5	86,9	98,1

Kilde: Beregnet ud fra tal i Forsikringsoplysningen: Forsikring og pension i Danmark – Statistik 2000

Pensionsformuens vækstrate har siden midten af 90'erne været på mere end 10 pct. pro anno. Ved opgørelsen ultimo 1998 var pensionsformuen oppe på 1.000 mia. kr., og ultimo 1999 havde formuen nået et niveau svarende til et års bruttonationalprodukt. En stor del af væksten kommer fra opsparing i arbejdsmarkedspensionsordninger. Der akkumuleres mere og mere kapital i disse ordninger, og de får stadig større betydning som social sikring for store dele af befolkningen (185).

Etableringen af arbejdsmarkedspensionsordningerne har ændret på ansvarsfordelingen for placeringen af den private sektors opsparing. Denne opsparing varetages nu i betydeligt omfang af pensionsinstitutionerne (76), som ultimo 1994 ejede 29,9 pct. af samtlige obligationer og 23,8 pct. af samtlige aktier noteret på Københavns Fondsbørs (19,73)⁸¹. På aktiefronten viser nyere tal det samme billede, jf. nedenstående skema.

Kursværdi af aktiekapital noteret på Københavns Fondsbørs fordelt på ejerkategorier, ultimo 3. kvartal 1998	I mia. kr.	Procentvis fordeling
Livs- og pensionsforsikringsselskaber	49,7	8,6
Pensionskasser	40,6	7,0
ATP, m.v.	47,7	8,2
Pensionsinstitutionerne i alt	138,0	23,8

Kilde: Finansministeriet: Debatoplæg om aktivt ejerskab – maj 1999

⁸⁰ Der er i skemaet set bort fra den del af pensionsformuen, som administreres af pengeinstitutterne. Regner man denne del med, får man den samlede pensionsformue, som ultimo 1999 udgjorde 1.378,4 mia. kr. svarende til 113,6 pct. af BNP. Ultimo 1999 administrerede pensionsinstitutionerne i alt 86,3 pct. af den samlede pensionsformue, mens pengeinstitutterne administrerede de resterende 13,7 pct.

⁸¹ Firmapensioner er medregnet i betænkningens angivelse af pensionsinstitutionernes ejerandel af aktier noteret på Københavns Fondsbørs. Firmapensionernes ejerandel er 0,7 pct. Ser man (som i dette projekt) bort fra disse ordninger, er pensionsinstitutionernes ejerandel 23,1 pct. Og dermed kan der spores en mindre stigning i ejerandelen mellem 1994 og 1998 (se nedenfor).

Det er særligt aktieinvesteringerne, der påkalder sig politisk opmærksomhed (det er, jf. afsnit 1.1. også disse investeringer, der har været i fokus for debatten om etiske investeringer). Udvalget bemærker, at spørgsmålet om medlemmernes indflydelse for alvor kom i fokus i foråret 1994, hvor aktieloftet blev hævet fra 25 pct. til 40 pct., og det dermed i højere grad blev muligt for pensionsinstitutionerne at investere i aktier (186, jf. også Pensionsmarkedsrådet 1998:50). Det skal indskydes, at aktieloftet siden først er blevet hævet til 50 pct. for alle selskaber og derefter til 70 pct. for de mest velkonsoliderede selskaber. De friere investeringsmæssige tøjler gør, at pensionsinstitutionerne er blevet mere synlige som investorer.

Sammenfattende får arbejdsmarkedspensionsordningerne større og større samfundsøkonomisk betydning – både overordnet og i forhold til den enkelte borger. Det er en strukturel udvikling, som i lyset af de friere investeringsmæssige tøjler kalder på en ny politisk styringssemantik.

Arbejdsmarkedspensioner er, som nævnt, obligatoriske og kollektive ordninger. Det er grunden til, at der fra politisk hold forbindes et styringsmæssigt problem med netop disse ordninger. Denne problematisering og arbejdsmarkedspensionsordningernes samfundsmæssige funktion skal ses i sammenhæng med opbygningen af det danske pensionssystem. Arbejdsmarkedspensionsordningerne udgør kun én af søjlerne i dette system.

De tre søjler – arbejdsmarkedspensionsordningerne og det danske pensionssystem

Det danske pensionssystem kan inddeles i tre søjler:

Den første søjle omfatter folkepension, førtidspension og andre sociale pensioner. Disse ydelser – som udgør et grundlæggende socialt sikkerhedsnet – finansieres via skatterne og er som udgangspunkt ens for alle. De sikrer alle borgere en indkomst i pensionsalderen som kompensation for tab af erhvervsindkomst (17,46).

Den anden søjle omfatter arbejdsmarkedspensionsordningerne, som på grundlag af den enkelte lønmodtagers tilknytning til arbejdsmarkedet sikrer et indkomstmæssigt supplement til folkepension og andre sociale pensioner. Denne søjle omfatter aftalebaserede ordninger, tjenestemandspensionen⁸², samt ATP og LD – ordninger, der er relateret til overenskomster indgået mellem arbejdsmarkedets parter, arbejdsgivere og arbejdstagere.

---

⁸² Tjenestemandspensionsordningerne og tjenestemandslignende ordninger er i modsætning til de øvrige arbejdsmarkedspensionsordninger skattefinansierede "pay as you go" ordninger. Pensionstilsagnet bygger ikke på forudgående fondsopbygning (58-59). Derfor er det valgt at se bort fra disse ordninger i det følgende.

Arbejdsmarkedspensionsordningerne administreres af pensionskasser eller livsforsikringselskaber (18,46-47,54)

Den tredje søjle består af individuelle pensionsordninger, hvor den enkelte pensionsopsparer på eget initiativ sparer op enten ved direkte indbetaling til et pensionsinstitut eller ved indbetaling via arbejdsgiver. Individuelle pensionsordninger er som regel uafhængige af ansættelsesforhold. Valg af ordning (eksempelvis rate- eller kapitalpension), leverandør, præmiestørrelse, ydelses-sammensætning og (i mange ordninger) investeringsstrategi sker ud fra individuelle behov og præferencer. Individuelle ordninger etableres i overvejende grad i pengeinstitutter eller forsikringselskaber, og de udgør et supplement til de første to søjler (18,48, Pensionsmarkedsrådet 1998:25).

Det påpeges i betænkningen, at overvejelser om demokrati og åbenhed skal ses i sammenhæng med de enkelte søjlers funktioner og mål. De sociale pensioner i den første søjle er lovregulerede og skattefinansierede og har et klart socialpolitisk sigte. Det er i langt mindre grad tilfældet for de individuelle, frivillige pensionsordninger i den tredje søjle. Her kan den enkelte pensionsopsparer selv frit bestemme risikoprofilen på sine investeringer. Herimellem finder man arbejdsmarkedspensionsordningerne. De kan generelt siges at have et socialpolitisk sigte for store dele af befolkningen, da arbejdsmarkedspensioner fremover vil udgøre et væsentligt supplement til folkepensionen. Det socialpolitiske indhold er dog mindre end i folkepensionen, ikke mindst fordi det ikke er hele befolkningen, men dog størstedelen af arbejdsstyrken, som er omfattet af en arbejdsmarkedspensionsordning (48).

Med en let forenkling kan man sige, at pensionssystemets første søjle repræsenterer staten, mens den tredje søjle repræsenterer markedet. Den anden søjle, som både billedligt og i den konkrete sammenhæng er den centrale, kan beskrives som en blanding af stat og marked. Og netop derfor påkalder den sig politisk opmærksomhed. Arbejdsmarkedspensionsordninger er obligatoriske ordninger, og udvalget mener, at arbejdsmarkedspensionsordningernes obligatoriske element gør, at de i forhold til det enkelte medlem kan sammenlignes med pligten til at betale skat og retten til at modtage offentlige ydelser (23). Her indfører udvalget den pendant mellem pensionsinstitution og stat, som i afsnit 5.1. blev antydnet på et mere teoretisk grundlag. Pointen er, at pensionsinstitutionernes investeringer hverken er underlagt direkte statslig eller markeds-mæssig kontrol. Et forhold der er tæt knyttet til arbejdsmarkedspensionsordningernes obligatoriske og solidariske karakter.

Det *obligatoriske* element består i, at pensionsordningerne er forankret enten i overenskomster og virksomhedsaftaler på arbejdsmarkedet eller i lovgivning. ATP og LD er lovbaserede ordninger. De øvrige obligatoriske ordninger er knyttet til aftaler indgået på arbejdsmarkedet. Der kan her sondres mellem *overenskomstbaserede*

ordninger, som bygger på aftaler indgået mellem arbejdsmarkedets parter – arbejdsgiverforeninger og fagforbund, og *firmaordninger*, der er indgået på den enkelte virksomhed (betegnelsen *virksomhedsbaserede ordninger* benyttes også). Det er, som nævnt, pensionskasser og livsforsikringselskaber, der står for administrationen af begge typer ordninger (18). Medlemskab af overenskomstbaserede ordninger er som regel obligatorisk, hvilket for det enkelte medlem indebærer ret og pligt til at være medlem af en pensionsordning i et forsikringselskab eller en pensionskasse. Den enkelte ansatte kan ikke fravælge eller ophæve ordningen i utide, i hvert fald ikke så længe ansættelsesforholdet består. I firmaordninger er pensionsordningen betinget af ansættelse i den pågældende virksomhed. De fleste af disse ordninger er obligatoriske. Aftaleparterne er den enkelte virksomhed og det enkelte livsforsikringselskab (60).

Det *solidariske* element er tæt knyttet til ordningernes obligatoriske karakter og består i, at hovedparten af de aftalebaserede ordninger bygger på en række kollektive principper vedrørende dækning af risiko for invaliditet og død. En række af forsikringsydelseerne beregnes ud fra et kollektivt grundlag, der erstatter individuelle oplysninger om civilstand, alder, eventuel ægtefælle og antal børn samt, til dels, eget helbred, med statistiske gennemsnitsforventninger herom (60). Det solidariske princip indebærer omfordelinger mellem medlemmerne, f.eks. fra stærke liv til svage liv, fra ugifte til gifte, fra barnløse til folk med børn, og mellem kønnene. Hermed bliver ydelseerne i nogen grad uafhængige af den enkelte pensionsopsparers personlige forhold (21, Pensionsmarkedsrådet 1998:9). Det påpeges, at den obligatoriske tilslutning gør, at arbejdsmarkedspensioner, hvad angår helbredsbedømmelse og omkostninger, kan tegnes på et gunstigere grundlag, end der i gennemsnit ville kunne opnås individuelt (19, jf. også Pensionsmarkedsrådet 1998:22).

Det er det obligatoriske element, der gør det muligt at sidestille pensionsinstitution og stat. Og det er vel at mærke et element, som der ifølge betænkningen *ikke* skal røres ved. Til grund for sit arbejde har udvalget lagt, at større direkte indflydelse for medlemmerne skal opnås på en sådan måde, at princippet om arbejdsmarkedspensionsordningernes obligatoriske karakter fastholdes (15). Dette begrundes for det første med, at det obligatoriske element er væsentligt for at sikre en stor pensionsopsparing. Fraviges dette princip, vil det svare til, at pensionssystemet baseres på frivillige pensionsordninger. Hermed vil der være en risiko for, at større eller mindre befolkningsgrupper fravælger opsparing til pension. For det andet kan det solidariske eller kollektive element gå tabt i en frivillig ordning. Dette vil i gennemsnit føre til højere præmier eller lavere pensioner (23). Hvis der brydes med det obligatoriske princip og gives adgang til individuelt at flytte forsikring og pensionsopsparing mellem ordninger, vil der ydermere opstå muligheder for spekulation i helbredsmæssige forhold og ydelsessammensætning. Frie flytteregler giver det enkelte medlem af en arbejdsmarkedspensionsordning mulighed for at spekulere i,

hvor det ud fra helbredsmæssige forhold vil være mest fordelagtigt at placere pensionsopsparingen. Dermed vil der være en risiko for, at der sker en opsplitning i ”gode” og ”dårlige” liv (237-38). På denne måde er der også et socialpolitisk perspektiv i at fastholde den obligatoriske model og solidaritetsprincippet. Det bemærkes, at denne del af argumentationen knytter an til den økonomiske kode. Det handler om overordnede samfundsøkonomiske og socialpolitiske hensyn, der kan gøres op i penge og betalinger – i pensionsindbetalinger og pensionsudbetalinger.

Arbejdsmarkedspensionsordninger skal være obligatoriske. Og de skal bygge på et princip om solidaritet. Det er de rammebetingelser, der sættes for overvejelserne i betænkningen. Det centrale politiske spørgsmål bliver, hvordan det med udgangspunkt i disse betingelser kan sikres, at pensionsopsparingen administreres på en måde, der er i medlemmernes og samfundets bedste interesse. Svaret bliver offentlighed i pensionsforvaltningen – demokrati og åbenhed. Ikke markedsgørelse, men ’offentlig-gørelse’. Ifølge udvalget må

”der gennem demokrati og åbenhed etableres en række kontrolfunktioner for den enkelte og samfundet i forhold til beslutninger om anbringelse af de opsparede midler. I ikke-obligatoriske ordninger varetages de tilsvarende kontrolfunktioner af markedet” (23-24).

Ud fra overordnede samfundsøkonomiske hensyn er markedsgørelse en for risikabel strategi. For at sætte det på spidsen: det er ikke i samfundets bedste interesse at give borgerne mulighed for frit at vælge, hvorvidt eller hvordan de vil være tilknyttet en arbejdsmarkedspensionsordning; for det kan få negative konsekvenser for samfundets opsparing. Med obligatoriske ordninger løber man til gengæld en risiko for, at der opstår et kontrol- eller styringsmæssigt problem. Fra politisk hold er det problematisk, hvis der skabes en struktur, hvor pensionsinstitutionerne på investeringssiden unddrager sig enhver form for direkte demokratisk eller markedsmæssig kontrol eller styring. Når der ikke hersker – og ikke skal indføres – frie markedsvilkår på pensionsområdet, må der en anden kontrolfunktion til: medlemsindflydelse, der skal tilrettelægges sådan, at den bedst muligt afspejler medlemmernes ønsker (den offentlige mening) (jf. 32). Situationen knytter an til Hirschmans sondring mellem *exit* og *voice* strategier (Hirschman 1970, se også afsnit 1.2.)⁸³. I den konkrete sammenhæng vælges det fra politisk hold at holde fast i en pensionsmodel, der begrænser mulighederne for exit. Den enkelte opsparer kan

---

⁸³ Det skal i den forbindelse nævnes, at betænkningen indeholder en teoretisk diskussion af mulighederne for at indføre demokrati og åbenhed i forvaltningen af arbejdsmarkedspensionsordningerne (se betænkningens kapitel 7). Denne diskussion trækker på politologisk og økonomisk teori og inddrager blandt andet Hirschman og exit/voice distinktionen. Det er valgt at se bort fra den teoretiske diskussion i den foreliggende analyse, hvor der fokuseres på de politiske markeringer i betænkningen og på en generel beskrivelse af det danske pensionssystem.

ikke (omkostnings)frit efter behag og præferencer vælge, hvor vedkommende vil have sin arbejdsmarkedspension. Det gør det ekstra vigtigt at sikre, at der er gode rammetingelser for, at medlemmerne kan komme til orde og blive hørt i beslutningsprocesserne i de eksisterende ordninger (voice). Spørgsmålet er så, hvordan denne offentlighed gennem demokrati og åbenhed kan indføres i pensionsforvaltningen.

Regulering vs. selvregulering

Udvalget påpeger, at de eksisterende rammer for medlemsindflydelse principielt kan ændres på to måder. Arbejdsmarkedets parter kan selv tage initiativ til større medlemsindflydelse, eller det kan ske via lovgivning. ATP og LD er lovbaserede arbejdsmarkedspensionsordninger, og mere demokrati vil her kræve ny lovgivning. De øvrige arbejdsmarkedspensionsordninger er som nævnt baseret på aftaler mellem arbejdsmarkedets parter. Lovgivning om mere demokrati vil her i mange tilfælde skulle rette sig mod disse parter, ikke mod pensionsinstitutionerne. Det vil således være i strid med EU's livsforsikringsdirektiver at indføre pligt til, at pensionsinstitutionerne skal udbyde en bestemt slags produkter – eksempelvis investeringspuljer. Ifølge disse direktiver er det op til forsikringsselskaberne selv at bestemme, hvilke produkter de vil udbyde inden for de enkelte forsikringsklasser. Myndighederne kan ikke foreskrive begrænsninger på udbud eller udbudspligt (189,260), og det vil være i strid med selskabsretten at pålægge livsforsikringsaktieselskaber pligt til at tillade de forsikrede større indflydelse på de styrende organer. Hvad angår lovgivning rettet mod arbejdsmarkedets parter, vil et sådant tiltag ifølge betænkningen være et indgreb i den aftalefrihed, der er grundlaget for de danske overenskomstbaserede arbejdsmarkedspensioner (189).

Der sættes her en grænse for politisk indgriben. Direkte politisk regulering er ikke blot et urealistisk scenarie, men synes reelt at være politisk utænkelig. I stedet bliver den selvdefinerede politiske opgave at anspore til selvregulering. For som det påpeges, udelukker de begrænsede muligheder for politisk regulering ikke muligheder for større medlemsindflydelse på pensionsinstitutionernes investeringspolitikker. Medlemmerne og organisationerne kan selv tage initiativ til at bevæge sig i denne retning (190). Og inden for lovgivningens rammer er der muligheder for medlemsindflydelse, som ikke er fuldt udnyttede (32). Det er arbejdsmarkedspensionsordningernes obligatoriske karakter, der ifølge betænkningen gør information, åbenhed og debat om deres indhold og effektivitet så væsentlig; for det obligatoriske element lægger bånd på medlemmernes frihed (22). Men hvilke præmisser og begrundelser lægges den ønskede udvikling mod demokrati og åbenhed så an på fra politisk hold?

Demokrati og åbenhed – præmisser og begrundelser

Udover det obligatoriske og det solidariske element er der en tredje variabel, der holdes konstant i betænkningen: prioriteringen af investeringsafkastet. Der skal sikres størst mulig forrentning af pensionskapitalen. Dette er ifølge betænkningen ”i overensstemmelse med arbejdsmarkedspensionsordningernes samfundsmæssige formål om, at disse ordninger skal omfatte flest mulige lønmodtagere, og at pensionsopsparingen skal skabe grundlag for udbetaling af størst mulige pensioner” (15). Og dette sættes som udgangspunkt for en bevægelse mod demokrati, åbenhed og medlemsindflydelse:

”øget indflydelse bør tilrettelægges således, at det er foreneligt med hensynet til at opnå størst muligt afkast af pensionsopsparingen samtidig med, at der opretholdes betryggende sikkerhed bl.a. gennem fastholdelse af placeringsregler. Dette skal ses i lyset af, at formålet med arbejdsmarkedspensionerne er at sikre lønmodtagerne et så stort og sikkert supplement til folkepensionen som muligt. Ordningernes obligatoriske karakter og samfundsøkonomiske hensyn tilsiger således, at midlerne investeres med dette formål for øje” (24-25).

Den økonomiske kode sættes her igennem politisk. Sikringen af den langsigtede pensionsopsparing er det overordnede samfundsmæssige hensyn, som en udvikling mod demokrati og åbenhed må rettes ind efter. Som man også kan læse, må ”initiativer om øget åbenhed og indflydelse afvejes mod den forventede interesse og omkostninger ved disse” (25). ”De fordele, der er forbundet med at styrke medlemsindflydelsen, skal ... afvejes mod omkostningerne herved” (43). Her er der tale om deciderede økonomiske cost/benefit betragtninger. Demokrati og åbenhed er ikke blot et mål i sig selv. Det skal give økonomisk mening. Den politiske og den økonomiske kode mødes. Men der er vel at mærke tale om et kodesammenfald, ikke om et kodesammenstød. Den økonomiske kode understøttes politisk.

Ønsket om demokrati og åbenhed kan ifølge betænkningen have flere begrundelser. Demokrati og åbenhed kan for det første styrke indblikket i forvaltningen af de midler, som pensionsinstitutterne administrerer. Dette gennem at inddrage medlemmerne i de beslutningsprocesser, som er bestemmende for anbringelsen af pensionsmidlerne (22). Udvalget finder, at tendensen i samfundet trækker i retning af et ønske om større indflydelse for den enkelte (186). Det er forestillinger om en engageret offentlighed, der her manes frem (men ikke begrundes eller dokumenteres). Som det udtrykkes, knytter der sig ”en offentlig interesse om større indsigt” til arbejdsmarkedspensionsordningerne (199). Inddragelsen af mange medlemmer i styringen, vil ifølge betænkningen øge medlemmernes engagement. Og deres nytte: ”Medlemsindflydelse kan i sig selv give den enkelte pensionsopsparer tilfredshed

(nytte)” (266). Det er utilitaristiske argumenter fra økonomisk teori, der her hentes frem. Det formuleres også sådan, at:

”Demokrati og åbenhed i arbejdsmarkedspensionerne har en positiv effekt på medlemmernes engagement, opbakning og generelle interesse for opbygning og indhold af arbejdsmarkedspensioner. Erfaringerne viser, at information og debat i de seneste år har øget medlemsinteressen for arbejdsmarkedspensionsordninger” (22).

Ideen er, at demokrati og åbenhed kan bidrage til at skabe offentligt engagement. Offentlighed i forvaltningen kan således virke selvforstærkende. Mere deltagelse kan føre til mere engagement, der alt andet lige vil føre til endnu mere deltagelse, o.s.v. Demokrati bliver på denne måde både mål og middel i bestræbelserne på at skabe offentligt engagement omkring pensionsinvesteringerne.

Åbenhed og information er afgørende, hvis medlemmerne skal inddrages aktivt i pensionsdebatten og have mulighed for at følge med i de enkelte pensionsinstitutioners investeringspolitik (26). Åbenhed kan bidrage til den enkeltes forståelse af pensionsordningernes funktionsmåde og er dermed en vigtig forudsætning for demokratiske beslutningsprocedurer (198):

”[s]tørre åbenhed forbedrer det informationsgrundlag, som medlemmerne – og offentligheden generelt – benytter, når de vurderer pensionsinstitutionerne. Et bedre informationsgrundlag fremmer gennemsigtigheden om pensionsinstitutionernes produkter og reducerer omkostningerne ved indsamling og behandling af information” (193).

Pensionsspørgsmål er komplekse, og det stiller krav til pensionsinstitutionernes informationsvirksomhed (26). Den mest omfattende offentligt tilgængelige information gives i det enkelte pensionsinstituts trykte årsberetning samt ved bestyrelsens redegørelse på generalforsamlingen, ved repræsentantskabsmøder, o.l. Herudover finder man en række forskellige former for information til medlemmerne om deres pensionsforhold, herunder den førte investeringspolitik. Informationskanalerne omfatter årlige oversigter over det enkelte medlem/den forsikredes pensionsrettigheder m.v. i institutionen, brochurer, pjecer, nyhedsbreve, kundeblade, information i medlems- eller fagblade (194-95). Udvalget finder, at en intensiveret informationsvirksomhed er et vigtigt element i udviklingen mod demokrati og åbenhed (24), og at mulighederne for at forbedre informationen til medlemmerne især knytter sig til en intensiveret brug af de instrumenter, som pensionsinstitutionerne allerede benytter (215).

Information er en nødvendig – men ikke tilstrækkelig – betingelse for udøvelse og udbyggelse af demokratiet i arbejdsmarkedspensionsordningerne (198-99). Information kan være en facilitator, men skaber ikke i sig selv involvering og

engagement. Udover information kan demokratiske beslutningsprocedurer styrkes gennem gode rammebetingelser for medlemsindflydelse. Som tidligere nævnt må udgangspunktet være selvregulering. Udvalget finder, at "[g]ode rammebetingelser for medlemmernes indflydelse på investeringspolitikken bør skabes med udgangspunkt i aftalemodellen. Indflydelsen må primært baseres på arbejdsmarkedets parter/medlemmernes egne initiativer" (25). Igen markeres der en politisk grænse. Skabelsen af gode rammebetingelser må følge de allerede etablerede beslutningsstrukturer i pensionsinstitutionerne.

Gode rammebetingelser kan være knyttet til indflydelse på sammensætningen af de styrende organer eller til afstemninger om investeringspolitik. Medlemsindflydelsen kan for det første øges gennem en *styrkelse af det repræsentative demokrati*. Medlemmerne af de obligatoriske ordninger kan typisk øve indflydelse på pensionsinstitutionernes styrende organer gennem enten de faglige organisationer eller via medlemspræsentation i bestyrelse eller repræsentantskab (29). Medlemmerne kan derudover gives mulighed for direkte at udpege repræsentanter til pensionsinstitutionernes styrende organer. Dette kan virke som en kontrol af den førte investeringspolitik og vil bevirke, at de valgte repræsentanter i højere grad kommer til at afspejle medlemmernes præferencer med hensyn til investeringsbeslutninger. Som det også udtrykkes: "Initiativer til fremme af større medlemsindflydelse på de styrende organer kan ses som udtryk for decentralisering og en måde at forkorte forbindelseslinjerne mellem medlemskreds og investeringsbeslutninger i forhold til i dag" (222). Med andre ord: afstanden mellem beslutningstagere og berørte kan mindskes.

En anden måde at styrke demokratiet på er gennem etablering af et *investeringsråd*, der kan udarbejde anbefalinger, som kan inddrages i investeringsbeslutningsprocessen. Ideen med denne model er tilsvarende at styrke den direkte medlemsindflydelse. Et investeringsråd kan nedsættes gennem direkte valg blandt alle pensionsindbetalere og -modtagere eller gennem en form for repræsentativt demokrati.

En tredje måde at styrke demokratiet på – og et alternativ til etablering af et investeringsråd – er afholdelse af regelmæssige *vejledende afstemninger* om principper for den førte investeringspolitik. Til forskel fra investeringsrådet etableres der ikke et repræsentativt mellemlid – alle medlemmer af en ordning omfattes (har stemmeret). Vejledende afstemninger kan foregå ved, at bestyrelsen opstiller en række investeringspolitiske linier, som medlemmerne så kan stemme om. Gennem sådanne afstemninger kan bestyrelsen få et indtryk af medlemmernes investeringspolitiske præferencer.

Det gælder både for investeringsråd og vejledende afstemninger, at bestyrelsen ikke er bundet af deres beslutninger eller resultater. Det er bestyrelsen, som har den endelige bestemmelsesret vedrørende pensionsinstitutionernes investeringsbeslutninger (227-28). Som det er nu, er det det enkelte selskabs bestyrelse og

direktion, som alene har ansvaret for, at de lovfastsatte investeringsregler overholdes. Ansvaret for investeringsstrategien kan ikke delegeres til andre – heller ikke til et andet selskab, som kan påtage sig administrationen af investeringerne (31).

Begge de nævnte modeller kan betragtes som udtryk for 'offentlig-gørelse'. Investeringsrådet bliver en form for repræsentativ 'mini-offentlighed', mens vejledende afstemninger følger valghandlingens eller meningsmålingens repræsentative offentlighedslogik. Det påpeges, at fordelene ved at inddrage mange medlemmer i styringen kan være et større engagement, og at målet i den forbindelse bør være, "at ledelsens dispositioner, både hvad angår information, ydelser og investeringer, bedst muligt afspejler medlemmernes ønsker" (32). Også her argumenteres der i termer af et offentlighedspåbud.

En fjerde mulighed er at give det enkelte medlem direkte indflydelse på placeringen af egen opsparing (24). Dette kan ske gennem indførelse af investeringspuljer. Denne mulighed diskuteres nedenfor.

Investeringspuljer

Fordelen ved investeringspuljer er, at de kan forene øget individuel indflydelse på investeringsbeslutningerne med bevarelse af obligatoriske ordninger. (266). Ved indførelse af investeringspuljer får det enkelte medlem mulighed for at etablere en individuel investeringspolitisk profil (39). Og, som det udtrykkes: "Det kan i sig selv være en tilfredsstillende (nytte) for pensionsopsparerne at have mulighed for at formulere alternative investeringer" (188). Igen lægges argumentationen an på økonomiske nyttebetragtninger.

I en investeringspuljeordning vil de forskellige opsparere opnå forskellig forrentning af deres pensionsopsparing afhængigt af, hvordan midlerne placeres. Pensionsopsparerne må derfor leve med større usikkerhed om forrentningen af pensionsopsparingen end ved gængse produkter. Udvalget påpeger, at mange forsikringstagere formentlig vil betragte det som en ulempe at skulle leve med større risiko på afkastet og dermed på pensionens størrelse, og at hidtidige erfaringer fra eksisterende puljeordninger i forsikringsregi viser, at kun et beskedent mindretal har foretrukket løbende valg af puljer. Derfor er det, hvis aftaleparterne beslutter, at der i en obligatorisk arbejdsmarkedspensionsordning skal etableres puljeordninger, vigtigt, at medlemmerne får mulighed for at vælge imellem individuelle investeringspuljer og de traditionelle produkter. Det påpeges, at pensionsinstitutterne skal være opmærksomme på det rådgiveransvar, der vil følge med indførelsen af investeringspuljer. Puljemodeller vil indebære øgede omkostninger til administration i forbindelse med rådgivning og rapportering om investeringsstrategi og de enkelte puljers afkast (40,258). Udvalget finder også, at der ud fra ønsket om at fastholde et betydeligt socialpolitisk aspekt i arbejdsmarkedspensionsordningerne, bør pålægges

visse begrænsninger på den enkelte pensionsopsparers placeringer, så det undgås, at hele pensionen i værste tilfælde ”spilles væk” (262).

Der lægges her op til en ’risikospredning’ i den forstand, at de berørte selv skal være beslutningstagere. Medlemmerne skal have mulighed for selv at beslutte, hvordan deres opsparing skal investeres. Men – kun hvis de ønsker det. Medlemmerne skal ikke tvinges til at påtage sig en investeringsrisiko. Valgfrihed skal være udgangspunktet. Under alle omstændigheder åbner modellen op for nye risici. Der må tages forholdsregler mod at enkelte opsparere formøbler hele deres kapital på risikobetonede investeringer. Der må med andre ord sættes grænser for uddelegeringen af ansvar. Det er for risikabelt blot at lade medlemmerne investere frit.

Fra én risikoproblematik til en anden. Det er tidligere nævnt, at størst mulig forrentning af pensionskapitalen sættes som konstant i betænkningen. Det er ikke helt sandt. Udvalget tager faktisk dette spørgsmål op til diskussion. Det ses der på i det følgende.

Investeringspolitik og afkast

Der argumenteres i betænkningen for, ”at en fravigelse af kravet om størst muligt afkast næppe er foreneligt med de samfundsøkonomiske hensyn, der har ligget bag opbygningen af den obligatoriske arbejdsmarkedspension. Dette gælder ikke mindst hensynet til at opnå en langt større pensionsopsparing til sikring af den fremtidige pensionsdækning” (43). Det pointeres dermed, at de overordnede samfundsøkonomiske hensyn vejer tungest.

Denne prioritering understøttes også af den gældende lovgivning. Placeringsreglerne omfatter hensyn til investeringernes sikkerhed og værdifastsættelse, afkastets størrelse og diversificering (begrænsning af risiko gennem spredning af investeringerne på mange forskellige aktiver og typer af aktiver). Pensionsinstitutionernes investeringer er reguleret i henhold til §87 i Lov om forsikringsvirksomhed (jf. også afsnit 1.3.). §87 er en generalklausul, der tilsiger, at kapitalen skal placeres på en hensigtsmæssig og for forsikringstagerne tjenelig måde, således at det enkelte pensionsinstitut til enhver tid kan opfylde sine forpligtelser. Hovedsigtet med §87 er, at ledelsen skal søge at opnå det størst mulige afkast af en foretagen investering, samtidig med at der sørges for en så stor spredning af de samlede investeringer, at selskabet, selv om enkelte investeringer måtte vise sig uprofitable, vil kunne udrede sine løbende forpligtelser samt honorere fremtidige ydelser i henhold til det forsikringstekniske grundlag. Det påpeges, at lovgivningen lægger begrænsninger på pensionsinstitutternes investeringer, men også indeholder muligheder for at variere investeringspolitikken (187). Inden for de rammer, som placeringsreglerne sætter, har det enkelte pensionsinstitut en ganske fri adgang til at vælge investeringsobjekter (188). Det ændrer ikke ved, at investeringer, som det på forhånd, når beslutningen træffes, antages for givet ikke vil komme til at opnå en

forrentning svarende til markedsafkastet, vil være i strid med §87 (187-88). Den retslige kode bliver her sat igennem politisk. Og da den retslige regulering har et økonomisk indhold, kan man tale om et sammenfald mellem den politiske, den retslige og den økonomiske kode. Der er kort sagt en politisk interesse i opnåelse af gode økonomiske resultater.

Kravet om opnåelse af størst muligt afkast fastholdes igennem betænkningen – med en enkelt undtagelse, som der skal ses nærmere på. Udvalget rejser spørgsmålet om, hvorvidt ”medlemmernes investeringspolitiske ønsker kan gives forrang frem for kravet om at søge bedst mulig pension på grundlag af højst muligt afkast” (26). Der sættes hermed et nyt iagttagelsespunkt, en ny blind plet. Der er dog tale om en noget rutinepræget markering, som der ikke synes at være synderlig realpolitisk vægt bag. Afledt af forslag om demokratisering af økonomien fremsat af Radikal Ungdom (i 1989) og Danmarks Socialdemokratiske Ungdom (i 1994) (273), ser udvalget på mulighederne for at give medlemmernes investeringspolitiske ønsker forrang for kravet om at søge at opnå det størst mulige afkast. Det drøftes, hvorvidt man i stedet for at benytte afkastregler og placeringsregler kan anvende direkte medlemsindflydelse på investeringspolitikken til at sikre varetagelsen af medlemmernes interesser. En sådan model bryder med to af de præmisser, betænkningen ellers opererer med. At pensionsinstitutterne skal søge at opnå det størst mulige afkast af deres investeringer, og at indflydelse på investeringsbeslutningerne og ansvar skal følges ad individuelt (som det er tilfældet, når der investeres i puljer). Udvalget skitserer således en model, hvor der afholdes direkte, kollektive valg om investeringspolitikken, og hvor afkastet skal være det samme for alle medlemmer af en arbejdsmarkedspensionsordning. En sådan model bryder med den lovregulering, der gælder for de eksisterende pensionsordninger, men kan indpasses som specialtilfælde inden for gældende EU-regler og nationale regler (273-74).

Betænkningen peger på nogle af de formål, der kan være med at etablere obligatoriske ordninger, der tilgodeser andre hensyn end opnåelse af det højest mulige afkast. For det første kan en vidtgående uddelegering af beslutningskompetencen være udtryk for et ønske om at styrke det direkte medlemsdemokrati i forhold til det repræsentative demokrati, der generelt kendetegner arbejdsmarkedspensionsordningerne (i og med at medlemmerne primært har indflydelse gennem arbejdsmarkedets organisationer). Et andet formål kan være medlemmernes ønske om at få ”størst mulig kontrol” over de investeringer, som skal sikre pensionen. Udvalget taler her om ”et bredere samfundsmæssigt ønske om at udbrede demokratiet til også at omfatte placeringen af de betydelige pensionsmæssige midler, som findes i dag, og som forventes at vokse” (275). Også her argumenteres der i termer af et offentlighedspåbud og en offentlig mening (som lægger vægt på ”størst mulig kontrol”). For det tredje afspejler et sådant forslag et ønske om at demokratisere økonomien gennem en større decentralisering af pensionsinstitutternes

investeringsbeslutninger. For det fjerde åbnes der mulighed for mere holdningsprægede investeringer, hvis medlemmerne måtte ønske det (275). ”En vidtgående uddelegering af beslutningskompetencen til medlemmerne vil derfor kunne tilgodese den tendens til ansvarsbevidst holdningspræget adfærd, som kendes fra ’den politiske forbruger’” (276). Dette er faktisk den eneste reference til holdningsbaserede – eller etiske – investeringer og politisk forbrugerisme (som udtryk for offentlig mening), man finder i betænkningen. Ideen er, at mere direkte medlemsdemokrati og medlemskontrol, og mere decentralisering vil kunne bane vejen for en udvikling i retning af mere holdningsbaserede investeringer – i det omfang medlemmerne måtte ønske det. Hermed antydes en generel sammenhæng mellem demokrati og etik som temaer i debatten om pensionsinvesteringerne. Demokrati drejer sig om beslutningsprocedurer – etik om beslutningsindhold.

En fordel ved direkte medlemsindflydelse er, at afstemninger vil kunne engagere den enkelte pensionsopsparer direkte i de investeringspolitiske afgørelser. Hermed skabes en demokratisk platform, som det vil være vanskeligt at etablere gennem indirekte valg. Kollektive valg kan endvidere ses som en forlængelse af det kollektive og solidariske element, som de obligatoriske ordninger bygger på. Uddelegering af den investeringspolitiske kompetence kan desuden tilgodese medlemmernes præferencer ved, at det så vil være op til medlemmerne at beslutte, om de vil satse på at opnå det størst mulige afkast eller forfølge andre mål (285-86). Men som det tilføjes:

”Modeller af den her beskrevne art forudsætter, at man ønsker at engagere medlemmerne i den form for konsekvens-pædagogik, som det vil indebære at uddelegere beslutningskompetence til dem, der gennem deres pensionsudbetalinger vil komme til at bære konsekvenserne af investeringspolitikken. Vil man derimod fastholde bestyrelsens ansvar for investeringspolitikken, må denne fortsat underkastes kravet om at opnå det højest mulige afkast under hensyn til sikkerheden, men uden hensyn til medlemmernes øvrige investeringspolitiske ønsker” (286).

Igen er det grænser for uddelegering af beslutningskompetence (og dermed risiko), der er på spil. Og i betænkningen argumenteres der for den nuværende model. Kravet om afkastmaksimering har hidtil været anset for nødvendigt og rimeligt i lyset af arbejdsmarkedspensionsordningernes socialpolitiske formål: at være supplement til skattefinansierede sociale pensioner. Hvis der ikke tilstræbes størst muligt afkast og dermed størst mulige pensionsudbetalinger, svækkes mulighederne for at arbejdsmarkedspensionsordningerne kan supplere de skattefinansierede pensioner. Fra den enkeltes synspunkt, kan der tillige opstå større usikkerhed om pensionens størrelse (287). Udvalgets holdning til spørgsmålet synes at fremgå af den følgende passage: ”Man kunne også bemærke, at personer, der ønsker at investere i

aktiviteter med særlig høj risiko eller projekter med andre formål end at give størst muligt afkast, kan gøre det af deres private opsparing ... uden konsekvenser for andre" (287). Med andre ord: det vil være for risikabelt at slække på afkastkravet. Både i forhold til den enkelte og i forhold til fællesskabets interesser. Det vil – i princippet – kunne få vidtrækkende samfundsøkonomiske konsekvenser. Derfor virker en sådan slækkelse da heller ikke som et realistisk scenarie.

Afslutningsvis skal der ses på det, der viser sig at være et endog meget realistisk scenarie: oprettelsen af et pensionsmarkedsråd. Det er vel at mærke også et forslag, som der kan træffes beslutning om politisk – i modsætning til hovedparten af de forslag, som betænkningen ellers indeholder.

Et pensionsmarkedsråd ...?

Udvalget overvejer mulige offentlige initiativer, der kan bidrage yderligere til demokrati og åbenhed. En mulighed er, at der årligt afgives en redegørelse til regering og offentlighed om udviklingen på arbejdsmarkedspensionsområdet. En sådan redegørelse kan være med til at holde gang i en løbende debat. Det foreslås, at en sådan redegørelse kunne udarbejdes af "et pensionsmarkedsråd, der kan ses som supplement til offentlige myndigheders opgaver og pressens dækning" (27). Når udarbejdelsen af en redegørelse foreslås henlagt til et pensionsmarkedsråd, skyldes det et ønske om at inddrage branchens synspunkter, samt at der er tale om en tværgående informations- og analyseopgave, som ikke har karakter af tilsynsvirksomhed (202). Det er Finanstilsynet, der har til opgave at påse, at lovgivningen overholdes inden for den finansielle sektor. Og et pensionsmarkedsråd skal *ikke* blande sig i Finanstilsynets arbejde. Behovet for en løbende debat skal ikke mindst ses i lyset af, at overvejelser om mere demokrati skal ske ad frivillighedens vej under respektfuld hensyntagen til aftalesystemet. "Et uafhængigt pensionsmarkedsråd kan i denne forbindelse holde gang i debatten og herigennem løbende stimulere medlemmerne og organisationerne til at overveje initiativer om større medlemsindflydelse med hensyn til pensionsinstitutternes investeringsbeslutninger" (202-03). Der er tale om en klassisk demokratisk løsning.

Blandt de temaer, som kan gøres til genstand for et pensionsmarkedsråds redegørelser, nævnes "Pensionsinstitutternes investeringspolitik". Under dette punkt kan man læse, at et pensionsmarkedsråd bredt kan behandle investeringspolitiske spørgsmål, men at "[d]et kan diskuteres, hvorvidt det er et pensionsmarkedsråds officielle opgave at analysere de enkelte institutters investeringspolitik. Det bør undgås, at et offentligt organ giver "karakterer" til rent privatbaserede virksomheder, og at pensionsinstitutter "ensretter" deres investeringspolitik for at undgå kritik fra pensionsmarkedsrådet" (205). Der er altså tale om et begrænset politisk mandat. Det skal ikke være et pensionsmarkedsråds opgave at komme med løftede pegefingre og rette kritik mod enkelte pensionsinstitutioner. Et

pensionsmarkedsråd vil – meget betegnende for den politiske tilgang til området – som udgangspunkt have stækkede vinger.

Der angives i betænkningen nogle retningslinier for et pensionsmarkedsråds virke. Formålet skal være løbende at analysere og vurdere udviklingen i pensionsinstitutterne og i de arbejdsmarkedspensionsordninger, der er placeret i den anden søjle i det danske pensionssystem. Pensionsmarkedsrådet får ansvaret for at udarbejde en årlig redegørelse, som skal afgives til regeringen med henblik på offentliggørelse. Pensionsmarkedsrådet skal virke debatskabende inden for områder som pensionsinstitutternes investeringspolitik og medlemsindflydelse samt formulere brede spørgsmål og på eget initiativ tage emner inden for pensionsområdet op til diskussion. Det pointeres, at initiativet til oprettelsen af et pensionsmarkedsråd må afhænge af, om det vurderes hensigtsmæssigt og nødvendigt for at skabe tilstrækkelig fokus på området og fremme debatten blandt medlemmerne (203). Det synes at være tilfældet: ”et pensionsmarkedsråd” bliver til Pensionsmarkedsrådet. Rådets første rapport offentliggøres i august 1998.

Pensionsmarkedsrådets rapporter kommer til at virke som en slags løbende opdatering og udvidelse af betragtningerne i betænkningen. Hvis man forventer mere direkte og slagkraftige udmeldinger, end dem man finder i betænkningen, bliver man skuffet. Jeg har selv haft lejlighed til at kalde Pensionsmarkedsrådet for en slags ”etisk råd” for pensionsbranchen (kronik i Kristeligt Dagblad: ”Investeringer og etik”, 1. marts 2000). En betegnelse der ikke synes mindre passende efter, at Linda Nielsen i 2000 tog over efter Kirsten Fjord og blev rådets anden formand. Linda Nielsen var, før hun indtog formandsposten i Pensionsmarkedsrådet, formand for Etisk Råd. Adspurgt om paralleller mellem de to råd påpeger Linda Nielsen en vigtig forskel.

Økonomiministeren Økonomiministeriet Akademikernes Centralorganisation (AC) Rådet for Dansk Forsikring og Pension Arbejdsministeriet ATP og LD Dansk Arbejdsgiverforening Erhvervsministeriet Finansministeriet Forbrugerrådet Funktionærernes og Tjenestemændenes Fællesråd Kommunernes Landsforening, Amtsrådsforeningen samt Københavns og Frederiksberg Kommuner Landsorganisationen i Danmark
----

Pensionsmarkedsrådets sammensætning

Kilde: Pensionsmarkedsrådet (2001:4)

I Etisk Råd repræsenterer medlemmerne sig selv – de er fri til at give udtryk for egne, personlige holdninger. I Pensionsmarkedsrådet repræsenterer medlemmerne deres respektive bagland (interview med Linda Nielsen 2001). Rådets formand er udnævnt af Økonomiministeren. Derudover er rådets medlemmer indstillet af de ovenstående instanser.

Arbejdet i Pensionsmarkedsrådet er dermed i høj grad præget af spilfægteri mellem dagsordener, som er sat uden for rådets rammer. I den forstand er det et politisk snarere end et etisk råd. Indtil videre er de politiske afvejsninger kommet til udtryk i en overordnet beslutning om, at kun det, som rådets medlemmer kan blive enige om, kommer med i rådets rapporter (ibid.). Pensionsmarkedsrådets rapporter indeholder det, som der er opnået konsensus om blandt rådets medlemmer – uenigheder og konfliktområder bliver ikke markeret. Foreløbig har enigheden ikke strakt sig meget længere end til at følge det formulerede kommissorium til punkt og prikke. Pensionsmarkedsrådets rapporter indeholder variationer over de samme demokratiske temaer, som bliver slået an i betænkningen, og når ikke meget videre end det – heller ikke i spørgsmål vedrørende etik.

I den følgende gennemgang fokuseres der på de forskelle i rapporterne, der gør en forskel i forhold til betænkningen, men også på de områder, hvor det er bemærkelsesværdigt, at rapporterne ikke bidrager med noget nyt.

6.2 Rapport fra Pensionsmarkedsrådet – 1998

I Pensionsmarkedsrådets første rapport skal der indledningsvis ses på rådets kommissorium. Pensionsmarkedsrådet har fået til opgave at bidrage til at holde gang i debatten omkring pensionsinstitutionernes investeringspolitikker samt at bidrage til at sikre, at der fortsat er fokus på institutternes investeringsbeslutninger og udviklingen af medlemsindflydelse. Pensionsmarkedsrådet skal løbende analysere og vurdere udviklingen inden for de obligatoriske arbejdsmarkedspensionsordninger, og det skal forestå udarbejdelsen af en årlig redegørelse til regering og offentlighed om udviklingen på dette område (Pensionsmarkedsrådet 1998:105)⁸⁴. Væsentligt er det, at Pensionsmarkedsrådet *ikke* kan henvende sig direkte til pensionsinstitutionerne:

”Pensionsmarkedsrådet kan på baggrund af sine analyser og redegørelser gøre opmærksom på forhold, som efter rådets vurdering bør overvejes nærmere af regeringen.” ... ”Pensionsmarkedsrådet kan ikke fremkomme med udtalelser, som er rettet til pensionsinstitutionerne” (105-06).

---

⁸⁴ I resten af afsnittet refereres der til rapporten (Pensionsmarkedsrådet 1998) alene med angivelse af sidetal (i parentes).

At Pensionsmarkedsrådet ikke kan komme med udtalelser, som er rettet til pensionsinstitutionerne, er naturligvis en sandhed med modifikationer, da rådets opgave er at skabe debat og offentlig opmærksomhed omkring forskellige aspekter af pensionsinstitutionernes aktiviteter og virke, herunder deres investeringer. I princippet er der dog tale om en form for politisk skyggeboksning, da Pensionsmarkedsrådets rapporter først og fremmest er rettet mod regeringen – som et input til politisk beslutningstagen.

Udgangspunktet fra Økonomiministeriets betænkning står uantastet: ”Grundlaget for pensionsmarkedsrådets arbejde er arbejdsmarkedspensionsordningernes karakter af kollektive og obligatoriske ordninger, som forudsættes fastholdt” (105). Man finder da også en lang række af betænkningens argumenter gentaget eller reformuleret i Pensionsmarkedsrådets første rapport, hvor der særligt skal fokuseres på kapitel 4: ”Pensionssekskabernes investeringsstrategi, resultat og omkostningsudvikling”, og kapitel 7: ”Demokrati og ejerstruktur i arbejdsmarkedspensionsordninger”. Under kapitel 4 finder man rubrikken ”Etik”. I kapitel 7 følges der op på demokrati-overvejelserne i betænkningen. Her skal der først ses på behandlingen af demokrati-temaet.

Som i betænkningen er udgangspunktet, at arbejdsmarkedspensionsordningernes kollektive og obligatoriske karakter stiller særlige krav til medlemmernes muligheder for demokratisk indflydelse. Det er vigtigt, at der gennem åbenhed og demokratiske strukturer kan føres kontrol med de beslutninger, der træffes om ordningernes indretning, investeringsbeslutninger, m.v. Det påpeges, med en formulering fra betænkningen, at de tilsvarende kontrolfunktioner i individuelle ordninger varetages af markedet (69). I Pensionsmarkedsrådets rapport formuleres problemstillingen dog på en ny måde:

”Det er vigtigt, at medlemmerne er engagerede i de enkelte pensionsordninger og er opmærksomme på de demokratiske indflydelsesmuligheder. Et begrænset engagement kan være et problem, som kan opstå, hvis pensionssystemet er for komplekst, hvis der i disse ordninger ikke er egentlige organisatoriske fora for medlemsindflydelse, hvis pensionen ligger langt ud i fremtiden, eller hvis ordningerne opfattes som en ”skat”. Det er i den forbindelse vigtigt at få afdækket, om der er *et demokratisk problem* og i givet fald, hvori dette problem består” (69-70, min kursivering).

Den begrænsede individuelle indflydelse tematiseres som et potentielt demokratisk problem, og der peges på flere afstandsskabende mekanismer: 1) ordningernes komplicerede forsikringsmæssige struktur, som gør, at de er vanskelige at gennemskue og forstå for lægmand (9); 2) manglende fora for medlemsindflydelse; 3) det tidsmæssige aspekt – der synes generelt at være et omvendt proportionalt forhold mellem medlemmernes interesse for pensionsforhold og den tid, der er, til de skal

pensioneres; 4) medlemmernes begrænsede føling med pensionsbidraget. Pensionsbidraget trækkes – som det er tilfældet med skatten – automatisk af lønnen uden at den enkelte først har haft pengene i hånden (eller på lønkontoen). Alt sammen faktorer som kan modvirke engagement på medlemsniveau og dermed en demokratisk udvikling.

Det er her vigtigt at pointere, at det demokratiske problem er et politisk defineret problem. Det er udtryk for en politisk interesse snarere end for en medlemsinteresse. Det er ud fra en politisk styringslogik, at medlemmernes begrænsede engagement fremstår som et problem. Der er tale om en politisk risikobetragtning. Denne selvreference i argumentationen bliver dog ikke medreflekteret i rapportens overvejelser. Den bliver (som blind plet) udtryk for, at Pensionsmarkedsrådet u-synliggør sig selv *som* iagttager *i* sin iagttagelse og søger at begrunde og legitimere sin argumentation ud fra sin omverden (almenheden, den offentlige mening).

Rapportens bud på hvordan det demokratiske problem kan løses eller mindskes, er de samme som betænkningens. Mere åbenhed, information, gennemsigtighed og bedre demokratiske rammebetingelser. Det konstateres, at flere pensions-selskaber på baggrund af Demokratiudvalgets betænkning har ”intensiveret kontakten til medlemmerne med henblik på at fremme forståelse, åbenhed, kundeindflydelse m.v.”, og at dette givetvis hænger sammen med, at interessen for pensions-spørgsmål er stigende. Som et udtryk herfor er der inden for de senere år opstået nye interesseområder, såsom ”etiske investeringer” og ”grønne investeringer” (73). Demokrati og etik fremstilles med andre ord som temaer, der gensidigt aktualiserer hinanden.

Muligheden for at foretage medlemsundersøgelser inddrages også. Medlemsundersøgelser er en metode til at få medlemmerne i tale og kan betragtes som et udtryk for meningsmålingers offentlighedslogik (jf. afsnit 5.6.). Medlemsundersøgelser kan blandt andet omfatte ”spørgsmålet om etiske og grønne investeringer for derved at afklare ønsket om at ændre principperne for den hidtidige investeringsstrategi” (74). Der fokuseres på muligheder for dialog og involvering af medlemmerne, ikke på indholdet af beslutninger. Ikke desto mindre er dette nok den mest direkte markering omkring etik, man finder i rapporten.

Hvad rammebetingelser angår, henvises der til de i betænkningen skitserede muligheder for valg af medlemmer til pensions-selskabernes styrende organer, oprettelse af rådgivende investeringsråd eller afholdelse af vejledende afstemninger blandt medlemmerne (70-71). Som konklusion på demokrati-overvejelserne frem-sætter Pensionsmarkedsrådet en række anbefalinger, der på trods af ordlyden i princippet er rettet mod regeringen og ikke mod pensionsinstitutionerne (jf. rådets kommissorium):

”Pensionsmarkedsrådet finder det vigtigt” ... ”at der er gunstige muligheder for medlemsindflydelse” ... og at ”der til stadighed er fokus på lønmodtagernes holdninger og ønsker til arbejdsmarkedspensionsordningerne med henblik på at skabe det størst mulige engagement i pensionsordningerne. Pensionsmarkedsrådet finder det endvidere vigtigt, at der findes organisatoriske fora, hvor medlemmerne kan give udtryk for deres ønsker og behov. Det anbefales derfor, at arbejdsmarkedets parter og pensionselskaberne nøje overvejer, om sådanne fora for øget indflydelse er etableret i tilstrækkeligt omfang. Flere pensionselskaber har gennemført eller er i færd med at gennemføre medlemsundersøgelser. Det anbefales, at pensionselskaberne iværksætter yderligere undersøgelser til supplerende og systematisk belysning af medlemmernes ønsker til ordningernes indretning” (14).

Anbefalingerne går, som det var tilfældet i betænkningen, på muligheder for at mindske afstanden mellem beslutninger og berørte og på vigtigheden af at føre dialog med medlemmerne. Der fokuseres alene på beslutningsprocedurer – ikke på beslutningsindhold.

Til behandling af ”Etik” og investeringer er der afsat lidt mere end en side i rapporten. Leder man efter markante markeringer, leder man forgæves. Betragtningerne befinder sig på sikker afstand af enhver form for fingerpegning eller moraliseren. Der er tale om anden-ordens betragtninger, og det er den politiske – ikke den moralske – kode, der aktiveres. Det konstateres, at der i forsommeren 1997 var ”en betydelig medieomtale” af en række pensionselskabers investeringsadfærd. Dette særligt i relation til begrebet ”etiske” investeringer (42). Derudover bruges spalteplassen på en gennemgang af lovgrundlaget (§87) og af den præcisering af grundlaget, som Finanstilsynet har fremsat afledt af etik-debatten (jf. afsnit 1.3.). Ifølge rapporten blev ”konklusionen på debatten ... , at retningslinier om etiske investeringsbeslutninger er lovlige i det omfang, det ikke strider mod kravet om at sikre det højest mulige afkast” (43). Pensionsmarkedsrådet giver med andre ord Finanstilsynet det sidste ord i etik-debatten. Det er en noget ensidig politisk udlægning af dette forløb. Som det vil fremgå af analysen i kapitel 7, kan der udledes en række andre konklusioner af denne debat.

Det konstateres, at en række pensionselskaber i forbindelse med debatten har valgt at offentliggøre overordnede principper for deres investeringer. Men at de relevante pensionselskaber ikke har valgt at offentliggøre mere specifikke planer for konkrete investeringspolitikker. Der sættes ikke navn på selskaberne. Som nævnt er det, jf. dets kommissorium, ikke Pensionsmarkedsrådets opgave at promovere eller at pege fingre ad enkelte selskaber. På baggrund af det foreliggende materiale finder Pensionsmarkedsrådet ikke mulighed for at foretage en gennemgang af de etiske retningslinier, men af hensyn til åbenheden over for medlemmerne anbefales det, at pensionselskaberne offentliggør allerede udarbejdede etiske retningslinier (12,43). Anbefalingerne knytter sig altså til selvbeskrivelsens

semantiske niveau, mens Pensionsmarkedsrådet ikke tager stilling til indholdet i etik-debatten og i de fremlagte investeringspolitikker. Det konstateres blot, at der har været en debat, og så lægges der vægt på behovet for åbenhed omkring udviklingen. Spørgsmålet om etik indskrives i de overordnede betragtninger vedrørende demokrati og åbenhed. Det handler om demokrati snarere end om etik. I rådets anden rapport gøres dette mere eksplicit.

6.3. Rapport fra Pensionsmarkedsrådet – 1999

I Pensionsmarkedsrådets anden rapport skal der fokuseres på kapitel 7: ”Demokrati og åbenhed”. Afsnit 7.1. bærer titlen: ”Åbenhed om etiske investeringer”. Spørgsmålet om etik formuleres nu som et punkt under dagsordenen vedrørende demokrati og åbenhed. For rådet handler det om at bidrage til at skabe ”åbenhed om” etiske investeringer. Der sættes forsat fokus på rammer og procedurer for beslutninger snarere end beslutningsindhold. Mere om det i det følgende. Først skal der ses på rapportens generelle refleksioner vedrørende demokrati.

Som det afspejles i kapitel 7’s indgangsreplik, gøres der meget ud af at sondre mellem individuel valgfrihed og demokrati:

”Det er vigtigt at skelne mellem individuel valgfrihed og demokrati. Hvor der er markedsdrevet individuel valgfrihed, er der ikke samme behov for demokratiske institutioner. Den enkelte bestemmer selv, og ifølge gængs økonomisk teori tilpasses udbuddet til forbrugernes ønsker. Demokrati bliver relevant, når friheden i forbrugsvalget begrænses eller helt fjernes, eller hvis markedet ikke opfylder standardforudsætningerne for et frit og fair forbrugsvalg. Det afgørende ved demokrati er, at sådanne begrænsninger i den enkeltes handlfrihed ikke foretages af en enkelt eller få personer uden et mandat, men af valgte, direkte eller indirekte, som kan stilles til ansvar” (Pensionsmarkedsrådet 1999:51)⁸⁵.

Det er valget mellem demokrati og marked, som tages op igen i lyset af arbejdsmarkedspensionernes obligatoriske karakter. Med skelen til såvel politologi som økonomisk teori argumenteres der for, at pensionssystemet i teorien kan udvikles på to måder. Det kan ske gennem fremme af den individuelle valgfrihed; en retning som alt andet lige indebærer en aflastning af kravene til demokrati. Og det kan ske gennem fremme af demokratiet. Demokratiske beslutningsprocedurer kan udvikles ved at gøre det indirekte demokrati mere direkte eller ved at ændre sammensætningen af de besluttende organer. Og der er ikke tale om et enten/eller. Pensionsmarkedsrådet finder generelt, at der i de senere år er skabt større åbenhed

---

⁸⁵ I resten af afsnittet refereres der til rapporten (Pensionsmarkedsrådet 1999) alene med angivelse af sidetal (i parentes).

på pensionsområdet, og at der er foretaget mange tiltag – både hvad angår individuel frihed og fremme af demokratiet. Det er en udvikling, som Pensionsmarkedsrådet ser positivt på (52). Igen er det det procedurelle snarere end det indholdsmæssige, der sættes fokus på.

Vedrørende åbenhed slås der et slag for informationsteknologien. Som det udtrykkes, udgør internettet en særlig dimension, som giver pensionselskaberne helt nye muligheder for at fremme tilgængelighed og interaktivitet og dialog med medlemskredsen. Rådet mener, at udviklingen inden for IT styrker mulighederne for en aktiv demokratisk medlemsstyring af pensionsordningerne, og det anbefales, at disse muligheder videreudvikles og anvendes aktivt af pensionselskaberne (52). Her kan man måske indvende, at IT giver rige muligheder for at styrke informationsindsatsen, men ikke nødvendigvis giver bedre rammebetingelser for at medlemmerne kan øve aktiv indflydelse. Det tilkendegives endnu engang, at rådet finder det vigtigt, ”at der findes organisatoriske fora, hvor medlemmerne af en arbejdsmarkedspensionsordning kan give udtryk for deres ønsker og behov” og få lejlighed til at gå i dialog med pensionselskabet om pensionsordningernes indretning, retningslinier for investeringer, etc. Det nævnes, at en række pensionsinstitutter allerede har sådanne medlems- eller dialogfora (53), men der nævnes ingen navne. Som i den første rapport peger der ikke fingre af enkelte selskaber lige som ingen enkelte selskaber fremhæves positivt. En anden dialogform, der er blevet mere udbredt, er systematiske medlemsundersøgelser. Formålet med sådanne undersøgelser kan blandt andet være at afdække medlemmernes holdninger og ønsker vedrørende pensionselskabets investeringspolitik og deres kendskab til og interesse for pensionsforhold (54). Som nævnt knytter denne dialogform an til meningsmålingers offentlighedslogik.

Til behandling af ”Åbenhed om etiske investeringer” er der – som i rådets første rapport – afsat en enkelt side. Det konstateres, at rådets anbefalinger vedrørende offentliggørelse af etiske retningslinier, i selskaber der har udarbejdet sådanne retningslinier, og vedrørende større åbenhed om foretagne investeringer, er blevet fulgt (52). Alle pensionselskaber, der har formuleret etiske retningslinier for deres investeringer har offentliggjort disse retningslinier, og det er en udvikling, som Pensionsmarkedsrådet støtter (6). Det drejer sig om i alt 13 livsforsikringselskaber og pensionskasser – der sættes tal på, men nævnes ingen navne. Offentliggørelse er typisk sket i forbindelse med aflæggelse af selskabets årsberetning. Enkelte selskaber har dog udarbejdet særskilt informationsmateriale om deres etiske retningslinier. Materiale, som udleveres til alle interesserede. Det bemærkes, at også en række af de selskaber, der ikke har formuleret særskilte etiske retningslinier, har redegjort for deres holdning til spørgsmålet i årsberetningen. Hertil kommer, at et stigende antal selskaber offentliggør fortegnelser over deres aktieinvesteringer (52). De selskaber, der har etableret medlemsfora, drøfter

investeringspolitikken, og herunder etiske problemstillinger, i disse fora. Andre måder at orientere om investeringspolitikken på er via medlemsblade. Mange pensionselskaber informerer også om deres investeringsstrategi via deres hjemmeside. Endelig har et par selskaber for nylig gennemført medlemsundersøgelser, hvor medlemmernes holdning til investeringsspørgsmål, herunder etiske retningslinier for investeringspolitikken, har været et af de temaer, der er blevet undersøgt (53).

Længere end til anbefalinger på dette selvbeskrivelsens semantiske niveau når Pensionsmarkedsrådet ikke i sin anden rapport. Det er først i rådets tredje rapport, at man finder en substantiel udmelding omkring etiske investeringer, der går ud over det rent procedurelle.

6.4. Rapport fra Pensionsmarkedsrådet – 2000/2001

Pensionsmarkedsrådets tredje rapport indledes med en konstatering af, at arbejdsmarkedspensioner fortsat er et emne, der er genstand for intens presseomtale og interesse fra mange sider (Pensionsmarkedsrådet 2001:9)⁸⁶. I det følgende fokuseres der på rapportens kapitel 8: ”Beslutninger vedrørende investeringer”. Rapporten indeholder også kapitler om ”Information” (kap. 6) og ”Medlemsindflydelse” (kap. 7), men begge disse kapitler er meget beskrivende og indeholder ingen væsentlige argumenter, som ikke allerede er dækket ind af betænkningen og rådets to første rapporter.

I kapitel 8 fremhæves de såkaldte unit-linked forsikringer – investeringslivsforsikring – som en måde at involvere medlemmerne på. I unit-linked ordninger vælger det enkelte medlem selv, hvilke puljer opsparingen skal investeres i. Dermed kommer den endelige pensionsydelse til at afhænge af den forsikredes egne investeringsbeslutninger. Der er ingen afhængighed mellem forskellige personers ordninger. Det er den enkelte opsparer, som alene bærer ansvaret og risikoen for opsparingen (217). Grunden til fokuseringen på unit-linked forsikring er, at disse ordninger, som tidligere primært er blevet tegnet som individuelle, private forsikringer, nu er ved at vinde udbredelse i firmabaserede arbejdsmarkedspensionsordninger og som supplement til traditionelle pensionsprodukter i overenskomstbaserede arbejdsmarkedspensionsordninger. Fordelen ved disse ordninger er, ifølge Pensionsmarkedsrådet, at selvbestemmelsen øger medlemmernes interesse for pensionsordningen. Ulempen er, at den enkelte pensionsinstitutions omkostningsniveau øges (218). Det bemærkes, at investeringslivsforsikring allerede blev behandlet i rådets første rapport. Af den første rapport fremgår det, at det er en forsikringsform, som foreløbig har meget begrænset udbredelse. I 1998 findes der kun to sådanne selskaber, Tryg Baltica Invest og PFA Invest, som tilsammen har en

balance på 2 mia. kr. mod de traditionelle pensions- og livsforsikrings-selskabers og pensionskassers balance på tilsammen 565 mia. (1996-tal)⁸⁷. Pointen er, at en større udbredelse af disse ordninger vil øge medlemmernes selvbestemmelse vedrørende investeringer og dermed i princippet kan bidrage til at bane vejen for etiske investeringer – i det omfang medlemmerne er bevidste om og efterspørger denne slags investeringer, vel at mærke (og i det omfang denne slags investeringer udbydes).

Rapportens behandling af spørgsmålet om etik i investeringerne adskiller sig væsentligt fra den, man finder i de to første rapporter. For det første kan der konstateres et semantisk skift. Overskriften er nu ”Værdibaserede investeringer”, en betegnelse som er hentet fra den af Socialministeriet og Oxford Research afholdte konference med samme titel (og den til denne lejlighed udarbejdede rapport – Oxford Research 2000, se afsnit 1.3.). For det andet giver Pensionsmarkedsrådet sig nu for første gang i kast med at sætte indhold på overvejelserne om etik. I denne forstand markerer rådets tredje rapport en klar opprioritering af dette spørgsmål. Dermed ikke sagt, at rådets udmeldinger er videre markante.

Afsnittet ”Værdibaserede investeringer” fylder lidt mere end fire sider og indledes i overensstemmelse med de tidligere behandlinger med en redegørelse for Finanstilsynets præcisering af lovrammerne og en opsummering af, hvad rådet skrev om emnet i rapporten fra 1999. Men herefter udvides rammerne. Der formuleres et positivt udgangspunkt: at det inden for de rammer, som Finanstilsynet har sat, er muligt at inddrage eksempelvis værdibaserede overvejelser i investeringsbeslutningerne, så længe man ikke på forhånd kan sige, at en anden investeringsstrategi vil give et bedre udbytte. Det konstateres, at det, selv i de pensionsinstitutioner som ikke har formuleret ”deciderede og detaljerede værdibaserede retningslinier for investeringsstrategien”, er almindeligt, at etiske og miljømæssige forhold indgår i risiko- og rentabilitetsvurderingen. Rådet finder, at dette forhold ”afspejler den større plads i den samfundspolitiske debat, som værdibaserede overvejelser har fået inden for de senere år”. Der er hos aktørerne i politik, forvaltning og erhvervsliv i stigende grad en bevidsthed om etik og etiske normer som grænsesættere (219).

Rådet forholder sig også til, hvad der skal forstås ved etik. Etik ”knytter sig til basale opfattelser af hvad der er godt og ondt, rigtigt og forkert. I relation til investeringer er man – som på andre områder – indrammet af nogle retlige, økonomiske og fagligt bestemte grænser.” Disse kan så suppleres af etiske synspunkter (220). Rådet forsøger sig med en praktisk definition:

---

⁸⁶ I resten af afsnittet refereres der til rapporten (Pensionsmarkedsrådet 2001) alene med angivelse af sidetal (i parentes).

⁸⁷ Det skal nævnes, at unit-linked forsikring er et område i kraftig vækst. Brutto-omsætningen for denne forsikringstype var i 2000 1.904 mio. kr. (op fra 709 mio. kr. i 1999 – en stigning på 169 pct.). Fire udbydere deler markedet imellem sig (i parentes: markedsandel af brutto-omsætning, 2000-tal): PFA Invest (42 pct.), Tryg Link (31 pct.), Skandalink (23 pct.), Codan Link (4 pct.) (kilde: PFA Pension).

”En praktisk/politisk definition kan ... være knyttet til retningslinier, der er baseret på en afgrænsning af, hvad der er godt og ondt, anstændigt eller uanstændigt, og som er baseret på nogle værdier af meget væsentlig betydning og bred accept.” ... ”Det afgørende er ... at der ved siden af de retlige, økonomiske og faglige forpligtelser også er en bevidsthed om nogle værdibaserede grænser, der bør respekteres også i relation til investeringer” (220).

Rådet mener, at begrebet ”værdibaseret” kan række videre end ”etik”, fordi ”det også kan omfatte hensyn, som er vægtige, men måske vanskeligt kan karakteriseres ved begreberne godt/ondt, f.eks. miljø og sociale forhold” (220). Det understreges, at hensyntagen til økonomi og etik ikke nødvendigvis er i modstrid med hinanden, og at værdibaserede retningslinier kan udmøntes på forskellig vis. Viden herom kan indgå i investeringspolitikken og tilskynde til køb eller salg. Eller kan lægges til grund for dialog, ”således at der ses på ”best practice” (222). Der gives en række eksempler på kriterier, der kan forekomme i et etisk kodeks. Et kriterie kan være hensyntagen til menneskerettigheder. Det kan være udformet som et forbud mod at drage direkte eller indirekte fordel af menneskerettighedskrænkelser og kan så eksempelvis være specificeret som et forbud mod børnearbejde. Visse former for produktion kan anses som værende uetiske. Eksempelvis kan våbenproducenter, virksomheder, der forurener unødigt, eller virksomheder, der producerer ”skadelige” eller ”farlige” produkter som spiritus eller tobak, udgrænses af investeringsuniverset. Ethiske eller værdibaserede retningslinier kan også formuleres sådan, at det søges at fremme bestemte forhold, såsom miljø, arbejdsmiljø, sundhed, ligestilling, o.l., gennem at investere i virksomheder, der udmærker sig på disse områder. ”Endelig kan der opstilles generelle etiske og værdibaserede mål, f.eks. om at fremme gode arbejds- og levevilkår, herunder en forsvarlig omgang med naturens ressourcer og respekt for demokrati og ytringsfrihed, ligestilling af køn, racer, religioner, retten til at organisere sig, børns rettigheder, o.s.v.” (221-222).

Det påpeges, at etiske eller værdibaserede overvejelser i relation til investeringer må indpasses i forhold til kravet om bedst muligt afkast på langt sigt. Det er afgørende, i hvilket omfang etiske eller værdibaserede investeringer kan opfylde dette krav. Med henvisning til rapporten: ”Værdibaserede investeringer – et internationalt perspektiv” (Oxford Research 1999) konstateres det, at værdibaserede investeringer har klaret sig lige så godt eller bedre end markedet generelt. Men det pointeres også, at der kun findes et relativt begrænset aggregeret statistisk materiale til benchmarking af værdibaserede investeringer i forhold til markedet generelt. Rådets konklusion bliver, at ”[f]remtiden må vise, om værdibaserede investeringer på længere sigt viser sig at være en finansiel[t] attraktiv investeringsmulighed” (220). Udgangsreplikken er den følgende:

”Samlet synes etik at være ved at blive en konkurrenceparameter og være en fast integreret del af investeringspolitikken, idet der ses på en helhedsorienteret investering.

Pensionsmarkedsrådet vil også i de kommende år følge udviklingen med hensyn til pensionsinstitutternes inddragelse af etik i investeringerne nøje. Rådet anbefaler, at spørgsmålet om værdibaserede investeringer gøres til genstand for drøftelse i de relevante fora, således at medlemmerne får lejlighed til at tage stilling til, i hvilket omfang de ønsker, at der ved siden af kravet om bedst muligt afkast også inddrages etiske eller værdibaserede hensyn ved valget af investeringsstrategi” (222).

6.5. Afrunding

Pensionsmarkedsrådet har med sin seneste rapport for alvor taget fat på de problemstillinger, der knytter sig til etiske investeringer. Men gennemslagskraften synes at være begrænset. Det gælder både i forhold til en om ikke skeptisk så i hvert fald ikke overdrevent samarbejdsvillig pensionsbranche, som ikke synes at se det store behov for indblanding ude fra eller for mere demokrati, og det gælder i forhold til den brede offentlighed. Offentlighed i pensionsforvaltningen optræder både som mål og middel i Økonomiministeriets betænkning og Pensionsmarkedsrådets rapporter. Et af formålene med rådets virke er, at det skal bidrage til at skabe øget medlemsinteresse og engagement omkring arbejdsmarkedspensionsordninger og pensionsinvesteringer. Men som nævnt synes Pensionsmarkedsrådet foreløbig at have haft begrænset offentlig gennemslagskraft. Med deres tekniske indhold og saglige fremstillinger er rapporterne da heller ikke skrevet med henblik på at appellere til den brede befolkning. Det er kommunikation, som bærer præg af at være rettet mod det politiske system. Det overvejes at udgive en mere populær og tilgængelig udgave af rapporten, men det er en idé, som foreløbig ikke er blevet realiseret. Det overvejes også at bryde med konsensus-modellen, således at rapporterne kan indeholde tilkendegivelser af uenigheder og konfliktområder. Men det er heller ikke sket endnu (interview med Linda Nielsen 2001).

Foreløbig kommer de politiske afvejninger i rådet til udtryk i formuleringer, som bærer både livrem og seler. Rapporterne er blottet for idiosynkrasier og holder sig klart inden for rammerne af det givne kommissorium. De er nærmest at betragte som løbende opdateringer af betænkningen. Af rådets anbefalinger er særligt anbefalinger vedrørende information og åbenhed blevet fulgt. De anbefalinger vedrørende rammebetingelser, som først blev formuleret i betænkningen, har ikke rigtigt fået ben at gå på – bortset fra muligheden for indførelse af investeringspuljer, således at medlemmerne selv kan bestemme hvordan en del af deres opsparing skal investeres. Det er en model, som vinder større og større udbredelse (blandt andet i unit-linked ordninger). LD har eksempelvis indført investeringspuljer for sine medlemmer.

Pensionsmarkedsrådets markeringer vedrørende etik har været ret vage. Rådet har da også stækkede vinger, når det kommer til dette emne. Rådets opgave er at komme med anbefalinger vedrørende demokratiske beslutnings*procedurer*, ikke at diktere beslutnings*indhold* over for pensionsbranchen. Demokrati kan bane vej for etik i investeringerne, men kun i den forstand at det lades op til medlemmerne at bestemme, om der skal investeres efter etiske retningslinier, og hvordan det i givet fald skal gøres. I øvrigt har rådet ikke mandat til at henvende sig direkte til – herunder rette kritik imod – enkelte pensionsinstitutioner. Rådets anbefalinger er i princippet rettet mod regeringen.

Sådanne begrænsninger gælder ikke i massemedierne. Mediedebatten udgør et modstykke til den politiske kommunikations saglige fremstillinger og hårfint afvejede argumenter. Mediedebatten opererer ikke ud fra en konsensus-model. Den har ikke nogen central styrende kraft. Den kan slet ikke styres. Mediedebatten har en meget stor spændvidde, den er konfliktfyldt, kan til tider løsrive sig helt fra saglige hensyn. Samtidig synes mediedebatten at have betydet langt mere for, hvordan dagsordenen er blevet sat i debatten om etiske investeringer end den politiske kommunikation. Pensionsmarkedsrådets første rapport indikerer, at det var Finanstilsynet, som fik det sidste ord i mediedebatten. Men det er en meget forenklet udlægning. Det handler projektets næste kapitel om.

7.

Pensionsinvesteringer i pressen – den gode sag og den gode historie

7.0. Indledning

I dette kapitel analyseres den massemedierede debat om etiske investeringer. En debat, der, jf. afsnit 1.1., 1.2. og 1.3., har sat fokus på de danske pensionsinstitutioner og deres aktieinvesteringer. Etiske investeringer er, som tidligere nævnt, et relativt nyt fænomen herhjemme. Det er først med Total-sagen i juli 1996, at det dukker op som tema i massemediernes. Total-sagen virker som en katalysator, men en mere koncentreret debat om etiske investeringer opstår først i (for)sommeren 1997 – først og fremmest foranlediget af en offentliggørelse af PFA Pensions etiske investeringspolitik og en heraf afledt henvendelse til ØK om koncernens involvering i produktion og salg af sprøjtegifte i Sydøstasien. Dette debatforløb kan – på godt og ondt – betragtes som den afgørende, konstitutive begivenhed i den hjemlige udvikling inden for etiske investeringer. Og det er dette forløb, som analysen her koncentrerer sig om at belyse. Der reflekteres over, hvordan mediedebatten udvikler sig, hvilke udløbere den har fået, og hvilken betydning den i det hele taget har haft for den hjemlige udvikling inden for etiske investeringer.

Det søges med den følgende analyse at illustrere en dobbelthed i massemediernes behandling af emnet. På den ene side har mediedebatten i høj grad bidraget til at synliggøre etiske investeringer som tema og skabe øget bevidsthed om etiske problemstillinger inden for den danske pensionsbranche. Det ser man ved, at størsteparten af den danske pensionskapital i dag investeres under hensyntagen til etiske retningslinier i en eller anden form. Med mediedebatten er etiske investeringer blevet et emne, som alle aktører inden for pensionsbranchen forventes at have en artikulérbar holdning til. Det er med andre ord en debat, som illustrerer massemediernes dagsordensættende funktion. På den anden side er det også en debat, som illustrerer massemediernes forkærlighed for at forenkles og dramatisere, skandalisere og moralisere. Debatten har således handlet mere om motiverne bag de formulerede politikker, og de måder som disse politikker er blevet eksponeret på i massemediernes, end om de praktiske og teknisk-instrumentelle udfordringer og problemstillinger, som er knyttet til at investere efter etiske retningslinier. Debatten har bevæget sig i en kritisk, problematiserende og politiserende retning (hvilket næppe kan siges at være atypisk i en dansk sammenhæng) og er endt i moralsk ladet

konflikt, hvor både investorer og virksomheder er blevet genstand for hård kritik, og hvor frontløberne blandt pensionsinstitutionerne – PFA Pension og Kommunernes Pensionsforsikring (KP) – er dem, der har måttet tage imod den hårdeste kritik. Pointen er, at debattens konfliktprægede forløb efterfølgende er blevet afspejlet i de politikker og offentlige udmeldinger på etik-området, som er kommet fra pensionsinstitutionerne. Mange af de selskaber, som har formuleret etiske retningslinier for investeringer, markerer offentligt, at de ikke vil offentliggøre overvejelser omkring investeringsbeslutninger, der måtte være foranlediget af etiske overvejelser. Sådanne beslutninger vil blive truffet bag lukkede døre. Dette blandt andet for at undgå kritik i massemedierne og for at undgå at blive taget til indtægt for offentligt at kritisere eller anspore til kritik af virksomheder. Ikke mindst som følge af mediedebatten synes der inden for pensionsbranchen at være en generel bevidsthed omkring etiske problemstillinger. Samtidig bliver massemedierne i vidt omfang diskvalificeret som forum for saglige diskussioner af de problemstillinger, der knytter sig til etiske investeringer. I denne forstand kan man sige, at den massemedierede debat samtidigt har virket åbnende og lukkende i forhold til den videre udvikling på dette område.

Som redegjort for i afsnit 2.4. og afsnit 5.6. opererer massemedierne ud fra koden information/ikke information – med nyhedsværdi som det afgørende kriterie. Massemedierne former ikke et særskilt symbolsk generaliseret kommunikationsmedie, men kan aktualisere alle tænkelige koder og lade enhver komme til orde – hvis blot vedkommende har noget interessant at sige. Man finder da også en meget stor spændvidde i den massemedierede debat. Den udgør en polyfoni – eller måske snarere en kakofoni – af stemmer, koder, logikker, perspektiver, synspunkter. Den afgørende analysestrategiske pointe er, at massemedierne må medreflekteres som en aktiv variabel i debatten. Den konkrete case handler (jf. afsnit 3.0.) om ansvarsfordelingen mellem virksomheder, investorer, forbrugere (marked, offentlighed) og stat, når det kommer til at håndtere og regulere de risici i forhold til mennesker og miljø, der er forbundet med virksomheders aktiviteter (særligt i tredjeverdens lande). Der argumenteres, som nævnt, for, at massemediernes forkærlighed for at forenkle og dramatisere og skandalisere og moralisere (jf. også de selektorer, der blev oplistet i kapitel 5.6.) må medreflekteres, hvis man vil forstå, hvordan der kommunikerer om risici og farer og om beslutninger og berørte i det moderne samfund. Hos Ulrich Bech finder man en passende malerisk beskrivelse af, hvad der er i vente i den følgende analyse:

”Miljøspørgsmålet – opfattelsen af verden i koordinatsystemet for økologisk-industriell selvødelæggelse – gør moral, religion, fundamentalisme, håbløshed, tragedie, selvmord og død – altid iblandet det modsatte, nemlig frelse eller hjælp – til et universelt drama. I dette virkelighedens teater, dette kontinuerlige drama, denne hverdagens skrækkomedie, står det åbent for erhvervslivet at

tage rollen som skurk eller forurener, eller at glide ind i rollen som helt og hjælper og fejre dette offentligt. De kulturelle scener, hvorpå de økologiske spørgsmål udspilles, moderniserer det arkaiske. Her findes der drager og dragedræbere, odysseer, guder og dæmoner, om end disse nu spilles, tildeles og afvises med delte roller i alle handlingssfærer – i politik, jura, forvaltning og ikke mindst i erhvervslivet” (Beck 1999:121).

Massemedierne opererer ud fra deres egne spilleregler. De begrænsninger, der gøres gældende inden for det politiske system og inden for det økonomiske system (begrænsninger, som kan beskrives ud fra systemernes respektive medier og koder), gælder ikke på samme måde i massemedierne, hvor der kan sættes (og bliver sat) spørgsmålstegn ved alle begrænsninger. Massemedierede debatter kan få et eget liv, de kan udvikle en egen dynamik uafhængigt – eller i hvert fald ikke direkte styret – af de saglige præmisser, der gøres gældende i de sagskontekster, de beskæftiger sig med. Massemedierede debatter er derfor et arketyrisk eksempel på kommunikationsprocessens ukontrollérbarhed. Når mediemøllen først er i omdrejninger, kan ingen enkelt part styre den. Netop derfor er eksponering i massemedierne et tveægget sværd – for investorer, virksomheder og andre. Der er store fordele såvel som store risici forbundet hermed. Den konkrete case illustrerer først og fremmest risikoaspekterne.

Afgørende er det, at massemedierne først og fremmest virker dagsorden-sættende. De kan til- og frakende legitimitet, men kan ikke virke direkte bestemmende for, hvilke beslutninger der træffes i økonomisk eller politisk regi. Der argumenteres for, at det massemedierede semantiske spil om pensionsinvesteringerne har fået stor betydning for, hvilke betydninger etiske investeringer tillægges herhjemme. Det ændrer ikke ved, at man ikke kan slutte direkte fra offentlige diskurser til systemer (jf. afsnit 2.5.). En mediedebat er ikke et system, har ikke beslutningskompetence, kan ikke træffe beslutninger overhovedet. Der er tale om strukturelle koblinger, ikke om kausale relationer. Massemedier kan sætte punkter på den politiske dagsorden eller på investorers og virksomheders dagsorden. Eller de kan forstørre allerede etablerede punkter op. Men massemedierne kan i sidste ende ikke bestemme, hvordan bestemte dagsordenspunkter behandles i andre systemer.

I risikotermer sætter analysen fokus på spørgsmål om risikotilskrivning og ansvarsfordeling. Hvordan konstrueres forhold mellem beslutningstagere, beslutninger og berørte? Hvordan tematiseres og problematiseres grænser for investorers og virksomheders beslutninger og ansvar? Analysen illustrerer, hvordan risikokommunikation i sig selv bliver risikabel gennem at synliggøre beslutningstagere, og hvordan massemedierne i sig selv må betragtes som en risikofaktor. I moralske termer sætter analysen fokus på det semantiske spil omkring etiske investeringer, herunder argumenter for og imod formulerede etiske retningslinier for

investeringer. Der ses på, hvordan og med hvilke konsekvenser temaer i den offentlige diskurs moraliseres, når massemedierne blæser til moralsk alarm. Analysen kan således betragtes som en case til belysning af de præmisser, som den offentlige debat om virksomheders etik og sociale ansvar foregår på herhjemme. I offentlighedstermer sætter analysen fokus på, hvordan offentlighedsbetragtninger og forestillinger om den offentlige mening fremstilles i debatten. Som det er tilfældet i den politiske kommunikation, kommer den offentlige mening til at virke som et normativt ideal og en legitimerende faktor i debatten. Den offentlige mening kommer til at virke som en form for yderste reference, der som oftest fremstilles i skikkelse af eller med henvisning til den politiske forbruger (jf. afsnit 5.1.). Som Jyllandsposten skriver (den 11. marts 1997): ”Først var der den politiske forbruger, siden den politiske virksomhed og nu også den politiske pensionsopsparer.” Det søges således belyst, hvordan offentligheden konstrueres, iscenesættes og virker som argument i debatten.

Analysen er lagt an på iagttagelse af iagttagelse. Det er selve debatten, og ikke blot det, den handler om, som er gjort til genstand. Debattens indlæg (iagttagelser) behandles, som de træder frem. Der spørges ikke til og det søges ikke at indlæse bagvedliggende motiver, intentioner, etc. i debattens forskellige indlæg. Der opereres ikke bag kulisserne, men ses alene på, hvad der er foregået på den offentlige scene. Det skal understreges, at det er debatten om etiske investeringer, som er gjort til genstand for analysen. Temaet demokrati tages alene op i sammenhænge, hvor det optræder i og knytter an til etik-debatten. Der fokuseres således ikke specifikt på dette tema. Analysen giver derfor ikke et retvisende billede af, hvordan temaerne etik og demokrati er blevet prioriteret i forhold til hinanden i pressens skrivelser om pensionsinvesteringerne.

Analysen er struktureret som følger: det første afsnit (7.1.) beskæftiger sig med debattens indledende fase – perioden fra januar til maj 1997. I de følgende afsnit (7.2.-7.11.) er det – med enkelte afstikkere til efterfølgende begivenheder – det fortættede debatforløb i maj-juni 1997, som analysen beskæftiger sig med. Et forløb, som udgør den foreløbige kulmination på den offentlige interesse for emnet herhjemme. Først rettes blikket mod de to virksomhedssager med hvilke debatten om etiske investeringer bliver konkret (i betydningen virksomhedsspecifik): Cheminova-sagen og ØK-sagen (afsnit 7.2.). Afsnit 7.3. handler om, hvordan PFA Pension bliver konstrueret som “øjeblikkets trendskabende etiske investor i Danmark” (Børsen, 2. juni 1997). Der ses på, hvordan PFA’s etiske investeringspolitik kædes sammen med ØK-sagen, og hvordan denne relation udvikler sig til den historie, med hvilken etiske investeringer – på godt og ondt – synliggøres og etableres som tema på den offentlige dagsorden. PFA’s etiske retningslinier bliver indledningsvis fremstillet som en positiv historie i pressen. Efter et par uger vender stemningen dog. Efter at have sat sig op imod den offentlige opinion (som fremstillet i

pressen *af* pressen) i spørgsmålet om ØK bliver PFA genstand for en massiv – moralsk ophedet – kritik (*i* pressen). Det er emnet for afsnit 7.4. Afsnit 7.5. handler om PFA-historiens efterspil – om pressens reaktion da det i foråret 1998 offentliggøres, at PFA har købt aktier i Cheminova. Afsnit 7.6. beskæftiger sig med den historie, der udfolder sig omkring debattens anden hovedrolleindehaver blandt pensionsinstitutionerne: Kommunernes Pensionsforsikring (KP). Efter at have fulgt disse historier med fokus på konkrete aktører – investorer og virksomheder – ses der i de følgende afsnit på de generelle temaer, som dukker op i, og som aktualiseres af debatten.

I afsnit 7.1.-7.6. benyttes en kronologisk fremstillingsform. Det søges at fortælle en sammenhængende historie. Til forskel herfra består afsnit 7.7.-7.12. af mere spredte, tematiske nedslag i debatten. I afsnit 7.7. ses der på, hvordan forholdet mellem økonomi og moral tematiseres, mens temaet demokrati er gjort til genstand for afsnit 7.8. I afsnit 7.9. sættes der fokus på, hvordan den offentlige mening konstrueres og benyttes som argument, mens der i afsnit 7.10. ses på, hvordan debattens moralisme dukker op som tema *i* debatten. Endelig belyses det i afsnit 7.11., hvordan debatten om etiske investeringer aktualiserer forestillinger om et behov for politisk oprustning i erhvervslivet. Kapitlet afsluttes med nogle sammenfattende refleksioner (afsnit 7.12.). Analysen har ikke ambitioner om at kunne fange debatten om etiske investeringer i nogen form for helhed, men skal give læseren indblik i nogle af de grundlæggende temaer og problemstillinger, som denne debat åbner op for. Metodisk benytter gennemgangen sig af en blanding af citater og systematiserende og sammenfattende gengivelser af tekstmaterialet afbrudt af analyserende kommentarer og sammenfatninger. I en semantisk analyse må der gås tæt på ordlyden i de enkelte tekster. Derfor er det i gengivelserne søgt at være loyal over for kildematerialet og gengive det på dets egne præmisser.

Analysens startpunkt er sat i 1997 med de første notitser om og reaktioner på de etiske retningslinier for investeringer, der er formuleret af PFA og KP. Der skal dog medtages en lille 'forbemærkning' fra 9. oktober 1996, hvor lektor Steen Thomsen fra Handelshøjskolen i København (Institut for International Økonomi og Virksomhedsledelse – INT) advarer mod mere aktivt ejerskab fra pensionskassernes side. Artiklen i Jyllandsposten bærer overskriften: "Fingrene fra etikken". Thomsen advarer imod at styre pensionsmilliarderne efter mere bløde værdier. Det er profitten, der tæller. "Mere medlemsdemokrati gør pensionskasser mere følsomme. I særlig grad over for stemningsbølger i befolkningen, og det hænger absolut ikke altid sammen med et højt økonomisk afkast", udtaler Thomsen. Adspurgt om en pensionskasse ikke ud fra en etisk eller moralsk betragtning kan vælge investeringer, som giver et lidt lavere afkast end rent afkastorienterede investeringer, svarer han: "Det kan den godt, men det vil være uklogt. Hvis en pensionskasse går for meget uden for normen – bliver for etiske – så bliver de samtidig

for politisk følsomme”. Thomsen mener, at pensionskasserne skal koncentrere sig om at pleje pensionsformuen og få pengene til at yngle bedst muligt. De bør holde sig væk fra ”følsomme, politiske og værdiladede overvejelser.”

Thomsens anbefaling bliver på den ene side ikke fulgt. Det er det, den følgende fortælling handler om. På den anden side får han ret i sin spådom. Når pensionsinstitutioner bevæger sig uden for den økonomiske norm og begynder at inddrage etiske retningslinier i deres investeringsmæssige selvbeskrivelser, bliver de mere politisk følsomme. De bliver mere synlige som beslutningstagere og udsætter sig dermed for nye risici.

Det skal for en god ordens skyld understreges, at hvor intet andet er anført, foregår de begivenheder, der refereres til i det følgende, i året 1997.

7.1. Debattens indledende fase – argumenter for og imod en formuleret etik

I det følgende belyses det semantiske spil, som den massemedierede debat om etiske investeringer udgør. Med tanke på den analysestrategiske fokusering på semantik og semantisk analyse skal det indledningsvis fastslås, at der ikke gennem mediedebatten kondenseres eller udkrystalliseres et klart formuleret og klart afgrænset begreb om etiske investeringer. Det er en debat, som gennemgående forbliver ganske diffus omkring det mere præcise indhold af denne semantik. Mange af debattens indlæg har da heller ikke til formål at søge at give investerings-etiske overvejelser et præcist indhold eller en præcis betydning. Bidraget til det semantiske spil om pensionsinvesteringerne består i stedet i en markering af forskellen for/imod etiske investeringer (i betydningen eksplicit formulerede etiske retningslinier for investeringer). Den danske debat om etiske investeringer er i høj grad (man fristes til at sige: først og fremmest) en kritisk debat om, hvorvidt det overhovedet er meningsfuldt at tale om etik i forbindelse med investeringer. Skal de danske pensionsinstitutioner formulere etiske retningslinier for deres investeringer? Og hvordan skal de i givet fald håndtere disse retningslinier i forhold til de virksomheder, de investerer i, og i forhold til massemedier og offentlighed? Debatten om etiske investeringer bliver til i et spændingsfelt mellem protagonister og antagonister, og forskellen markeres på det semantiske niveau – som et *for/imod en formuleret etik*. Det er positive udspil *for* etiske investeringer, som først sætter denne forskel, og som så giver anledning til, at *imod*-siden markeres. Og de positive udspil kommer først og fremmest fra PFA Pension og Kommunernes Pensionsforsikring (KP).

De første spæde udmeldinger falder i de første måneder af 1997. Den 11. januar 1997 kan Jyllandsposten fortælle, at landets største pensionselskab, PFA Pension, er klar med et sæt etiske retningslinier for sine investeringer. Overskriften er: ”PFA Pension vil sætte etik i højsædet”. PFA’s bestyrelse har efter ”et velgennemført moralsk serviceeftersyn” fastlagt nye rammer for selskabets

investeringer. PFA vil undgå at investere i lande og selskaber, som ikke overholder basale menneskerettigheder, eller som ikke kan sikre en ansvarlig omgang med miljøet. I forbindelse med investeringer i udlandet vil PFA lægge vægt på at fremme en demokratisk udvikling uden voldelige konflikter. Adm.dir. André Lublin gør opmærksom på, at PFA også tidligere har handlet i overensstemmelse med de etiske retningslinier, men at spørgsmålet om etik og moral nu er blevet aktualiseret som følge af PFA's øgede investeringer i udenlandske aktier. Lublin tilføjer, at PFA vil overveje at sælge aktier i virksomheder, som ikke lever op til de formulerede retningslinier. Den 26. februar kan Politiken oplyse, at også KP er på vej med nye retningslinier for sine investeringer. Til marts skal bestyrelsen diskutere en etisk investeringspolitik, der, ifølge Politiken, ”skal gøre det muligt at se medlemmerne i øjnene.” Som det udtrykkes, har KP dermed ”taget hul på en fremtid, der handler om medlemsindflydelse, miljø og menneskerettigheder.” Bestyrelsesformand Ove Christensen udtaler, at virksomheder, der ikke passer ind i forhold til de retningslinier, der formuleres, vil blive solgt lige så snart, man kan få en ordentlig pris for dem. KP vil ikke tjene penge på hvad som helst.

PFA er klar med etiske retningslinier. KP er på vej. Fælles for markeringerne er, at der er tale om generelt formulerede og relativt vage og diffuse hensigts-erklæringer. Meget klarere bliver det ikke i en artikel, som bringes af Århus Stiftstidende den 11. marts. Artiklen, som bærer overskriften: “Pensionskasser vil investere etisk”, omhandler landets to største pensionselskaber: PFA og Danica, samt, i en kort bemærkning, KP. PFA (og KP) er for etiske investeringer, Danica er imod. Det fremgår også her, at PFA Pension er begyndt at stille etiske krav til de firmaer og lande, som selskabet investerer i. PFA's informationschef, Jens Almegaard udtaler: “Vi forventer, at nogle af vores nuværende udenlandske investeringer kan glide ud på den baggrund – både i selskaber og evt. i hele lande. Og samtidig er vi indstillet på eventuelt at undlade visse investeringer, selv om de kan give en høj forrentning”. Almegaard understreger samtidig, at det er selskabets mål at skaffe det størst mulige afkast af pensionspengene. Han forklarer, at årsagen, til at spørgsmålet om etik er kommet op nu, er, at PFA planlægger at placere en væsentlig større del af investeringerne i udenlandske aktier (som p.t. kun udgør ca. 4 pct. af PFA's samlede formue på 100 mia. kr.). PFA har meddelt sine investeringsrådgivere i udlandet, at man ønsker, at de etiske krav skal tages i betragtning ved vurdering af aktier.

I Danica Pension, som administrerer en pensionsformue på 110 mia. kr., er man “mere tilbageholdende med at lægge sig fast på bestemte retningslinier ... Vi vurderer i de enkelte tilfælde, om vores pengeanbringelser er en fornuftig investering. Og det indgår i vores risikovurdering, om en virksomhed – for eksempel ved at overtræde menneskerettighederne – udsætter sig for en forbrugerboykot. Eller om den kun kan tjene penge ved at drive rovdrift på miljøet”, forklarer adm.dir.

Erik Bonnerup. Bonnerup understreger, at han ikke ser det som selskabets opgave at drive politik, da kunderne har vidt forskellige politiske holdninger: “Vi lægger alle oplysninger frem om vores pengeanbringelser, og så må folk selv vurdere, om de er tilfredse med den etiske profil”, udtaler han. Bonnerup tilføjer (i den Ritzau-historie, der ligger til grund for artiklen, red.) – med ordlyden fra Danicas årsberetning – “at man vil følge den danske regerings politik over for konkrete lande og selskaber og undgå at anbringe penge hos modtagere, der udviser en grov mangel på respekt for internationale konventioner.” Endelig nævnes det også, at bestyrelsen i Kommunernes Pensionsforsikring (KP) dagen før har besluttet, at man vil basere sin investeringspolitik på Verdenserklæringen om Menneskerettigheder.

Det er, som nævnt, markeringer af forskellen for/imod etiske retningslinier for investeringer, som præger den indledende fase af debatten. Og det er vel at mærke de skeptiske stemmer, som er i overtal. Skeptikerne argumenterer for, at der skal opretholdes klare grænser mellem på den ene side økonomi og på den anden side politik og moral. Både fra akademisk hold og fra branchehold argumenteres der for en klar adskillelse af investeringer og etik (og dermed for en immunisering af investeringsområdet mod moralsk ’inficering’, jf. afsnit 4.7.). De positive indlæg er få og vage i konturerne. Som der blev argumenteret for i afsnit 4.3., er det da også vanskeligt at argumentere sagligt *for* moral i konteksten af et funktionelt differentieret samfund.

Steen Thomsen får lejlighed til at indskyde endnu en kritisk kommentar (Berlingske Tidende, 12. marts). Thomsen kommenterer tilkendegivelserne fra KP og PFA om, at de i fremtiden vil lade udenlandske virksomheders etik være medbestemmende, når de skal tage stilling til aktiekøb. Han finder, at det er “en betænkelig udvikling”, fordi etiske retningslinier i sidste ende er politiske retningslinier: “Så længe det handler om for eksempel menneskerettigheder, tror jeg ikke, der sker nogen skade ved det, men hvis der kommer politiske kriterier ind i billedet på mange andre investeringsområder, vil tendensen være en svækkelse af den økonomiske udvikling.” Thomsen nævner bioteknologien som et “etisk følsomt” højvækstområde, hvor det kunne give store tab, hvis pensionskasser og andre investorer af etiske grunde undlod at investere. Generelt mener han dog, at den nye praksis primært vil gå ud over pensionskasserne selv. “Kapitalmarkedet er så globalt, at de etiske kriterier slet ikke vil få nogen virkning hos de virksomheder, man ønsker at boykotte. De finder nemt andre investorer. Pensionskassernes beslutning får højst den virkning, at de sætter lidt til af den formuevækst, de ellers kunne have opnået”, siger Thomsen.

Budskabet er klart: skomager blev ved din læst. Thomsen ser etiske retningslinier som et udtryk for en politisering af økonomien, der kan få negative følger ikke blot for pensionsinstitutionernes investeringsafkast, men også for den økonomiske vækst i samfundet. Som Erik Bonnerup fra Danica har gjort det, sætter

Thomsen lighedstegn mellem etik og politik (en af mange semantiske flertydigheder i debatten). I risikotermer hedder det, at man ved at inddrage etiske overvejelser i investeringerne udvider beslutningens rum således, at det kommer til at indbefatte stillingtagen til forhold, der almindeligvis betragtes som politisk givne eksternaliteter. Med andre ord: fare bliver gjort til risiko (set fra pensionsinstitutionernes perspektiv). Men det synes Thomsen, jf. også hans tidligere indlæg, ikke er en god idé. Han argumenterer for en klar funktionel arbejdsdeling, hvor det overlades til politikerne at træffe kollektivt bindende beslutninger for samfundet, mens pensionsinstitutionerne så kan fokusere på at optimere formue­til­væksten. Thomsen bliver ikke den sidste økonom i debatten, der argumenterer for at holde økonomi og moral skarpt adskilt (en argumentation der, jf. afsnit 4.3., kan betragtes som en udtryk for, at den moralske neutralisering af økonomien i sig selv bliver et moralsk princip).

Blandt pensionsbranchens aktører er det i den indledende fase af debatten særligt Torben Möger Pedersen, adm.dir. i PensionsSelskaberne⁸⁸, der markerer *imod*-siden (Berlingske Tidende, 12. marts; Jydske Vestkysten, 4. maj). I Berlingske gør Möger Pedersen det klart, at PensionsSelskaberne ikke har i sinde at følge trop med PFA og KP: “Det er i princippet sympatisk at have etiske kriterier for investeringer, men vi har ikke fundet det muligt at opstille et sæt regler, der kan fungere som en praktisk retningslinie.” Möger Pedersen henviser til, at selskabet udelukkende investerer i børsnoterede selskaber, hvilket garanterer en solid regnskabspraksis samt, at personalet – i de fleste tilfælde – behandles godt efter lokale forhold. “Tendensen i investormiljøet er i dag, at man lægger vægt på en fremsynet miljø- og personalepolitik. Og det vil i sig selv få de fleste børsnoterede virksomheder til at holde en vis standard”, mener han. Det påpeges i Berlingske, at denne stillingtagen betyder, at specialarbejdere, smede og medlemmer af Kvindeligt Arbejderforbund ikke kan regne med, at deres pensioner vil blive investeret med særlig hensyntagen til menneskerettigheder, organisationsfrihed og børnearbejde, når deres pensionskasse placerer penge i udenlandske selskaber. I Jydske Vestkysten kan man læse, at perspektivet med fagbevægelsen som en af landets største finansmatadorer for få år siden kunne give nervøse trækninger i mange direktionslokaler i dansk erhvervsliv. I dag er frygten dog manet i jorden. Dem, der administrerer “de røde milliarder”⁸⁹, markerer sig blandt de dygtigste og mest effektive investorer i landet. Og det, som gælder, er jagten på det største afkast under hensyntagen til passende sikkerhed for investeringen – “ikke moderne begreber som

---

⁸⁸ PensionsSelskaberne er administrationsfællesskab for Bygge- & Anlægsbranchens Pensionsforsikring, Beklædnings- & Tekstilbranchens Pensionsforsikring, Handels, Transport- & Servicebranchens Pensionsforsikring samt Pensionskassen for Kvindelige Arbejdere & Specialarbejdere.

⁸⁹ I dette og enkelte andre citater er stort begyndelsesbogstav byttet ud med lille eller omvendt (i forhold til originalteksten). Det er gjort uden yderligere markeringer teksten igennem.

grønne og etisk korrekte investeringer eller vilde redningsaktioner for danske arbejdspladser”. Möger Pedersen udtaler: “For vores medlemmer handler det om at få sikret en pension af en rimelig størrelse. Vi oplever intet pres for en mere luftig investeringspolitik, desuden kræver loven, at vi skaffer medlemmerne det størst mulige afkast. Naturligvis opfører vi os pænt og ordentligt, og vi har faktisk solgt aktier i enkelte udenlandske selskaber i den forbindelse, men vi fører hverken udenrigs- eller miljøpolitik.” Möger Pedersen er endvidere ikke særlig begejstret for ideen om valgfrihed for medlemmerne, når det gælder investeringer: “Det er ikke et teknisk problem, men det vil give væsentligt større administrationsudgifter og et klart mindre afkast. Igen vil jeg sige, at netop det fælles og det obligatoriske, hvor man ikke bliver sorteret efter gode og dårlige liv, er afgørende for netop vores gruppe af medlemmer. Mange af vores folk kan simpelthen ikke blive optaget i almindelige pensionsordninger, fordi de er ’dårlige liv’”. For PensionsSelskaberne betyder to ting mere end “fine politiske hensigtserklæringer”:

- “At sikre udsatte grupper en rimelig levestandard i fremtidens pensionisttilværelse, hvor man ellers kun har en beskedne folkepension at tære på.
- Den indbyrdes solidaritet blandt forholdsvis udsatte grupper som bygningshåndværkere og ufaglærte arbejdere, der hver især ville stå svagt på et individualiseret pensionsmarked, hvor de “gode liv” får de bedste kår”.

Möger Pedersens argumentation eksemplificerer, hvordan den moralske neutralisering af kommunikationen i funktionssystemerne (her økonomien) fører til nye former for moralisering af kommunikation. PensionsSelskaberne sætter medlemmernes interesser målt økonomisk – i betalinger – over alle andre hensyn. Den økonomiske kode bliver dermed kodet moralsk, i den forstand at kodesabotage bliver en moralsk forsyndelse (jf. afsnit 4.3.). Afkastet er overordnet alle andre hensyn, herunder spørgsmål om etiske retningslinier for investeringer (som alligevel ikke er til at administrere) og demokratiske beslutningsprocedurer (som indebærer øgede omkostninger). PensionsSelskaberne har ikke i sinde at hoppe med på investeringsmæssige modebølger og de føler heller ikke et pres fra medlemmerne i den retning.

Omtrent samme holdning finder man hos Erik Bonnerup fra Danica, som i anledning af fremlæggelsen af Danicas årsregnskab atter får lejlighed til at kommentere spørgsmålet om etik i investeringerne (Aktuelt, Jyllandsposten, Politiken, 18. marts). Ifølge artiklen i Aktuelt ser Bonnerup meget træt ud, når talen falder på etiske retningslinier for investeringer. Bonnerup indrømmer da også, at det ikke er hans yndlingsemne og gør det klart, at Danica ikke har i sinde at følge trop med PFA og KP. I Politiken, hvor overskriften er: ”Danica afviser etiske regler for investeringer”, fremgår det, at holdningen hos Danica er, at det i praksis er umuligt at

forhindre, at danskernes pensionsformue bliver investeret i virksomheder, som forurener, som arbejder i lande, der krænker menneskerettighederne, etc. “Det er meget svært at følge etiske investeringsregler i praksis. Men det kan selvfølgelig være, at ledelserne i andre pensionselskaber er meget klogere end os. Personligt mener jeg, at det er de enkelte forbrugere, der skal tage stilling til, hvem de vil støtte og ikke os, der forvalter deres pensionsopsparing”, udtaler Bonnerup. Til Aktuelt udtaler han: ”Personligt mener jeg, at det er op til den enkelte forbruger at reagere politisk. Vi har en halv million kunder, som sikkert har mange forskellige holdninger til investeringer”. Bonnerup er helt indstillet på, at Danica skal tage hensyn til den politiske forbruger, men det mener han i øvrigt ikke, at der er noget nyt i – heller ikke for de andre pensionselskaber. Bonnerup understreger, at dette hensyn er udtryk for “en normal kommerciel betragtning”. I Jyllandsposten bliver det også gjort klart, at Danicas fremtidige investeringer ikke vil ske med udgangspunkt i et sæt etiske retningslinier, ”som ellers er blevet seneste mode blandt de store danske pengetanke”. Bonnerup udtaler: ”De etiske retningslinier må stå deres prøve, når der opstår en diskussion om konkrete investeringer. Vi tror ikke, man kan skrive sig ud af problemet med en fast formel. Vore investeringer skal hvile mere på sund fornuft end firkantede etiske regler”.

Også Bonnerup finder, at etiske regler for investeringer er en tung og upræcis sag at danse med. Etiske retningslinier er ikke til at administrere. Og man kan ikke sikre, at de overholdes. Et andet spørgsmål er, om man overhovedet behøver dem, da mulige reaktioner og aktioner fra politiske forbrugere, o.l., allerede medregnes som risikofaktor i de økonomiske vurderinger af virksomheder. Bonnerups formodning kommer i øvrigt til at holde stik: den følgende debat viser med al tydelighed, at selskaber ikke kan skrive sig ud af problemer ved at formulere etiske retningslinier, men snarere skriver sig ind i flere problemer, da der åbnes op for større kompleksitet og nye risici. Bonnerup mener ikke, at det er Danicas opgave at moralisere og politisere, og tilskriver i stedet forbrugerne (markedet, offentligheden) ansvar. Det er den enkelte borger, som – gennem sit daglige forbrug (og via stemmesedlen, kunne man tilføje) – må træffe et valg og tage et politisk ansvar.

I samme artikel (Politiken, 18. marts) finder man også for-siden af forskellen for/imod etiske retningslinier repræsenteret. KP's investeringschef Niels Hougaard får lejlighed til at afvise Bonnerups påstand om, at det ikke kan lade sig gøre at investere etisk: “Der er jo tusindvis af selskaber at vælge imellem. Men man kan selvfølgelig aldrig gardere sig imod, at en koncern har et datterselskab, som er involveret i noget, som vi ikke støtter. Men hvis vi opdager det, kan vi sælge vores aktier i koncernen. Vi er faktisk i øjeblikket i gang med at undersøge, om vores investeringer lever op til vores etiske krav”, udtaler Hougaard. Han fremhæver dog også, at det er “et forsøg” KP er i gang med, og at man om et år vil evaluere erfaringerne. Allerede den 11. og 12. marts er KP's retningslinier blevet præsenteret

i pressen. Aktuelt kan (den 11. marts) fortælle, at KP har opstillet tre etiske krav til de virksomheder, som pensionskassen investerer i. Der lægges vægt på ret til ligestilling mellem køn, racer og religioner, på retten til at organisere sig, og på børns rettigheder i samfundet. ”Umiddelbart er det krav og rettigheder vi tager for givet i Danmark. Men KP’s etiske investeringspolitik er også skabt specielt med henblik på vores stigende investeringer i udlandet, for her er forholdene så meget anderledes, end vi kender dem hjemmefra”, udtaler bestyrelsesformand Ove Christensen. Baggrunden for KP’s etiske politik er, at pensionskassen skal til at investere 200 mio. kr. i Fjernøsten. Christensen gør opmærksom på, at man godt er klar over, at den nye politik kan være svar at administrere. Der er, som det udtrykkes, ”langt fra Fjernøsten til Frederikshavn”, hvor formand Christensen sidder. Men som Christensen også udtaler i Jyllandsposten (den 11. marts): ”Man kommer ikke uden om, at penge er politik. Vi investerer for 36 mia. kr. af pensionsopsparernes penge. Det giver os et stort ansvar over for vores kunder og over for den verden, vi er en del af.”

Også hos KP erkender man, at det er vanskeligt at arbejde med etiske retningslinier. Man er da heller ikke særlig konkrete med hensyn til, hvordan man gør det, eller har tænkt sig at gøre det. Hvad angår forpligtelsen over for medlemmerne bemærkes det, at KP’s argumentation er den diametralt modsatte af Danicas. Hos KP mener man, at det forhold, at man administrerer en meget stor sum penge på vegne af en meget bred medlemsskare, gør, at man har et politisk ansvar. Hos Danica mener man omvendt, at det forhold at man repræsenterer en bred gruppe, som formentlig har forskellige holdninger til moral og etik, gør at selskabet må fralægge sig politisk ansvar. Det må overlades til medlemmerne at handle politisk – som forbrugere.

Allerede i denne indledende fase har debatten om etiske investeringer et politisk snarere end teknisk-instrumentelt præg. Det er en debat, som bevæger sig på et samfundsøkonomisk niveau i stedet for eksempelvis at gå tæt ind på de praktiske udfordringer og problemstillinger, som etiske investeringer åbner op for. Det centrale spørgsmål i debatten er ikke, hvorvidt pensionsinstitutionerne skal bestræbe sig på at generere det størst mulige afkast af deres investeringer. Det er en målsætning, som tages for givet – der sættes ikke spørgsmålstejn ved den økonomiske kodes primat (som også er retsligt fastsat, jf. afsnit 1.3., 2.4, 6.1.). Det centrale spørgsmål bliver heller ikke, hvorvidt pensionsinstitutionerne skal bestræbe sig på at opføre sig pænt og ordentligt som investorer. Der synes at være bred enighed om, at det kan være relevant at inddrage andre end rent økonomiske kriterier i vurderingen af virksomheder, når kritiske sager opstår – i grænsetilfælde. Det centrale spørgsmål bliver, som allerede nævnt, hvorvidt pensionsinstitutionerne som en del af deres investeringspolitiske selvbeskrivelser skal formulere etiske retningslinier. Om de skal formulere fordringer eller krav til virksomheder, der kan virke som en

form for supplerende etisk kode i investeringsbeslutningerne – eller om de hensyn, der ligger ud over det rent økonomiske, blot skal være en implicit eller tacit del af denne proces uden at være eksplicit formuleret. Som Steen Thomsen allerede har været inde på, er den første model den politisk mest følsomme og dermed også den mest risikable.

Væsentligt er det, at debatten op til dette punkt har handlet om generelle principper, ikke om konkrete virksomheder og investeringsbeslutninger. I maj 1997 dukker to konkrete sager op, som får debatten til at skifte karakter. Virksomheds-sager som bliver til investorsager, fordi pensionsinstitutioner med etiske investeringspolitikker forholder sig aktivt til dem, og som – via massemediernes mellemkomst – bliver de sager med hvilke, etiske investeringer kommer til syne som et nyt skud på stammen i den danske debat om virksomheders etik og sociale ansvar. Debatten om etiske investeringer har op til dette punkt – på trods af den kritiske tone – bestået af relativt fredsommelige meningsudvekslinger. Den bliver nu anderledes tilspidset. Det er med sagerne om Cheminova og ØK, at den danske debat om etiske investeringer får sin ilddåb. Det er først med disse sager, at etiske investeringer bliver nyhedsstof og fortættes til en historie i de danske medier. Og det er også først med disse sager, at pressen for alvor træder i karakter som formgiver af debatten. Et forhold der kan illustreres ud fra de selektionskriterier eller selektorer for nyhedsformidling, som blev diskuteret i afsnit 5.5.

Det er først med sagerne om Cheminova og ØK, at debatten kommer til at dreje sig om konkrete virksomheder, konkrete beslutninger og beslutningstagere, konkrete risici, konkrete ulykker, konkrete berørte og konkrete farer. Det er først med disse sager, at debatten tilføres et element af konflikt. Det lokale tilhørsforhold markeres ved, at der sættes fokus på to store og velkendte danske virksomheder. Det drejer sig om brud på normer – om danske virksomheder, der i udlandet er involveret i produktion og distribution af produkter, som ikke må produceres og anvendes herhjemme. Der er ikke tale om lovbrud, men om aktiviteter, der *kan* lægges an på moralske vurderinger og *kan* betragtes som værende i konflikt med den politiske korrekthed. Og det giver anledning til moralsk alarm og skandale. Debatten får nu sine egne skurke og sine egne helte. Den moralske alarm lyder første gang den 1. maj. Den første konkrete sag, der træder frem, omhandler Cheminovas salg af sprøjtegiften methyl parathion i Mellemerika. Den næste sag, som opstår i kølvandet på Cheminova-sagen, omhandler ØK's produktion og distribution af sprøjtegiften paraquat i Thailand.

7.2. Moralsk alarm: sagerne med Cheminova og ØK

Den 1. maj sender DR1 udsendelsen ”Made in Denmark”, som viser, hvordan nicaraguanske bomuldsbønder benytter sig af sprøjtegiften methyl parathion på en meget lemfældig måde uden at benytte tilstrækkelig beskyttelse. Som følge af

udsendelsen kommer Cheminova under offentligt pres. Politiken kan (den 1. maj) oplyse, at 1.128 nicaraguanske arbejdere sidste år blev forgiftet af sprøjtemidler. Heraf døde de 103. Den værste synder blandt sprøjtemidlerne var methyl parathion, og Cheminova er ene-eksportør af dette sprøjtemiddel til Nicaragua. Det er ikke tilladt at bruge methyl parathion i Danmark, men Cheminova fremstiller hvert år 5.000 tons til eksport. Problemerne med sprøjtegifte i ulande skyldes, ifølge artiklen, at sikkerhedsreglerne i forbindelse med sprøjtning ikke overholdes. Arbejderne har ikke det nødvendige sikkerhedsudstyr, og de er ikke uddannet til at have med giftige stoffer at gøre. I Cheminovas miljømålsætning står blandt andet, at der skal vises ”størst mulig hensyntagen til mennesker og miljø”, og at der skal udvises ”ansvarlig adfærd over for, hvordan produkterne bruges”. Cheminova har dog ikke umiddelbart tænkt sig at stoppe eksporten til Nicaragua. Ifølge Informationschef Kurt Aabo arbejder Cheminova med erstatningsprodukter, der er mindre farlige end methyl parathion. Men indtil de slår igennem på markedet, fortsætter man med at eksportere den livsfarlige sprøjtegift. ”Det er vigtigt at være på markedet, for ellers er der andre virksomheder, som lukker hullerne, og så er det svært at komme tilbage og erobre markedsandele”, udtaler Aabo, som også pointerer, at man i Cheminova ikke har dårlig samvittighed over produktet: ”Vi kan ikke lade være med at tænke på den nyttevirkning, produkterne har. Det betyder liv og død for mange fattige bønder i udviklingslandene”.

Aktuelt kan, under overskriften: ”Cheminovas dødbringende handel”, oplyse, at Cheminova flere gange offentligt har erklæret, at man ikke sælger livsfarlige sprøjtegifte til ulande, og lande som ikke har en forsvarlig og velreguleret landbrugsdrift. Tv-programmet ”Made in Denmark” viser, ifølge artiklen, at dette er ”lodret løgn”. Den officielle politik stemmer ikke overens med virkeligheden. Udover Nicaragua, eksporterer Cheminova methyl parathion til latinamerikanske lande som Guatemala, Peru, Columbia, El Salvador og Mexico. Kurt Aabo erkender, at Cheminova tidligere har udtrykt sig lidt for firkantet om, hvilke lande man handler med og især om, hvilke lande man ikke handler med. Ifølge Aabo er det kommet bag på Cheminova, at der er så lidt kontrol med sprøjtegiftene, som tv-programmet viser. ”Det, vi ser i udsendelsen, svarer ikke til den viden og forventning, vi havde omkring vores marked”. Til Jyllandsposten udtaler Aabo: ”Nu vil vi først og fremmest undersøge, om billederne er udtryk for enkelt-situationer, eller om den uforvarselige omgang med midlerne er mere udbredt. Er den det, må vi nok overveje, om vi skal stoppe eksporten til de områder”. Aabo oplyser (i Aktuelt), at Cheminova i første omgang vil forsøge at påvirke myndighederne i de relevante lande til at føre bedre kontrol med sprøjtegiftene, og så vil man prøve at påvirke distributørerne, så de ikke sælger sprøjtegiften videre til hvilken som helst landmand.

Til Politiken udtaler Miljøminister Svend Auken: ”Det er skræmmende at se, hvordan omgangen med stofferne sker i ulandene, og hvilke skader de mennesker,

der arbejder med dem, bliver udsat for”. Auken vil have Cheminova til at gøre noget ved problemet. Det fremgår, at Auken tidligere har stillet lovforslag om et globalt forbud mod at eksportere sprøjtemidler, der ikke må anvendes i eksportlandet. Det fremgår også, at modargumentet hidtil har været, at produktionen af sprøjtemidler blot vil blive flyttet til andre lande, hvor fremstillingen vil ske under mindre betryggende forhold.

Der er flere forskellige koder på spil i Cheminova-sagen. Det handler om moral og samvittighed, om afvejninger mellem risici og nyttevirkninger, det handler om muligheder for lovindgreb, og det handler om økonomi. Cheminova argumenterer moralsk for sin sag – men i økonomiske markedstermer. Man har mindre farlige erstatningsprodukter på vej, men hvis man vil have dem solgt ind på markedet, er det som udgangspunkt vigtigt at være på markedet. Først og fremmest virker Cheminova-ledelsen dog meget påvirkelig over for det offentlige pres. Allerede den 2. maj kan Jyllandsposten oplyse, at Cheminova ifølge adm.dir. Bjørn Albinus, overvejer et delvist stop for eksport af methyl parathion efter DR1’s udsendelse. Man vil overveje et stop for eksport af sprøjtegiften til lande uden for USA og Europa, hvis det viser sig, at sprøjtegiften systematisk bliver behandlet uforsvarligt. ”Hvis vi får vished for, at de forhold udsendelsen viser, ikke er undtagelsestilfælde, så kan vi ikke forsvare at fortsætte i de lande. Økonomisk vil det ikke betyde det store, da mellem 80 og 90 pct. af vores salg af methyl parathion sker til lande, der er sammenlignelige med Danmark”, udtaler Albinus, som også får lejlighed til at pointere, at spørgsmålet om stop for eksporten er mere nuanceret end som så: ”Moralsk kan man mene, at vi burde trække os ud, men det er for let en løsning. For så kommer vi aldrig igennem med de nye miljøforbedrede produkter, der er på vej, og som vil være til gavn for landmændene derude”. Det fremgår, at Cheminova er ved at udvikle et produkt, hvor giftstoffet er indkapslet i mikrokapsler, hvilket reducerer giftigheden mellem 50 og 100 gange. Albinus forventer, at man efter sommeren og efter at have haft drøftelser med distributørerne, vil træffe afgørelse om, hvorvidt man skal trække sig ud af markedet eller ej.

Albinus markerer den moralske ambivalens, der er forbundet med at træffe beslutning om, hvorvidt Cheminova skal fortsætte eller stoppe sin eksport af sprøjtegiften. Og han pointerer vigtigheden af at træffe velovervejede og langsigtede beslutninger. Beslutningen om Cheminovas eksport af methyl parathion ender dog med at blive truffet en hel del hurtigere, end Albinus forventer. Cheminova bliver nu udsat for en veritabel massemedieret belejring (jf. afsnit 5.5.). Kritikken kommer fra politikere, presse og interesseorganisationer. Og investorerne tager også sagen op. Cheminova bliver den anden konkrete virksomhedssag i den danske debat om etiske investeringer (sagen om det franske olieselskab Total kan, som allerede nævnt, betragtes som den første sådanne sag). Den 8. maj rapporterer Berlingske Tidende, at “den politiske korrekthed” har fået Magistrenes

Pensionskasse til at sælge sine aktier i Cheminova. Investeringschef Bjarne Boye Nielsen udtaler, at Cheminova-aktien ikke passer ind i "pensionskassens stil". Den harmonerer ikke med den etiske linie, man forsøger at opretholde. En linie som blandt andet indebærer, at man bestræber sig på at værne om miljøet. "Det er ikke fordi de laver sprøjtemidler, men mere et spørgsmål om ledelsens holdning i sådan en sag", siger Boye Nielsen, som i øvrigt henviser til DR1's udsendelse (ifølge Politiken den 13. maj, klandrer Boye Nielsen Cheminova for at have haft kendskab til oplysningerne om sløset brug af methyl parathion i mindst et år uden at agere – det var først, da der kom tv på, at der skete noget). Andre pensionskasser presser nu på for at få afklaret, hvad kemikoncernens ledelse vil gøre ved sagen. Det fremgår, at en af Cheminovas største aktionærer, LD, ikke umiddelbart vil sælge sine aktier. Her vil man i første omgang sætte sig grundigt ind i problemstillingen, og så drøfte sagen i bestyrelsen.

I fortsættelsen af historien (den 10. maj) konstaterer Berlingske Tidende, at Cheminova-sagen deler pensionselskaberne i to lejre, der har "diametralt modsatte" syn på, hvad der er god etik for en virksomhed. Denne konklusion bygger på tre selskabers udmeldinger. Magistrenes Pensionskasse har handlet resolut og solgt sine aktier, mens to andre aktionærer, ATP og LD, har en anden opfattelse af, hvad der er den korrekte handlemåde i den givne situation. "Bruger man en halv time på at sætte sig ind i sagen, viser det sig, at den er kompleks og nuanceret. Det er kun, hvis man kender sagen overfladisk, at man tror, der er nogen lette løsninger", udtaler Rolf Nordstrand, fondsdirektør i ATP. Nordstrand henviser til, at bomuld er en vigtig indtægtskilde for de mellemamerikanske lande og ikke kan dyrkes uden anvendelse af methyl parathion. Han peger desuden på, at Cheminova kun er en mindre leverandør. Mexicanske og kinesiske producenter står for 80 pct. af leverancerne af insektgiften til Mellemamerika, så hvis Cheminova trækker sig ud af markedet, vil andre leverandører stå parat til fylde hullet. "Vi vil se argumenter først. Når Cheminovas undersøgelse er færdig, tager vi en snak med virksomheden om, hvad vi så gør", udtaler Palle Simonsen, adm.dir. i ATP (til Jyllandsposten, 10. maj). For LD's fondschef Jeppe Christiansen er spørgsmålet, om man kan kræve af Cheminova, at de garanterer og sikrer, at deres produkter bliver brugt på en forsvarlig måde. "Det ændrer ikke verden, hvis vi bare sælger vores aktieposter, når vi hører, at et selskab sælger gift til ulandene. Man må med rimelighed forlange, at vi sætter os ind i problemstillingen og finder ud af, hvad præcis det drejer sig om. Derefter må vi så vurdere, om der stadig er basis for den aktiepost, vi har", udtaler han. I Politiken (den 21. maj) forklarer direktør Flemming Skov Jensen, hvorfor LD har valgt at "slå koldt vand i blodet" i sagen med Cheminova: "Det er meget nemmere at være magister og have en lille portion Cheminova-aktier end at have for 250-300 mio. kr. ... Den lille aktionær har nogle enestående muligheder for at købe eller sælge. Det er muligheder, som den store ikke har, med mindre han er

parat til at te sig som en elefant i en porcelænsbutik. Derfor er man nødt til at handle lidt mere velovervejet, når man er storaktionær”.

På trods af Berlingskes formulering er det, der præsenteres, ikke så meget to diametralt modsatte syn på, hvad der er god etik for en virksomhed, som det er to forskellige strategier til håndtering af en problematisk situation. Det er forskellen mellem frasalg og dialog, eller mellem exit og voice strategier (jf. Hirschman 1970, se afsnit 1.2.), der markeres. Fra Handelshøjskolen i København kommer der også to forskellige bud på, hvordan Cheminovas aktionærer skal håndtere situationen. Et bud fra en økonom og et bud fra en ”specialist i virksomhedsetik” (jf. Kristeligt Dagblad, 4. juni). Økonomen er Michael Møller, professor ved Institut for Finansiering. Specialisten i virksomhedsetik er Peter Pruzan, professor ved Institut for Ledelse, Politik og Filosofi. Michael Møller lægger ud. Den 21. maj bringer Politiken hans kommentar med overskriften: “Den etisk korrekte aktionær”.

Møller mener for det første, at det er et kompliceret spørgsmål, om Cheminova forbedrer verden ved ikke at sælge den pågældende insektgift. Det kommer an på, om de, når de trækker sig ud af markedet, bliver erstattet af udbydere med mere giftige gifte, ringere vejledning af brugerne, etc. For det andet forholder han sig til spørgsmålet om, hvad man skal gøre som “moralsk Cheminova-aktionær” – hvad man skal gøre, hvis man mener, at Cheminova gør noget forkert og tjener penge på andres lidelser. Møller konstaterer, at mere end én pensionskasse i anledning af presseomtalen er begyndt at tænke etisk og har valgt at sælge sine aktier i virksomheden for ikke at profitere på en uetisk produktion. Dette valg kan han godt forstå, men han kan ikke sympatisere med det: “Et sådant salg kan næsten kun begrundes gennem et ønske om at lukke munden på utilfredse pensionskassemedlemmer med ringe indsigt. Det er vanskeligt at finde nogen alternativ begrundelse”, skriver Møller, som ikke mener, at det påvirker noget som helst, at nogle aktionærer vælger at sælge deres aktier. “Andre investorer vil købe dem og give en pris for dem, der afspejler forventningen til indtjeningen på Cheminovas forskellige aktiviteter. Ikke alene er der ikke noget, der ændres, men de sælgende aktionærer vil stadig have tjent penge på de efter deres mening uetiske aktiviteter”, fortsætter han. Hvis man som investor vil gøre en forskel, må man i stedet søge indflydelse: “En aktionær kan kun påvirke verden ved at søge at påvirke beslutningstagningen i selskabet gennem generalforsamlingen. I mange virksomheder med en majoritetsaktionær er påvirkningsmuligheden beskeden, men den skal dog ikke undervurderes. De fleste selskaber vil lytte til en væsentlig minoritet af aktionærer, også fordi diskussion på generalforsamlinger giver presseomtale.” Møller finder, at: “der er noget tiltalende ved folk, der er villige til at påtage sig besvær og udgifter i et forsøg på at forbedre verden”. Det er dog ikke hans eget standpunkt: “Jeg kan forstå – og i betydeligt omfang identificere mig med – de aktionærer, som ikke har tænkt sig at gøre noget

som helst. Verden er indviklet, og vi kan ikke alle søge at komme til bunds i alle problemer”, skriver han.

Møller argumenterer inden for rammerne af økonomisk rationalitet og utilitaristisk nytte-etik. Han taler for dialog frem for frasalg, da enhver mulig effekt af frasalg vil blive udjævnet af markedet. Frasalg må være udtryk for en populistisk leflen for medlemmerne – for frasalg gør ingen forskel, og man vil i øvrigt alligevel have tjent penge på de aktiviteter, man finder uetiske (og det er vel i sig selv uetisk?). Vil man have indflydelse, må man søge dialogen, og det vel at mærke gennem de officielle, etablerede kanaler – gennem generalforsamlingen. Men i øvrigt finder Møller det også fuldstændigt legitimt, hvis aktionærer ikke gør noget som helst, men nøjes med at forholde sig til de investeringsmæssige risici som de er vant til at håndtere og eksperter i at håndtere og udgrænser alt andet som eksternaliteter (faremomenter). Møller kan således siges at argumentere for en immunisering af investeringsområdet i forhold til moral.

Peter Pruzan angriber Møllers argumentation over en bred front. Dette i en kronik i Politiken (den 2. juni) med overskriften: “Når penge lugter”. Pruzan ønsker at vise, at der er mange former for sandhed i en kompleks sag, at der findes andre former for rationalitet end den rent økonomisk funderede, som Michael Møller repræsenterer, og at der kan anlægges andre perspektiver på succes. Med udgangspunkt i et værdibaseret syn på ledelse, vil Pruzan vise, at det kan være “uetisk, uklogt og uøkonomisk” for pensionskasser såvel som for andre økonomiske aktører ikke at reagere, når etiske sager opstår. Som det udtrykkes, slår han et slag for den etiske investering. Møller benytter sig af tre argumenter. Det første går på, at andre leverandører blot vil komme til, hvis Cheminova trækker sig ud af markedet for sprøjtegifte. Pruzan accepterer, at en enkelt virksomheds handlinger ikke kan ændre ret meget på kort sigt og i en international sammenhæng, men han mener samtidig, at man kun kan forfalde til et så enkelt syn på sagen, hvis man helt ser bort fra spørgsmål vedrørende producentens sociale ansvar og etik. Det næste af Møllers argumenter går på, at en pensionskasse som mener, at det er forkert at tjene penge på andre menneskers lidelser, vil gøre dette, hvad enten den vælger at beholde eller sælge sine aktier i en virksomhed, som ikke lever op til dens etiske krav. Dette fordi salgsprisen på aktien – dens markedsværdi – er bestemt af den forventede fremtidige indtjening. For den etiske investor står valget derfor imellem at beholde sine aktier eller at forære dem væk. For Pruzan er denne konklusion udtryk for “en besnærende, reaktionær og farlig økonomisk rationalitet”, som bygger på den antagelse, at det ikke spiller nogen rolle, hvad den enkelte gør, og dermed, i hvert fald indirekte, opfordrer virksomheder og individer til at handle socialt og etisk uansvarligt og til at træffe kortsigtede beslutninger. Han betegner det som “en meget uhensigtsmæssig og usund form for argumentation”, og mener i øvrigt at argumentationen “halter”. For det første er det ikke sikkert, at man vil tjene penge

ved et salg. For det andet er der ikke tale om, at man tjener penge på andres lidelser, hvis man trækker sine penge ud af investeringer, som er til skade for samfundet, og i stedet placerer dem på en måde, man kan stå inde for. Det er ikke blot fornuftigt, men også nødvendigt, at investorer tænker sådan, hvis de "skal bidrage til en sundere langsigtet erhvervsmæssig udvikling kendetegnet af respekt for livet og naturen". Møllers sidste argument tager afsæt i spørgsmålet om kompleksitet; hvordan kan man handle etisk i en "indviklet verden"? Pruzan benægter ikke, at dette er et reelt problem, men mener ikke, at denne indvending bør bruges til at opfordre indflydelsesrige mennesker til blot at "hygge deres egne kartofler". Pruzan mener sammenfattende ikke, at Møller har givet gode grunde til ikke at frasælge aktier i virksomheder, som opfører sig uetisk. Dog er han enig i hans pointe om, at det kan være en god idé at beholde aktier med henblik på at kunne påvirke en virksomhed. Det vil almindeligvis ikke være hensigtsmæssigt at frasælge aktier, hver gang man opdager, at en virksomhed har handlet uetisk: "Der er behov for en mere helhedspræget stillingtagen til, hvordan vi anbringer vores penge – og under hvilke omstændigheder vi eventuelt vil trække os ud af allerede foretagne investeringer", påpeger Pruzan.

Pruzan lægger vægt på, at stillingtagen til spørgsmålet om etik i investeringerne i høj grad kommer an på holdninger og værdier. Det er et personligt, moralsk spørgsmål – problematikken kan ikke bare gøres op i hårde økonomiske nyttebetragtninger. Pruzan taler for en nuanceret og helhedspræget stillingtagen til, hvordan investorer placerer penge og vælger strategier. Det er et synspunkt, som Cheminova Agros adm.dir., Bjørn Albinus formentlig vil kunne bifalde. Til Jyllandsposten (den 10. maj) udtaler han, at Magistrenes aktiesalg kommer uventet: "Vi havde gerne set et møde med Magistrenes Pensionskasse før beslutningen, men det har man ikke ønsket. Men at pensionskassen reagerer på baggrund af en tv-udsendelse, virker ikke særlig fornuftigt." Til Berlingske Tidende (den 10. maj) udtaler Albinus, at han er "meget ilde berørt" over, at der er aktionærer, som sælger deres aktier foranlediget alene af en tv-udsendelse. Han mener dog, at det er en af tidens trends, og at der sikkert vil komme flere og flere af den slags sager.

Den næste sag skal snart følge: sagen om ØK's involvering i produktion og salg af sprøjtegifte i Sydøstasien. En sag, som kommer til at lette noget af presset på Cheminova. Ikke mindst fordi ØK's ledelse viser sig mindre tilbøjelig til at føje opinionen og lade sig påvirke af de synspunkter og argumenter, der fremføres i pressen.

Cheminova vælger på sin side at føje opinionen. Mindre end en måned efter, at tv-udsendelsen "Made in Denmark" bliver vist, stopper koncernen salget af methyl parathion til Nicaragua, mens eksporten af sprøjtegiften til 20 andre udviklingslande fortsættes. Det erkendes, at kontrollen med anvendelsen af virksomhedens produkter i ulande ikke har været god nok, og man lover at stramme op på

sikkerheden. Cheminova vil sammen med distributører og de pågældende landes myndigheder se nærmere på, hvordan sprøjtegifterne håndteres af bomuldsbønderne. ”Hensigten er at foretage nøje undersøgelser i hvert enkelt land. Vi er indstillet på at bruge de ressourcer, det kræver”, udtaler informationschef Kurt Aabo. Konklusionen på Cheminovas egen undersøgelse af forholdene i Nicaragua er, at der ikke er tilstrækkeligt styr på, hvordan sprøjtegiften håndteres. Til gengæld fortsætter man eksporten til Guatemala, hvor det vurderes, at håndteringen af sprøjtegifte er langt mere ansvarlig (Aktuelt, Jyllandsposten, 24. maj). I pressen sås der efterfølgende tvivl om troværdigheden af Cheminovas vurdering af forholdene i Guatemala. Og Aktuelt gør (den 31. maj) opmærksom på, at methyl parathion frit kan eksporteres fra Guatemala til andre lande i det centralamerikanske fællesmarked – og dermed stadig vil kunne finde vej til marker og plantager i Nicaragua. Det er Cheminovas håb, at Guatemala og andre lande i en fart godkender koncernens nye produkt, hvor pesticiderne er indkapslet og derfor mellem 50 og 100 gange mindre giftige. ”Vi har udviklet et mikrokapselpræparat, som vi vil have godkendt og introduceret hurtigst muligt i de lande, der bruger de traditionelle pesticider. Vores mål er, at det nye middel skal erstatte methyl parathion, hvor det er muligt”, udtaler Kurt Aabo (til Jyllandsposten, 24. maj). Det bemærkes, at det nye produkt ikke er slået igennem på markedet endnu, da det er dyrere og derfor mindre konkurrencedygtigt.

I Jyllandsposten (den 15. juni) sammenfatter adm.dir. Bjørn Albinus selv nogle af sagens grundlæggende problemstillinger: ”Vi kan aldrig tage ansvaret for misbrug af vores produkter i andre lande. Omvendt har producenter i I-lande et ansvar, der går ud over blot at leve op til ulandenes krav. Diskussionen er så blot hvor langt det ansvar går.” Albinus ser tilbage på de 6 uger som et mareridt, hvor han og Cheminova ikke har fået en chance for at forklare sig. ”Vi har fremstået som kapitalens lakajer. Vores motiver er per definition slette i mediernes øjne. Det har været en klapjagt og en folkedomstol, og vi var stressede og forsvarsløse”, erkender han. Vedrørende beslutningen om at stoppe eksporten til Nicaragua, og spørgsmålet om hvordan denne beslutning vil påvirke bønderne på bomuldsmarkederne, udtaler Albinus: ”Forholdene var for ringe, viste det sig. Men jeg vil ikke forsøge at forklare beslutningen rationelt, for så kommer jeg til kort. Når vi trækker os ud, kommer kineserne ind, og så bliver forholdene ringere. Sådan er det.”

Albinus markerer beslutningens moralske ambivalens. Cheminova-ledelsen er bukket under for det offentlige pres, men ud fra en rationel eller moralsk betragtning er han ikke sikker på, at man har truffet den rigtige beslutning. Det skal nævnes, at Cheminova i januar 1998 beslutter helt at stoppe eksporten af methyl parathion i flydende form til Mellemamerika. Et halvt års undersøgelser af forholdene i 20 lande, hvor produktet sælges, har, ifølge en meddelelse fra Cheminova, ”tydeliggjort behovet for en større indsats fra virksomhedens side for at fremme en

acceptabel og forsvarlig anvendelse af produkterne” (Berlingske Tidende, 24. januar 1998). På de mellemamerikanske markeder vil Cheminova erstatte sprøjtegiften i dens traditionelle form med mindre farlige mikrokapsel-produkter eller lavkoncentrerede færdigvarer i pulverform. Informationschef Kurt Aabo erkender, at dette skridt vil komme til at koste Cheminova omsætning, da nogle af kunderne vil gå over til kinesiske eller mexicanske udbydere. Men man er i Cheminova kommet frem til, at de fleste lande i regionen faktisk kunne forbyde de traditionelle produkter og bruge alternativerne i stedet, og man har nu valgt at tage et første skridt i den retning. Cheminova er ydermere involveret i forskellige uddannelsesprogrammer, som skal sikre en forsvarlig distribution og brug af pesticiderne (Børsen, 26. januar). Under alle omstændigheder er det uklart, hvilken forskel – om nogen – Cheminovas tiltag har gjort for de nicaraguanske bomuldsbønder, som sagen tog udgangspunkt i. Det er ikke et emne, som de danske massemedier har beskæftiget sig med.

Cheminova-sagen illustrerer flere centrale pointer. Den viser, hvordan massemedierne transformerer risikoproblemer til skandaler, så de kan bedømmes moralsk (jf. afsnit 4.4.). Den viser, hvordan aktiveringen af den moralske kode skaber polemik, men ikke nødvendigvis virker problemløsende. Når det er sagt, skal det understreges, at udfaldet af Cheminova-sagen er ambivalent. Sagen har på den ene side afstedkommet en række tiltag, der umiddelbart må betragtes som fornuftige og ansvarlige, fra Cheminovas side. På den anden side viser den også, hvordan saglige argumenter blegner over for en massemedieret opinion, som med den moralske indignation på sin side, stiller krav om her-og-nu handling og hurtige beslutninger. Dette selv i meget komplekse sager, der synes at kalde på velovervejede og langsigtede beslutninger. Den viser, at risici og grænser for virksomheders beslutninger og ansvar ikke er givne størrelser, men derimod er på spil som sociale tilskrivninger i den offentlige kommunikation. Den viser den moralske ambivalens, der er forbundet med at træffe beslutninger i en kritisk situation, som den Cheminova står i. Billedet er mudret. Ingen beslutninger kan betragtes som entydigt rigtige eller forkerte – enhver beslutning kan tilskrives såvel positive som negative konsekvenser, og enhver beslutning kan blive genstand for kritik. Enhver beslutning er risikabel, når det er risiko (og fare), som er på spil, og kommunikationen er moralsk ladet.

Cheminova-sagen giver en forsmag på, hvad der er i vente med ØK-sagen. Den viser, hvordan en virksomhedssag kan blive til en investorsag, nu hvor temaet etiske investeringer så småt er ved at blive en del af debatten om virksomheders etik og sociale ansvar. Det er dog først med ØK-sagen, at de problemstillinger, der mere specifikt knytter sig til etiske investeringer og investorers håndtering af etiske retningslinier, for alvor træder frem. I Cheminova-sagen udgør investorerne – de kritiske aktionærer – en ikke specielt bemærkelsesværdig del af det samlede

massemedierede billede af en kritisk offentlighed. I ØK-sagen bliver det anderledes. Denne sag kommer ikke blot til at handle om en specifik virksomhed, men også om en specifik investor – PFA Pension. Det er PFA, som kommer med det udspil, der åbner op for investovinklen på ØK-sagen, og efterfølgende bliver relationen mellem ØK og PFA et af debattens centrale temaer – man kan sige, at ØK og PFA knyttes sammen i en slags skæbnefællesskab, og hermed får den danske debat om etiske investeringer sin ilddåb. På et væsentligt punkt adskiller sagen med ØK og PFA sig fra Cheminova-sagen. Cheminova-sagen er umiddelbart en historie om, hvordan den offentlige mening virker bestemmende. Cheminova kapitulerer efter kort tids massemedieret belejring. I sagen med ØK og PFA ser man en anden dynamik. Begge selskaber vælger at trodse den massemedierede opinion. Og det får konsekvenser. Mere herom senere. Først skal der ses på, hvordan ØK-sagen overhovedet bliver til en sag. Som nævnt dukker den op i kølvandet på Cheminova-sagen, og der er da også mange ligheder mellem de to sager. Begge sager handler om produktion og salg af sprøjtegifte i tredje verdens lande. Den moralske alarm lyder igen den 18. maj.

Startskuddet til ØK-sagen gives i Politiken under overskrifterne: “ØK bag livsfarlig gift i Asien” (forsiden), og: “ØK anklages for uetisk handel”. Det rapporteres, at den hæderkronede handelskoncern er direkte involveret i produktion og distribution af et farligt ukrudtsbekæmpelsesmiddel. ØK indgår via et datterselskab i Thailand i et partnerskab med den britiske Zeneca-gruppe, som er blandt verdens seks største producenter inden for agrokemi. Partnersnes fælles selskab hedder Zeneca Agro Asiatic Ltd. (ZAAL) og ligger i Bangkok. ØK ejer 49 pct. af aktierne, mens Zeneca-gruppen ejer de resterende 51 pct. og står for den daglige drift af fabrikken. ZAAL producerer sprøjtemidlet paraquat, og det er dette sprøjtemiddel og dets anvendelse, som er sagens kerne. Paraquat betragtes af Miljøstyrelsen som værende så farligt, at det er blevet forbudt at anvende det herhjemme. Det hører til giftstoffernes såkaldt “beskidte dusin” – en betegnelse for de tolv bekæmpelsesmidler, som uafhængige forskere mener udgør den største miljø- og sundheds-trussel på globalt plan, og er optaget på FN’s PIC-liste (Prior Informed Consent). Producenter af stofferne på denne liste – populært kaldet “den sorte liste” – er forpligtet til at informere de lande, som anvender stofferne, om deres egenskaber og farlighed. Såvel danske som udenlandske eksperter betragter da også paraquat som livsfarligt for mennesker, hvis det ikke anvendes korrekt. Ifølge Finn Bro Rasmussen, professor i miljølære og økologi ved Danmarks Tekniske Universitet (DTU), viser en rapport fra den uafhængige organisation Pesticide Trust, at paraquat er årsag til dødsfald blandt landarbejdere i lande som Ecuador, Venezuela og Costa Rica. Foreløbig er paraquat kun blevet forbudt i en håndfuld lande. Udover Danmark (hvor det blev forbudt i 1994) er det lande som Sverige, Finland, Østrig og Luxembourg. I USA, Tyskland og Frankrig er det eksempelvis tilladt at bruge

stoffet. Her kan man dog med rimelighed forvente, at forskrifterne for dets anvendelse overholdes. Hvad, Bro Rasmussen finder "betænkeligt", er, at ØK producerer og sælger paraquat i et land, som næppe vil være i stand til at opfylde kravene til dets anvendelse. Niels Frederiksen, afdelingschef i ØK's direktionssekretariat, afviser beskyldningerne. Frederiksen udtaler, at man bruger mange penge på at uddanne folk i Thailand i, hvordan de skal bruge stoffet. Man er hos ØK overbevist om, at paraquat er miljømæssigt forsvarligt, og at alle tænkelige forholdsregler er taget for, at det anvendes korrekt. Han mener heller ikke, at det er forkert af ØK at producere stoffet i et uland, selv om det er forbudt herhjemme: "Man skønner ikke, at det er farligt i USA, England og Tyskland. Vi har tillid til vurderingen fra disse landes myndigheder. Efter vor opfattelse er det en fornem opgave at medvirke til, at landbefolkningen i Thailand får en fornuftig levestandard, fordi de har adgang til landbrugskemikalier, som sikrer ordentlige vækstbetingelser", udtaler Frederiksen.

Der er flere forskellige koder i spil i artiklen. Det handler om politik, jura og moral – men vel at mærke *ikke* om økonomi. De økonomiske argumenter glimrer ved deres fravær – også i udtalelserne fra ØK. Som historien er iscenesat, synes økonomiske argumenter ikke at være gangbare. Qvortrup (1998) taler (jf. afsnit 5.4.) om, at der sker et temaskift i forbindelse med, at ØK's beslutninger bliver iagttaget med offentligheden for øje. Det, der før er blevet anskuet ud fra en økonomisk kodificering, bliver nu iagttaget ud fra en moralsk kodificering. Men følger man det foreliggende projekts begrebsforståelse er sammenhængen en anden. ØK-sagen bliver fra starten lagt an på den moralske kode, men bliver først senere formet som tema i mediet offentlig mening. Det er den moralske kode – den moralske alarm, som sagen giver anledning til – der aktualiserer offentlighedsbetragtninger, snarere end det er den anden vej rundt.

Tilbage til den konkrete sag: den sætter foreløbig fokus på de politiske beslutninger, der er truffet nationalt og internationalt, og på spørgsmålet om, hvad der er det rigtige for ØK at gøre i den givne situation. Hvad kan der i spændingsfeltet mellem nationale og internationale normer og regler forventes af danske virksomheder, som opererer i udlandet? På den ene side har man kritiske ekspertudtalelser. På den anden side ØK's forsikringer om, at alt går ordentligt til. Det er risikotilskrivninger og grænser for beslutninger og ansvar, som er på spil. Situationen synes uigennemskuelig, men giver (i samme artikel) alligevel anledning til et par hurtige politiske markeringer.

Enhedslistens Bent Hindrup Andersen mener, at sagen har klare paralleller til Cheminova-sagen. Der er blot den forskel, at de danske myndigheder har forbudt brugen af paraquat, mens Cheminova aldrig har bedt om tilladelse til at bruge methyl parathion herhjemme. Enhedslisten vil nu, i forbindelse med behandlingen af regeringens lov-og-orden pakke, fremsætte ændringsforslag om, at det skal være

forbudt for danske statsborgere at medvirke til produktion i andre lande, af giftstoffer som er forbudte i Danmark. SF mener, at det er umuligt at forhindre, at danske virksomheder producerer stoffer i udlandet, som er forbudte herhjemme. Formanden for Folketingets miljøudvalg, Steen Gade mener dog, at "ØK bør gøre sig nogle overvejelser om sin etik og miljøprofil". Han fortsætter: "Denne sag vidner om det ansvar, som virksomhederne har, men som de ikke altid vil vedstå sig". De Konservatives miljøordfører, Niels Jørgen Langkilde mener til gengæld ikke, at der er noget betænkeligt ved ØK's handlemåde. Han tror, at man kan finde "tusindvis af eksempler" på danske virksomheder, som i udlandet er med til at producere ting, der er forbudte i Danmark.

Enhedslisten mener, at der kan og skal lovgives. SF mener, at der er tale om et reelt problem, men at der ikke kan lovgives. I stedet må der appelleres til, at virksomhedernes træffer etisk forsvarlige beslutninger. De Konservative mener overhovedet ikke, at der er noget problem. Det er omtrent de markeringer, man kunne forvente fra politisk hold. Som tidligere nævnt, er det dog en anden og på sin vis langt mindre skarp og kritisk reaktion på ØK-sagen, der kommer til at gøre den store forskel. En henvendelse fra PFA Pension.

7.3. Mellem investor og virksomhed – PFA og ØK i søgelyset

Sagen med ØK er sat på den offentlige dagorden. I den debat, der følger, fokuseres der ikke blot på, hvad der kan forventes af ØK i den givne situation, men også på, hvad der kan forventes af koncernens aktionærer. Medvirkende til denne dobbelte fokusering er den stort opslåede præsentation af PFA Pensions etiske investeringspolitik, som man finder i Børsen den 22. maj 1997. Det er det uden sammenligning mest markante udspil, der endnu er set. De tidligere udmeldinger om etik i investeringerne har bestået af vage og diffuse hensigtserklæringer, men nu lægges hele det semantiske og operative apparat, som PFA har sat i værk, frem for offentligheden. Det er et indlæg, som kommer til at markere et vendepunkt (et t_0) i debatten om etiske investeringer, og som giver anledning til, at PFA iscenesættes som "øjeblikkets trendskabende etiske investor i Danmark" (Børsen, 2. juni 1997).

Præsentation af PFA's etiske investeringspolitik

Den 22. maj er PFA's etiske investeringspolitik dagens hovedhistorie på forsiden af Børsen. Børsen kan fortælle, at bestyrelsen i Danmarks største pensionsselskab i december 1996 – under pres fra repræsentantskabet og nye lovgivningskrav samt i bevidstheden om den politiske forbrugers stadig stærkere rolle i samfundet – har vedtaget at lade etiske overvejelser indgå i selskabets investeringspolitik. Under underskriften "PFA dropper uetiske aktier" (forsiden) bliver PFA's nye "etiske linie" præsenteret. Som led i en politik der efterstræber større synlighed, har PFA besluttet for første gang at offentliggøre selskabets aktieportefølje. Adm.dir. André

Lublin fremlægger den overordnede etiske hensigtserklæring, punkterne i den formulerede "etiske strategi", samt den model der benyttes i den etiske screeningsproces. Grundlaget for den etiske politik er formuleret som følger:

"PFA pensions investeringer sker med det formål at sikre pensionsopsparerne det størst mulige afkast. Samtidig er PFA bevidst om sit samfundsmæssige ansvar. Foruden at efterleve love og folketingsbeslutninger søger PFA således at medvirke til at fremme:

- En fredelig og demokratisk udvikling uden voldelige konflikter.
- Overholdelse af basale menneskerettigheder.
- En ansvarlig omgang med naturens ressourcer og miljøet.
- Ved udvælgelsen af de konkrete investeringer indgår disse overvejelser."

PFA vil gerne bidrage til "en fredelig og demokratisk udvikling uden voldelige konflikter", men trækker sig dog ikke 100 pct. ud af våbenproduktion. Ifølge Lublin investerer PFA investerer dog "ikke i selskaber, som producerer "rigtige" våben som landminer, raketter og ammunition, med mindre denne produktion udgør en så lille del af et selskabs omsætning, at det må betegnes som uden betydning. Denne smertegrænse ligger nok på 7-8 pct."

Lublin vurderer, at den nye linie ikke vil komme til at gå ud over afkastet til pensionskunderne. Snarere forventes det, at tættere overvågning af og dialog med de selskaber, PFA har investeret i, sammen med en mere kritisk udvælgelsesprocedure for nye investeringer, vil kunne give kunderne et bedre afkast. Foreløbig bliver tiltaget generelt godt modtaget blandt PFA's pensionskunder. Kun en enkelt kunde har foreløbig trukket sine penge ud af selskabet som følge af den nye politik. Lublin forventer i øvrigt ikke, at de etiske investeringer bliver nogen egentlig konkurrenceparameter for PFA; selskabet har blot et ønske om at "opføre sig pænt". Med denne bestræbelse for øje er den overordnede hensigtserklæring videre blevet udmøntet i en femdelt "etisk strategi" omfattende følgende punkter:

1. Oplysning til virksomhederne i porteføljen om PFA's etiske politik.
2. Opbygning af kompetence ("etisk screening").
3. Dialog med virksomheder for at forbedre kritisable forhold.
4. Tilvalg af "virksomheder som fremmer etiske forhold".
5. Fravalg/frasalg af virksomheder som er "etisk problematiske".

Målet er, at de etiske retningslinier skal være en integreret del af en "operationel og offensiv investeringspolitik". Lublin anfører, at det er svært at få et entydigt "etisk verdensbillede". Som han udtrykker det, mangler der så meget viden på området, at der ikke kan opstilles nogen "facitliste". Kildesøgning er vanskelig, og komplicerede

konstruktioner omkring ejerforhold gør de internationale finansmarkeder vanskelige at gennemskue. I bestræbelserne på at håndtere denne nye udfordring har man udvidet aktieafdelingen og købt sig adgang til et antal databaser for at kunne overvåge etiske problematikker på de udenlandske aktiemarkeder. Derudover har man fået hjælp af Institut for Fremtidsforskning og har netop indgået et samarbejde med “etik-eksperten”, professor Peter Pruzan fra Handelshøjskolen i København. Konkret har man, hvad kompetenceopbygningen omkring den etiske screening angår, opstillet en procedure for screeningen, som foreløbig opererer med tre niveauer (man forventer at udvide proceduren efterhånden som nye etiske problemstillinger opstår, og man tilegner sig ny viden):

1. Landevurdering (styreform, menneskerettigheder, arbejdsmarkedsforhold)
2. Brancheforhold (miljømæssige risici, børne-/tvangsarbejde)
3. Selskabsvurdering (produktion eller samhandel med fravalgte lande, miljøbelastning, børnearbejde)

Aktieafdelingen har siden nytår benyttet denne procedure til at få “renset ud” i PFA’s portefølje. I forbindelse med denne “hovedrengøring” er 12 udenlandske selskaber foreløbig blevet “afdisponeret”, og 30 andre – heriblandt et dansk – er blevet sat på en “observationsliste”. På observationslisten er blandt andre selskaber inden for landbrug og plantagedrift, papir og skovdrift, kemisk industri og tekstilindustri. To selskaber er sat på listen fordi, de er placeret i lande, der sættes i forbindelse med international terrorisme. Dette ud af en samlet portefølje omfattende 150 danske og 500 udenlandske selskaber (i 35 forskellige lande). Det påpeges, at frasalg af danske selskaber er “en sidste udvej”, fordi man da sætter sig uden for indflydelse. “Vi går først ud af en virksomhed, når det har vist sig resultatløst at indgå i en dialog”, udtaler Lublin. Frasalg vil dog ofte være den eneste farbare vej i forbindelse med udenlandske investeringer. Lublin pointerer, at pressen er en vigtig informationskilde for PFA i vurderingen af virksomheder, men at PFA ikke har i sinde at reagere kritikløst på “populistiske strømninger” uden at undersøge sagerne selv. Som et eksempel herpå har han udbedt sig en redegørelse fra ØK om selskabets produktion af sprøjtegift i Thailand. Det bemærkes, at PFA ikke har aktier i Cheminova. Lublin understreger, at PFA er midt i en læreproces, og at han er forberedt på at møde kritik for selskabets etiske dispositioner. Han mener i øvrigt ikke, at nogen pensionskassedirektør eller fondschef i dag kan undgå at tage personlig stilling til etiske spørgsmål. Som man kan læse, møder både Lublin og hans meddirektør Andreas Kühle “kritiske spørgsmål fra miljøbevidste hustruer” på hjemmefronten.

Umiddelbart synes PFA’s udspil at trykke på mange af de rigtige knapper. Der er stor åbenhed omkring politik, strategier, metoder, konkrete investeringsmæssige

tiltag og læreprocesser – og åbenhed er ikke mindst det, der efterspørges fra politisk hold. Der er nuancerede refleksioner over forholdet mellem etik og afkast (eller moral og økonomi) og spørgsmålet om frasalgs vs. dialog. Og der tages nødvendige forbehold over for problemer med utilstrækkelig information og viden. Etik betragtes ikke som en konkurrenceparameter, PFA vil blot ”opføre sig pænt” og har i øvrigt ikke i sinde at lade sig rive med af ”populistiske strømninger”. PFA’s etiske investeringspolitik er sat i værk med henblik på at håndtere nye investeringsmæssige risici. Men med den offentlige eksponering af selskabets bestræbelser på at håndtere disse risici, åbnes der samtidigt op for nye risici. PFA bliver mere synlig som beslutningstager i kraft af den offentlige eksponering – der i sig selv kan betragtes som en beslutning fra selskabets side (en beslutning, der så kan tilskrives mere eller mindre ædle motiver). PFA bliver nu tilskrevet en position som bannerfører for investeringsetikken. Det springende punkt i Børsens historie skal vise sig at være henvendelsen til ØK. PFA har ikke ladet det blive ved snakken. Det er en henvendelse, der er nævnt sådan nærmest ’aber dabej’, i forbifarten. Men det er med offentliggørelsen af denne henvendelse, at PFA’s etiske investeringspolitik og håndtering af samme efterfølgende kommer til at stå sin prøve. ØK’s produktion og salg af sprøjtegifte væves nu sammen med PFA’s etiske investeringspolitik. Og det giver anledning til kritik – af ØK såvel som af PFA. Man er forberedt på kritik i PFA. Og kritik får man. Den første reaktion lader ikke vente på sig.

PFA og ØK i søgelyset

Den 23. maj proklamerer Børsens forside: “PFA og ØK tier om giftfabrik”. PFA har udbedt sig en redegørelse om ØK’s fabrik i Bangkok og har dagen før modtaget en rapport. André Lublin udtaler, at redegørelsen på tilfredsstillende vis gennemgår de relevante forhold, og at han ikke har tænkt sig at gøre yderligere, hvilket han har meddelt ØK i et brev. Ingen af de to virksomheder vil nu afsløre indholdet af rapporten; PFA henviser til ØK, og ØK har ingen kommentarer til kommunikationen med PFA. Børsen mener, at sagen kan ses som “den første lakmus-prøve på, hvor alvorligt PFA mener det med sin nye etiske investeringspolitik” og lægger vægt på, at det på grund af hemmeligholdelsen ikke er muligt for offentligheden at få indsigt i værdien af ØK’s redegørelse om forholdene i Thailand. Det bemærkes i artiklen, at PFA på investeringssiden er kendetegnet ved generelt at have store investeringer i de danske selskaber, hvis ansatte pensionskassen også har som kunder. Det gælder eksempelvis for ØK, som er PFA’s 11. største investering: PFA ejer 7,8 pct. af aktiekapitalen (svarende til en værdi på knap 300 mio. kr.) og er dermed den største aktionær på linie med ATP. To lidt mindre ØK-aktionærer melder sig nu også på banen: LD og Magistrenes Pensionskasse kan meddele, at de, efter at PFA har bragt problemet op, tilsvarende forventer at blive informeret om sagen.

PFA er storaktionær i ØK. Og ØK er pensionskunde i PFA. PFA har været åben om henvendelsen til ØK, men sætter nu også en grænse for åbenheden. Man udtrykker tilfredshed med dialogen, men vil ikke offentliggøre indholdet af ØK's redegørelse. Men dermed er den sag langt fra slut for PFA's (eller ØK's) vedkommende. Foreløbig vurderes PFA's tiltag dog overvejende positivt. En mini-rundspørge i Børsen (den 23. maj) bekræfter, at PFA's virksomhedskunder støtter den nye etiske linie, også selv om den måtte resultere i et forringet afkast. Alle adspurgte er positivt stemt og kunder som Shell, Carlsberg, Post Danmark og Jyske Bank udtrykker officielt deres støtte. Flere virksomheder understreger over for Børsen, at de har tillid til, at PFA ikke handler ud fra en pludselig folkestemning båret frem i pressen, men vil undersøge tingene til bunds, inden beslutninger træffes.

Opmærksomheden retter sig nu primært mod PFA. Men historien i Børsen bidrager ikke kun til at synliggøre PFA som beslutningstager. Den sætter også fokus på etiske investeringer som generelt fænomen. Børsen har (den 23. maj) ringet rundt til en halv snes pensionskasser for at vejle, hvordan det etiske bliver prioriteret. På grundlag af denne rundspørge konstateres det, at "etik er blevet moderne i de danske pensionskasser". I langt hovedparten af de adspurgte selskaber tales der, ifølge Børsen, meget om etiske spørgsmål. Alle på nær én af pensionskasserne offentliggør i vid udstrækning deres porteføljer. Kun PensionsSelskaberne offentliggør hverken danske eller udenlandske investeringer. Efter PFA er KP den pensionskasse, der har markeret sig stærkest. KP har vedtaget et sæt etiske retningslinier og har bedt alle udenlandske virksomheder i porteføljen om at skrive under på, at de lever op til dem. Men også andre arbejder med etikken: Danica arbejder efter "overordnede etiske retningslinier", men har valgt ikke at fortælle offentligheden om, hvordan det gribes an i praksis. LD's politik omhandler "balance i forhold til omverdenen", herunder miljø og arbejdsmiljø. Magistrenes Pensionskasse "har noget skrevet ned", og undgår investeringer i våbenindustri og i stærkt forurenende virksomheder. Andre anvendte kriterier er personalepolitik og arbejdsforhold generelt – Magistrene søger at undgå børnearbejde. Pen-Sam er "i gang med en proces på det etiske område". Nogle af Pen-Sams (fire) kasser har retningslinier vedrørende miljø, våben og retten til faglig organisering. Omvendt er PKA, Industriens Pension og PensionsSelskaberne ikke hoppet på etik-vognen. PKA har ingen formuleret etisk investeringspolitik og er heller ikke "på vej med noget". Industriens Pension har ingen etisk investeringspolitik – der investeres med det formål at opnå maksimalt afkast. PensionsSelskaberne går tilsvarende efter optimalt afkast og har ingen ønsker om at udøve "aktivt ejerskab". Man mener her, at det forhold, at der udelukkende investeres i børsnoterede selskaber, sikrer "en høj etisk standard" (jf. også adm.dir. Möger Pedersens tidligere udmeldinger, afsnit 7.1.).

Etiske investeringer synes at være ved at vinde indpas i den danske pensionsbranche. Selv Danica bliver, på trods af Erik Bonnerups tidligere udmeldinger,

regnet blandt de mere progressive på området. Ethiske investeringer er ved at udvikle sig til et tema, som pensionsinstitutionerne nok kan være for eller imod, men som de i hvert fald forventes at have en artikulerbar holdning til.

Det fremgår af indlægget i Børsen den 22. maj, at PFA med den nye investeringspolitik blandt andet efterstræber større synlighed. De kommende dage viser, at PFA i høj grad er blevet mere synlig som investor. Forskellige aspekter af PFA's henvendelse og ØK's redegørelse over for PFA bliver diskuteret og problematiseret. PFA kommer under veritabel belejring i pressen (jf. afsnit 5.5.). Blandt andet giver PFA's bagland lyd fra sig. Næstformanden for en af PFA's storkunder, Dansk Journalistforbund, er ikke tilfreds med, at André Lublin har stillet sig tilfreds med ØK's redegørelse om sprøjtegiftfabrikken i Thailand og vil have en uvildig ekspertundersøgelse af ØK's redegørelse til PFA (Børsen, 27. maj). ØK-sagen synes at have sat gang i den demokratiske proces i PFA – og det tillægges i sig selv tilstrækkelig nyhedsværdi til at blive en forsidehistorie i Børsen, hvor Forbrugerombudsmand Hagen Jørgensen, på baggrund af PFA's etiske udspil, også får lejlighed til at markere, at etiske virksomheder risikerer at bringe sig på kant med markedsføringsloven (Børsen, 27. maj). Der er ikke frit slag for virksomheder, som søger at profilere sig på denne måde. Hvis en virksomhed i en reklame fremsætter den påstand, at den er mere etisk end andre, gælder de samme regler for dokumentation, som for den der påstår, at hans varer er billigere eller bedre en andre(s). Det etiske budskab indebærer, hvis det bliver konkret, et krav om, at der skal være sammenhæng mellem, hvad man siger, og hvad man rent faktisk gør. Hagen Jørgensen påpeger, at han endnu ikke har haft grund til at rynke øjenbrynene. Foreløbig mener han, at der er tale om en debat, ikke om markedsføring i egentlig forstand. Han mener i øvrigt, at den etik-debat, der har været omkring virksomheder, har været ret luftig; han kalder den "flitterstads".

Sagen får også Finanstilsynet på banen. I lyset af PFA's kommunikerede vilighed til at give afkald på profitable men uetiske aktier, får Finanstilsynet (i Berlingske Tidende, 27. maj) lejlighed til at markere de lovrammer, som pensionsinvesteringerne er underlagt. Ifølge direktør Henrik Bjerre-Nielsen følger Finanstilsynet debatten om etiske investeringer for at sikre, at selskaberne ikke bryder med principperne for en "forsvarlig formueforvaltning". Finanstilsynet skal sikre, at der tages behørigt hensyn til pensionsopsparernes interesser. Bjerre-Nielsen påpeger, at Finanstilsynet normalt ikke blander sig i investeringer i enkeltsselskaber, men at reglen kan tilsidesættes, hvis der er tale om, at opsparede penge "foræres væk". Det er dog endnu ikke kommet på tale. Fuldmægtig Claus Wildt får i Børsen (den 4. juni) lejlighed til at nuancere Finanstilsynets syn på sagen. Wildt udtaler, at der ikke er noget i lovgivningen, som forhindrer, at en pensionskasse af etiske grunde sælger ud af sine aktier i en bestemt virksomhed. Pensionskasserne er reguleret i henhold til Lov om forsikringsvirksomhed. Retningslinierne for investeringsadfærd findes

under §87 og er formuleret som en generalklausul, der tilsiger, at: “bestyrelse og direktion skal investere kapitalen på en for medlemmerne hensigtsmæssig og tjene- lig måde, så selskabet/pensionskassen på ethvert tidspunkt kan opfylde sine for- pligtelser” (jf. også afsnit 1.3.). Dermed skulle der, ifølge artiklen, effektivt være “rammet en pæl” igennem usikkerheden om, hvorvidt pensionselskaberne i hen- hold til loven kan tillade sig at inddrage etiske aspekter i deres investeringsover- vejelser.

Det er en tolkning, som ikke får lov at stå uimodsagt. Under alle omstændig- heder giver debatten om etik i investeringerne og pensionsinstitutionernes tiltag i denne forbindelse hverken nu eller senere Finanstilsynet anledning til at gribe direkte ind i forhold til enkeltinvestorers investeringsmæssige dispositioner. Ingen af pensionsinstitutionerne synes at forbinde etik med at forære penge væk. Som nævnt indledningsvis (i afsnit 7.1.) bliver der på intet tidspunkt sat spørgsmålstegn ved den økonomiske kodes primat.

Den 24. maj følger Politiken – på forsiden – op på det, der hidtil har været ‘Børsens historie’. Overskriften er: “Pensionskasser presser ØK”. Det konstateres, at Ingeniørforeningens Pensionskasse og Danica har føjet sig til rækken af aktio- nærer, som gerne vil orienteres af ØK. Som det udtrykkes, er ØK blevet en “prøveklud” på, hvor alvorligt pensionskasserne tager deres etiske retningslinier, når det gælder en traditionsrig dansk virksomhed. Artiklen fortæller videre, at ØK’s ledelse afviser at offentliggøre redegørelsen til aktionærene, at adm.dir. Michael Fiorini ikke ønsker at kommentere, hvorfor ØK finder det forsvarligt at være med til at producere sprøjtegiften paraquat, samt at PFA er den foreløbig eneste kritiske aktionær, der har accepteret ØK’s argumenter. Adspurgt om hvordan dette stem- mer overens med selskabets etiske retningslinier, som blandt andet omhandler miljøhensyn, udtaler informationschef Jens Almegaard, at PFA også opererer med et “væsentlighedskriterium”, hvor det vurderes, hvor meget de kritisable forhold betyder for firmaets forretningsgrundlag. Der er derfor en række hensyn, som skal vejes op mod hinanden, og i den konkrete sag finder man ikke, at der er grund til at foretage sig yderligere. Direktør Karsten Dybvad fra Magistrenes Pensionskasse udtaler, at Magistrene først vil tage stilling, når de har modtaget ØK’s redegørelse og i fred og ro har fået lejlighed til at studere den forhåndenværende information.

PFA markerer igen en grænse. Det gøres klart, at den etiske vurdering af virk- somheder er relativ snarere end absolut. I det konkrete tilfælde må man vurdere, hvor væsentlig giftproduktionen er i forhold til ØK’s samlede aktiviteter. Også her er der tale om en beslutning vedrørende risici, som i sig selv viser sig at være risi- kabel. Væsentlighedskriteriet skal senere vise sig at blive en problematisk del af PFA’s argumentation. ‘Prøvekluden’ ØK, der endnu ikke har taget til genmæle mod kritikken, bliver i stigende grad genstand for pressens og investorernes opmærk- somhed. Den 29. maj er dagen, hvor ØK giver svar på tiltale. Og faktisk er det

først herefter, at sagen for alvor eskaleres. Hvilket igen illustrerer, at det kan være risikabelt at forholde sig refleksivt til risici. Som der blev argumenteret for i afsnit 3.2., indebærer kommunikation om risici, at beslutningstageren bliver synlig som beslutningstager. Og da der ikke findes noget super-rationelt eller etisk standpunkt, hvorfra risici kan vurderes rigtigt, og på en måde som forpligter andre, vil der altid være positioner, hvorfra handlinger kan iagttages kritisk, og alle gode grunde kan afvises. Det har Cheminova måttet sande – og det kommer ØK og PFA også til.

ØK's redegørelse

Den 30. maj er ØK tilbage i overskrifterne. Anledningen er, at virksomheden, for at informere om gift-sagen og for at tilbagevise, hvad adm.dir. Michael Fiorini kalder “mediernes påstande”, dagen før har udsendt en redegørelse om minoritetsaktieposten i ZAAL til sine aktionærer, til miljøminister Svend Auken og til pressen. Af artiklerne i Børsen, Berlingske og Politiken kan man udover dette udlede følgende. Udspillet kommer efter flere dages pres fra store aktionærer – flere pensionskasser og LD – og fra miljøministeren, og det er en bred, principiel redegørelse om ØK's holdninger til at operere i omkring 40 udviklingslande, der ofte ikke har de samme demokratiske systemer og miljøregler, som vi kender herhjemme. I redegørelsen forsvarer Fiorini produktionen af paraquat, partnerskabet med Zeneca og den indsats, der gøres for at sikre, at produktet anvendes korrekt. ØK og Zeneca mener, at de landarbejdere, der er døde af paraquat, har begået selvmord ved at indtage giften og afviser, at der er rapporteret om tilfælde, hvor landarbejdere er blevet alvorligt syge eller er døde af at sprøjte med paraquat. Fiorini afviser, at man i ulande kan drive forretning efter samme principper som i Danmark, og forsikrer om at ØK følger “god forretningskik på stedet”. Som det udtrykkes, har ØK “god samvittighed” over sit medejerskab af fabrikken i Thailand, da paraquat er det klart bedst egnede ukrudtsbekæmpelsesmiddel for en række væsentlige thailandske afgrøder. Fiorini forsvarer koncernens ret til at drive forretning efter eget hoved, og minder om, at ØK's mission er at: “opbygge forretning i hastigt udviklende lande”, som forfatningsretligt, menneskerettighedsmæssigt eller miljømæssigt ofte ikke befinder sig på samme udviklingstrin som Danmark. Som det udtrykkes, “ville [missionen] være meningsløs og partnerstrategien dømt til at mislykkes, hvis ØK valgte at ændre selskabets langsigtede kurs efter hvad danske interessegrupper og pressen med stigende frekvens og voksende gennemslagskraft måtte gennemføre af kampanjer”. Det afvises ikke, at der kan forekomme uheld med giftstoffet ved uforsvarlig brug: “Misbrug og uheld kan desværre ikke undgås – og i praksis heller ikke effektivt kontrolleres i fjerntliggende landdistrikter. Det beklager vi naturligvis, som alle ordentlige mennesker, men vi ved, at vor partner ... , som hidtil, omhyggeligt vil indsamle og lære af alle erfaringer – og fortsætte arbejdet med at forbedre produktet, procedurer og sikkerhedsforanstaltninger”. ... “Zeneca gør til stadighed

en omfattende indsats for at sikre, at produktet anvendes korrekt, således at de mulige skadelige virkninger minimeres”, skriver Fiorini, som vel at mærke ikke nøjes med at give en forklaring. Han opfordrer direkte de store aktionærer til at støtte ØK i sagen: “Vi håber, at De vil finde oplysningerne fyldestgørende. I bekræftende fald ville det gavne såvel ØK – og nok også dansk erhvervsliv, og dets ejere – om De og andre væsentlige aktionærer kunne give offentligt udtryk herfor”. Foreløbig vil KP, Magistrenes Pensionskasse og Danica samt, i øvrigt, Miljøministeren studere redegørelsen nærmere, før de tager stilling. PKA’s Ali Nielsen tøver omvendt ikke med at melde ud, at han er tilfreds og ikke vil foretage sig yderligere.

Som da Politiken først lancerede historien (den 18. maj), er det bemærkelsesværdigt, at kommunikationen ikke (eller i hvert fald kun indirekte) knytter an til den økonomiske kode. I lyset af den kritik, der er fremført, synes økonomiske argumenter ikke at være gangbare eller i hvert fald ikke at være tilstrækkelige. ØK argumenterer ikke for sin involvering i giftproduktion i termer af betaling. Det springende punkt er ikke, at der er tale om en god forretning, men at der er tale om en moralsk forsvarlig forretning, som man har ”god samvittighed” over. Fiorini mener ikke, at danske forretningsprincipper uden videre kan overføres til resten af verden. ØK og Zeneca følger ”god forretningskik på stedet”, man forholder sig ansvarligt til de risici, der er forbundet med anvendelse af produktet. Og det må være det afgørende. Også selv om fuld sikkerhed er uopnåelig – uheld kan ikke undgås. I modsætning til da historien først blev introduceret, formes sagen nu som tema i mediet offentlig mening. Fiorini sætter en grænse mellem offentligt og privat. Han forsvarer ØK’s ret til at drive forretning efter eget hoved. Man kan ikke sætte den langsigtede kurs efter, hvad danske interessegrupper og pressen måtte gennemføre af kampagner. ØK’s forretninger er et privat – ikke et offentligt – anliggende. Det er ikke det sidste, der er sagt om den sag.

Fiorinis opfordring til aktionærerne om offentligt at tilkendegive deres støtte fortjener særlig opmærksomhed. Det er en opfordring, som ikke vil blive siddet overhørig (om end det viser sig, at støtten ikke kommer fra ØK’s aktionærer). Det er en af de detaljer, der – set i bakspejlet – er med til at tilføre sagen et pust af dramatik. Den næste udvikling i historien følger den 2. juni, hvor der kommer nye oplysninger om ZAAL’s aktiviteter.

ØK i Burma

Politikens forside proklamerer: “ØK på pr-tur for gift i Burma”. Det fremgår, at ØK, via sin involvering i ZAAL, nu satser på en omfattende eksport af paraquat til militærdiktaturet Burma, hvor oppositionslederen Aung San Suu Kyi (modtager af Nobel’s Fredspris), sidder i husarrest og gentagne gange har opfordret vestlige firmaer til at boykotte landet, indtil regimet trækker sig fra magten. ZAAL eksporterer allerede en mindre mængde paraquat til Burma, men det betragter ledelsen

kun som det første skridt i en større eksportindsats. Distriktschef for Sydøstasien, Chatree Pitakpaivan udtaler: "Burma er uden tvivl et meget interessant og potentielt marked for os. Derfor ønsker vi at starte en omfattende eksport af paraquat, så snart det er muligt". KP og Magistrenes Pensionskasse udtrykker bekymring over oplysningerne. "Jeg kan kun sige, at jeg væmmes ved, at man ad omveje sælger sådan noget. Nu vil jeg orienteres om de ting, der er kommet frem, og i den forbindelse vil jeg diskutere eksporten til Burma", udtaler KP-formand Ove Christensen. Den Danske Burmakomite udtrykker forargelse over ØK's initiativ. "Kulturen i koncernen er så ærkekonservativ, at det er helt rystende", udtaler sekretær Anette Berentzen blandt andet. Politiken har ikke kunnet få en kommentar fra ØK. Også fra politisk hold giver oplysningerne anledning til kritik. Socialdemokratiets udenrigspolitiske ordfører, Ove Fich, sender en advarsel til ØK-ledelsen. Han mener, at det kan blive nødvendigt for regeringen at gribe ind. "ØK begår en dobbeltfejl ved at producere sprøjtegiften og samtidig eksportere den til Burma. Man skal ikke sælge produkter, der er forbudt herhjemme, og man skal holde sig fra Burma", udtaler han (i Politiken, 3. juni). Politiken har også talt med de radikales medlem af udenrigspolitisk nævn, Jørgen Estrup, som er forarget: "ØK lader hånt om moralen, og det modarbejder Danmarks image ude i verden." Fiorini har dog svar på rede hånd: "Det er forkert at boykotte Burma. Gennem et økonomisk samarbejde kan vi skabe forudsætninger for, at der opstår en middelklasse, som kan føre til en politisk liberalisering. Derfor bliver vi i Burma", udtaler han til Politiken.

Sagen handler nu ikke blot om produktion og distribution af sprøjtegift. For at føje spot til skade handler den også om eksport til et af Fjernøstens mest berøgtede militærregimer. Det handler ikke længere blot om, hvad der produceres, og hvordan det anvendes, men også om, hvor det eksporteres til. I Ove Fichs udtalelse finder man i øvrigt et meget rendyrket eksempel på politisering af økonomien. Ifølge dansk lov er det ikke forbudt for danske virksomheder at sælge produkter, som ikke er tilladt herhjemme, i udlandet. Og hverken det danske Folketing eller EU har vedtaget handelssanktioner mod Burma. Udtalelsen markerer, at det nu handler om moral og politik, lige så meget som det handler om økonomi. Der sættes fokus på nye beslutninger, og nye risici kommer til syne.

I spørgsmålet vedrørende Burma optræder der to legitimerende stemmer i debatten. Stemmer, hvis troværdighed og legitimitet ikke mindst synes at være afledt af, at de repræsenterer humanitære sager og er uafhængige af partipolitiske interesser. Og stemmer, som med Burma-spørgsmålets aktualisering får en platform for deltagelse i debatten om ØK's forretningsmæssige aktiviteter (og på den måde bliver en del af ØK's – og PFA's – omverden). Det er vel at mærke stemmer, som repræsenterer – og legitimerer – modsatrettede holdninger til, hvad der er det rigtige at gøre i den konkrete situation. Den Danske Burmakomite – hvis medlemmer tæller faglige organisationer, Socialdemokratiet og humanitære organisationer som

Folkekirkens Nødhjælp (Politiken 2. juni) – går ind for boykot. Jens Schierbeck fra Det Danske Center for Menneskerettigheder går ind for samhandel. Det er en NGO over for en 'GO' (Det Danske Center for Menneskerettigheder blev oprettet af Folketinget i 1987 og har til opgave at rådgive de folkevalgte i menneskerettighedsspørgsmål. Centret er finansieret via Finansloven, forskningsbevillinger og Danida (jf. Børsen, den 16. juni)). Anette Berentzen, sekretær for Den Danske Burmakomite, giver (i Aktuelt, 4. juni) Fiorini svar på tiltale. Hun mener, at det er et problem, at danske forbrugere ikke kan straffe ØK ved at lade være at købe varer i butikkerne, da selskabet opererer uden for landets grænser. Da Carlsberg gik ind i Burma kunne komiteen true med en forbrugerboykot. Det går ikke her, og derfor har man i stedet sat en underskriftsindsamling i gang "for at give folk en måde at protestere på". Fiorini udtaler, at det er ØK's holdning, at det bedste for en demokratisk udvikling i Burma vil være fortsat at investere i landet. Økonomisk samarbejde skaber en middelklasse, som kan føre til en politisk liberalisering. Den Danske Burmakomite erklærer sig uenig i dette synspunkt. Herfra opfordres pensionskasser og andre aktionærer til at forsøge at presse ØK og andre selskaber til at holde sig fra at handle med Burma. Efter at USA i april har vedtaget et stop for nye amerikanske investeringer i Burma, håber komiteen nu på et egentligt handelsforbud i EU-regi. Selv om særligt Danmark har presset på, har der i EU foreløbig ikke været tilslutning til at indføre sanktioner imod Burma (dette sidste ifølge Berlingske Tidende, 4. juni).

Som alle andre sociale bevægelser ser Burmakomiteen det som sin opgave at skabe social og politisk mobilisering omkring sin sag. Og sagen er handelsboykot af Burma. Komiteen ser (i modsætning til Fiorini) i høj grad ØK's involvering i Burma som et offentligt anliggende. ØK kan dog ikke rammes gennem en forbrugerboykot, så der må andre midler til – en underskriftsindsamling med de muligheder det giver for at lægge pres på koncernen. En underskriftsindsamling kan – om ikke andet – være med til at påvirke koncernens omdømme i en negativ retning.

Jens Schierbeck fra Det Danske Center for Menneskerettigheder taler omvendt for, at samhandel er vejen frem. Den 29. maj præsenteres Schierbecks synspunkter i Kolding Folkeblad. Det er Reuters Bureau, der har været til generalforsamling hos KP, hvor Schierbeck har holdt et oplæg for aktionærer og medarbejdere. Overskriften er "Ekspert advarer imod sanktioner". Schierbecks budskab er, at danske investorer ikke gavner menneskerettighederne ved at trække deres investeringer ud af "lande med tortur, børnearbejde og anden undertrykkelse." I stedet skal de investere i virksomheder, der er aktive i de pågældende lande, men som har et sundt forhold til moral og etik. Det giver bedre muligheder for at påvirke vilkårene. Schierbeck påpeger, at der ikke findes eksempler på, at generelle sanktioner mod et land har hjulpet. Som regel vil det gå ud over dem –

befolkningen – som man søger at hjælpe. Han nævner Iran og Sydafrika som eksempler, og siger, at selv om det nok er opfattelsen hos de fleste, at det var sanktioner, som fik apartheid-styret til at falde, så var det efter hans opfattelse snarere en stor opposition, der blev styrket af opbakning fra udlandet.

Men tilbage til udviklingen i debatten: reaktionen på ZAAL's planer om eksport til Burma lader ikke vente på sig. Den 3. juni rapporterer Børsen, at "mediebålet" omkring ØK-sagen med artiklen i Politiken for alvor er blusset op igen. De nye oplysninger sætter på ny PFA's etiske principper på prøve, men pensionsgiganten vælger dog i denne omgang at holde en lav profil. Som det udtrykkes i artiklen, holdes "den etiske fane" sænket. "Slagmarken" overlades til KP og Magistrenes Pensionskasse, der har bedt ØK om at blive informeret om sagen. KP vil ydermere gerne have en afklaring omkring ØK's holdning til etiske spørgsmål i det hele taget. Den 4. juni kan man i Berlingske Tidende læse, at "etiske investeringer giver hovedbrud overalt". Det konstateres, at såvel virksomheder som pensionskasser for alvor har fået den voksende politiske bevidsthed at føle. Igen er fokus på ØK og PFA. Michael Fiorini udtaler, at han ikke mener, at den etiske debat er urimelig, men at han foretrækker at beskæftige sig med det, ØK har forstand på: "at drive forretning under hensyntagen til den opførsel, der kan forventes af en god og ordentlig virksomhed". Han vil så overlade det til investorerne at finde ud af, hvad det indebærer at være investor i Danmark, og hvilke holdninger de vil lægge til grund for deres investeringer. Fiorini erkender, at den etiske investering er "en ny dimension", som alle må tage stilling til. André Lublin mener, at det er blevet sværere at være investor, fordi der opstår etiske problemstillinger, som kræver stor ekspertise. "Vi er ikke eksperter, og der er mange nuancer, så vi kan let begå fejl", udtaler han.

Fiorini finder etik-debatten rimelig, men vil helst overlade den til de danske pensionsinstitutioner, så man i ØK kan fokusere på det, man er bedst til: at drive forretning på en god og ordentlig måde. Det synspunkt får han så lejlighed til argumentere for i de kommende dage, hvor opmærksomheden omkring ØK fortættes yderligere.

ØK og den offentlige opinion

Den 3. juni kan Børsen under overskriften: "Giftstoffer og kemikalier betaler ØK's vækst", fortælle, at ØK satser voldsomt på at udvikle sine gift- og kemikalieforretninger i Asien. Forretningsområdet er ved at cementere sig som ØK's økonomiske hjørnesteen. På disse forretninger tjener ØK 11,5 ører for hver omsat krone, mens den øvrige del af koncernen blot tjener 1,4 ører pr. omsat krone. Kemikalieforretningerne står for omkring halvdelen af ØK's samlede indtjening, og koncernens øvrige ambitiøse vækststrategier står og falder med det overskud, som genereres her. Michael Fiorini kan da også bekræfte, at kemikalier er en rigtig god

forretning for ØK og et vigtigt islæt i koncernens økonomi. Men det er ikke derfor, man vil fastholde og udvikle dette forretningsområde. Det vil man, fordi man er overbevist om, at det, man foretager sig, er "godt og nyttigt". Fiorini udtaler, at han faktisk ikke betragter kemikalierne som "essentielle" for ØK's fremtid, og at salget af ukrudtsmidler fra ZAAL ikke på nogen måde er afgørende for ØK's økonomi. Han fastlægger ØK's position i den konkrete sag således: "Vi kunne nemt sælge vores andel af fabrikken hvis vi ville, men vi har ikke planer om det. Det er en veldrevet fabrik, en rigtig mønstervirksomhed, som også er en god forretning".

Igen argumenterer Fiorini ikke primært i økonomiske termer. ØK er ikke blot involveret i giftproduktion, fordi det er en god forretning, men fordi man er overbevist om, at det man foretager sig er "godt og nyttigt". ZAAL er en veldrevet fabrik, en mønstervirksomhed. Fiorini markerer beslutningens kontingens – ØK er ikke involveret i giftproduktion, fordi koncernen af økonomiske årsager er nødt til at være det, men fordi man ønsker at være det. Og det er et valg, man gerne vil stå ved. Fiorini fortsætter i samme dur i et interview i Politiken og i en artikel i Aktuelt (begge bragt den 4. juni). I Politiken udtaler Fiorini blandt andet, at man som ordentlig forretningsmand, sådan som verden er i dag, må forholde sig til andet og mere end det rent forretningsmæssige. Virksomhedens produktion skal også være "socialt acceptabel": "Det indebærer vurderinger af miljø, menneskerettigheder, og om selskabet overholder lovene i det pågældende land. Det vil vi tænke på, når vi vælger nye samarbejdspartnere". Han fastslår dog også, at ØK ikke, på trods af nok så massiv en kampagne fra presse og pressionsgrupper, vil løbe med strømmen og afbryde samarbejdet med en partner, blot "fordi opinionen i Danmark synes, at det er en god idé". Som han også konstaterer: "Vi kan ikke kontrollere brugen af sprøjtegift ude i de afsides beliggende landdistrikter. Sådan er det bare."

I Aktuelt er Fiorinis udmelding klarere endnu. Med store typer proklamerer forsiden: "ØK: Vi gør hvad der passer os". Fiorini giver her udtryk for, at han ikke mener, at ØK behøver at tage hensyn til den offentlige holdning til investeringer i Burma, da forbrugerne – de politiske inkluderet – ikke kan boykotte koncernens varer. ØK sælger ikke varer til den vestlige verden og har derfor ikke varer i de danske butikker. "Vi kan tillade os at gøre de forretninger, som vi føler, er de rigtige. Vi er ikke underkastet en folkelig opinion som andre virksomheder", udtaler Fiorini. Dog udtrykker han bekymring for aktionærernes reaktion. Deres holdning gør indtryk, fordi der skal værnes om ØK's omdømme. Han mener dog ikke, at man kan tage hensyn til, hvad enkelte aktionærer måtte mene, fordi man da ville komme ud i en slingrekurs.

ØK's udmelding giver påmindelser om Shell's udmelding i Brent Spar sagen (jf. afsnit 5.3.). Blot er Fiorinis argumentation mere ambivalent. På den ene side taler han for, at virksomheder må bestræbe sig på at være socialt acceptable, og at det indebærer hensyntagen til miljø, menneskerettigheder og lovgivning i de lande,

hvor de opererer. På den anden side sætter han et skel mellem offentligt og privat, og gør det klart, at ØK ikke vil lade den offentlige mening diktere koncernens beslutninger og strategier i enkelte sager. Forbrugerne kan ikke ramme ØK direkte på økonomien ved at fravælge koncernens produkter – men koncernen kan rammes på omdømmet. Fiorini indrømmer, at aktionærernes reaktion af denne grund gør indtryk; for der skal værnes om koncernens omdømme. Man kan hævde, at ØK alligevel er mere følsom over for den offentlige mening, end Fiorini umiddelbart vil give indtryk af.

Fiorinis udmelding giver anledning til et kritisk akademisk indspark fra Handelshøjskolen i København. I *Aktuelt* (den 4. juni) kommenterer også Peter Pruzan udviklingen. Overskriften er: “ØK rammes af egen boomerang”. Pruzan mener, “at ØK er helt ude af trit med, hvordan verden udvikler sig”. Tænker en koncern kortsigtet på profit, vil den i det lange løb tabe penge på det. Det er som at tisse i bukserne for at få varmen. Det virker kun på kort sigt. ØK er tvunget til at udvide sit repertoire af begrundelser for at drive forretning, fordi der overalt i verden i stigende grad stilles krav til virksomheders ansvarlighed og kvalitetsbevidsthed. Selv om ØK i sin argumentation forholder sig til andre hensyn end profit, tror Pruzan “ikke helt på det”. Oplysningerne fra Thailand synes, ifølge Pruzan, at modsiges ØK’s udmeldinger, og så sammenligner han i øvrigt Burma med Sydafrika og kalder ØK’s argumenter for fortsat samhandel med Burma for en “politisk analyse, som klinger lidt hult”. Peter Pruzan mener også, at aktionærer, medier, organisationer og medarbejdere kan lægge pres på ØK. “Det vil ske, og mulighederne er til stede, for vi er jo stort set alle medlemmer af en pensionskasse”, udtaler han.

Pruzan sætter spørgsmålstegn ved ØK’s motiver, men sætter sin lid til den offentlige mening (på trods af Michael Fiorinis forsikringer om at ØK ikke ligger under for opinionen): hvis ØK ikke ændrer kurs, vil koncernen komme under offentligt pres, og det vil kunne få konsekvenser for koncernens forretning.

I forbindelse med Pruzans markering skal det nævnes, at disse dage også bringer den første publicerede præsentation af det foreliggende forskningsprojekt. Dette i *Økonomisk Ugebrev*, den 2. juni. Projektet bliver på denne måde en del af sit eget genstandsfelt. Det er valgt at gengive artiklen i sin helhed (se nedenfor). Pruzan påpeger i artiklen, at PFA må forberede sig på flere problemsager og på at få flere smæk i pressen. Men man får ikke rigtig en fornemmelse af, hvor kontroversielt emnet etiske investeringer er ved at blive for PFA og for pensionsbranchen i det hele taget. Efter sommerens debat bliver det – i hvert fald for en tid – et emne, som de fleste pensionsinstitutioner, synes at mene at de står sig bedst ved at sige så lidt som muligt om. At det bliver sådan, synes i høj grad at være afledt af udviklingen i sagen med PFA og ØK.

PFA med i nyt forskningsprojekt om etiske investeringer

PFA Pension må indstille sig på flere problemsager og smæk i pressen, vurderer professor Peter Pruzan.

PFA Pension er med. Og måske er Kommunernes Pensionsforsikring (KP) og en række andre store formueforvaltere på vej til at komme med. Med i Danmarks første større forskningsprojekt om etiske investeringer, sådan som de bl.a. udfolder sig, når et pensionsfirma lader sine milliarder tale moral på kundernes vegne.

"Jeg plejer at sige, at det ikke er så væsentligt, hvad man skiller sig af med. Det er, hvad man geninvesterer i," siger lederen af projektet, professor Peter Pruzan, der er tilknyttet Institut for Ledelse, Politik og Filosofi på Handelshøjskolen i København.

Den amerikanskfødte professor har lavet en aftale med PFA Pensions adm. direktør, André Lublin, der giver forskeren adgang til at følge og diskutere de problemstillinger, som følger i kølvandet på pensionskoncernens vedtagelse af en etisk investeringspolitik. Politikken blev senest synlig, da det kom frem, at PFA er engageret i pesticidproduktion i Thailand via sit medejerskab af ØK.

Men aftalen rummer også en modydelse. PFA's topledelse har fået mulighed for at udveksle synspunkter med Peter Pruzan om etiske spørgsmål - en mulighed som André Lublin har gjort brug af under personlige samtaler med professoren.

Etiske faldgruber: Det forskningsprojekt, som Peter Pruzan er involveret i, indbefatter ham selv og Ph.d-studerende Steen Valentine. Ud fra danske og internationale erfaringer med etiske virksomhedspolitikker vil de to forskere bl.a. prøve at kortlægge de problemer og faldgruber, som ledelsen risikerer at havne i. Mens projektet forberedes, glæder etik-eksperten sig over, at dagbladene holder emnet varmt.

Senest har Peter Pruzan registreret, at KP nu af egen drift indleder en "on location"-undersøgelse af den thailandske giftfabrik, som har bragt ØK i modvind - og som KP har interesser i via ØK. "Jeg synes, at Kommunernes Pensionskasse har taget flere spændende initiativer, og jeg agter at tage kontakt til dem for at høre mere om deres idéer. Omvendt forstår jeg ikke, at ATP og LD ikke er mere aktive."

Økonomiprofessoren roser derimod PFA's mod til at tage stilling: "André Lublin ved, at der vil komme flere sager efter ØK-sagen, og at de vil give smæk i pressen. Men pointen er, at dét ikke er nogen begrundelse for at lade være med at handle, og at det på langt sigt er mest givtigt at investere i virksomheder, der opfører sig anstændigt."

Peter Pruzan betoner, at der er tale om et rent forskningsamarbejde med PFA Pension uden økonomiske interesser for nogen af parterne.

PFA's potentielle problemsager

PFA Pension har i januar vedtaget et sæt etiske principper for sine investeringer. Som punkt 1 vil koncernen "gennem sine investeringer medvirke til at fremme en fredelig og demokratisk udvikling uden voldelige konflikter". Og som punkt 3 "fremme en ansvarlig omgang med naturens ressourcer og miljøet".

Men flere af PFA's udenlandske investeringer risikerer at "poppe op" som problem-sager i forhold til de etiske principper. Det gælder bl.a. PFA's engagement i international våbenproduktion og kemisk fremstillingsvirksomhed:

Våbenfabrikker:

Thyssen AG (D)
Daimler-Benz (D)
General Electric (USA)
Boeing (USA)
Groupe Schneider (F)
Nobel (S)
Scania (S)
Mitsubishi (JP)

Kemisk virksomhed:

Montedison (I)
Amoco (USA)
Eastman Chemical (USA)
Du Pont (USA)
Hoechst (D)
Dai-Nippon Chem. (JP)
Sumitomo Chem. (JP)
Shanghai Petrochem. (CHI)

NB: Listen viser kun et udvalgt af PFA's aktieposter i de to brancher.

Kilde: PFA: Beholdning - Udenlandske aktier. 18.03. 1997.

HEI

HEI

Den 5. juni går det løs igen. Politiken har indhentet nye oplysninger om ØK's aktiviteter i Thailand. Sagen er atter forsidestof. Politiken rapporterer, at ØK og Zeneca i 1989 og 1994 har foretaget undersøgelser af sikkerhedsforholdene omkring brugen af sprøjtegifte i Thailand. Resultaterne har, på trods af den indsats der er gjort for at uddanne landarbejderne, været nedslående i begge undersøgelser - der er ikke gjort væsentlige fremskridt på området i den mellemliggende periode. Det bemærkes, at resultaterne af disse undersøgelser ikke indgår i den redegørelse, som ØK tidligere har udsendt. Miljøminister Svend Auken forlanger nu "alle kort på bordet", mens Michael Fiorini ikke ønsker at udtale sig yderligere om sagen. Undersøgelsen i 1994 viser blandt andet, at paraquat blandt 206 thailandske landmænd var det stof, som gav de største gener. Det var dog også det sprøjtemiddel, som bønderne anvendte mest. ZAAL's sikkerheds- og uddannelsesdirektør, Apichai Daorai erkender, at resultaterne af de to undersøgelser er utilfredsstillende, og at virksomheden har et problem, fordi det er dens ansvar, at sprøjtegiften anvendes

på en sikker måde, og at sikkerhedsinstruktionerne følges. Ifølge ZAAL's marketingdirektør, Peter McDonald er netop producentens "ansvarlighed" en medvirkende årsag til generne. Man kommer nemlig brækmiddel i sprøjtegiften for at undgå, at folk drikker paraquat for at begå selvmord. Ifølge artiklen skulle der i øvrigt, i direkte modstrid med hvad ØK skriver i sin redegørelse, være foretaget videnskabelige undersøgelser, som dokumenterer dødsfald forårsaget af paraquat. I Børsen beskriver Zeneca kritikken af virksomheden som "et dansk fænomen" (kritikken har ikke bredt sig til de britiske medier), iværksat af blandt andet de danske miljømyndigheder "i et forsøg på at udbrede dansk miljøpolitik til resten af verden". External Affairs Manager Stewart Shields udtaler, at det er Zenecas overbevisning, "at hverken de bekymrede danske pensionskasser eller miljøministeriet har nogen sag om brud på etikken. Vi har ingen sag at forsvare".

Den ophedede risikokommunikation omkring ØK og Zeneca synes at være et rent dansk fænomen. Men det holder ikke den danske presse tilbage. Udforskningen af sagen fortsætter. Der følger flere udpenslinger af de risici, der er forbundet med ZAAL's aktiviteter, og det giver anledning til flere kritiske refleksioner over, hvor grænsen for ØK's ansvar går. Den 6. juni kan Politiken rapportere, at der findes flere konkrete eksempler på landarbejdere, som er døde af at have fået paraquat på sig. Det konstateres også, at den undersøgelse, som ØK og Zeneca har fået foretaget, viser, at langt hovedparten af bønderne i Thailand ikke ved, at sprøjtegiften paraquat er farlig. 60 pct. af de udspurgte bønder mener ikke, at det er farligt, hvis sprøjtegiften gennemtrænger huden. Politiken gør opmærksom på, at Michael Fiorini har hævdet "det stik modsatte" i et interview i tv-avisen på DR1 aftenen før: "Man skal tænke på en ting: Det er jo ikke tosser, der går rundt på markerne ude i Thailand. De ved godt, hvad der er farligt, og hvad der ikke er farligt – de vil også gerne være gamle som alle os andre", har Fiorini blandt andet sagt. Politiken skriver, at ØK's engagement i paraquat-produktionen og den mangelfulde redegørelse herfor, har sendt Fiorini ud i et "stormvejr, hvor både myndigheder og aktionærer kræver nye møder og forklaringer." Med henvisning til den følgende passage fra hans tv-optræden, konstateres det dog også, at Fiorini har et svar parat: "Vores opgave er afbalanceret og velovervejet at forholde os til: Punkt et, er det her en god forretning. Punkt to, er de gavnlige virkninger klart positive og opvejer de, de ulemper der er ved produktionen".

Til forskel fra tidligere argumenterer Fiorini nu i termer af økonomi og nytte. I den forstand kan man sige, at han har skærpet tonen⁹⁰. Også Børsen tager sagen

---

⁹⁰ Det skal nævnes, at der faktisk kommer en form for indrømmelse fra ØK's side. Den 11. juni skriver Børsen, at ØK foretager et "knæfald for den politiske forbruger". Efter flere ugers mediestormløb på ZAAL har koncernen fundet "en ærefuld vej ud af krisen". Michael Fiorini erklærer sig villig til – i samarbejde med lokale fagforeninger – at få etableret bedre uddannelsesmuligheder for de thailandske landarbejdere. "Det lyder vældig konstruktivt om nogle af de mange kræfter, som har engageret sig i debatten, kunne vendes til noget positiv hjælp til at løse den vigtige opgave, det selvfølgelig er at få sprøjtemidlerne

op (den 6. juni). Børsen har foretaget en søgning via Financial Times' og Reuters nyhedsdatabaser, og det billede, der tegner sig ud fra denne søgning, adskiller sig markant fra den redegørelse som ØK – den 29. maj – sendte til aktionærerne, miljøministeren og pressen. Selvmordsforekomsterne overskygges af stribevis af rapporter, blandt andet fra Malaysia og Indonesien, om ulykkestilfælde og dødsfald forårsaget af sprøjtegifte. Og paraquat fremhæves som en af de dødeligste sprøjtegifte. Adspurgt erkender Zeneca, at man ved, at sikkerhedsforeskrifterne ikke altid bliver overholdt, men at man gør et stort arbejde for at uddanne landarbejderne. Det fastholdes dog, at der ikke findes videnskabeligt dokumenterede rapporter om dødsfald.

Risikotilskrivningerne kører i højeste gear. Der sættes spørgsmålstegn ved sikkerhedsforeskrifterne og ved de involverede bønders grundlag for at træffe informerede og ansvarsbevidste beslutninger om deres brug af paraquat. Hvilken viden har brugerne? Og i hvilket omfang er det ZAAL's ansvar, at brugerne ikke blot har tilstrækkelig viden om produktet, men også handler derefter? I artiklen i Børsen kan man afslutningsvis læse følgende: "Hele sagen om ØK's engagement i sprøjtegiftproduktion blev rejst i forrige uge, da PFA som led i sin etiske investeringspolitik bad ØK redegøre for kritisable forhold." Det var Politiken, der først bragte ØK's involvering i produktion og distribution af sprøjtegift op og gjorde det til en sag, men det er nu PFA, der tilskrives ansvaret for at have rejst sagen. Og det er den vej, debatten nu kommer til at bevæge sig. Samtidig med, at der kommer nye informationer i ØK-sagen, får PFA lejlighed til at markere sit ståsted i debatten. Og det giver anledning til kritik. Det er først nu, PFA for alvor kommer under pres. Kritikken har primært været rettet mod ØK. Nu retter pressen skytset mod PFA.

Ny markering fra PFA

Som tidligere nævnt skriver Børsen den 3. juni, at Politikens artikel om ZAAL's eksport af paraquat til Burma atter har fået "medie-bålet" omkring ØK-sagen til at blusse op. PFA's etiske principper sættes dermed på ny på prøve, men pensionsgiganten vælger i denne omgang at holde en lav profil. "Slagmarken" overlades til KP og Magistrenes Pensionskasse, som har bedt ØK om at blive informeret om sagen. "Jeg går ud fra, at der kommer nye oplysninger frem fra ØK, sådan som Magistrenes Pensionskasse og Kommunernes Pensionskasse har bedt om. De oplysninger vil vi forholde os til. Og hvis vi derefter har kommentarer, vil vi henvende os direkte til ØK", udtaler André Lublin. Bestyrelsesformand Jørgen Mølvang vil ikke udtale sig om den konkrete sag, men siger, at bestyrelsen fortsat står "100%

---

anvendt korrekt", udtaler Fiorini. Initiativet kommer efter at forespørgsler fra Udviklingsminister Poul Nielson har afklaret, at bistandsmidler fra Miljø- og Katastrofefonden kan anvendes til at støtte uddannelsesinitiativer iværksat af lokale fagforeninger eller danske virksomheder. Udgifterne til uddannelsesprogrammet vil således i forening blive dækket af ØK og Udviklings- og Miljøministerierne.

bag den etiske politik, som PFA fører. Vi var allerede på forhånd klar over, at de etiske principper ikke ville blive lette at gøre operationelle.”

PFA's nyvundne synlighed som investor fornægter sig fortsat ikke. Dagen efter (den 4. juni) kan Politiken 'afsløre', at PFA, udover at have aktier i ØK, også er i besiddelse af en mindre aktiepost (43.294 stk.) i samarbejdspartneren Zeneca. Dette fremgår af den seneste oversigt – dateret den 18. marts – over selskabets aktiebeholdning. Politiken finder, at PFA – “etikken bannerfører blandt pensionskasserne” – med aktierne i kemi-koncernen er i karambolage med sine egne etiske regler og har slået historien stort op på forsiden. Overskriften er: “Pensions-aktier i giftfabrik”. André Lublin har erklæret, at PFA vil beholde sine aktier i ØK, fordi giftproduktionen ikke udgør nogen stor del af koncernens forretningsgrundlag (jf. PFA's væsentlighedskriterie, red.). Men som det påpeges i artiklen, forklarer dette ikke investeringen i Zeneca-gruppen. Zeneca's Agrochemicals division producerer og sælger 80 pct. af verdens samlede forbrug af paraquat og stod året før for mere end en tredjedel af koncernens samlede omsætning. Politiken har talt med næstformanden i PFA's bestyrelse, Svend Askær, for hvem det kommer som en overraskelse, at Zeneca figurerer i oversigten. Han udtaler, at det er noget, man må “agere efter”, uden at ville præcisere yderligere. PFA-ledelsen ønsker ikke at kommentere sagen eller at oplyse, hvorvidt den seneste tids debat har fået PFA til at sælge sine Zeneca-aktier. Informationschef Jens Almgaard udtaler: ”Det er rigtigt, at Zeneca står på listen, men vi kommenterer ikke enkeltinvesteringer”. Politiken betragter sagen som et eksempel på, “at pensionskasserne langtidsparkerer på øretævernes holdeplads, når de ... markedsfører sig som etisk korrekte investorer.”

Det kommer til at holde stik for PFA. I første omgang bliver PFA fanget på det forkerte ben med investeringen i Zeneca. PFA har ikke direkte erklæret, at det er i strid med selskabets etiske retningslinier at investere i virksomheder, som producerer sprøjtegifte. Men man har brugt væsentlighedskriteriet som argument for at beholde ØK-aktierne. Og nu fanger bordet; for dette argument kan ikke bruges på Zeneca-aktierne. Politiken konkluderer, at PFA med denne investering er i karambolage med egne regler. Svar på tiltale følger dagen efter, hvor PFA melder ud om sit syn på den verserende sag og på mediernes dækning af samme.

Den 5. juni kan Århus Stiftstidende rapportere, at det af en pressemeddelelse fra PFA fremgår, at pensionselskabet ikke vil være med til at “hakke på ØK ... Hvis en god start på en lang og vigtig proces skulle udarte til de sort-hvide tilstande som medierne efterlyser i forbindelse med dækningen af PFA's holdning til ØK og Zeneca, ville konsekvenserne blive helt uoverskuelige for den sunde og langsigtede pensionsopsparing herhjemme.” Det indrømmes, at giftstoffet paraquat er farligt, hvis det anvendes forkert, men påpeges samtidig, at det er der også mange andre ting, der er. “Farlighed er en farlig målestok i etik. En masse kemiske produkter er livsvigtige for syge mennesker. Misbruges de, kan man dø. Men ingen vil vel af den

grund forlange, at vi ikke må investere i farmaceutiske virksomheder?”, spørger PFA. I Berlingske Tidende er overskriften: “PFA står inde for sprøjtemiddel”. Berlingske skriver, at PFA, selvom selskabet, efter eget udsagn, i høj grad forholder sig til den viden og den information, som pressen og offentligheden videregiver, ikke vil “føje opinionen” og sælge ud af sine “farlige aktier”. Der henvises med denne betegnelse særligt til Zeneca-aktierne. PFA’s bestyrelsesformand Jørgen Mølvang udtaler: “Den etiske proces – det at tænke over andet end blot produktion og penge, er kommet med ind i investeringsbeslutningerne. Men hvis PFA Pension som følge af, at vi har en holdning til etik nu forventes at sælge ud af “farlige” aktier, har det ikke længere noget med etik at gøre. Så bliver det i stedet en forhastet og dermed uansvarlig og uprofessionel formuepleje ... Det er og bliver ikke PFA’s kendetegn”, fastslår Mølvang (i den Ritzau-artikel som ligger til grund for artiklen i Berlingske Tidende). Indtil videre har man afhændet nogle aktier, som man følte lå uden for PFA’s “naturlige etiske grænser”, men man vil fortsat, når en oplysning giver anledning til spørgsmål, som udgangspunkt gå i dialog med ledelsen i de virksomheder, man er aktionær i.

Også Politiken har talt med Jørgen Mølvang. Overskriften på artiklen er: “PFA er i en etisk læreproces”. Mølvang kan bekræfte, at det er i konflikt med PFA’s etiske regler, hvis en virksomhed producerer og sælger en farlig sprøjtegift uden at sørge for, at den bliver anvendt forsvarligt. Han holder dog også fast ved, at man hos PFA principielt ikke vil drøfte enkelte virksomheders problemer. Han uddyber hvorfor: diskuterer man konkrete problemer offentligt, risikerer man, at kursen dykker, og hvis man så bagefter skal ud og sælge aktier, vil man komme i karambolage med målsætningen om at sørge for et ordentligt afkast til kunderne. Adspurgt, om det er en skærpente omstændighed, at ØK og Zeneca vil producere paraquat til salg i Burma, bringer Mølvang PFA’s væsentlighedskriterie ind i billedet. Spørgsmålet er, om det er væsentligt, at en virksomhed, der omsætter for flere hundrede millioner kroner, har en omsætning på nogle få millioner i Burma. Mølvang giver ikke selv et entydigt svar på dette spørgsmål. Endelig bliver han spurgt, om kritikken af PFA har overrasket ham. Hertil svarer han, at det er blevet en meget større sag, end han havde forventet. Man er gået ind i det “åbent og ærligt” og ville gerne have haft lidt mere fred og ro til at prøve sig frem.

I Børsen og i Aktuelt fokuseres der på Burma-historien. Børsens forside proklamerer: “Burma-eksport lægger etisk pres på PFA”. Det fremgår, at Burma står højt på listen over lande, som PFA ikke vil investere i, og at eksport til et land, som overtræder menneskerettighederne, “kan blive det etiske aspekt, der får pensions-selskabet til at sælge sine aktier i ØK og Zeneca”. I Aktuelt er overskriften: ”PFA: Vi bryder os ikke om Burma”. Jørgen Mølvang udtaler: ”Burma er helt afgjort et land, vi ikke synes om. Vi kan ikke leve med at menneskerettighederne ikke bliver overholdt”. Det får dog ikke PFA til at reagere over for ØK: ”Vi bliver nødt til at

se på et væsentlighedskriterie. At ØK har minimale investeringer i Burma, er ikke nok til at skille os af med aktierne. Vi falder ikke for populistiske sager, som pressen skriver om”, udtaler Mølvang, som ikke vil kommentere ØK yderligere, da han mener, at en diskussion i pressen om enkeltinvesteringer vil få kurserne på aktierne til at falde. Mølvang vil heller ikke kommentere Zeneca og situationen i Thailand mere specifikt, men udtaler dog: ”Sprøjtemidler gør mere gavn end skade. De hjælper til vækst i landbruget, som forhindrer, at folk dør af sult. Det, mener jeg, er positivt.”

Mølvang markerer, at PFA ikke vil være med til offentligt at kritisere ØK – eller andre virksomheder for den sags skyld. PFA vil principielt ikke drøfte enkelte virksomheders konkrete problemer offentligt. Argumentet er først og fremmest økonomisk: offentlig kritik af en virksomhed kan føre til kursfald, og hvis man så efterfølgende skal sælge aktier, kan man komme i karambolage med lovgivningens krav om at realisere det størst mulige afkast. Det bemærkes, at Mølvang, på trods af denne udmelding kommenterer enkeltsagen med ØK, og at han, i lyset af Burma-problematikken, får lejlighed til at begrunde PFA’s fortsatte investering i koncernen med, at man opererer med et væsentlighedskriterie (et kriterie der, som tidligere nævnt, ikke forklarer PFA’s fortsatte investering i Zeneca). PFA retter kritik mod pressen for at være for unuanceret og populistisk. PFA har fastholdt den etiske investeringspolitik som et udgangspunkt for dialog (voice), mens pressen har stillet krav om, at de etiske retningslinier omsættes i et hurtigt frasalgs af ØK-aktierne (exit). Pressens sensationsprægede håndtering af sagen, synes at være en del af forklaringen på, at PFA nu ønsker at trække sig ud af den offentlige polemik. Og budskabet er klart: PFA vil ikke føje opinionen og sælge ud af sine ØK-aktier. Hvis pensionsinstitutionerne lader en sensationshungrende presse diktere sine investeringsbeslutninger, kan det få uoverskuelige konsekvenser for den langsigtede pensionsopsparing. Udspillet kan tolkes som et forsøg på at bryde pressens belejring og sætte en ny dagsorden. Men denne operation er i sig selv blot endnu en (iagttagelig) iagttagelse i debatten, som kan gøres til genstand – og som i overmål bliver gjort til genstand – for ny kritik. PFA har ikke mulighed for at kontrollere effekterne af sine udmeldinger i pressen.

Som der blev argumenteret for i afsnit 5.4., kan den offentlige mening ikke virke direkte bestemmende for, hvilke beslutninger der træffes i politisk og i økonomisk regi. Dermed ikke sagt, at virksomhedsledere eller politikere ustraffet kan trodse opinionen – og massemedierne som den primære formgiver af opinionen. Det får PFA nu at føle. ØK’s Michael Fiorini får de offentlige støttetilkendigelser, han har bedt om. At de tager form af kritik af PFA, har han ikke bedt om. Men sådan bliver det. Den moralske kommunikations polemiske skyggeside træder nu også frem. Det er først nu, at debatten om etiske investeringer tager en moraliserende drejning, hvor det er investorsiden (repræsenteret ved PFA), som kommer

til at stå for skud. Moralsk kommunikation virker ved at fordele menneskelig agtelse og misagtelse (jf. afsnit 4.1. og 4.4.). De næste dage kommer debatten til at stå i den moraliserende misagtelses tegn. Den 6. juni lyder den moralske alarm igen. En af dansk erhvervslivs mere markante figurer fører an i kritikken.

7.4. Moralsk alarm: kritik af PFA

Forsiden af Jyllandspostens erhvervstillæg proklamerer: “Asger Aamund anklager PFA for etisk hykleri”. Aamund, der p.t. gør sig som bestyrelsesformand og storaktionær i den børsnoterede medicovirksomhed Neurosearch, mener, at PFA foretager “en hyklerisk sammenblanding af moral og markedsføring ved at slå sig op som etikkens vogter”. Han finder, at PFA opfører sig som “etiske ayatollaher”, og at virksomhedens etiske udspil blot er led i “et simpelt forsøg på at lokke attraktive kernekunder til”. Aamund mener, at PFA simpelthen er ude på at kapre “fremtidens kernekunde”: “den veluddannede og politisk korrekte kvinde”, og kalder det “den mest usmagelige markedsføringskampagne”, han nogensinde har set. I PFA er man, ifølge artiklen, fortørnet over Aamunds skarpe kritik. Bestyrelsesformand Jørgen Mølvang udtaler, at udgangspunktet for PFA er det etiske og den etiske investering, og at overvejelser omkring markedsføring kommer i anden række. Han kender i øvrigt Aamund og hans “firkantede synspunkter”, og gider næsten ikke kommentere dem. Krøllen på historien er, at Aamund er ved at opstarte et nyt selskab, Bavarian Nordic Research Institute (BNRI). Kun institutionelle investorer har fået tilbud om at tegne aktier i selskabet, og PFA har været interesseret i at købe en større post, men Aamund ønsker nu ikke at få virksomheden med i ejerkredsen. Blandt andre LD, Tryg-Baltica og KP er kommet med, men PFA holdes ude. Jyllandsposten konstaterer, at PFA’s ønske om at profilere sig som etisk korrekt investor dermed har givet “et gevaldigt bagslag”.

Aamund er ikke ene om kritikken af PFA. Børsens forside proklamerer: “Storkunder i oprør mod PFA”. Børsen kan rapportere, at flere store danske virksomheder er “stærkt fortørnede” over PFA’s “etiske fremturen” over for ØK, og nu undersøger mulighederne for at flytte deres pensionsindbetalinger til andre selskaber. Dermed kan PFA’s etiske politik komme til at koste selskabet dyrt. Kritikken går på, at André Lublin, uden at sælge sine aktier i ØK, har fået profileret sit selskab på bekostning af ØK, som har fået store problemer ud af sagen. “Næste gang kan det måske ramme nogle af os andre”, udtaler en (anonym) virksomhedsleder. Gruppen af storkunder mener, at den etisk korrekte måde at håndtere sagen på havde været at føre dialogen bag lukkede døre – under fire øjne, “direktør-til-direktør”. De virksomhedsledere, som Børsen har talt med, ønsker ikke at træde frem offentligt, af frygt for at få “samme behandling i medierne, som ØK har fået.” De mener ikke, at de har noget at vinde ved at træde frem. De vil blot komme til at fremstå som “forsvarere for overtrædelse af menneskerettigheder eller mordere af

landarbejdere”. En virksomhedsleder udtaler, at man aldrig kan sikre sig 100%, når man handler internationalt, men at de gør deres bedste for at opføre sig ordentligt. Han mener ikke at danske standarder kan indføres i hele verden, at en sådan bestræbelse ville være udtryk for “kulturimperialisme” og i sig selv ikke ville være “etisk korrekt”. Der gives udtryk for, at det er PFA, som har startet denne etiske “krig” ved at fortælle offentligheden, at man ville skille sig af med aktiebeholdninger i nogle selskaber og sætte andre på en observationsliste “uden at sætte navne på”. En af de adspurgte, anonyme virksomhedsledere udtaler, at “hvis vores aktier er etisk ukorrekte, må pengene fra vores pensionsindbetalinger også være det. Ellers er der ingen logik i PFA’s fremgangsmåde”. Denne sammenkædning af pensionskassens bestræbelser på at investere etisk og dens forhold til sine pensionskunder forleder virksomhedslederen til at tro, at man i PFA må være glade for, at hans virksomhed trækker sine indbetalinger ud, da man dermed letter pensionskassen for “en etisk byrde”. Endelig oplistes der i artiklen tre prominente kandidater, som fremtidigt kunne tænkes at komme i PFA’s etiske søgelys: FLS, som har givet tilbud på at bygge en cementfabrik i militærdiktaturet Burma. Novo, som er aktionær i det skotske selskab PPL Therapeutics, der samarbejder med forskere på det ligeledes skotske Roslin Institute. Det er forskere fra dette institut, som har frembragt det klonede får Dolly, og som for efterfølgende har indgivet patentansøgning på at klonе mennesker. Og endelig Danisco, som sammen med DFL-Trifolium har ansøgt Miljøstyrelsen om tilladelse til at markedsføre en gensplejset roe. PFA har betragtelige investeringer i alle tre virksomheder og har dem samtidig som pensionskunder.

Piben har nu fået en anden lyd. Kritikken har indtil nu primært været rettet mod ØK, og historien om PFA’s etiske retningslinier har i alt væsentligt været en positiv historie. Men nu er det PFA, der udråbes som skurk – og som moralist. PFA bliver anklaget for at sammenblande moral og markedsføring, for hykleri, for at fremture og profilere sig på bekostning af ØK, for at have startet en ”etisk krig”. Der bliver ligefrem udpeget potentielle nye mål for PFA’s moraliserende blik – og dette blandt selskabets egne kunder. Ledere fra nogle af PFA’s store firmakunder føler, at der bliver moraliseret på deres – og på ØK’s – bekostning og lægger op til at gengælde misagtelse med misagtelse: de vil finde et andet pensionselskab. Både i Jyllandsposten og Børsen bliver trumfen sat ind økonomisk: PFA kan komme til at miste investeringsmuligheder og kunder på sin etiske politik og håndteringen af samme. De anonyme virksomhedsledere mener, at dialogen mellem aktionær og virksomheder bedst finder sted bag lukkede døre, ikke i offentligheden. Det er også den konklusion, PFA er nået frem til. Men så let får selskabet ikke lov at slippe. Den 7. juni fortsætter beskyddningen.

I Jyllandsposten står kommunikationen fortsat i moralismens tegn. I en artikel med overskriften: “PFA på etisk tilbagetog”, kan man læse, at PFA, som ifølge

artiklen i de seneste uger har været “stærkt pågående” over for den danske ØK-koncern, nu vælger “at stikke piben ind efter at have slået sig op som etikkens vogter”. Jyllandsposten skriver, at “PFA har lidt et knæk som moralsk fanebærer”, og at “den fine målsætning om at vise ansvarlighed, samvittighed og anstændig forretningsmoral er blevet lidt af et selvmål for Danmarks største pensionselskab”. Ifølge Jyllandsposten “vrænger” flere større virksomheder i dag “på næsen” af “PFA’s fremturen i offentligheden.” Ifølge artiklen vender Dansk Industri og ATP sig kraftigt imod den offentlige etik-debat, som PFA “har stillet sig i spidsen for”. Jyllandsposten har talt med ATP’s bestyrelsesformand, Knud Heinesen som “ligeud” siger, at han er meget enig med den holdning, Asger Aamund har fremført. Ethiske diskussioner skal ikke foregå i offentligheden, men klares internt i virksomhederne. PFA’s koncerndirektør, Andreas Kühle betegner angrebene som uretfærdige: “Jeg synes godt nok, at han [Aamund, red.] er langt ude. Vores dialog med hensyn til de etiske investeringer foregår jo netop direkte med ØK. Vi har ikke udtalt kritik af ØK. Det er noget pressen har opfundet. Vi har haft en udmærket dialog, og den vil formentlig fortsætte også i fremtiden”, siger han. Kühle mener, at det er pressen, som har pisket en stemning op, og udtaler, at “hvis vi fremover beder et selskab om en redegørelse, så skal den i hvert fald ikke kommunikeres med pressen. Det har været med til at forkludre denne sag, hvor vi ellers har haft en fornuftig dialog med ØK”. Kühle udtaler, at man i PFA fortsat vil lytte til samvittigheden, man skal blot ikke være en “folkedomstol”. Han får desuden lejlighed til at afvise, at de etiske retningslinier er “forklædt markedsføring”, og at PFA’s udspil i medierne har været “for smarte”. Kühle påpeger, at man i PFA altid har kommunikeret sine holdninger ud, og derfor også har følt, at det var naturligt i denne forbindelse.

Artiklen indeholder to modsatrettede tilskrivninger af ansvar. Jyllandsposten tilskriver (med støtte fra Knud Heinesen) PFA ansvaret for, at ØK-sagen har udviklet sig, som den har. PFA tilskriver pressen ansvaret. Der gives forsikringer om, at ‘PFA’s kritik af ØK’ er en historie, som pressen har fundet på. I pressen er det dog altid pressen, som får det sidste ord (lige så vel som PFA får det sidste ord, når det kommer til at træffe konkrete investeringsbeslutninger). Hvis det står til Jyllandsposten, får PFA ikke lov at foretage nogen værdig retræte fra offentlighedens søgelys. Det fremgår af dagens leder, som bærer overskriften: “Ethiske tømmermænd”.

Jyllandsposten mener, at: “PFA Pension’s bestræbelser på at markedsføre sig som et etisk korrekt selskab kan ende med alvorlige tømmermænd og buler i nakken fra selvkastede boomerangers uforudsete tilbagekomst.” En etisk diskussion i og om erhvervslivet er af det gode. “Det er en uundgåelig udvikling, at forbrugeren ved sit valg af vare og investoren ved sit valg af aktiekøb tager stilling til hele virksomheden – ikke blot til den enkelte vare eller resultatet på regnskabet bundlinie.”

Som debatten har udviklet sig, risikerer den etiske diskussion dog “at havne i en vild forvirring af menneskerettigheder, arbejderbeskyttelse, børnearbejde samt politiske sym- og antipatier.” Jyllandsposten mener, at PFA’s og andres optræden mere ligner markedsføring for selskaberne selv end bekymring for etikken. “Hvis man som storaktionær vil påvirke ØK, går man til selskabets ledelse – ikke til medierne.” Hvis man vil påvirke ØK, gør man det ikke ved at sælge sine aktier i selskabet. Hermed fraskriver man sig muligheden for indflydelse og bevarer kun muligheden for at pege fingre. Og hvis man vil sælge sine aktier, skal man ikke sige det offentligt først. Hvis man vil varetage sin opgave som pensionsselskab, at få indskydernes opsparing til at yngle mest muligt, gør man det slet og ret. Jyllandsposten reflekterer over, hvor PFA’s og andres porteføljepleje ender, hvis tanken skal tænkes til ende. Kan man have aktier i virksomheder der producerer sundhedsskadelige produkter som tobak eller spiritus? Listen over produkter, der kan være problematiske, kan fortsættes “ad libitum”. Og hvor skal man stoppe, hvis man skal til at lave “facit-lister” over lande, der ikke må handles med? Jyllandsposten har ikke svarene, men stiller spørgsmålene for at antyde, “hvilket morads den etiske diskussion havner i, hvis den skal føres ud fra den øjeblikkelige politiske korrektheds dagsorden, som den måtte blive sat i skiftende medier. ... Grundige undersøgelser og nøgterne overvejelser må gøres før de etiske domfældelser. Ellers ryger den etiske diskussion af sporet.”

Jyllandsposten mener, at etik-debatten i sig selv er en god ting, men at moral og moralisme kan blive en skrue uden ende. Lederen indeholder på sin vis både en kritik af PFA og en (selv)kritik rettet mod massemedierne. PFA bliver først og fremmest kritiseret for at have involveret massemedierne – og herigennem offentligheden – i sin dialog med ØK. Jyllandsposten mener, at en storaktionær, der vil påvirke ØK, bør gå til selskabets ledelse, ikke til massemedierne. Lederskribenten synes at mene, at det netop er inddragelsen af massemedierne, der har ført etik-debatten ud i et ”morads”. Debatten er blevet lagt an på ”den øjeblikkelige politiske korrektheds dagsorden, som den måtte blive sat i skiftende medier”. Det kan tolkes som en diskvalifikation af massemedierne som forum for saglige og nøgterne diskussioner af de udfordringer og problemstillinger, som etiske investeringer åbner op for. Men, som det så ofte er tilfældet, er der tale om en massemedieret kritik af massemedierne, der fremføres, som om den kom udefra, som om den ikke selv var en del af mediebilledet. Jyllandsposten vedkender sig ikke et (med)ansvar for udviklingen og er blind for, i hvilket omfang den med sine store overskrifter og skarpe kommentarer selv måtte bidrage til at afspore debatten. Jyllandsposten usynliggør således sig selv som iagttager. Det kan være, at mediedebatten er ved at løbe af sporet. Men ingen repræsentanter for massemedierne vil vedkende sig et ansvar for denne udvikling. Massemedierne informerer jo blot om, hvad der sker i samfundet.

Der må være en ydre årsag; ansvaret må tilskrives noget andet end medierne. I dette tilfælde falder blikket på PFA – og André Lublin.

Moralske vurderinger har det (jf. afsnit 4.4.) med at lede efter personer, selv når det drejer sig om organisationers beslutninger. Allerede Børsen (den 6. juni) har talt om, at *André Lublin* har fået profileret sit selskab på bekostning af ØK. Nu samler opmærksomheden sig da også i stigende grad om PFA's administrerende direktør. Moraliseringen af kommunikationen leder frem til beslutningstageren på toppen. Berlingske Tidende bringer (den 7. juni) et portræt af "Mr. PFA". Her kan man læse, at Lublin med sit nye etiske regelsæt for aktieinvesteringer har "anbragt sig selv i medieorkanens øje". Der befinder han sig normalt ganske godt, ikke mindst hvis stormen bruser omkring hans "yndlingsaversioner": realrenteskat og bruttoskat. Denne gang er han dog ved at blive blæst omkuld. Lublin risikerer, ifølge portrættet, at sætte sig "uden for det gode selskab, han normalt ikke forsømmer nogen lejlighed til at fortælle, at han tilhører. Store dele af det etablerede danske erhvervsliv følger med indestængt harme, hvordan medierne i disse dage sætter ØK i PFA's etiske gabestok. Og sympatien er helt på ØK-chefen Fiorinis side. Nok har kompagniet måske ikke helt rent mel i posen. Men omvendt befinder vi os i en verden, der ikke kan leve op til danske normer. Og det hører med, når man driver international virksomhed. Det ved de fleste forretningsfolk, og det mener de også, Lublin burde vide." Det påpeges, at når der i portrættet ikke skrives PFA flere steder, så skyldes det, at Lublin simpelthen er PFA. Det har han været, siden han i 1985 blev selskabets administrerende direktør. I den mellemliggende periode er det lykkedes ham at gøre PFA til en absolut førende udbyder af firmapensionsordninger. Konkurrenterne har det svært. Det indrømmer de også. "Til gengæld godter de sig svært i disse dage. Det er ikke altid en fordel at føre så høj en profil, som Lublin gør." Det konstateres afsluttende, at kun fremtiden kan vise, om Lublin slipper ud af ØK-sagen uden varige mén.

Personaliseringen af kommunikationen ligger lige for. Lublin *er*, ifølge Berlingske, PFA. Berlingske bliver da heller ikke ene om at gå efter manden, snarere end efter bolden. En formulering i portrættet er særligt interessant: erhvervslivet kan følge, "hvordan medierne i disse dage sætter ØK i PFA's etiske gabestok". Denne formulering illustrerer dobbeltheden i ansvarstilskrivningen. Det antydes, at kritikken af ØK (der tilskrives rollen som synderen, der er sat *i* gabestokken) – trods alt – har været for hård. Men hvem bærer så skylden for, at ØK er blevet hængt ud i massemedierne? I Berlingske medgives det, at det er massemedierne, der har gjort det hårde arbejde, men ansvaret tilskrives PFA (det er PFA's "etiske gabestok"). Artiklen er blind for, at "den etiske gabestok" er et produkt af massemedierne og utænkkelig uden deres mellemkomst. Det er gennem massemedierne, at historien om 'PFA's kritik af ØK' er blevet konstrueret, iscenesat og sat op på det store offentlige lærred. Det frikender ikke PFA for 'skyld', men peger blot hen på, at

massemedierne nu reagerer på deres egen konstruktion af forløbet. De reagerer på og spejler sig i sig selv. De tager i vidt omfang deres egne historier for at være realiteten, kan man også sige.

Berlingske Tidende tager, som nævnt, spørgsmålet om Lublins omdømme op. Det konstateres, at det må vise sig, om det har taget varig skade af sagen. Foreløbig kan Berlingske konstatere, at ØK-sagen i hvert fald ikke har haft negative konsekvenser for PFA's forretning. "Selv om pensionselskabet har trukket storkunden ØK ud i et voldsomt etisk stormvejr", holder PFA fortsat på sine kunder. Der har foreløbig ikke været negative reaktioner fra de mange kunder, som "undrende må se til, at pensionselskabet den ene gang efter den anden forlanger redegørelser om etiske forhold fra ØK". PFA's tekniske direktør Andreas Kühle tror fuldt og fast på, at PFA's mange kunder tager situationen med ro: "Vi har endnu ikke haft reaktioner fra kunderne. Men vi har jo også altid haft en god dialog på topniveau med de danske virksomheder, herunder ØK. De har alle en etisk målestok, hvorefter de prøver at gøre, hvad de synes er rigtigt." Kühle får igen lejlighed til at afvise, at PFA har kritiseret ØK. Man har blot søgt at få et grundlag at vurdere ØK-sagen på. Det konstateres, at: "debatten om PFA's erklærede etiske retningslinier for aktieinvesteringer bliver fulgt med stor interesse – og slet skjult fryd – blandt de øvrige pensionskasser og -selskaber, som ikke har fundet det praktisk at have udbasuneret deres etiske investeringspolitik i offentligheden." Blandt disse øvrige selskaber har Berlingske talt med Danica, som kan oplyse, at man endnu ikke har hørt om virksomheder, der ønsker at skifte fra PFA til Danica på grund af denne debat. Men som det afslutningsvis påpeges, koster det også 6-8 pct. af opsparingen at flytte en pensionsordning fra et selskab til et andet.

På trods af alle negative historier synes PFA's kunder ikke at have fundet anledning til at reagere. Der har ikke været nogen kundeflugt, knap nok reaktioner overhovedet. PFA fastholder da også, på trods af kritikken, sine gode intentioner. Men den moraliserende kritik skal blive endnu mere skinger.

Under overskriften: "PFA lægger tætsluttende låg på ØK-debat", kan Børsen (den 11. juni) fortælle, at PFA har udsendt en orientering om den etiske debat til sine kunder. Heri erkender André Lublin, ifølge artiklen, at PFA har "dummet sig" ved at fortælle pressen om selskabets forhold til ØK. Mediestormen omkring ØK har været en lærestreg for PFA: "Denne sag har lært os vigtigheden af, at enkelt-sager ikke kommenteres i pressen. Presseomtale kan skade dialogen med virksomhederne, sætte virksomhederne i den etiske gabestok samt påvirke kursdannelsen – og dermed pensionsopsparernes afkast. Derfor har vi besluttet, at vi i fremtiden ikke engang vil kommentere, om vi er i dialog med virksomhederne". Lublin kritiserer i orienteringen pressen for at have fremstillet det, som om PFA offentligt har kritiseret ØK: "Dette er ikke tilfældet, og ØK's direktion har over for direktionen i PFA tilkendegivet, at ØK ikke mener sig kritiseret af PFA", skriver han. Den 12.

juni følger Politiken op på PFA's kundeorientering. Overskriften er: "PFA spurter ud af etik-debat". Det konstateres, at André Lublin ikke ønsker at uddybe betragtningerne i brevet eller at forklare, hvordan kunderne kan kontrollere, at PFA holder sine løfter om en etisk forvaltning af pensionsopsparernes penge. Det konstateres, at det pensionselskab, som indledte debatten, nu også lukker diskussionen.

André Lublin bringer nu det budskab, der i dagene før er blevet kommunikeret i pressen, videre til PFA's kunder – og det giver anledning til ny medieopmærksomhed. Det er ikke PFA, der har kritiseret ØK. Det er pressen, der har udlagt det sådan. PFA har lært lektien. Man vil ikke fremover kommentere enkelt-sager i pressen. Det kan være, at PFA nu søger at lukke diskussionen. Men som de efterfølgende dage og uger vil vise, lader den sig ikke uden videre lukke. Enhver beslutning og enhver iagttagelse kan iagttages og tolkes på flere måder, og i pressen er det, som nævnt, altid pressen, der får det sidste ord. Politikens leder den 12. juni indeholder det hidtil mest direkte angreb på PFA og André Lublin.

Politiken skriver: "Pensionskunderne i PFA har grund til bekymring. De mange milliarder, lønmodtagerne har bedt PFA om at passe på, bliver forvaltet af en direktør, der ikke tør stå ved sine ord." Politiken mener, at André Lublin har dokumenteret, at han er "en vindbøjtel, der svinger i takt med det etablerede erhvervslivs meninger". Lublin beskrives som en mand, der er kendt for at have "et potent temperament, der slår gnister, når politikere, myndigheder og konkurrenter ikke lytter andægtigt til hans meninger." Politiken skriver, at Lublin – efter at PFA's nye etiske politik først blev offentliggjort i januar – "solede sig i sit etiske tempel i Nordhavn", indtil Politiken kom med sine afsløringer af PFA's tilknytning til forholdene omkring ØK, Zeneca og eksportfremstødet i Burma. Politiken har i lyset af de seneste oplysninger ønsket et interview med Lublin, hvor han kunne fortælle om PFA's etiske regler, og om hvordan retningslinierne bliver håndteret i praksis. Lublin har svaret nej til forespørgslen og har begrundet sit nej med manglende tid. Politiken skriver: "Netop Lublins tavshed fik det etablerede erhvervsliv på banen. De mente, at Lublin og hans etik kun handlede om billig markedsføring. I går udsendte PFA et kundeblad, hvor André Lublin nærmest undskyldte sin egen dumhed. Men paradoksalt nok mener han, at dumheden består i, at han offentligt har sået tvivl om, hvorvidt ØK overholdt PFA's etiske regelsæt. Fremover skal tvivlen afklares for lukkede døre mellem PFA og den enkelte virksomhed. Ved at vælge tavsheden, beviser Lublin, at hans ærinde var billig markedsføring."

Kommunikationen står i den moraliserende misagtelses tegn. Det handler lige så meget om Lublins personlighed og motiver, som det handler om sagen. Og det er også det billede, der tegner sig i Børsens Nyhedsmagasin (den 13. juni). Magasinet dækning af debatten om etiske investeringer har mest af alt karakter af et personligt angreb på Lublin. Der bringes blandt andet et større profil-interview med PFA-chefen. Heri bliver han indledningsvis omtalt som "pensionsverdenens

allestedsnærværende meningsmaskine...kendt for sin skarpe tunge og for altid at sende en aggressiv ordstrøm afsted”. Lublin beskrives som en mand, der beundres og respekteres af omverdenen, men også tildeles “prædikater som pensionsjunglens vildkat, en aggressiv terrier – ærekær ud på overdrevet – og noget misbilliget af kollegerne i sin egen branche”. I samme interview udtaler Lublin, at etik for ham handler om at opføre sig pænt, og om at man skal kunne se sig selv i øjnene. Han har kommunikeret ud, at alt skal kunne tåle dagens lys i PFA; for har man noget gemt i skufferne, vil det alligevel komme frem før eller senere. Men Lublins forsikringer tages ikke for gode varer. Motiver kan der altid sættes spørgsmålstegn ved.

Chefredaktør Kristian Lund har forfattet nyhedsmagasinet leder. Den bærer overskriften: “Pensionskassernes svovlprædikater”. Ifølge Lund er det pensionskasserne, der har sat “turbo” på kritikken af Cheminova og ØK, og det ser han som et udtryk for, at: “pensionsverdenens drøm om at få erhvervslivet til at danse efter sin pibe...fortsat [er] intakt. Blot handler det ikke længere om ejerskab, men om etik. Det er den snedige hævn lønmodtagerkapitalen og pensionselskaberne i øjeblikket er ved at føre ud i livet.” Ifølge Lund har pensionselskaberne til dette formål to våben til rådighed: 1) de kan true med at sælge deres aktier “i de forfærdelige virksomheder, der ikke vil lege med”, eller 2) de kan skabe “så meget blæst i pressen som overhovedet muligt mod disse stakkels virksomheder”. Han finder, at det er effektive våben i hænderne på folk, som er eminent dygtige til at udnytte deres position og deres forbindelser – “og som åbenbart er iskolde over for erhvervslivets funktionsmåde.” For Lund er det eneste sikre, “at disse fundamentalistiske pensionskasser og -elskaber vil være aggressive, ubøjelige og revnende lige glade med at danske virksomheder i hovedsagen blot skal leve op til lokal lovgivning på deres internationale markeder. Her skal de hverken leve op til danske lovstandarder eller særlige etiske regler, som tilfældige danske pensionskasser har flikket sammen på Nyborg Strand”. Og der fortsættes: “Erhvervslivet kan ikke, bør ikke og dur heller ikke til at lave politik. Det er politikernes opgave.” Indtil politikerne får mod til at ytre sig og til at tage det nødvendige ansvar, opfordrer Lund til, at man “godter sig over ... at André Lublin og PFA blev fanget på det forkerte ben, da store virksomheder, som er kunder i hans butik, bekendtgjorde at de ved eget valg ville lade PFA fra de etiske byrder og finde sig et andet pensionselskab. Så blev Lublin tavs – og det viste sig, at der er grænser for, hvor store kommercielle interesser pensionskapitalen tør risikere på vegne af etikken.” Lund får i øvrigt også lejlighed til at kalde Lublin “pensionsverdenens svar på Billy Graham” (den amerikanske tv-prædikant).

Med Christian Lunds leder når den moralske ophidselse i pressen sit højeste. Ressourcerne bruges på at polemisere og spekulere i motiver. Pensionsinstitutionernes etiske investeringspolitikker beskrives som et lumpent udtryk for økonomisk demokrati i nyt antræk. Argumenterne er nok slagkraftige, men det er den

sensationsprægede moralisme, som er i højsædet. Sagligheden er reduceret til et minimum.

Børsens Nyhedsmagasin har dog også andet at byde på. Magasinet har foretaget en meningsmåling. Det er ikke den brede offentlighed, som er spurgt til råds, men derimod et udvalgt publikum af beslutningstagere. Respondenterne er topledere i 50 af de største selskaber på Fondsbørsen – selskaberne omsætter samlet for 159 mia. kr. og beskæftiger 160.000 medarbejdere. At det er beslutningstagere og ikke tilfældigt udvalgte borgere, der er blevet spurgt, har konsekvenser for, hvordan de afgivne svar skal betragtes. Afsnit 5.6. indeholder fire overordnede betragtninger vedrørende meningsmålinger som udtryk for offentlig mening. *For det første* at respondenterne bliver spurgt om noget, de ikke nødvendigvis har en aktiv interesse i; *for det andet* at der spørges til holdninger, ikke adfærd; *for det tredje*, at den enkelte respondent bliver spurgt som isoleret individ, ikke som medlem af en gruppe; *for det fjerde* at meningsmålinger underlægger meningsstyringer på forhånd givne spørgsmål og svarkategorier. Her kan man i forhold til spørgeskemaundersøgelsen i Børsens Nyhedsmagasin sige, at respondenterne som virksomhedsledere må forudsættes at have viden om og aktiv interesse i det, de bliver spurgt om. At respondenterne i hvert fald i princippet har mulighed for direkte at omsætte deres holdninger til adfærd (de er beslutningstagere), og at det gør deres holdninger relevante og interessante. At respondenterne har mulighed for at træffe beslutninger på vegne af et kollektiv, og at der derfor er vægt bag deres meninger. Så langt så godt. Alle disse forhold peger på styrker ved denne slags 'ekspertmeningsmålinger'. Men, der kan i forbindelse med den konkrete undersøgelse peges på problemer i forbindelse med det fjerde punkt og dermed undersøgelsens konkrete udformning. Som man spørger, får man svar. Det gælder ikke mindst i meningsmålinger.

I den undersøgelse, som er foretaget af Børsens Nyhedsmagasin, spørges der ikke kun overordnet til meninger vedrørende etik i investeringerne, men også specifikt til PFA's håndtering af etikken. På spørgsmålet om, hvordan de synes, at "PFA har håndteret sin fokusering på etik", svarer 56 pct. af topdirektørerne "uklogt", 8 pct. svarer "usmageligt", 24 pct. svarer "rimeligt" mens kun 2 pct. mener, at PFA har håndteret fokuseringen "klogt". Ingen har sat kryds ved "forbilledligt", og Børsens Nyhedsmagasin taler om "tørre tæsk til Lublin" og "massive øretæver" i tolkningen af resultatet.

Som nævnt i afsnit 5.4. er det i sig selv trivielt at tale om manipulation af den offentlige mening i forbindelse med resultater og tolkninger af meningsmålinger. Det må præciseres, hvordan der manipuleres. I det konkrete tilfælde er manipulationen iøjnefaldende. De angivne svarkategorier er i høj grad ledende. I begge ender af det opstillede spektrum kan der spores et bias og dermed en ubalance. I den negative ende er "usmageligt" en meget negativt ladet svarkategori. I den anden

ende er ”forbilledligt” tilsvarende med til at trække resultatet i en bestemt retning. Alene den negative omtale, PFA har fået i pressen, udelukker nærmest, at respondenter vil give dette svar – hvad de så end måtte mene om PFA’s henvendelse til ØK. PFA har ikke formået at lægge sagen død. Den er tværtimod eskaleret, og kan således ikke ligefrem betragtes som et idealeksempel på en effektiv public relations indsats. Men ét er de indsigelser, der ud fra socialvidenskabelige metodeforeskrifter kan gøres mod undersøgelsen. Noget andet er, hvordan undersøgelsen rent faktisk tolkes – og dermed virker. Omkring 2/3 af de adspurgte har fundet PFA’s håndtering af etikken uklog eller usmagelig. Og det giver anledning til en række kommentarer.

Lublin – som, ifølge artiklen, ”tilsyneladende er blevet noget nær persona non grata blandt kollegerne på direktionsgangene” – har følgende kommentar: “Det gør naturligvis indtryk, at en stor del af de adspurgte finder, at vi har håndteret vores etiske fokusering uklogt. Det hænger givetvis sammen med den måde, vores fremgangsmåde i relation til ØK er blevet udlagt i pressen. Den sag har vi lært af”. Lublin gentager, at problemet er, at PFA’s håndtering af sagen af pressen er blevet udlagt som en kritik af ØK, hvilket ikke har været tilsigtet. Han fortsætter: “ØK-sagen har lært os vigtigheden af, at enkeltsager ikke kommenteres i pressen. Fremover vil vi ikke engang kommentere, om vi er i dialog med en virksomhed”. Han understreger, at PFA, på trods af den massive presseomtale og de “ekstreme overskrifter”, kun har modtaget enkelte henvendelser fra virksomhedskunder.

PFA fortsætter med sin kritik af pressen. Og pressen fortsætter med sin kritik af PFA. Det ser man i udlægningen af undersøgelsens mere generelle spørgsmål. 64 pct. af de adspurgte mener, at: “pensionskassernes forstærkede fokus på etik i forbindelse med deres aktieinvesteringer generelt er en god udvikling”. Tilsvarende mener 64 pct., alt i alt, “at den aktuelle debat om virksomheders etik i grunden [er] god nok, men ved at køre af sporet”. Og 60 pct. mener, “at debatten om og fokuseringen på etik kun lige er begyndt”. Disse resultater, som indikerer en positiv stillingtagen til substansen i den etiske debat, sammenholdt med, at hele 44 pct. af de adspurgte mener, “at anklagerne mod ØK for uetisk optræden er delvis berettiget” (30 pct. mener, at de er “uberettiget”), får Børsens Nyhedsmagasin til “entydigt” at placere “ansvaret for den afsporede debat” hos PFA og André Lublin. Som det også udtrykkes, har PFA-direktøren “ – efter kollegernes opfattelse – i dén grad forkludret en ellers god sag”.

Der kan rettes kritik både mod formuleringen af undersøgelsens spørgsmål, som eksemplificeret ovenfor, og mod tolkningen af undersøgelsens resultater. Tal er tal, og tolkninger er tolkninger. Børsens Nyhedsmagasin ser kun efter enhed, ikke efter flertydighed. Det skal i øvrigt bemærkes, at spørgsmålet om pressens rolle og ansvar i debatten ikke er tematiseret i de spørgsmål, der er stillet. Pressen er usynliggjort som magtfaktor – der er kun PFA tilbage til at tage skraldet.

Af undersøgelsens øvrige resultater skal nævnes, at 18 pct. af de adspurgte mener, "at deres virksomhed på nogle punkter kan vise sig sårbar, hvis institutionelle investorers fokus på etik fortsætter eller ligefrem øges", mens 80 pct. ikke mener, at de har noget at frygte. 26 pct. kan bekræfte, at deres virksomhed har "en formuleret eller ligefrem nedskrevet retningslinie med hensyn til virksomhedens etik". Af de 74 pct., som svarer nej til dette spørgsmål, har 40,5 pct. i sinde "at udforme en sådan retningslinie". Regner man lidt på det, kommer man frem til, at 56 pct. af de adspurgte virksomheder enten har eller har i sinde at få en formuleret etisk politik. Dét forklarer magasinets forside, som på truende vis proklamerer: "Etik-alarm i industrien". Børsens Nyhedsmagasin iscenesætter etiske investeringer og "etiske investorer" som en risikofaktor, der ansporer til formulering og implementering af etiske retningslinier og politikker i dansk erhvervsliv. Jeg vender efterfølgende tilbage til dette tema om "politisk oprustning" (afsnit 7.11.). Foreløbig skal bølgen af kritik mod PFA følges til ende.

Den 23. juni 'stjæler' PFA igen en forside. Denne gang i Økonomisk Ugebrev hvor man under overskriften: "PFA Pension dybt involveret i Burma-boykottede virksomheder" kan læse, at "den etiske klemme" nu strammer yderligere til for landets største pensionsselskab (der, i øvrigt, ifølge denne artikel "har meldt sig selv som bannerfører for investor-etikken"). En gennemgang af PFA's aktiebeholdning viser, at selskabet er aktionær i mindst 41 firmaer, som, fordi de samarbejder med den burmesiske militærjunta, er sortlistet af den internationale Burmabevægelse. Det påpeges, at dette svarer til, at én ud af sytten af alle de virksomheder, som PFA har investeret i, er aktive i Burma. ØK-investeringen er altså kun "toppen af isbjerget". Listen omfatter – ud over ØK – blandt andre internationale giganter som ABB Asea Brown Boveri, Banque National de Paris, British Airways, Caterpillar, Daimler Benz, Deutsche Telekom, L.M. Ericsson, General Electric Co., Lufthansa, Mitsubishi Corp., Motorola, Toyota Motor Corp. og Unilever. André Lublin ønsker ikke at kommentere oversigten eller at oplyse, hvorvidt der er sammenfald mellem listen, og de aktier som PFA tidligere har oplyst ville blive afhændet eller sat på en observationsliste. Lublin gør dog opmærksom på, at han er bekendt med såvel Burmakomiteens syn på boykot som med, at Det Danske Center for Menneskerettigheder advarer imod at bruge boykot som pressionsmiddel. Dagen efter (den 24. juni) kan Berlingske Tidende rapportere, at PFA "klapper i som en østers" efter afsløringen af, at selskabet ejer aktier i 41 virksomheder med interesser i Burma. PFA har "ingen kommentarer" til investeringerne og vil heller ikke offentliggøre sine etiske screeningssystemer. Chefen for direktionssekretariatet, Kim Blokbo, udtaler, at PFA ikke fører sin egen "udenrigspolitik", og derfor ikke offentligt vil give enkelte lande eller selskaber karakterer. Om screeningssystemet siger han, at det er "et internt arbejdsværktøj, ikke en politik".

Burma-historien bliver den foreløbigt sidste krampetrækning i kritikken mod PFA. Det er en historie, der, som debatten i øvrigt, illustrerer problemerne med at afgrænse etik sagligt. Er det uetisk at investere i virksomheder, som er aktive i Burma? Ifølge den internationale Burmabevægelse er det. Men betyder det, at det er uetisk for PFA at investere i virksomheder, som er aktive i Burma, når PFA ikke i sin etiske politik eksplicit har afskåret sig fra at investere i sådanne virksomheder, når der ikke fra politisk hold er truffet beslutning om handelsboykot eller sanktioner, og når der findes gode argumenter både for boykot og for samhandel? Historien illustrerer, at investorer eller virksomheder, der kommunikerer om etik og/eller beskriver sig selv som etiske, ikke selv kan bestemme, hvor grænsen for det etiske går. De bevæger sig ud i et komplekst og konfliktfyldt terræn, hvor mange forskellige forestillinger om det gode og det rigtige er i spil, og hvor ingen beslutning er immun mod kritik. Investorer og virksomheder kan med andre ord ikke bestemme, hvor grænserne for deres beslutninger går, og hvor langt deres ansvar rækker. Eller rettere: det kan godt være, at investorer og virksomheder kan bestemme, hvor langt deres ansvar rækker i juridiske termer, men i en offentlig debat, hvor der ikke kan sættes lighedstegn mellem legalitet og legitimitet, og hvor økonomiske argumenter i sig selv er utilstrækkelige, er alle grænser på spil – i en risikabel kommunikation om risici.

Samtidig er det her vigtigt endnu engang (som i afsnit 5.5.) at pointere, at der er tale om et massemedieret spil, som i sidste ende ikke kan determinere de beslutninger, der træffes i økonomisk og politisk regi. Som også PFA-sagens 'efterspil', illustrerer, er der tale om strukturelle koblinger, ikke om kausale relationer.

7.5. Efterspil: PFA og Cheminova

Efter Burma-historien er der ro omkring PFA's etiske investeringspolitik frem til maj 1998. Etiske investeringer er i det hele taget ikke et emne, som den danske presse bruger meget spaltepads på i denne periode. Det er PFA's nye åbenhed omkring investeringer, som giver anledning til den næste sag. I forbindelse med fremlæggelse af årsregnskab og beretning på generalforsamlingen offentliggøres PFA's investeringsporteføljer. Af aktielisterne fremgår det, at PFA har købt aktier i Cheminova. Kritik kan forventes, og den udebliver da heller ikke. PFA's etiske investeringspolitik bliver igen en historie i medierne. Men denne gang har PFA svar på rede hånd.

Den 11. maj 1998 proklamerer en manchete på forsiden af Børsen: "PFA er i strid med egen etik". PFA har købt aktier i "den medieombruste sprøjtegift-producent" Cheminova og dermed er selskabet, ifølge Børsen, kommet "i konflikt med den etiske investeringspolitik, som blev præsenteret sidste år under stor mediebevågenhed." Det fremgår af artiklen, at Cheminova fik en absolut bundplacering i en undersøgelse gennemført for Børsen af Greens Analyseinstitut i

januar (1998), hvor et repræsentativt udsnit af ”almindelige” danskere gav karakterer til 50 store danske virksomheders performance inden for områder som miljø, social ansvarlighed og menneskerettigheder. Det konstateres, at PFA’s etiske investeringspolitik tilsyneladende ikke har haft store konsekvenser for selskabets aktieportefølje. PFA er gået ud af otte danske selskaber og har investeret i fjorten nye, herunder Cheminova. Inden for udenlandske aktier er PFA gået massivt ind i USA og har trukket sig ud af Kina. Men ifølge informationschef Hans Jørgen Søes skyldes ingen af disse ændringer etiske overvejelser. De er udtryk for almindelige porteføljemæssige betragtninger, hvor etikken indgår som en del. Ifølge Søes ønsker PFA heller ikke at oplyse, om der er solgt selskaber fra af etiske grunde. Det nævnes i artiklen, at det af aktielisterne fremgår, at PFA stadig har aktier i ØK og partneren Zeneca.

Ved at investere i Cheminova har PFA igen trodset opinionen. Såvel massemedierne som den brede befolkning synes at have et horn i siden på kemikoncernen. Som det fremgår af artiklen, har PFA heller ikke ladet den offentlige mening diktere sine investeringsbeslutninger i sagerne med ØK og Zeneca. Massemedierne kan kritisere og moralisere, skabe et offentligt pres og til- og frakende legitimitet. Men offentlige diskurser er ikke systemer og kan i sidste ende ikke træffe beslutninger.

Historien fortsætter i Børsen (den 18. maj), hvor Cheminovas bestyrelsesformand, Karsten Laursen, som også sidder i PFA’s bestyrelse, får lejlighed til at kommentere investeringen. Laursen mener, at der er ”fuld overensstemmelse” mellem købet af Cheminova-aktier og PFA’s etiske investeringspolitik og støttes i dette synspunkt af ”etik-eksperten”, Peter Pruzan. Pruzan lægger vægt på, at Cheminova har reageret konstruktivt på den kritik, som virksomheden har været udsat for, og at det derfor er etisk forsvarligt, at PFA har erhvervet sig en aktiepost. ”Ledelsen har taget den rejste kritik til sig på højeste plan og har fundet et erstatningsprodukt i form af indkapslet methyl parathion, der giver en bedre beskyttelse”, udtaler Pruzan, som vurderer, at det er positivt, at PFA gennem sine investeringer støtter virksomheder, der viser sig villige til forandring.

Laursens udmelding kan næppe overraske med tanke på de to kasketter, han bærer. Pruzan tolker udviklingen i Cheminova-sagen som en positiv historie om en virksomhed, der har reageret konstruktivt på offentlig kritik. Økonomisk Ugebrev (den 18. maj) ser lidt anderledes på sagen. Forsiden af ugebrevet proklamerer: ”PFA Pension gav køb på etik for at holde på gift-producent”. Ud fra ”hidtil mørkelagte oplysninger” mener Økonomisk Ugebrev at kunne konstatere, at PFA har haft særlige grunde til at blive aktionær i Cheminova på et tidspunkt, hvor etiske og afkastmæssige hensyn har fået andre investorer til at sælge deres aktier. PFA var ved at miste kemikoncernen som kunde. Det får ugebrevet til at konkludere, at: ”forretningsmæssige interesser ... tilsyneladende [har] vundet en sejr over

etiske principper i den første, store prøve på, hvor langt PFA Pensions etiske investeringspolitik rækker.” PFA afviser anklagerne. ”Som ved andre nyinvesteringer har PFA vurderet Cheminova ud fra alle parametre i investeringspolitikken – herunder også de etiske – og har fundet det fornuftigt og rigtigt at investere i selskabet. ... Investeringen er ikke udtryk for en loyalitetstilkendegivelse. Aktiekøb og en virksomheds pensionsordning er uafhængige aktiviteter. PFA har pensionsordninger med et stort antal danske virksomheder. Derfor har PFA også aktier i et stort antal virksomheder, som har pensionsordning i PFA, og det ser vi gerne”, udtaler informationschef Hans Jørgen Søes. Også i Børsen (den 19. maj) får PFA lejlighed til at afvise, at selskabet skulle have givet køb på sine etiske retningslinier for at holde på en pensionskunde, da selskabet sidste år købte aktier i Cheminova. ”Vi tilbageviser fuldstændigt de beskyldninger, der nu bringes til torvs, og Økonomisk Ugebrevs konklusioner må stå helt for dets egen regning,” udtaler informationschef Hans Jørgen Søes, som understreger, at PFA’s aktieinvesteringer og kundeforhold på pensionsiden intet har med hinanden at gøre.

Økonomisk Ugebrev (den 18. maj) følger også op på sin tidligere historie om PFA’s investeringer i virksomheder, der er aktive i Burma. Det konstateres, at PFA trods etiske hensigtserklæringer har øget antallet af ”problem-aktier” det seneste år. Ved udgangen af 1997 havde PFA aktier i 56 virksomheder, som er sort-listet af den internationale Burmabevægelse. Det er 15 flere end året før (hvor tallet var 41, jf. afsnit 7.4.). PFA’s informationschef Hans Jørgen Søes afviser kritikken og henviser til, at PFA mener, at landevurderinger er uegnede som operationelt grundlag for etiske vurderinger. ”PFA mener som udgangspunkt, at samhandel giver mulighed for påvirkning og fremmer en fredelig og demokratisk samfundsudvikling. Samtidig mener PFA, at international opbakning er en forudsætning for at boykot og handelsembargo kan være effektive midler til at ændre uønskede styreformers”, udtaler Søes. Dagen efter følger Politiken op på ugebrevets historie. Overskriften er: ”PFA køber uetiske aktier”. Det konstateres, at PFA nu for alvor er begyndt at købe aktier i virksomheder, som er aktive i diktaturstaten Burma, og at ”undertrykkelsen i Burma ... ikke stemmer overens med PFA’s etiske erklæringer om at medvirke til at fremme ’en fredelig og demokratisk udvikling uden voldelige konflikter’ eller sikre ’overholdelse af basale menneskerettigheder.’” Informationschef, Hans Jørgen Søes afviser endnu engang, at PFA handler dobbeltmoralsk: ”Vi har fundet frem til, at vurderinger af enkelte lande ikke er egnet som middel til at afgøre, hvilke virksomheder vi vil investere i. Vi vurderer kun den enkelte virksomhed, og ikke hvilke lande, den opererer i,” udtaler Søes, som også fremhæver, at øget samhandel kan fremme en demokratisk samfundsudvikling. Disse argumenter gør dog ikke indtryk på Anton Johansen, formand for Den Danske Burma-kommite: ”Det er en gang sødsuppe. PFA lever jo ikke op til sine etiske retningslinier. Selskabet bruger dem kun som imagepleje over for omverdenen. Derfor er

deres etiske retningslinier et stort bluffnummer.” Anton Johansen fremsætter en appel til PFA’s medlemmer: ”Gå til selskabets generalforsamling og stil krav til ledelsen om at opføre sig ordentligt.” Informationschef Hans Jørgen Søs afviser, at investeringen i Cheminova er i modstrid med PFA’s etiske regler: ”Vi vurderer alle selskaberne ud fra forskellige kriterier, og det gælder også de etiske. Og i forhold til Cheminova har vi fundet det både rigtigt og fornuftigt at investere i virksomheden.” Adspurgt om hvorfor Cheminova består PFA’s etiske test svarer Søs: ”Ja, så er det, jeg bliver mere fåmælt. Så kommer vi jo til at kommentere vores enkelte investeringer, og det gør vi ikke.” Adspurgt om han kan nævne et eksempel på en virksomhed, som PFA ikke vil investere i, fordi det strider imod de etiske retningslinier, svarer Søs tilsvarende: ”Det er vi ikke indstillet på. Vi vurderer den enkelte virksomhed, og som investor er vi i dialog med ledelsen. For os handler det om ansvarlighed og [om] at produkterne behandles forsvarligt.”

PFA har nu et beredskab parat på etik-området. Devisen er klar: PFA foretager etiske vurderinger på virksomhedsniveau (der foretages ikke, som tidligere, særskilte vurderinger på branche- og landeniveau), og enkeltinvesteringer kommenteres ikke. PFA har således ikke så forfærdelig meget at sige om investeringen i Cheminova. Gennem offentliggørelsen af selskabets investeringsporteføljer er der fortsat åbenhed omkring investeringsbeslutninger, men PFA’s ledelse udtaler sig ikke længere om, hvordan den etiske investeringspolitik omsættes til investeringsbeslutninger. Bevæggrunde for enkeltinvesteringer betragtes ikke som et offentligt anliggende. Det konstateres blot, at etiske hensyn indgår som en del af den samlede investeringsmæssige vurdering. PFA har ikke ladet sine investeringsbeslutninger diktere af opinionen. Dermed ikke sagt, at PFA er upåvirket af opinionen. Påvirkningen skinner igennem på et anden-ordens niveau – i PFA’s informationspolitik, som nu er langt mere lukket end tidligere. Man siger så lidt som muligt og forpligter sig så lidt som muligt. PFA bidrager ikke rigtigt med noget til de verserende historier, og uden PFA’s aktive medvirken går både Cheminova- og Burma-sagen hurtigt i sig selv igen. Og siden da har der – meget betegnende for debatten i det hele taget – været temmelig stille omkring PFA’s etiske retningslinier i massemedierne.

PFA har været debattens ubestridte hovedrolleindehaver blandt pensionsinstitutionerne, men har dog ikke været ene om at markere sig. Også Kommunernes Pensionsforsikring har markeret sig stærkt. I det følgende afsnit ses der på den historie, der har udfoldet sig omkring KP.

7.6. Historien om KP

Selv om det meste af opmærksomheden i debatten har været rettet mod PFA, har KP faktisk udvist større åbenhed og refleksivitet omkring sin etiske investeringspolitik. KP’s ledelse har meget direkte og håndfast udtalt sig om de muligheder og begrænsninger, som generelt er forbundet med at investere etisk, og som specifikt

er forbundet med den politik, KP har formuleret på området. KP's ledelse har ikke været bleg for at lufte tvivl og usikkerhed om værdien af den formulerede politik. Samtidig har pensionskassens udspil ikke været særligt konkrete (jf. også afsnit 7.1.). Der er ikke sat handling bag ordene – KP gør ved flere lejligheder opmærksom på, at den formulerede politik ikke har givet anledning til frasalg af aktier i danske eller udenlandske virksomheder (frasalget af aktierne i det franske olieselskab Total fandt sted før formuleringen af den etiske investeringspolitik). I den forstand har KP ikke trådt nogen over tærne med sin politik. Og det kan måske tolkes som en medvirkende årsag til at KP ikke bliver udsat for nogen synderlig kritik under debattens kulmination i (for)sommeren 1997 – på trods af at KP er langt mere udfarende og direkte i sin facon end PFA. Bemærkelsesværdigt nok er det først, da KP's tiltag bliver konkrete, at selskabet møder kritik. Det sker i marts 1998. Men foreløbig skal der ses på, hvordan KP markerer sig i debatten i 1997. Som nævnt var KP et af de selskaber, der bidrog til overhovedet at sætte debatten i gang.

Den 29. maj kan Berlingske Tidende fortælle, at grunden, til at KP i 1996 valgte at formulere et sæt etiske regler, er, at pensionskassen er ved at sprede investeringerne til Fjernøsten, Latinamerika og Østeuropa. De etiske regler tager i første omgang hensyn til arbejdsmarkedsforhold – de ansattes ret til at organisere sig, ligestilling mellem køn, race og religioner og børns rettigheder. Bestyrelsesformand Ove Christensen udtaler: ”Vi kunne have valgt andre områder. Men politikken skal være til at forstå og til at gennemføre i praksis. Og hvis en virksomhed overholder de tre retningslinier, er der god grund til at tro, at de også overholder andre etiske retningslinier”. I Børsen (samme dato) kan man under overskriften: “KP's etisk mudrede billede” læse, at KP's etiske investeringspolitik sort på hvidt er klar, men at det etiske billede, når det kommer til handling, er knapt så klart. Ove Christensen erkender, at han ikke er sikker på, at det, man har vedtaget, “dur”. Han er sikker på, at man kommer til at revidere regelsættet adskillige gange. Det pointeres i øvrigt, at de etiske regler intet har at gøre med de aktuelle sager omkring Cheminova og ØK, som KP har stillet sig kritisk over for. Christensen mener, at disse sager har noget at gøre med “moral i almindelighed”, og fastslår at KP ville have forholdt sig til dem, også selv om pensionskassen ikke havde haft en etisk investeringspolitik. Endvidere afviser han, at den etiske investeringspolitik former sig efter hvilke sager, pressen graver frem. Man undersøger sagerne selv og er ved at opbygge et kontaktnet i udlandet, som kan hjælpe med at fremskaffe information. Foreløbig er man ved at undersøge selskaberne i porteføljen, men er dog ikke nået så langt, at Christensen vil “lægge hovedet på blokken” og garantere, at samtlige investeringer lever op til den formulerede etiske investeringspolitik. Ifølge bestyrelsesformanden ser det dog “fornuftigt ud”. Til Børsen (den 7. juni) udtaler Ove Christensen: “KP har lige fra starten tilstræbt at være ydmyg i forhold til vores etiske investeringspolitik. Vi træder vores barnesko og læreprocessen er bestemt

ikke ovre endnu. Men jeg synes, vi har grund til at glæde os over den udvikling, som den etiske debat har igangsat. Nemlig en udvikling, hvor mange virksomheder nu selv gennemgår deres aktiviteter med etiske briller på. Det er mangefold bedre end, at vi som aktionærer søger at påvirke virksomhederne eller sælger vores aktier". I Berlingske Tidende (den 5. juni) sætter Christensen streg under. Han udtaler, at en etisk investering for ham indebærer, at man "sætter mennesket i centrum ... Jeg mener oprigtigt, at for at skabe et godt afkast, så skal der være etik i investeringerne. Hvis ikke man behandler mennesket ordentligt, efter min bedste overbevisning, så bliver der sgu ingen pension." Derudover kan han oplyse, at det i KP er bestyrelsen, der har truffet beslutning om, hvad der er etisk: "Det er et bestyrelsesanliggende". Man har ikke fulgt en demokratisk fremgangsmåde og spurgt medlemmerne til råds, inden beslutningen blev truffet. Medlemmerne kan alene gøre deres indflydelse gældende ved at udtrykke utilfredshed med bestyrelsen. KP's medlemmer har dog ikke reageret på de verserende sager, og man føler sig sikre på, at man har fuld opbakning, også fra ejerkredsen.

Hos KP er man, som nævnt, ikke særlig konkrete omkring, hvordan der arbejdes med de etiske retningslinier. Der er til gengæld stor åbenhed omkring holdninger. Hos KP lægges der vægt på det personlige element og på de menneskelige hensyn, når der tales om etik. KP markerer, som PFA har gjort det tidligere, at de etiske retningslinier er formuleret med henblik på håndtering af et bestemt risiko-område: investeringer i Fjernøsten (hvor PFA mere generelt har talt om udenlandske aktieinvesteringer), og dermed som et risiko-orienteret supplement til moralske betragtninger "i al almindelighed". Det pointeres også, at man betragter de etiske retningslinier som generelle indikatorer på god og ansvarlig ledelse (og dermed profitabilitet). Følger man dette argument, er det klart, at der ikke er nogen modsætning mellem afkast og etik. KP lægger også vægt på, at det er bedre, at virksomheder regulerer sig selv, end at deres aktionærer skal gribe aktivt ind. Derfor er det positivt med en debat om etiske investeringer; for hermed skabes der større bevidsthed og øget beredskab omkring etiske, sociale, miljømæssige spørgsmål.

Af Politiken (den 4. juni) fremgår det, at KP's ledelse er forberedt på kritik. Ove Christensen udtaler: "Jeg ved godt, at vi har stukket snuden frem, og vi risikerer, at man kan pege fingre af os. Men vi har sagt, at vi vil prøve at investere efter de etiske retningslinier – og det er da bedre end ingenting". Budskabet er det samme tre dage efter (Politiken, den 7. juni), hvor Christensen pointerer, at han hele tiden har vidst, at de etiske retningslinier kunne gå hen og blive "en boomerang". Men, som han påpeger, er det kun ved at bevæge sig fremad, at man kan undgå at blive ramt af sådan én.

Også efter at PFA har betakket sig, bliver KP ved med at bevæge sig fremad på etik-området. Kulminationen kommer i marts 1998, hvor KP beder de danske

virksomheder, som pensionskassen har investeret i, om at skrive under på en etisk erklæring. Med dette udspil kommer også KP under beskyldning i pressen.

KP's skriftlige erklæring

Den 2. marts 1998 konstaterer Ugebrevet Mandag Morgen under overskriften: ”Pensionskasse kræver etisk erklæring af danske virksomhedsledere”, at erhvervs-livets etik-debat nu bliver markant optrappet. KP har netop fremsendt en etisk erklæring til direktions- og bestyrelsesniveau i de selskaber, som pensionskassen har aktier i. Inden den 9. marts (1998) er ledelsen i 55 danske virksomheder – herunder Den Danske Bank, A.P. Møller og FLS Industries – blevet bedt om at skrive under på en ”Erklæring om etik & miljø”. Erklæringen indeholder følgende fire udsagn:

- Vi efterlever alle nationale love vedrørende miljø i de lande, hvor vi opererer, og vi arbejder generelt for et renere miljø.
- Vi ansætter ikke børn i koncernen. FN's Børnekonvention, artikel 32, som Danmark har tilsluttet sig i 1994. (vedtaget på FN's generalforsamling, den 20. november 1989).
- Vi respekterer ligestilling mellem køn, racer og religion m.v. FN's deklaration om menneskerettigheder, artikel 2.
- Vi respekterer retten til at organisere sig. FN's deklaration om menneskerettigheder, artikel 23 (4), samt FN's konvention vedrørende frihed og beskyttelse af retten til at organisere sig (vedtaget den 9. juli 1948), artikel 2, 3 og 4.

Det konstateres, at den udsendte erklæring er den første af sin slags i Danmark, og at der – med tanke på at KP forvalter en formue på 41,7 mia. kroner – er betydelig økonomisk kraft bag initiativet. Fondschef Jeppe Bjørn Andersen udtaler: ”Vi kan selvfølgelig blive snydt, hvis virksomheder skriver under uden at mene noget med det ... og så må vi følge op, hvis vi gennem pressen eller på anden vis bliver opmærksom på, at der er problemer. Men generelt har vi gode erfaringer med at bede om en underskrevet erklæring. Det bringer de etiske problemer op på direktions- og bestyrelsesniveau i virksomhederne, og det er med til at forstærke opmærksomheden om virksomhedernes etik. Vores erklæring er intet ultimatum, men et middel til at starte en dialog om etik med virksomhederne”. Mandag Morgen kan fortælle, at de fire udsagn ligger i forlængelse af det sæt etiske retningslinier, som KP vedtog i marts 1997. Senere samme år udsendte KP en redegørelse for de etiske principper til de omkring 70 udenlandske virksomheder, som pensionskassen har aktier i. Virksomhederne blev bedt om at underskrive en erklæring om, at de lever op til de etiske målsætninger, som KP har fastlagt. Et flertal af de udenlandske koncerner har valgt at skrive under på erklæringen. Henvend en tredjedel har i første omgang udbedt sig et møde med den i international målestok lille investor. Møderne har som oftest resulteret i en underskrift, men i nogle tilfælde har store virksomheder

principielt afvist at skrive under på en sådan erklæring – om end de mundtligt har bekræftet eller skriftligt har dokumenteret, at de lever op til de formulerede etiske principper. Dette finder Jeppe Bjørn Andersen helt tilfredsstillende for KP. Tilbage er en lille gruppe af virksomheder, som hverken vil dokumentere deres adfærd ved at skrive under på erklæringen eller gå i dialog. Denne gruppe virksomheder gransker KP nu for at finde ud af, om de er på kant med pensionskassens etik. I så fald vil aktierne uden videre blive solgt fra. Nu er turen så kommet til de danske virksomheder. Og her taler KP med større vægt. Som første led i processen skal virksomhederne svare på erklæringen, der blev udsendt i begyndelsen af februar. Halvdelen af virksomhederne har allerede svaret. Men de virksomheder, som har fået tilsendt KP's erklæring, står ikke ligefrem i kø for at udtale sig om henvendelsen. Ud af 15 adspurgte virksomheder har kun Novo Nordisk og Unibank ønsket at udtale sig til Mandag Morgen, og ingen af disse virksomheder vil mere konkret kommentere dialogen med KP. Kurt Anker Nielsen, koncerndirektør i Novo Nordisk, udtaler: "Vores generelle holdning er, at vi dokumenterer, hvad vi gør, men vi skriver ikke under på en flerhed af erklæringer. Det er naturligt, at investorerne spørger til etikken. Og uden at sige, at vi har vænnet os til det, så har vi før modtaget etiske erklæringer til underskrift fra udenlandske investorer. Det gjaldt, dengang det var følsomt at drive forretning i Sydafrika, og vi møder det i dag fra "grønne" investeringsfonde i USA." Ifølge kommunikationschef Torben Laustsen har man i Unibank noteret sig den stigende interesse for etik og miljø, og man er selv meget opmærksom på problemstillingen. Unibank har underskrevet FN's miljøcharter for finansielle virksomheder og har indgået aftaler med forbrugerombudsmanden om etik. Mandag Morgen mener, at der kan opstå nogle interessante overvejelser om, hvad en investor som KP skal stille op med virksomheder, som vælger ikke at informere om noget som helst. A.P. Møller benyttes som konkret eksempel: "Kan KP forsvare sin porteføljesammensætnings etik, hvis en investering i størrelsesordenen én milliard kr. ligger i et selskab, hvis informationspolitik fortsat fremtræder som dansk erhvervslivs mest vellykkede forsøg på at imitere solformørkelse?" Mandag Morgens syn på sagen sammenfattes i de følgende passager: "Det er en vanskelig balancegang, KP, PFA og alle de andre inden- og udenlandske pensionselskaber har begivet sig ud i med deres etiske fordringer. Gang på gang risikerer de at komme i krydsild mellem pensionsopsparernes etikkrav og virksomheder i etisk blæsevej. KP's rundsendte erklæringer er en af metoderne til at foregribe pressens punktnedslag på etiske investorer, når en aktuel skandale skal have ny dynamik. ... KP's erklæring om etik og miljø er det hidtil mest pågående eksempel på, at tiden for etisk lurepasseri er forbi i de danske direktioner."

KP's udspil er det hidtil mest pågående på hjemlig grund. Når det er sagt, skal det bemærkes, at KP kun beder virksomhederne om at skrive under på, at de

overholder gældende lovgivning, er miljøbevidste og overholder FN's konventioner og deklamationer. Det er den retslige snarere end den moralske kode, kommunikationen knytter an til. KP ser ikke erklæringen som et ultimatum, men som et udgangspunkt for dialog (udspillet lægger op til en voice strategi snarere end en exit strategi). I udlandet, hvor virksomhederne er vant til den slags henvendelser, har erklæringen ikke givet anledning til synderlige protester men med henvendelsen til de danske virksomheder kommer det til at gå anderledes. KP's erklæring bliver betragtet som en risiko-orienteret måde at søge at foregribe problemer ("virksomheder i etisk blæsevejr"), før de sker. Risikoen består ikke mindst i "pressens punktnedslag på etiske investorer, når en aktuel skandale skal have ny dynamik". Men, som det igen viser sig, kan foregribelse af risici i sig selv være risikabel. KP's erklæring bliver efterfølgende genstand for pressens punktnedslag. Denne gang er det Dansk Industri, som fører an i kritikken.

I Politiken konstateres det (den 3. april 1998), at de etiske krav fra KP er så vage, at de vækker undren. "Det er jo lige før, de spørger os, om vi overholder loven. Selvfølgelig gør vi det," udtaler Peter Zobel, direktør for Codan. Zobel er ikke i tvivl om, at Codan allerede overholder de fire punkter fuldt ud, men er ikke sikker på, at Codan principielt vil afgive den slags erklæringer. Det må han drøfte med bestyrelsen. Samme melding kommer fra Den Danske Bank, hvor man "tygger på erklæringen" og ikke har yderligere kommentarer. I Novo Nordisk siger ledelsen lige ud, at man ikke vil skrive under på den slags erklæringer. "Men vi er altid parate til at redegøre for vores etiske politik, når nogen spørger os," udtaler koncerndirektør Kurt Anker Nielsen. Politiken har også spurgt professor Peter Pruzan til råds. Pruzan udtaler: "KP's krav handler ikke om etik men [om] overholdelse af love og internationale konventioner, som virksomhederne er retmæssigt forpligtede til at overholde under alle omstændigheder. KP's fordringer er derfor ikke epokegørende men forholdsvis minimale". Pruzan mener, at: "etik-begrebet får betydning i den gråzone, hvor lovens grænser hører op. Det er netop denne gråzone, virksomhederne skal presses til at tage moralsk stilling til. Ikke til den gældende lovgivning". Pruzan finder, at KP's initiativ er prisværdigt og et skridt i den rigtige retning, men at formuleringerne er vage og umulige at kontrollere i praksis og at der er smuthuller i erklæringen: "Det fremgår ikke klart, hvad KP i realiteten har tænkt sig at gøre, hvis virksomhederne ikke lever op til kravene", udtaler han. Fondschef Jeppe Bjørn Andersen fra KP erkender, at man vil få svært ved at holde erklæringen i hævd: "Enhver tvivl skal komme virksomhederne til gode. Vi skal have klokkeklare beviser på, at de bryder vores politik, før vi sælger en aktie. Det kan vi ikke kontrollere. Erklæringen må derfor alene bygge på tillid." Det konstateres afslutningsvis, at KP endnu ikke har solgt ud af aktiebeholdningen i protest mod virksomheders opførsel.

KP's 'krav' vurderes som vage og umulige at kontrollere i praksis. KP sætter imod med tillid. Tvivlen skal komme virksomhederne til gode. Man skal have klare beviser på brud med de opstillede retningslinier, før man frasælger en aktie. Det har man i øvrigt ikke fundet anledning til at gøre endnu. KP's etiske politik har foreløbig ikke givet anledning til frasalg af aktier – ordene er ikke blevet udmøntet i konkret handling. Peter Pruzan slår ned på, at erklæringen kun omhandler love og internationale konventioner, som virksomhederne under alle omstændigheder er forpligtet til at overholde. Det er netop dette, der falder Dansk Industri for brystet.

”KP på retræte med sin etik-erklæring” er overskriften på en artikel i Børsen, den 3. april (1998). Børsen kan oplyse, at Dansk Industri søger at spænde ben for KP's initiativ. Adm.dir., Hans Skov Jensen har via en række breve advaret de virksomheder, som har fået tilsendt KP's erklæring, mod at skrive under på erklæringen. Jens Berthelsen fra DI's afsætningspolitiske afdeling udtaler, at DI er enig i det overordnede sigte med KP's henvendelse, men at DI ikke bryder sig om kravet om, at virksomhederne skal overholde gældende lovgivning. Det betragter man hos DI som en selvfølge. Artiklen kan også fortælle, at KP har slækket på sine krav til de 55 danske virksomheder, som pensionskassen har aktier i. Det kræves ikke længere, at etik-erklæringen underskrives. Hvis en virksomhed er villig til at gå i dialog, vil KP stille sig tilfreds med den etiske standard og undlade at trække sine penge ud af virksomheden. Fondschef Jeppe Bjørn Andersen erkender, at nogle af de 55 virksomheder er blevet ”stødt på manchetterne” over henvendelsesformen og har taget afstand til erklæringen. Ifølge artiklen er en af disse virksomheder Novo Nordisk. Jeppe Bjørn Andersen fastholder samtidig, at over halvdelen af de 55 virksomheder har reageret positivt på henvendelsen, og at de 80 virksomheder i KP's udenlandske aktieportefølje ikke har haft problemer med erklæringen. Han betegner det som ”paradoksalt”, at der først er opstået problemer, efter at man er gået i gang med processen i Danmark.

Paradoksalt eller ej – DI mener kritikken alvorligt. Den fortsætter dagen efter (den 4. marts 1998) i Berlingske Tidende, hvor budskabet er ganske utvetydigt. Under overskriften: ”Industrien går til angreb på storinvestor”, rapporteres det, at DI netop har afsendt et skarpt brev til KP, hvori flere af pensionskassens krav karakteriseres som værende ”på grænsen til det injurierende”. Afsætningspolitisk chef Jens Berthelsen kalder KP's erklæring for ”uklar, kluntet og amatøragtig”. Selv om man ikke kan være uenig i substansen, ser DI ifølge Berthelsen ”intet behov for at underskrive håndfæstninger på det her område. Vi tager det for givet, at virksomheder efterlever retningslinierne. Det er som om KP tager for givet, at landets virksomheder har problemer på området.” Berthelsen siger videre: ”Man kan forestille sig, at hver pensionskasse kommer med sin erklæring på det her område – nogle stiller krav om det ene, nogle om det andet. Det vil fremme en pseudo-retstilstand”. KP ønsker ikke over for Berlingske at kommentere DI's kritik.

Den 2. juni følger Ugebrevet Mandag Morgen op på KP-historien. Overskriften er: "Børselskaber siger ja til KP's krav om miljø og etik". Mandag Morgen kan rapportere, at 43 ud af de 55 virksomheder, som KP har sendt sin erklæring til, enten har underskrevet erklæringen eller på anden vis har godtgjort, at de lever op til KP's krav. De resterende 12 virksomheder er blevet sat på "gult lys". Af de 12 virksomheder, er der kun tre selskaber, som ikke har svaret på henvendelsen. Investeringsdirektør Niels Hougaard har på KP's repræsentantskabsmøde ugen før gjort det klart, at man foreløbig ikke har fundet anledning til at sælge aktier hverken i Danmark eller udlandet, fordi virksomheder ikke har kunnet leve op til de stillede krav. Hougaard ønskede ved denne lejlighed ikke at komme nærmere ind på, hvilke virksomheder det er, som nu undersøges nærmere. "Det ville være at spænde ben for os selv, fordi vi er i gang med at forhandle med dem", har han udtalt. Uden at sige det direkte har Hougaard dog, ifølge Mandag Morgen, antydnet, at A.P. Møller gruppen er blandt de tre virksomheder, som ikke har svaret på KP's henvendelser. Mandag Morgen mener, at APM kan blive: "lakmusprøven på, hvor bogstaveligt KP tager de etiske og miljømæssige krav, når de skal holdes op over for det højst mulige aktieafkast her og nu." Det pointeres, at KP går efter, at alle virksomheder skal underskrive den etiske erklæring, men at det først er, hvis en virksomhed er på direkte kollisionskurs med de opstillede krav, at aktierne sættes på salgslisten. Bestyrelsesformand Over Christensen udtaler i øvrigt, at KP på intet tidspunkt har set sig selv som "etisk bannerfører" og ikke har nogen interesse i den retning. "Vores holdninger kommer fra hjertet og er ikke dikteret af markedsføringsmæssige interesser", udtaler Christensen, som ikke lægger skjul på, at KP "træder sine barne-sko" på dette område, og at det kan blive nødvendigt at justere politikken. Sådan kommer det da også til at gå. Fortsættelse følger.

Den 18. januar 1999 er KP's etiske investeringspolitik dagens hovedhistorie i Børsen. Under overskriften: "Skrappe etiske krav en fuser" (forsiden), kan man læse, at kravet om at danske virksomheder skal skrive under på etiske erklæringer for at tiltrække kapital, er slået fejl. Et år efter at KP – "storinvestoren og den etiske frontløber" – stillede krav om at virksomheder skulle underskrive en etik-erklæring, må investeringsdirektør Niels Hougaard blankt erkende, at man har måttet gå på kompromis med principperne. KP har valgt at gå i dialog med virksomhederne i stedet for at kræve underskrevne etik-erklæringer. Historien inden i avisen bærer overskriften "KP erkender etik-brøler". Hougaard udtaler, at: "vi har måttet gå på kompromis med udgangspunktet og respektere, at en dialog med virksomhederne om etik er den form, som vi nok skal benytte mere end det skrevne ord". Det nævnes i artiklen, at KP allerede i forsommeren 1998 slækkede på kravene og accepterede, hvis en virksomhed blot var villig til at indgå i en dialog om etik. 43 ud af 55 danske virksomheder var villige til dialog. De resterende 12 – herunder A.P. Møller – blev sat på en såkaldt observationsliste. Men den liste eksisterer ikke længere. Det

bemærkes, at: ”KP’s etiske offensiv” ikke har givet selskabet anledning til at trække sig ud af investeringer herhjemme. Og stort set alle udenlandske selskaber har accepteret at underskrive etik-erklæringen – om end KP også her i flere tilfælde har måttet nøjes med mundtlige tilsagn.

Det væsentligste aspekt ved denne afslutning på historien om KP’s skriftlige erklæring er, at også KP – debattens hidtil mest udfarende kombattant – efter kritikken af erklæringen og den efterfølgende ’retræte’ synes at have mistet lyst til offentligt at eksponere sig på etik-området. Efter KP’s erklæring synes den danske debat om etiske investeringer at have mistet den sidste rest af proaktivitet. Pensionsbranchens sidste aktive fortalere for etiske investeringer har trukket sig ud af rampelyset. Når etiske investeringer efterfølgende er dukket op som tema i den offentlige debat, har det været på foranledning af massemediernes – ikke som følge af aktive udspil fra den danske pensionsbranche. Etiske retningslinier for investeringer er blevet noget, som mange pensionsinstitutioner har formuleret, men som de færreste ønsker at tale offentligt om. Som tidligere nævnt kan den meget tilspidsede og kritiske mediedebat tolkes som en del af forklaringen på denne ulyst til at markere sig offentligt på etik-området.

De følgende afsnit går tilbage i debatten. Der ses på, hvordan nogle af projektets centrale temaer træder frem i massemediernes behandling af pensionsinvesteringerne. Fra at have fokuseret på specifikke aktører og de historier, der har udfoldet sig omkring dem, fokuseres der nu på generelle temaer. Temaerne er som følger: *økonomi og moral, demokrati, den offentlige mening, debattens moralisme og folkestemningen, politisk oprustning*. Det er temaer, som naturligvis ikke forekommer nydeligt forudafgrænsede i debatten. De er vævet ind i hinanden, hvilket også afspejles i den efterfølgende behandling. De debatindlæg, som inddrages i belysningen af temaernes aktualisering, har nok et generelt præg, men de repræsenterer ikke abstrakte meta-perspektiver på udviklingen, da de også knytter an til hændelsesforløbet omkring PFA og KP, Cheminova og ØK. Der er tale om indlæg, som, sideløbende med at debatten udvikler sig, sætter hændelsesforløbet ind i en bredere kontekst og dermed bidrager til – og bliver en del af – debatten. Det første tema, der skal ses på, er forholdet mellem økonomi og moral.

7.7. Tema: økonomi og moral

Det er indlysende, at forholdet mellem økonomi og moral er et centralt tema i debatten om etiske investeringer. I debatten er det et tema, som først og fremmest er akademikernes gebet. Det er primært økonomer, som kommer til orde. Hvis man forventer, at det er en debat, som er fyldt med argumenter for nedbrydning af grænser mellem på den ene side økonomi og på den anden side moral og politik, bliver man skuffet. Det er snarere argumenter for en immunisering af investeringsområdet – og mere generelt økonomien – mod moral (jf. afsnit 4.7.) og politik,

som præger billedet. De adspurgte økonomer argumenterer gennemgående for en klar (funktionel) arbejdsdeling mellem de økonomiske institutioner og det politiske system. Der advares mod de konsekvenser, det kan få, hvis økonomien politiseres og moraliseres.

I Kristeligt Dagblad (den 4. juni) udtaler Peter Erling Nielsen fra Økonomisk Institut ved Københavns Universitet, at selv om hensigten er prisværdig, risikerer pensionskasser at sætte sig selv i en slem knibe, når de vedtager etiske retningslinier for deres investeringer. Etiske retningslinier er svære at formulere og endnu sværere at overholde. Vi bliver ved med at opleve usikkerhed om, hvordan sådanne retningslinier skal fortolkes. Diskussionen om Cheminova og ØK er et godt eksempel på, hvor vanskeligt pensionskasserne har ved at afgøre, om "etikken er i orden, når det kommer til stykket. I visse tilfælde tjener det måske den lokale befolknings interesser bedst, at virksomheden bliver og påvirker udviklingen. I andre tilfælde kan det være rigtigst at trække sig ud." Nielsen mener samtidig, at det er sådan, at hensynet til afkastet af investeringen vejer tungere, jo større virksomheden er. "Man kan tydeligt se en forskel i reaktionerne over for Cheminova og ØK. Cheminova var lettere at presse, end ØK er – og der er ingen tvivl om, at blev A.P. Møller afsløret for noget tilsvarende i morgen, så ville pensionskasserne have endnu vanskeligere ved at finde deres egne ben", udtaler Nielsen, som også fremhæver, at: "det er bedre at have virksomheder med etisk adfærd end virksomheder med etiske retningslinier".

Peter Erling Nielsen peger på de risici, der er forbundet med at formulere etiske retningslinier (selvbeskrivelsens risiko, jf. afsnit 3.0.), på de problemer og den ambivalens der er forbundet med at vurdere, hvad der er det rigtige at gøre i konkrete sager, og på de realpolitiske aspekter, der er forbundet med aktionærernes reaktioner. Hvilken aktionær turde mon rette en kritisk henvendelse til A.P. Møller? Niensens udmelding er moderat i forhold til, hvad andre økonomer har at byde på.

Berlingske Tidende har (den 27. maj 1997) talt med Anders Grosen, docent ved Handelshøjskolen i Århus. Under overskriften: "Etisk investering er omsonst", udtaler Grosen (som p.t. er medlem af Pensionsmarkedsrådet, og som, jf. dette indlæg, må formodes at være en af rådets strammere, hvad spørgsmål om etik angår), at han mener, at etikken er til "udvortes brug", at det er "et rent reklamefif" at trække etiske retningslinier ned over placeringen af pensionsformuerne. Han mener ikke, at sådanne retningslinier er anvendelige i praksis, da det er meget vanskeligt at få dem nedfældet som andet og mere end "generelle og tågede hensigter", som alle alligevel kan tilslutte sig. Der er også praktiske problemer forbundet med at administrere etiske retningslinier. Det er ikke muligt at gennemskue alle aktieselskaber, og uden kontrol kan man reelt ikke efterleve etiske retningslinier. Grosen tror ikke på, at man ved at investere i henhold til etiske retningslinier kan forbedre verden. Selv

om en sådan orientering måske kan få nogle danske virksomheder til at fokusere på etik, vil andre tage over, hvor de slipper.

Det er de samme synspunkter, som Michael Møller fra Handelshøjskolen i København tidligere har bragt til torvs (jf. afsnit 7.2. om Cheminova-sagen): etiske retningslinier kan ikke formuleres på en praktisk anvendelig måde, det er umuligt at kontrollere, om man overholder dem, og markedet vil udjævne enhver effekt af etisk motiverede til- og fravalg af investeringer. Møller får også lejlighed til at gentage sit budskab. I *Aktuelt* (den 7. juni) udtaler han (under overskriften: "Etik som reklame"), at verden er for kompliceret til lette løsninger og facitlister, og at det meget let kan være hykleri, når virksomheder eller pensionskasser i offentligheden fortæller om deres etisk korrekte handlinger. "Hvis pensionskasser har nogle etiske overvejelser omkring deres investeringer, burde de holde lav profil med dem i pressen. ... At slå på tromme for sin virksomheds etik er billig reklame", mener Møller, og det har efter hans mening ikke noget med etik at gøre. Møller mener i det hele taget ikke, at det er aktionærernes opgave at blande sig i enkeltsager i virksomheder. Det kan meget hurtigt blive kompliceret, og aktionærer er som regel ikke eksperter. Aktionærerne skal i stedet bruge deres indflydelse til at vælge bestyrelsen, der så kan træffe de beslutninger, der skal træffes. Og så kan det overlades til politikerne at beslutte, hvad der er lovligt, og hvad der er ulovligt. Begrebet etik er luftigt, og verden er kompliceret. Det er umuligt at tage stilling til alt, hvad der sker.

Michael Møller udtrykker skepsis over for enhver form for 'offentlig fremturen' med etiske politikker eller retningslinier. Økonomi og moral skal holdes adskilt. Han argumenterer for en immunisering af investeringsområdet – og mere generelt økonomien – mod moral. Peter Pruzan får igen lejlighed til at præsentere modargumenter. I *Kristeligt Dagblad* (den 4. juni) udtaler Pruzan, at der helt klart er "virksomheder, som synes, at det er noget pjat med etiske retningslinier. Men de vil tabe på længere sigt. Fremtiden tilhører de virksomhedsledere, der som Mads Øvlisen eller Lars Kolind tør erkende, at deres virksomheder ikke blot er penge-maskiner, men har et ansvar over for samfundet". Pruzan ser den løbende debat om ØK's og Cheminova's salg af plantegifte i den tredje verden som et godt eksempel på, hvordan virksomhederne presses til at udvide deres ansvar. "Vi har brug for industriens produkter. Men når det gælder nogle, der kan være dødsensfarlige, stopper ansvaret ikke længere ved fabriksporten. Etikken begynder dér, hvor loven holder op", udtaler han.

Den akademiske diskussion om forholdet mellem økonomi og moral lægger sig på det semantiske niveau. Som det var tilfældet i debattens indledende fase (jf. afsnit 7.1.) er det centrale spørgsmål, hvorvidt det er meningsfuldt for pensionsinstitutionerne at lade etiske semantikker indgå som en del af deres investeringsmæssige selvbeskrivelse. For økonomerne – med Michael Møller i spidsen – er etik i denne sammenhæng udtryk for ren og skær markedsføring. Peter Pruzan (som

faktisk er den eneste akademiker i debatten, der taler *for* etiske investeringer) ser de etiske selvbeskrivelser som et udtryk for fremsynethed.

I Information skrives problematikken ind i en bredere politisk kontekst. Den 4. juni sætter dagbladets leder fokus på ØK og Michael Fiorini. Der tages udgangspunkt i et udsagn, som Information har citeret Fiorini for tilbage i april 1993: "Det er naivt at tro, at erhvervsledere skulle have en højere moral end andre mennesker. Moralen afspejler tiden, og den er blevet mere fleksibel." Information påpeger, at det er et udsagn, som i disse dage både bekræftes og dementeres. Dagspressens afsløringer af ØK's produktion af sprøjtemidlet paraquat synes at bekræfte, at: "erhvervsledere ikke har en i særklasse ædel moral". Mens de stærke reaktioner, som oplysningerne om "ØK's sprøjtegift-eventyr" har affødt, dementerer, at moralen er et spejl af tidsånden, og som sådan er blevet mere fleksibel. Information finder, at det er en interessant udvikling, som har fundet sted i de seneste år, hvor kravene til erhvervslivets moral er blevet skærpet. Fra farligt affald over farlig teknologi er kravene i dag nået til også at omfatte de farlige produkter. Et hændelsesforløb som, ifølge Information, indikerer, "at sund erhvervsmoral ikke længere kan indskrænkes til at handle om rimeligt afkast til investorerne. Virksomheder, der opererer på den globale scene, er under pres for også at påtage sig et globalt ansvar. Det vil sige overholde samme etiske standarder for menneskerettigheder og samme normer for miljøbeskyttelse i udlandet som i hjemlandet. Mange virksomheder har indset, at dét kombineret med en høj grad af åbenhed i dag er et vilkår for at opretholde et rimeligt renommé." ØK nævnes som et eksempel på en virksomhed, der mener at kunne "give pokker i det hjemlige omdømme", og som forestiller sig at kunne blive ved med at profitere på eksempelvis ulandes manglende evne til at opstille og håndhæve rimelige sundheds- og miljøkrav. ØK påkalder sig at overholde loven, vel vidende at Folketinget ikke kan lovgive for danskejede virksomheder på den anden side af kloden. Der fortsættes: "Økonomien og produktionen er blevet global, de nationale lovgivninger er kommet til kort, og derfor er etiske retningslinier for erhvervslivet blevet et nødvendigt nyt styringsredskab, egnet til at opfange hvad der er tidssvarende samfundsmoral, om end endnu ikke international lov. I det omfang virksomhedernes daglige ledelser ikke vil respektere det, må deres ejere, aktionærer, træde til." Vedrørende pensionskassernes rolle i de konkrete sager, finder Information, at sagerne med Cheminova og ØK viser, at selv om nogle af pensionskasserne er i bevægelse, er de generelt "overordentligt usikre og inkonsekvente i deres holdninger til de virksomheder, de ejer aktier i." Derfor er der, ifølge Information, behov for "direkte demokrati' omkring pensionskassemilliarderne". Lønmodtagerne skal have direkte mulighed for at påvirke, hvor og til hvad deres pensionsmidler anvendes. Som det udtrykkes, kan man drømme om dén dag, hvor ledelserne i Cheminova og ØK af egen drift ophører med giftproduktionen: "Der er vi imidlertid ikke endnu, og derfor må de have hjælp udefra", skriver

Information, som ikke mener, at der er nogen, der har sagt det klarere end Michael Fiorini i 1993: “Når man ikke kan forlade sig på moralen, må man skærpe kontrollen, internt som eksternt.” Det er den afsluttende replik.

Information ser formuleringen af etiske retningslinier for investeringer og for erhvervslivet generelt som en positiv udvikling. Det er en nødvendig udvikling i lyset af globaliseringen af økonomien. De nationale lovgivninger kommer til kort, og dermed bliver der behov for nye styringsredskaber. Information sætter dog spørgsmålstegn ved, om pensionsinstitutionerne er parate til at fungere som en kontrolinstans i forhold til erhvervslivet. En alternativ løsning er direkte demokrati i administrationen af pensionsformuen. Lønmodtagerne skal selv have lov at bestemme, hvor deres penge skal placeres. Det er (jf. kapitel 6) uklart, om der argumenteres for demokratisering eller markedsgørelse, men det synes at være det sidste, der er tale om (mere om denne sondring i det følgende afsnit). Information synes at argumentere for en aktivering af markedet/offentligheden som kontrolinstans i forhold til erhvervslivet. Pensionsinstitutionernes investeringer skal reguleres gennem en markedsmekanisme, hvor det er lønmodtagernes holdninger, værdier, og præferencer, der bliver den drivende kraft. Tanken synes at være, at markedet – i modsætning til pensionsinstitutionerne – ikke vil ryste på hånden i vurderingen af virksomhederne. Information bevæger sig således fra at tale om moral til at tale om demokratisering/markedsgørelse som kontrolmekanisme. Det leder videre til en fokusering på demokrati som tema i debatten.

7.8. Tema: demokrati

I flere af etik-debattens indlæg argumenteres der for demokrati og medbestemmelse snarere end for etik. Den enkelte pensionsopsparers holdninger, værdier og præferencer sættes over forestillinger om, at pensionsinstitutionerne skal investere etisk og dermed gøre det moralsk rigtige. I kulissen lurker en moralsk relativisme. Forskellige mennesker har forskellige moraler. Der findes ikke et fælles etisk værdisæt for samfundet. Så det, der skal til, er strukturer, som kan sikre, at den enkelte får mulighed for at investere i henhold til egne værdier og præferencer. Forholdet mellem temaerne demokrati og etik bliver som forholdet mellem form og indhold. Demokrati kan – som form – bane vej for etik – som indhold. Argumenter for demokrati fokuserer på beslutningsprocedurer snarere end på beslutningsindhold (som det også er tilfældet i den politiske kommunikation, jf. kapitel 6). Der knyttes an til den politiske kode og til en offentlighedslogik snarere end til den moralske kode.

Denne tendens eksemplificeres i en leder i Børsen (den 27. maj) med overskriften: “Den etiske boomerang”. Børsen mener, at PFA i høj grad bør respekteres for at have taget hul på bylden og startet debatten om “politisk korrekte investeringer”, men kommer dog også med en advarsel: PFA vil gerne være etisk, men skal

pas på, at den nye høje profil ikke bliver en boomerang. Selskabet kan blive offer for sin egen politik, hvis der ikke tages tilstrækkeligt hensyn til kundernes krav om højt afkast og en økonomisk robust alderdom. Til trods for at pensionskasserne tilsammen administrerer næsten 1.000 mia. kr. af borgernes penge, har det hidtil skortet på medlemsdemokrati. Det kan pensionskasserne nu råde bod på ved at tilpasse deres strategier til kundernes, så at alle behov – hvad enten de er røde, grønne, etiske eller profitmaksimerende – kan forenes under ét. Børsen mener i forlængelse heraf, at pensionskunderne skal have frit lejde, så de uden omkostninger kan flytte deres opsparing, hvorhen de måtte ønske det ud fra deres investeringsmæssige præferencer. Børsen finder, at PFA, hvis det viser sig, at produktionen af paraquat har kostet et antal menneskeliv i Thailand, enten må gøre sin indflydelse gældende og forsøge at påvirke ØK til at omlægge/nedlægge/frasælge det famøse produktionsanlæg eller drage den etiske konsekvens og sælge sine aktier i det “tidligere så hæderkronede kompagni”. I forlængelse heraf rettes blikket mod de 3-400 ØK’ere, som er pensionskunder hos PFA. Der argumenteres som følger: de millioner, disse kunder har indbetalt over årene, er blandt andet tjent ved fremstilling af ukrudtsmidler og må derfor etisk betragtes være “blodpenge”. Indlægget afsluttes med denne salut: “Vil PFA fortsat have dem som kunder eller stopper etikken her? Det er selskabets virkelige etiske udfordring – resten er ren markedsføring.”

Børsen går politisk til sagen. Problematikken indskrives i en større pensionspolitisk sammenhæng. Der argumenteres for, at det først og fremmest er vigtigt, at pensionsinstitutionernes investeringsmæssige dispositioner er indstillet på kundernes krav, og at der skabes et system med selvbestemmelse og valgfrihed for den enkelte. Det bemærkes, at Børsen taler om medlemsdemokrati, men ikke opererer med samme forestilling om demokrati, som Økonomiministeriets betænkning og Pensionsmarkedsrådets rapporter. Set i forhold hertil er det, Børsen argumenterer for, ikke demokrati, men markedsgørelse. Som man også kan læse i Børsen (den 19. juni), er det, der efterspørges, en individualisering i form af, at pensionsopsparerne i højere grad skal have mulighed for at “stemme med fødderne”. Det er vel at mærke en model, som der fra politisk hold i vidt omfang tages afstand fra (jf. kapitel 6). Børsen lægger vægt på valgfrihed og reducerer etik til et spørgsmål om politisk korrekthed og til et spørgsmål om i hvert fald at handle konsekvent, når man nu – som PFA – har forpligtet sig på denne måde. Hvis dialog med ØK ikke fører til de ønskede resultater, må aktierne frasælges (hvis voice ikke giver konkrete resultater, må exit være konsekvensen). Børsens sammenkædning af aktionær- og kunde-forhold illustrerer til fulde vanskelighederne ved at afgrænse spørgsmål om etik sagligt. Vil det være etisk forsvarligt for PFA at frasælge sine ØK-aktier af etiske grunde samtidig med, at man beholder ØK som pensionskunde? For Børsen er svaret nej.

En af de mere farverige pensionspolitiske fortællinger om ØK-sagen finder man i Børsen, den 4. juni. Børsen kan fortælle, at ØK reelt er oppe imod en ny "etisk mafia", som har fundet en platform og en magtbase i pensionskapitalen: "en stribe provinsborgmestre, en række professionelle fagforeningsmænd og -forhandlere, en håndfuld gymnasielærere og psykologer tilsat forskellige Fjällräven-bærende repræsentanter for blandt andet lærerstanden. Alle er de bestyrelses- eller repræsentantskabsmedlemmer i de tre pensionskasser, som lige nu sætter trenden i debatten om etiske investeringer: PFA, KP og Magistrenes Pensionskasse." Og som det pointeres, repræsenterer "styrken af forhenværende Informations-læsere, inkarnerede socialdemokratiske fagforeningsfolk og jyske og bornholmske bykonger", en helt anden type forhandlingspartnere og en helt anden kultur, end ØK er vant til. Mens PFA's bestyrelse – med flere repræsentanter fra erhvervslivet – er mere professionel end Magistrenes og KP's, udgøres repræsentantskabet af en broget skare af folk fra erhvervslivets organisationer, store enkeltvirksomheder og fagforeninger. Bykongerne – to borgmestre – finder man i KP's bestyrelse, hvis formand, Ove Christensen, udover at være politiassistent er socialdemokratisk byrådsmedlem og tidligere borgmester i Frederikshavn. Magistrenes Pensionskasses bestyrelse præges af universitetsuddannede humanister (de forhenværende Informationslæsere formodentlig, red.).

Historien om "den etiske mafia" er ikke mindst en historie om, hvordan det repræsentative demokrati, der kendetegner det danske pensionssystem, gør, at ikke-økonomer (der i mange tilfælde er amatører udi det finansielle) vinder magt og indflydelse i storkapitalens verden.

Det er Pensionsmarkedsrådet, som fra politisk hold er sat til at skabe opmærksomhed omkring pensionshold, herunder ikke mindst de styringsmæssige aspekter af forvaltningen af pensionskapitalen (jf. afsnit 6.2.-6.4.). Pensionsmarkedsrådet spiller langt fra nogen markant rolle i debatten, og det kan med tanke på rådets kommissorium (se afsnit 6.2.) næppe overraske. Pensionsmarkedsrådet er ikke sat til at kommentere og vurdere enkelte pensionsinstitutioners konkrete investeringsmæssige tiltag. Ydermere er rådet, på det tidspunkt hvor debatten finder sted, først ved at finde sine ben. Den 9. april får rådets nyudnævnte formand, "superøkonomen" Kirsten Fjord, lejlighed til at præsentere sin dagsorden på forsiden af Berlingske Tidendes erhvervssektion. Overskriften er: "Pensionsbosser skal afgive magt", og budskabet er det følgende: de "direktører, fagforeningsbosser og investeringseksperter, som styrer pengetankene i pensionskasserne, går en hård tid i møde. Den massive pengemagt skal fremover deles med de 1,7 millioner pensionsopspare, som har tæt ved 1.000 milliarder kroner liggende i de tvungne, fagforeningsstyrede pensionsordninger". Artiklen kan fortælle, at det var Økonomiminister Marianne Jelved, der et år tidligere lancerede Pensionsmarkedsrådet i folketingsalen. Rådet har til opgave at holde øje med, hvordan pensionsformuerne

placeres. "Vi skal sætte fokus på de kriterier, der ligger til grund for investeringerne i de forskellige pensions- og livsforsikringsordninger", udtaler Fjord. Herunder er det en af rådets vigtigste opgaver at holde øje med, "om der sker en løbende demokratisk udvikling i lønmodtagernes pengetanke". Fjord bliver citeret for, at: "demokratiseringsprocessen ikke er særlig stor", men hun er ifølge artiklen "på vej med en stribe af forslag, som skal bane vej for demokrati i de oftest lukkede pensionskredse". Fjord påpeger, at der lige nu er så mange værdier i de obligatoriske pensionsopsparinger, at det svarer til et års bruttonationalprodukt, og at man, når man via sin overenskomst så at sige bliver tvunget til at aflevere en bestemt procentdel af sin løn et bestemt sted, også har krav på at vide, hvad pengene bliver brugt til. "En måde at øge demokratiet på er at give pensionskassernes medlemmer større indflydelse på de styrende organer. Jeg ser også gerne mulighed for, at man kan placere sine midler i puljeordninger efter eget ønske", udtaler Fjord.

I en senere artikel i Berlingske Tidende (den 22. april) erkender Økonomiminister Marianne Jelved, at pensionsformuen ikke kan administreres forsvarligt uden professionel finansiel ledelse, men hun mener samtidig, at medlemmerne har krav på muligheder for indflydelse. En afgørende forudsætning for indflydelse er relevant og gennemskuelig information om forvaltningen af midlerne, og her er det Jelveds håb, at Pensionsmarkedsrådet kan være med til at skubbe på udviklingen. Jelved regner med, at rådets arbejde vil kunne bidrage til en stigende interesse for aktiv medindflydelse på pensionsinstitutternes investeringspolitik. Det fremgår af artiklen, at forsikrings- og pensionselskaberne ikke har fundet "voldsomt behov" for Pensionsmarkedsrådet, men at Jelved har fået tilsagn om et konstruktivt samarbejde i det nye råd.

Fjord og Jelved holder sig til det politiske manuskript, til en politisk styringslogik. Der fokuseres på spørgsmål om demokrati og åbenhed (på beslutningsprocedurer snarere end på beslutningsindhold). Spørgsmålet om etik nævnes ikke (om end muligheden for indførelse af puljeordninger indirekte knytter an til dette spørgsmål, jf. kapitel 6). Men i april 1997 har etiske investeringer heller ikke for alvor sat sig igennem som tema endnu. Det er først ved at blive etableret som tema i debatten om pensionsinvesteringerne.

I Politiken, den 7. juni, får Kirsten Fjord lejlighed til at kommentere den vaserende etik-debat. Hun udtaler: "pensionselskabernes bestyrelser skal sætte sig ned og blive enige om, hvad de helt konkret ikke vil være med til. Ellers risikerer de at blive fanget på det forkerte ben ... Etik er et meget luftigt begreb. Det er vigtigt, at pensionskasserne får gjort det brugbart, så de kan anvende det som et parameter på linie med selskabernes resultater, når de skal ud og investere". Fjord understreger, at hun ikke forholder sig til den konkrete sag med ØK. Pensionskasserne skal i øvrigt ikke forvente at få "en etisk opskrift" fra Pensionsmarkedsrådet. "Vi skal ikke standardisere kassernes etiske retningslinier. De skal selv definere og i det

hele taget afgøre, om de vil have dem”, udtaler Fjord. I Børsen (den 9. juni) sætter Fjord fokus på pensionskundernes interesser og efterspørger større åbenhed. Hun mener, at hvert pensionsinstitut bør finde frem til “en konkret etisk politik” og kommunikere den klart ud til kunderne, så at de får indsigt i, hvordan deres pensionspenge investeres; som hun udtrykker det, er det vigtigt “at få kød og blod på sin etiske holdning”. Fjord finder, at debatten i øjeblikket er “meget opskruet”. Mange pensionselskaber og pensionskasser vælger at holde sig uden for “det aktuelle stormvejr”, ved at henvise til, at man skam har en etisk holdning, men ikke offentligt ønsker at udtale sig om, hvordan den manifesterer sig i virksomhedens politik. Hvad der er behov for, er en mere nuanceret diskussion af, hvordan en etisk investeringspolitik kan implementeres, og hvilke konsekvenser det kan få for kunderne og deres opsparing.

Fjord holder sig til Pensionsmarkedsrådets mandat og vil gerne undgå at kommentere enkeltsager. Det er ikke Pensionsmarkedsrådets opgave at rette kritik mod enkelte pensionsinstitutioner (eller virksomheder for den sags skyld). Markeringen på området er dog langt mere direkte, end noget man finder i rådets første to rapporter (jf. afsnit 6.2. og 6.3.). Men Fjord giver ikke nogen opskrift på, hvad pensionsinstitutionerne mere præcist skal gøre med etikken. Hendes indlæg er et oplæg til selvorganisering. Som i rådets rapporter drejer det sig mere om form end om indhold. En mere direkte markering kommer fra SF (Politiken, 9. juni), som mener, at Folketinget bør kræve af pensionskasserne og lønmodtagerfonde, at de formulerer etiske retningslinier for deres investeringer. Pensionskasserne skal selv bestemme de etiske retningslinier. Det kan så være Pensionsmarkedsrådets opgave at se til, at de lever op til dem. Rådets formand, Kirsten Fjord, påpeger, at det er vigtigt med åbenhed, og at det er vigtigt, at diskussionen bliver mere nuanceret, da det i sidste ende er en forudsætning for, at man kan have en åben debat. Den meget opskruede debat gør, at mange døre inden for pensionsbranchen p.t. holdes lukkede.

Dørene er dog ikke helt lukkede. En artikel i Berlingske Tidende (den 7. juni) indikerer, at pensionsinstitutionernes syn på spørgsmålet om medbestemmelse er noget anderledes end Pensionsmarkedsrådets. Artiklen bevæger sig mellem temaerne demokrati, etik og offentlighed og kommer således til at udgøre en overgang til det næste afsnit (omhandlende temaet: den offentlige mening).

I Berlingske kan man, under overskriften “Pensionskunder får intet valg”, læse, at bevidste forbrugere har begrænsede muligheder for at fravælge uønskede investeringer, når de indbetaler til deres pension. En rundspørge viser, at de store pensionselskaber ikke har i sinde at give kunderne noget at vælge imellem. “Vi arbejder ikke med planer om, at den politiske forbruger skal have større indflydelse på investeringerne. Men hver gang vi investerer, overvejer vi det etiske aspekt”, udtaler informationschef Søren Espersen fra Danica. Investeringsmæssig valgfrihed

vil indebære, at der ikke længere er tale om et standardprodukt. Det vil betyde større administrationsomkostninger og dermed lavere rente til kunderne, forklares det. “Politisk korrekte kunder” må i stedet stole på, at deres pensionselskab ikke går ind i “uønskede investeringer”. Danica holder kunderne informeret ved hvert år at udsende en liste over de virksomheder, selskabet har investeret i. Espersen får også lejlighed til at påpege, at man i Danica, hvis man finder ud af, at en virksomhed har et problem, ganske enkelt sælger aktierne – uden at oplyse noget over for offentligheden. “Vi har ikke noget behov for at profilere os i den retning. Og vi sælger ikke ud på baggrund af en enkelt kritisk tv-udsendelse”, udtaler han. Ib Mardahl-Hansen, adm.dir. i Tryg-Baltica, udtaler, at det primære ved en investering er afkastet, men at man dog opfører sig “anstændigt”, når man går på indkøb. Mardahl-Hansen mener heller ikke, at der er nogen efterspørgsel efter et produkt, hvor kunderne selv kan vælge investeringstype og tilføjer, at “de fleste selskaber af vores type allerede har et ikke-nedskrevet moralkodeks, når der skal indkøbes aktier”. Sekretariatschef Kim Blokbo fra PFA peger på, at et individuelt system vil være meget tungt og dyrt at administrere og samtidig uvægerligt vil resultere i et lavere afkast til pensionskunderne. Det kan være, at udviklingen går i den retning, men for PFA er det ikke lige om hjørnet, udtaler Blokbo. Vicedirektør Flemming Kosakewitsch fra Codan regner heller ikke med at brugerindflydelse bliver aktuelt lige med det samme. Man planlægger intet i den retning og har ikke mødt den slags ønsker fra kunderne. Det påpeges, at de fire selskaber i rundspørgen tilsammen råder over mere end en tredjedel af den samlede danske pensionsformue.

På trods af alle ophidsede og ophidsende historier i massemedierne er der ingen panik blandt de store pensionselskaber. Mere demokrati i form af øget investeringsmæssig valgfrihed for kunderne synes ikke at være lige om hjørnet. Etik er inde i investeringsovervejelserne, men der er intet ønske om sabelraslen og offentlig profilering på dette område. Argumenterne vedrørende demokrati er økonomiske og følger en markedslogik. Øget valgfrihed vil for det første øge administrationsomkostningerne og dermed mindske afkastet til pensionskunderne. For det andet oplever man ikke nogen efterspørgsel efter et sådant produkt, og har derfor ingen aktuelle planer om at udbyde det. Artiklens fokusering på den politiske forbruger som udtryk for offentlig mening fører videre til behandling af netop dette tema.

7.9. Tema: den offentlige mening

I dette afsnit ses der på, hvordan pensionsinvesteringerne – med debatten om etiske investeringer – formes som tema i mediet offentlig mening. Det sker på forskellige måder. Med og uden kvantitative belæg. Som nævnt er offentlighedsbetragtninger i denne sammenhæng tæt knyttet til forestillinger om den politiske

forbruger. Den politiske forbruger er da også emnet for det første indlæg, som der skal ses på.

Den 14. april er den politiske forbruger dagens historie i Børsen. I dagens leder konstateres det, at intet tyder på, at den politiske forbruger er “et forbigående fænomen”, og at dette skaber usikkerhed, fordi det ikke just er nogen “logisk tankegang”, der præger boykotaktioner eller trusler herom. Følgende passager indeholder essensen af Børsens syn på sagen: “For virksomhederne betyder det stor usikkerhed, fordi de ikke aner, hvornår den politiske forbruger slår til. De kan ikke længere nøjes med den klassiske opgavedeling, hvor de i forbindelse med investeringer i udlandet kan nøjes med at vurdere de økonomiske risici, mens politikerne tager sig af de politiske risici. ... Virksomhederne er nødt til at opbygge et beredskab på de områder, hvor der er en risiko for, at den politiske forbruger slår til. Og i forbindelse med investeringer i udlandet må de foretage deres egne risikoanalyser, som omfatter den politiske usikkerhed, risikoen for omvæltninger og menneskerettighedssituationen i det pågældende land. De kan ikke længere læne sig op ad den officielle danske politik, men må opruste deres bestyrelse og ledelse med politiske specialister, der kan vurdere de forskellige risici ved en investering i udlandet. ... Den politiske forbruger er magtfuld gennem sit valg og fravalg af produkter, og er det ikke tilstrækkeligt, giver de store pensionskasser mulighed for yderligere pression. Det er disse kendsgerninger, som virksomhederne må forholde sig til.”

Børsen skriver pensionsinvesteringerne ind i en forbrugerpolitisk sammenhæng, og det gøres ved hjælp af offentlighedsbetragtninger. Der argumenteres for, at virksomheder ikke længere blot kan definere deres omverden i rent økonomiske markedstermer, men må inddrage et bredere repertoire af risikobetragtninger. Og der argumenteres for, at den ansporende faktor i denne udvikling er den politiske forbruger. Børsens leder er interessant, fordi den giver en tidlig indikation af, hvordan pensionsinvesteringerne formes som tema i mediet offentlig mening. At konstruere en offentlighed er at konstruere et publikum. Som udgangspunkt er pensionsopsparerne en broget, ansigtsløs masse. Der må forenklinger til, hvis man skal kunne beskrive denne gruppe som en enhed. Den politiske forbruger er den forenkling, som benyttes i mange af debattens indlæg. Det forudsættes, at politiske forbrugere også må være politiske pensionsopsparere. Med andre ord: at offentligheden har en bestemt mening om sagen og aktivt efterspørger mere etik og social og miljømæssig ansvarlighed i pensionsinvesteringerne. Det politiske forbrug kommer derved til at virke som en slags generaliseret ’meningskulisse’ for debatten. Det bemærkes, at Børsen spænder den aktivisme og sociale og miljømæssige bevidsthed, der forbindes med det politiske forbrug, og den økonomiske logik, der er forbundet med pensionsinstitutionernes kapitalforvaltning, for den samme vogn. Pensionskapitalen kommer til at repræsentere en ”mulighed for yderligere pression” i situationer, hvor forbrugerpres viser sig ikke at være tilstrækkeligt. Man forestiller

sig den politiske forbruger og pensionsinstitutionerne forenet om den samme sag: at bidrage til at sikre, at virksomheder handler ansvarligt.

I Aktuelt (den 6. juni) sættes der parallelt med denne historie fokus på forholdet mellem politiske forbrugere og politiske pensionsopspare. Aktuelt finder i en leder, at det er godt, at der med sagerne om Cheminova og ØK sættes fokus på administrationen af de danske pensionsmilliarder, der alt for længe har fået lov at hobe sig op uden større interesse fra opsparerne. Aktuelt konstaterer, at mange af opsparerne er blevet politiske forbrugere, og mener at den politiske forbruger også bliver politisk pensionsopspare. Folk vil have en fornuftig økonomi og en god samvittighed – når de køber ind, og når de sparer op til pension. Den politiske pensionsopspare er kommet for at blive, og det er dét, man har forstået i PFA, i KP og i Magistrenes Pensionskasse. Her tager man ansvar, og den etiske læreproces, man går igennem, vil ikke føre til, at etikken bliver droppet igen: ”Det vil opsparerne ikke tillade”. Aktuelt mener, at den aktuelle diskussion om pensioner bør tvinge flere pensionskasser til at formulere mere præcise etiske retningslinier for deres investeringer. Det konstateres afsluttende, at det ”ikke er nogen naturlov, at det koster penge at opføre sig ordentligt.”

Om ikke andet er transformationen af den politiske forbruger til politisk pensionsopspare en realitet i pressen. Også Aktuelt former pensionsinvesteringerne i mediet offentlig mening. Den politiske pensionsopspare beskrives som den ansvarlige faktor, som drivkraften i debatten om etiske investeringer. I en lidt senere kommentar fra Aktuelt træder offentlighedsaspektet tilsvarende frem. Den 21. juni reflekteres der, under rubrikken ”Den lille skarpe” og overskriften: ”Erhvervslivets mimoser”, over, at der på det seneste er kommet ”bemærkelsesværdige nye toner” frem i den danske erhvervsdebat. Danske erhvervsledere har ikke tidligere haft for vane at blande sig officielt i politiske spørgsmål, men ”frygten for den politiske forbruger i alliance med politikerne har revet høflighedens slør fra de sædvanligvis urbane meningsudvekslinger. Nu skydes der med skarpt.” Aktuelt spørger, om erhvervslivets ledere mon først nu, efter mange års ”tornerosesøvn”, er ved at vågne op til ”1990’ernes åbne demokratiske debat”.

Også her beskrives den politiske forbruger (som udtryk for den offentlige mening) som en væsentlig drivkraft i udviklingen. Man kan næsten tale om den offentlige mening som en slags usynlig hånd i debatten. Offentligheden træder også frem i det, der må betragtes som et af debattens klartest formulerede og mest reflekterede enkeltstående bidrag.

I Information (den 2. juni) får direktør Jytte Lyngvig, bestyrelsesmedlem i en i indlægget unavngiven pensionskasse (som er DIP – Danske civil- og akademiingeniørers Pensionskasse), lejlighed til at reflektere over debatten om etiske investeringer. Lyngvigs udgangspunkt er, at det er ”piskendødvendigt” at finde et bestyrelsespolitisk ståsted i diskussionen om etiske investeringer. Hun mærker,

hvordan offentlighedens øjne i stigende grad hviler på pensionskasserne (og deres bestyrelser), og finder det gennem debatten fremførte krav om, at de formulerer en politik på området, berettiget. Lyngvig konstaterer, at branchen befinder sig i starten af en proces, og at man, som ved alt nyt, kan genfinde “frontløberne, de tøvende og de skeptiske”. De spørgsmål, man først og fremmest må forholde sig til, er, hvordan politik om investeringsetik kan blive meningsfuld, og hvordan en sådan politik kan operationaliseres i det daglige uden at blive snæver og restriktiv. Det er på grund af etikens flertydighed ikke uproblematisk: “Det med etik ved vi knap, hvad er, og de nye ‘amatører’ fra investeringsverdenen tyer til grækere, romere og Kierkegaard, uden at det af den grund bliver klarere”. Lyngvig mener, at ordet “etik” skaber nogle forkerte forventninger, fordi det på den ene side er “sakralt” og idealistisk og på den anden side benyttes i en meget jordnær og uidealistisk betydning i den konkrete sammenhæng. ”Med [en] meget høj og idealistisk tilgang skaber ordet forventninger om en ’hellig’ opførsel, mens der med en lav og uidealistisk tilgang kun ses bindinger og restriktioner. Kunsten er at formulere noget imellem disse to tilgange, der på én gang udtrykker en holdning, der er fremadrettet og realistisk, og som samtidig er så dynamisk, at der startes en proces”, udtaler Lyngvig, som videre foreslår, at man i stedet for at tale om en ’etisk’ investeringspolitik, kan tale om at have en “ordentlig” investeringspolitik, hvor kriterierne for ordentlighed så kan indbefatte moral, etik, afkast, holdninger, fornuft samt nøgleord som integritet og konsistens. Lyngvig mener selv, at etik i denne sammenhæng handler om: “at leve op til samfundsnormer/-forventninger, at leve op til en overvejende del af medlemmernes forventninger, at være en bestyrelse med fingeren på pulsen etc.” Mere konkret kommer det til at handle om indlæring af nye begreber og færdigheder og om at arbejde med såvel kvantitative som kvalitative mål og holdninger. Dette i miljøer som i udpræget grad er kvantitativt orienterede, men som reelt har mange kvalitative erfaringer at trække på. I arbejdet med at formulere en etisk investeringspolitik finder Lyngvig, at de formuleringer, der giver plads til tvivl og holdninger, er “bedre og ærligere”, og dette fører frem til den afsluttende replik: “Kvaliteten af politik måles på adfærd og handlinger, og politik skabes i feltet mellem følelser og rationalitet. Men lige meget hvor god en investerings-etikpolitik, vi får formuleret, får vi næppe en manual, der giver klare svar på om Cheminova-aktierne skal sælges eller ej.”

Der findes ingen facitliste, ingen sikre svar. Det er vanskeligt at formulere etiske retningslinier, der er meningsfulde og operationelle uden samtidig at være for snævre og restriktive. Alligevel må de enkelte pensionskasser formulere en politik på etik-området. For det er et offentligt krav. Lyngvig iscenesætter pensionsinvesteringerne og spørgsmålet om etik som et alment anliggende. Hun beskriver den øgede synlighed i termer af en offentlig forpligtelse. For Lyngvig handler ’det med etik’ først og fremmest om at leve op til medlemmernes og samfundets

forventninger. Og i den forbindelse kan brugen af ordet ”etik” være problematisk, da det skaber de forkerte forventninger. Lyngvig pointerer en dobbelthed i den moralske sprogbrug. I den konkrete sammenhæng tillægges ordet ”etik” både et sakralt og et meget jordnært og uidealistisk indhold. Det forbindes både med idealisme og med økonomiske bindinger og restriktioner. Måske skulle man anvende en anden terminologi og tale om ordentlighed i stedet. Lyngvigs praktiske refleksioner er parallelle med de teoretiske overvejelser omkring moralsk sprogbrug, der blev gjort i kapitel 4. I systemteoretiske termer er det, der spørges til, funktionelle ækviivalenter til moralisering af kommunikationen om pensionsinvesteringerne.

Også i Politiken aktiveres det offentlige blik på pensionsinvesteringerne. Politikens leder den 4. juni kalder offentlighedens og ejernes kritik af Cheminova og ØK for: ”et positivt problem, hvis løsning både på kort og langt sigt vil få konsekvenser for virksomhederne”, der stilles over for et nyt samspil mellem politik, etik og marked. Mens enhver, der kan huske blot en generation tilbage, ifølge Politiken, vil vide, at det private erhvervsliv tidligere blev betragtet som et samfundsproblem i den politisk aktive offentlighed, er den politisk bevidste forbruger og den politisk bevidste investor i dag symptomer på, ”at det private erhvervsliv er en vigtig medspiller ved løsningen af samfundsproblemer”. Pensionskassernes reaktion er således andet og mere end en hysterisk handling, udløst af blandt andet Politikens omtale af forholdene. Den er udtryk for, ”at pensionsopsparerne har en naturlig forventning om, at deres penge ikke investeres i virksomheder hvis forretningskoncept udelukkende bygger på snævre økonomiske kalkuler. Hvem bryder sig om at betrygge sin alderdom, hvis det sker på bekostning af miljøet, udnyttelse af børnearbejdskraft eller ved fødevarereproduktion uden hensyntagen til dyrevelfærd? Og hvem tror i øvrigt, at langsigtede investeringer er en god forretning i virksomheder, der ikke forholder sig til sådanne etiske krav.” Politiken finder, at Shell er et eksempel på en virksomhed som ”har lært lektien” efter Brent Spar sagen og kritikken af selskabets olieudvindingsaktiviteter i Afrika. ”Den multinationale oliekoncern har udarbejdet et sæt etiske regler, der skønnes afgørende for fremtidig vækst og succes, fordi de tager sigte på at bevare aktionærers, medarbejderes, kunders og kreditorens tillid. Cheminovas og ØKs åbenlyse mangel på en tilsvarende strategi må derfor betegnes som dårlig ledelse”, skriver Politiken.

Med sine refleksioner over kompagniskabet ”mellem den politisk bevidste forbruger og den politisk bevidste investor”, og med en argumentation som lægges an på pensionsopsparernes naturlige forventninger, og på hvad pensionsopsparerne bryder sig om og tror, former også Politiken pensionsinvesteringerne som tema i mediet offentlig mening. Det bemærkes, at der ikke på dette tidspunkt er nogen, som direkte har spurgt pensionsopsparerne om, hvad deres naturlige forventninger er, og hvad de i det hele taget måtte mene om debatten, og om de problemstillinger den aktualiserer. Men det afholder ikke Politiken fra at gøre sig til talerør for

offentligheden og benytte den offentlige mening som argument. Det bemærkes, at der er tale om en positiv historie – set i forhold til investorsiden. Kritikken er rettet mod Cheminova og ØK, ikke mod de politisk bevidste investorer, hvis kritik betragtes som et positivt problem; som et udtryk for at det private erhvervsliv bidrager til løsning af samfundsproblemer. Erhvervslivet bidrager til at regulere sig selv. Politiken ser et nyt samspil mellem politik, etik og marked tegne sig.

Det skal indskydes, at Politiken allerede ugen efter har skiftet kurs. Politikens leder den 12. juni indeholder, jf. afsnit 7.4., et meget direkte angreb på PFA og André Lublin. PFA's kritik af ØK synes nu ikke længere at være "et positivt problem". Som jeg var inden på i afsnit 5.6. er det temaer, ikke standpunkter, som er det afgørende for massemedierne. Hvordan et bestemt tema vinkles – om det behandles positivt eller negativt – kan afhænge af, hvad der vurderes at være den bedste historie på dagen.

Den 23. og den 25. juni yder statistikerne deres bidrag til fremstillingen af den offentlige mening. Der kommer tal på bordet. Som i eksemplet i afsnit 5.0., offentliggøres to undersøgelser med to dages mellemrum. Og som i førnævnte tilfælde nås der også her frem til to forskellige konklusioner. Men der spørges vel at mærke heller ikke til det samme, og der spørges ikke på samme måde. I modsætning til den spørgeskemaundersøgelse, som tidligere er foretaget af Børsens Nyhedsmagasin (se afsnit 7.4.), er det nu den brede offentligheds – opsparernes, medlemmernes, kundernes – meninger, det drejer sig om.

Den første undersøgelse finder man i Jyllandsposten (den 23. juni). Under overskriften: "Pensionskunder dropper etik", kan man læse, at de danske pensionsopsparere overraskende "vender ryggen til den seneste tids ophedede etiske debat." Dette ifølge en Sonar-undersøgelse, som dagbladet har fået foretaget den 16. juni. Undersøgelsen viser, sammenholdt med en tilsvarende undersøgelse foretaget i oktober 1996, at et voksende antal pensionsopsparere sætter profit over etik. Et repræsentativt udsnit på 1.100 personer med pensionsopsparinger i LD, ATP og/eller en privat pensionskasse/pensionsfond er blevet spurgt, om de mener, at deres pensionskasse først og fremmest bør se det som sin opgave at sikre pensionsopsparerne "det størst mulige afkast", eller om de mener, at deres pensionskasse bør tage "politiske/etiske hensyn", selv om det kan medføre et mindre afkast. I november 1996 mente 56 pct. af de adspurgte, at der bør tages etiske hensyn, mens 31 pct. satte afkastet højest. Den nye undersøgelse viser et skred, idet de respektive tal her er henholdsvis 46 pct. og 48 pct.. Peter Pruzan kommenterer resultaterne: "Det er vanskeligt at forklare, hvorfor der er flere, som nu synes afkast er vigtigst. Det kan være en træthedsfølelse oven på, at medierne har bombarderet os med etik de seneste uger".

Tal skal tillægges en mening – de har ingen i sig selv. Resultatet går imod alle gode teorier og intuitive formodninger om, hvad den øgede opmærksomhed

omkring etik burde have afstedkommet. Pensionsopsparerne prioriterer ikke etik højere nu, end de gjorde før debatten. For PFA ser billedet dog noget anderledes ud. Af en artikel med overskriften: "PFA-kunder går ind for etik-regler", fremgår det, at nedbrydningen af resultatet fra den seneste undersøgelse viser, at PFA's kunder tilsyneladende støtter "selskabets omstridte holdning til etiske investeringer". PFA – som, ifølge artiklen, ellers er "blevet beskyldt for at ville slå økonomisk plat på rollen som pensionsverdenens fremmeste etiske vogter" – får opbakning til sin etiske politik fra 55 pct. af de adspurgte kunder (hvilket ifølge artiklen er "hovedparten"). "Vi har noteret os resultatet med tilfredshed", udtaler André Lublin, mens Peter Pruzan ikke er overrasket over, at PFA er på etisk bølgelængde med sine kunder: "Hvis man kigger på PFA's pensionsindskydere, så ligner de meget profilen på den politiske forbruger. Hvis man ser på deres indtægtsforhold, alder, stilling og køn, så svarer det i høj grad til de mennesker, som er interesseret i etiske forhold." Hos Danica forholder det sig, igen ifølge artiklen, "fuldstændigt modsat". Her sætter 53 pct. af kunderne afkastet over de etiske hensyn (46 pct. lægger vægt på størst muligt afkast). 48 pct. af PKA's kunder mener, at der skal tages etiske hensyn, selv om det kan medføre et mindre afkast (44 pct. lægger vægt på størst muligt afkast).

Om noget synes undersøgelsens tal at indikere, at den offentlige mening er delt. Men meningsforskelle er ikke det, der lægges vægt på i Jyllandspostens udlægning af resultaterne. Der fokuseres på enhed, ikke forskel, og i denne forstand kan artiklen siges at manipulere med den offentlige mening. Men som nævnt i afsnit 5.4. og 7.0. er manipulation reglen snarere end undtagelsen i tolkninger af meningsmålinger i massemedierne.

Den 25. juni bringer Politiken anden del af statistikernes bidrag til konstruktionen af den offentlige mening. Politiken præsenterer en Vilstrup-analyse, som viser et andet billede end undersøgelsen fra Jyllandsposten/Sonar. Det reflekteres i overskrifter som: "Danskerne vil investere etisk", "Den etiske dansker" og "Etik, tak". Vilstrup har spurgt 977 personer om deres holdning til pensionskassernes investeringer og etik. Der er blevet stillet tre spørgsmål: 1) "Hvad skal pensionskasserne især gå efter ved investering af medlemmernes penge?" Her svarer 36 pct. af de adspurgte "både afkast og undgå problemer", mens 30 pct. svarer "kun selskaber uden problemer" – kun 15 pct. svarer "udelukkende afkast" (19 pct. svarer "Ved ikke"). Det tolkes i artiklen, som at "to ud af tre danskere ønsker, at der skal tages etiske hensyn, når deres pensionspenge bliver investeret i virksomheder". 2) "Skal pensionskasserne sælge/påvirke i det skjulte eller i offentlighed?" Hertil svarer ikke mindre end 65 pct. af de adspurgte "offentligt" – kun 5 pct. svarer "i det skjulte" (30 pct. svarer "Ved ikke" eller har ikke svaret). 3) "Hvad bør pensionskasserne gøre ved aktier i problematiske virksomheder?" Hertil svarer 57 pct. af de adspurgte "påvirke til bedre etik", mens 15 pct. mener, at pensionskasserne bør

“sælge aktierne”. 11 pct. svarer “intet foretage sig” (17 pct. svarer: ”Ved ikke”). Ifølge artiklen viser undersøgelsen, ”at langt hovedparten af danskerne går ind for, at pensionskasserne bruger deres aktier til aktivt at påvirke en virksomhed.” Det konstateres, at en pensionsopsparing nu ikke længere kun er en pensionsopsparing. ”Pensionskontoen er blevet et magtfuldt pressionsmiddel. Og hr. og fru Danmark er villige til at bruge den nyvundne magt. Især når det gælder etik i form af miljø og menneskerettigheder.” Familien Danmark vil ikke længere nøjes med at boykotte franske rødvine. De ”kræver også, at pensionsopsparingen bliver investeret etisk korrekt. Eller med andre ord: den politiske forbruger skaber den politiske investor”.

Artiklen kommunikerer social mobilisering. Hr. og fru Danmark stiller *krav* om etiske investeringer. Det er der andre, der har argumenteret for i debatten. Men nu er der tal bag ordene. I afsnit 5.6. blev der argumenteret for, at resultater af meningsmålinger ikke i sig selv kan betragtes som udtryk for social mobilisering. For respondenterne bliver spurgt om noget, de ikke nødvendigvis har en aktiv interesse i, de bliver spurgt om deres holdninger, ikke deres adfærd, de bliver spurgt som isolerede individer, ikke som medlemmer af en gruppe, og deres meninger bliver underlagt på forhånd givne spørgsmål og svarkategorier. Derfor kan resultater af meningsmålinger ikke sættes lig med aktiv offentlig interesse. Tallene taler ikke blot deres eget sprog. De er et produkt af de spørgsmål, som er blevet stillet. Og som det er tilfældet med den undersøgelse, der tidligere er foretaget af Børsens Nyhedsmagasin, er måden, spørgsmålene er stillet på i undersøgelsen fra Vilstrup, ikke uproblematisk.

For det første skal det bemærkes, at hvor Sonar har spurgt respondenterne om, hvordan de mener, at *deres* pensionskasse skal investere, har Vilstrup spurgt om, hvad respondenterne generelt mener, pensionskasserne skal gøre. Det gør alt andet lige spørgsmålene mere abstrakte og mindre vedkommende og forpligtende for den enkelte. For det andet kan der peges på ubalancer i form af manipulative elementer i formuleringen af spørgsmål og svarkategorier. I spørgsmål 2 lyder ”I det skjulte” fordækt – det er en negativt ladet svarmulighed. ”Gennem dialog med virksomheden” er en positiv formulering af den samme mulighed. I spørgsmål 3 er svarmuligheden ”Påvirke til bedre etik” omvendt meget positivt ladet i forhold til de øvrige svarmuligheder, og dermed er der ubalance i svarmulighederne. Måden, spørgsmål og svarkategorier er formuleret på, virker uundgåeligt styrende for resultaterne af meningsmålinger (spørgsmål og svarkategorier udgør meningsmålingers blinde pletter). Det betyder ikke, at denne styring behøver at være direkte manipulativ. I det konkrete tilfælde synes det dog oplagt, at formuleringerne trækker resultaterne i retning af en positiv stillingtagen til spørgsmålet om etik i investeringerne, og at de i denne forstand er udtryk for et bias. Denne konstatering er i sig selv en anden-ordens iagttagelse af, hvordan der kommunikeres om offentlig

mening. Som nævnt i forbindelse med gennemgangen af meningsmålingen fra Børsens Nyhedsmagasin (afsnit 7.4.) kan der ofte ud fra socialvidenskabelige metodeforskrifter gøres indsigelser mod udformning, resultater og tolkninger af meningsmålinger. Men ét er metodiske indsigelser, noget ganske andet er, hvordan sådanne undersøgelser rent faktisk tolkes – og dermed virker. Artiklen i Politiken indeholder en række mere umiddelbare reaktioner på undersøgelsens resultater.

Politikken har talt med en række nøglepersoner inden for pensionsbranchen. PFA-ledelsen ønsker ikke at kommentere undersøgelsen. Det vil JØP-formand Christen Sørensen derimod gerne: “Vi har ikke noget imod at fortælle alt, for vores medlemmer ønsker også at blive informeret. Og når vores holdning bliver offentliggjort i pressen, så bliver virksomhederne også opfordret til selv at løse problemerne. Men vi vil ikke bruge det i vores markedsføring”, siger han. Han fremhæver, “at resultatet viser, at der er et krav fra medlemmerne om, at pensionskasserne ikke investerer i hvad som helst”. Fondsdirektør Niels Fink fra Pensions-Selskaberne ser anderledes på det: “Debatten er voldsom nu. Men der er grænser for, hvor offentligt vi kan gå ud uden at gå imod vores egen afkastmålsætning. Den er fuldstændig overordnet alt andet. Formålet med vores investeringer er at begrænse risikoen for tab og opnå det bedst mulige afkast”. Formanden for Magistrenes Pensionskasse, Kaj Thomsen kan oplyse, at Magistrene selv har foretaget en medlemsundersøgelse, der viser samme tendens: de fleste medlemmer vil gerne have et fornuftigt afkast, men der skal også tages etiske hensyn. Thomsen advarer imod at betragte etiske investeringer som “en døgnflue”: “Den etiske debat vil fortsætte. Det er jo vores medlemmers penge, vi administrerer, så er det også rimeligt, at der er offentlig interesse for, hvordan vi forvalter pengene. Og medlemmerne har krav på at vide, om vi lever op til vores etiske retningslinier”. KP’s formand, Ove Christensen er tilfreds med undersøgelsens resultat: “Jeg er glad for, at vi er i overensstemmelse med vores pensionsopsparende, men det har jeg aldrig været i tvivl om, for når jeg taler med folk, får vi en kolossal opbakning”. Christensen giver dog også udtryk for, at “pensionsopsparende beskæftiger sig mere med det her”, end han og andre har troet.

Konklusion: det er vigtigt at skelne mellem metodiske indsigelser og social effekt/politisk betydning. På trods af alle manipulative elementer bliver resultater og tolkninger af meningsmålinger som den ovenstående almindeligvis betragtet som et retvisende udtryk for, hvad borgerne mener og ønsker på det område, som der er spurgt til. Meningsmålinger bliver betragtet som et retvisende udtryk for den offentlige mening – i massemedierne og af politikere og virksomhedsledere. I det konkrete tilfælde gør det sig gældende både i reaktionerne fra pensionsbranchen og i Politikens udlægning af resultaterne, som der følges op på i dagens leder.

I Politikens leder konstateres det, at den politiske investor – som den politiske forbruger – er kommet for at blive. “Vi er – i modsætning til visse pensionskasser –

ikke overraskede over, at hr. og fru gennemsnitsdansker vægrer sig ved at sikre deres alderdom på bekostning af andre menneskers ulykke – heller ikke om de skulle bo i så fjerne egne som for eksempel Burma”. Politiken ser den politiske investor som et glimrende alternativ til handelsboykot, som ellers er det politiske modtræk mod eksempelvis krænkelser af menneskerettigheder. Et modtræk som dog, ifølge Politiken, bør reserveres til de “virkelig grove tilfælde” – Iran og Sydafrika under apartheid-regimet nævnes som eksempler. Ethiske investeringer er “en varig trend”, der har vægt og bør understøttes af dansk diplomati, som i overensstemmelse med regeringens officielle udenrigspolitik bør levere de fornødne oplysninger og analyser til investorerne. Det mener Politiken.

Politiken moraliserer. Men det er vel at mærke en moralisme (en fordeling af agtelse og misagtelse) som ikke tager afsæt i abstrakte moralfilosofiske principper, men i folkestemningen – i den offentlige mening. At den offentlige mening – ved et nærmere eftersyn – kan virke som en ganske skrøbelig konstruktion, er en anden historie. Det er netop sammenhængen mellem debattens moralisme og folkestemningen, som er emne for det næste afsnit. Der er her to former for tilskrivninger på spil. I en række af de indlæg, som forholder sig mere kritisk til debattens udvikling, iscenesættes debattens moralisme henholdsvis som et udtryk for folkestemningen og som et udtryk for massemediernes iscenesættelse af den offentlige mening. I de første indlæg sondres der ikke mellem massemedieret iagttagelse og det iagttagede (der sondres ikke mellem iagttagelse og genstand, mellem massemedieret samfundsbeskrivelse og samfund). Mediestemning sættes lig folkestemning. I denne forstand er disse indlæg udtryk for første-ordens iagttagelser. I de andre indlæg reflekteres der kritisk over den massemedierede iagttagelse *som iagttagelse*. Mediestemning sættes lig ... mediestemning. I denne forstand er disse indlæg udtryk for en refleksiv anden-ordens forståelse. I begge typer af indlæg bliver den politiske forbruger det centrale begreb.

7.10. Tema: debattens moralisme og folkestemningen

Den moralske alarm i pressen har, som det er fremgået, været rettet mod Cheminova og ØK på virksomhedssiden og mod PFA på investorsiden. Debattens moraliserende tendenser giver anledning til en række kritiske refleksioner over debattens forløb. Indlæg, som kritisk reflekterer over de præmisser, debatten fungerer på (samtidig med at de udgør en del af og føjer nye nuancer og aspekter til den debat, som de kritiserer).

I Århus Stiftstidende (den 5. juni) får Jens Schierbeck fra Det Danske Center for Menneskerettigheder lejlighed til at reflektere over etik-debattens forløb. Overskriften er: “Hektisk debat om enkeltsager kan skade den gode sag”. Schierbeck finder, at debatten om etisk korrekte investeringer har været hidsig, forvirret og lidt usammenhængende. Den har været præget af en stribe enkeltsager, hvor politikere

og presse har ladet sig rive med. Han efterlyser en mere nuanceret og fair debat, hvor folkestemningen ikke straks – på baggrund af nogle avisartikler – kræver her-og-nu handling i komplicerede sager. Det er vigtigt med konkrete eksempler, så forbrugere og investorer kan holde øje med udviklingen, men det er ikke fair eller seriøst at kræve resultater her og nu på baggrund af avisartikler. Den etiske dimension er kommet for at blive – også på langt sigt. Men etiske spørgsmål er mere indviklede, end man umiddelbart skulle tro. Hvis etisk bevidste forbrugere og pensionskasser skal hjælpe de mennesker, det hele drejer sig om, er det, der er brug for, en gennemtænkt og tålmodig politik. Både forbrugere og investorer skal overveje, hvordan indflydelsen på erhvervslivet skal bruges. Det er ikke nødvendigvis god etik, når en pensionskasse sælger ud af aktierne i et selskab, der er i kommet i presens søgelys som følge af en problematisk etisk adfærd. Hvis det er et dansk selskab, hvor investoren har betydelig indflydelse, så må etik ifølge Schierbeck dreje sig om at bruge den indflydelse i sagens tjeneste. Og ikke blot om at slippe af med problemet ved at sælge fra. “For at etik – og etisk korrekt handling – skal have en mening, så skal det efter min mening være til fordel for de mennesker, det drejer sig om. Det kan ikke blot handle om at pleje egeninteresser og den dårlige samvittighed – det hjælper ikke de mennesker, der er i klemme”, udtaler Schierbeck.

Schierbeck maner til besindelse. Der er behov for en mere nuanceret og fair debat og for en mere gennemtænkt og tålmodig politik. Det er ikke seriøst at forlange her-og-nu handling i komplicerede sager. Det er heller ikke seriøst, hvis virksomheder eller investorer vil for meget med etikken på én gang. I stedet må de sætte grænser for beslutninger, og for hvilke risici de kan og vil påtage sig. Det bemærkes, at Schierbeck sidestiller debattens moralisme og krav om her-og-nu handling med ”folkestemningen” og knytter etisk bevidste forbrugere sammen med etisk bevidste pensionskasser. Pressedækningen bliver taget som udtryk for, hvad folket vil have og mener. Det samme gør sig gældende i Århus Stiftstidende, den 8. juni.

Århus Stiftstidende sætter udviklingen på spidsen i en leder med overskriften: ”Prisen for den gode etik”. Tonen kan bedst beskrives som ironisk. Man kan blandt andet læse, at: ”virksomhederne er nødt til at tage stemningen i befolkningen dødsensalvorligt, eftersom Danmark stort set har afskaffet enkeltmandskapitalismen til fordel for folkets overtagelse af produktionsmidlerne gennem folkedemokratiske centralorganer som Lønmodtagernes Dyrtidsfond, Kommunernes Pensionsforsikring, Magistrenes Pensionskasse og PFA. Folkestemningen ødelægger ikke bare image – det er ejerne, der taler!” Der fortsættes: ”Den faktiske opfyldelse af drømmen om økonomisk demokrati giver en ændring. Hvor en gammeldags kapitalist ville have forrentet sine investeringer, punktum, skal vi nu alle bidrage til en verdensomspændende etisk revolution, hvor den etiske forbruger og den etiske investor hele tiden er på vagt.” Stiftstidende mener, at denne udvikling blandt andet fordrer, at vi er villige til at gå ned i levestandard, da virksomhederne må opgive

markeder, hvor der tjenes penge hjem til Danmark. Etikken har med andre ord en pris – det kan være ”hundredyrt” at være etisk korrekt. Udgangsreplikken er den følgende: ”Er vi villige til at betale prisen? I modsat fald er debatten om etiske investeringer i de ”rigtige” firmaer i de ”rigtige” lande bare hyklerisk inkonsekvens – eller kynisk markedsføring for at tiltrække kunder på hjemmefronten ved hjælp af politiske modefænomener.”

Århus Stiftstidende lægger sin argumentation an på ”stemningen i befolkningen”. Der tales om etiske forbrugere og etiske investorer og om økonomisk demokrati og folkedemokrati i samme åndedrag. Udviklingen mod etik i investeringerne betragtes som et udtryk for en folkelig bevægelse (som et udtryk for social mobilisering). Det er igen offentlighedsbetragtninger, som er på spil. Det er også tilfældet i Børsen, den 24. juni. Også her med en ironisk (eller satirisk) betoning, men samtidig med større refleksivitet. Mediestemning sættes ikke – som i de to indlæg oven for – lig med folkestemning. Massemediernes fremstilling af offentligheden betragtes på et anden-ordens niveau – som en konstruktion, der ikke er uden manipulative elementer.

“Den berygtede spanske inkquisition er tilbage. Den moderne udgave handler om etik. Meningspolitiet er pressionsgrupper i alliance med pressen, dommerne er pensionskasserne, og straffen er offentlig gabestok uden chance for at forsvare sig. Som i middelalderens mørke er der kun en vej til frelse: tilstå og gør bod.” Ordene stammer fra en kommentar i Børsen, skrevet af journalist Finn Graversen. Overskriften er: “Inkvisitorisk etik-fanatisme”. I forlængelse af den ovenstående passage skriver Graversen: “de udøvende parter i inkquisitionen retfærdiggør deres indsats med en diffus og tvivlsom størrelse ved navn den politiske forbruger. Da ingen rigtig ved, hvem det er, og hvad de mener, er der frit slag for at tage disse forbrugere til indtægt for hvad som helst.” Den politiske forbruger er, som Graversen påpeger, stadig en “diffus, tvivlsom og udokumenteret” størrelse, selv om man let kan få et andet indtryk, hvis man følger den etiske debat. Graversen understreger, at han finder, at det er både sundt og nødvendigt at debattere etik. Samtidig mener han dog, at etikken, hvis den bliver gjort til “programerklæringer og sort-hvide holdninger i slagfærdige forsiderubrikker ... forplumrer den nødvendige debat” og kun gavner pressen og konsulentfirmaerne, som hermed får nye muligheder for at prakke virksomhederne produkter på. Etik-debatten er fuld af dilemmaer, og det er de præmisser, den må foregå på – ellers fører den til en inkvisitorisk etisk fanatisme. I mange tilfælde står valget ikke mellem en rigtig og en forkert beslutning. Det står mellem to forkerte beslutninger. Anskuer man debatten på denne måde, bliver det blot svært at dømme (eksempelvis finder han, at det i tilfældene Cheminova og ØK er svært at finde ud af hvori det uetiske består – selv om pressen har sat denne “etiket” på). I stedet stilles der krav om indsigt og om, at man tænker sig om i hvert enkelt tilfælde.

Graversen sætter i mere kontante termer fingeren på de refleksioner over den offentlige mening som konstruktion, der blev gjort i kapitel 5. Den politiske forbruger er (som udtryk for offentlig mening) en diffus størrelse (et ubestemt publikum), der af hvem som helst kan tages til indtægt for hvad som helst, men som ikke desto mindre (eller måske netop derfor) bliver brugt som et retfærdiggørende og legitimerende holdepunkt i debatten. Graversen argumenterer for, at etikdebatten i høj grad bygger på manipulationer af den offentlige mening. Men som nævnt i afsnit 5.4. skal beskrivelsen som manipulation ikke betragtes som andet end en ny form for iscenesættelse af den offentlige mening – som en ny bestemmelse af rammerne for videre kommunikation. Hvad den videre kommunikation angår, mener Graversen, at debatten om etik er både sund og nødvendig, men at der er behov for flere nuancer.

Stig Jørgensen, professor dr.jur. fra Aarhus Universitet, formulerer en mere radikal kritik af etikdebatten. Jørgensen yder sit bidrag til polemikken med et debatindlæg i Børsen (den 25. juni). Han skriver: “Den politiske eller etiske forbruger, investor eller producent er blevet en vogue, på samme måde som den politiske korrekthed i det hele taget er blevet in i de herskende kulturradikale kredse i ind- og udland. Ved hjælp af denne appel til den lille retfærdighed kan man overtale godtfolk til at tro, at de er med til at forbedre miljøet ved at spise økologiske produkter, eller at de hjælper ulandene ved at forhindre eksport af sprøjtegifte.” Jørgensen mener, at man efter behov og indstilling kan blive opmuntret eller skuffet over den “manglende alvor og konsekvens i den stemningsbetonede “etiske” forbrugersisme” (som han også kalder et “torvedemokrati”, der spekulerer i folkeafstemninger), og at man kan “frygte langtidsvirkningen af denne pervertering af de “økonomiske mekanismer” i form af usikkerhed og hykleriske PR-operationer og bortforklaringer. Hykleriet er lastens tribut til dyden.” Jørgensen fortsætter: “Og hvem er vi, der føler os kompetente til at afgøre, om ulandenes befolkning skal dø af underernæring eller sprøjtegifte?” Jørgensen mener, at udenlandske leverandører utvivlsomt vil stå i kø for at udfylde de huller i forsyningen, som opstår, hvis det lykkes “den etiske forbruger” at standse ØK’s og Cheminovas leverancer. Men som han afsluttende påpeger, er det “jo noget særligt for moralisten ... at den altid er godgørende for andres penge.”

Som alle svorne anti-moralister ender også Stig Jørgensen med selv at moralisere. Man kan mene, at han blot sætter kynismen i hykleriets sted. Og man kan så spørge, hvor meget der egentlig er vundet herved. Det bemærkes, at også Jørgensen lægger sin argumentation an på ”den etiske forbruger” og den ”etiske forbrugersisme”. Der argumenteres for, at det er borgerne (den offentlige mening), der driver udviklingen.

Den 28. juni står formanden for Dansk Metal, Max Bæhring for dagens kronik i Aktuelt. Bæhring finder, at den etiske debat er “løbet af sporet”. Han skriver:

“Under dække af at ville fremme menneskerettighederne og bekæmpe diktatur er vi ved at komme til det resultat, at ingen er gode nok til, at vi danskere kan have noget med dem at gøre. Det er en gal udvikling”, skriver Bæhring, som præciserer sin kritik: “Etik og moral er egentlig krav, man stiller til sig selv – men i de seneste måneders forargelse har vi vendt moralen på hovedet. Nu stiller vi pludselig krav til alle andre om at blive som vi. Men hvad får egentlig os danskere til at tro, at vi er så meget bedre end alle andre? ... Det er virksomhedernes formål at drive forretning. Derved skaber de også beskæftigelse og eksporten skaber grundlag for det danske velfærdssamfund. Det er ikke virksomhedernes formål at føre udenrigspolitik. Det har vi regeringen, politikerne og udenrigstjenesten til. ... Problemerne må løses via internationale aftaler mellem regeringerne – og så skal virksomhederne overholde de gældende love og regler, som er fastsat af Folketinget eller ved internationale aftaler”. Bæhring mener dog også, at vi må forlange, at danske virksomheder opfører sig “anstændigt” ude i verden, og at “de få der svigter”, bør sættes under pres af resten af erhvervslivet. Dette fordi “brådne kar” skader omdømmet for alle andre danske industrivirksomheder – også dem der “opfører sig ordentligt”.

Max Bæhring kan både blæse og have mel i munden. Danske virksomheder skal passe deres (økonomiske) gebet og lade være med at politisere og moralisere – undtagen når der er behov for det, altså.

Uanset om man med debatten om ØK, Cheminova og pensionsinstitutionernes investeringer mener at kunne se en moraliserende bevægelse i dansk erhvervsliv, og uanset hvilken label man måtte finde det meningsfuldt at sætte på dette forløb, er bevægelsen en realitet som diskursiv konstruktion i massemediernes. Debatten giver således anledning til historier om etiske investeringer og etiske investorer som risikofaktorer, der stiller nye krav til virksomhedernes politiske beredskab, og det handler det næste afsnit om.

7.11. Tema: politisk oprustning

Den 13. juni kan Weekendavisen, i en helsides-artikel med overskriften: “Gode penge lugter ikke”, fortælle, at “en ny etisk bølge skyller ind over det nålestribe danske erhvervsliv”. Flere af landets største pensionskasser har, med gigantiske milliardformuer i ryggen, “indledt et moralsk felttog på de bonede gulve”, og er på vej til at tvinge selv de mest konservative virksomhedsledere til at inddrage etik, menneskerettigheder og globale miljøforhold i den officielle firmapolitik. Et pænt overskud og en punktlig overholdelse af dansk lovgivning er ikke længere nok til at tilfredsstille ejerkredsen – “lønmodtager-kapitalen kræver politisk korrekte virksomheder”. JØP’s formand, Christen Sørensen formulerer, som det udlægges i artiklen, “truslen”: “Etikken er en dimension, som moderne virksomheder må drage ind i billedet – specielt hvis de vil hente kapital på børsen”. Alternativet vil,

ifølge artiklen, være, at virksomhederne ikke længere vil kunne finansiere deres vækst gennem at hente penge fra aktionærerne.

Den moraliserende bevægelse formuleres som trussel og i dramatiske vendinger. I Børsen (den 9. juni) formuleres bevægelsen som et markedskrav. Dansk Industri opfordrer nu erhvervslivet til at indstille sig på de nye etiske krav “fra markedet” – fra den politiske forbruger og den politiske investor. Jens Berthelsen, chef for DI’s afsætningspolitiske afdeling, mener, at etik-debatten kan koges ned til en konstatering af, at det er markedet, som styrer, hvad virksomhederne foretager sig. Og forudsætningen for at opfylde markedets etiske krav er en åben informationspolitik. For at være etisk må man som udgangspunkt tale sandt. Ifølge Berthelsen er det dog hverken åbenhed eller ærlighed, som har præget den seneste tids etik-debat. Dette konstateres med særlig adresse til PFA’s håndtering af ØK-sagen. Han råder nu virksomhederne til at være “meget konkrete” i deres håndtering af etikken. Det nytter ikke noget “at lade etikken svæve som et abstrakt begreb over vandene ... man skal være etisk i forhold til noget”. Det kan være konkrete miljøforhold, konkrete arbejdsforhold, etc. Endvidere forudser Berthelsen, at danske virksomheder kontinuerligt vil blive stillet over for nye etiske krav, og at problemstillingerne som oftest vil have rod i aktiviteter i lande uden for OECD – såkaldte emerging markets.

Jens Berthelsen omskriver spørgsmålet om etik til økonomiske termer. Det handler ikke så meget om at gøre det gode, som det handler om at levere, hvad markedet (forbrugerne, offentligheden) efterspørger. Og markedet efterspørger åbenhed, ærlighed og konkrete etiske formuleringer. Etik er ikke så meget en moralsk nødvendighed, som det er en økonomisk nødvendighed.

I Ugebrevet Mandag Morgen (den 9. juni) finder man en tilsvarende argumentation. Mandag Morgen mener: ”at erhvervslivet konfronteres med en markedsvirkelighed, der styres og domineres af ændrede værdinormer. Der sættes etiske grænser for vækst.” Det er vel at mærke ikke et lokalt dansk fænomen, men derimod en international dagsorden, der er ved at blive sat. Det, der længe har været forudsigelser og ”langhårede analyser”, bliver nu praktisk og barsk hverdag. De nye markedsvilkår er globale og blivende. Virksomhederne må vænne sig til ”den nye politiske markedsvirkelighed.” Det konstateres, at PFA er blevet kastet ud i en krævende og vanskelig læreproces. PFA har udfordringer og problemer foran sig, men Mandag Morgen lægger vægt på, at det for PFA’s vedkommende i det mindste er erkendte problemer. Det samme gør sig ikke gældende for de anonyme virksomheder, der ifølge Børsen (den 6. juni, se afsnit 7.4.) har truet PFA med boykot, fordi selskabet forholder sig til etikken. ”Disse virksomheder har langt større problemer, for de har åbenbart ikke forstået dybden og kompleksiteten i den nye markedsvirkelighed. Det kommer de til at tabe på. Andre investorer vælger at holde lav profil og lader – måske lidt skadefro – PFA betale lærepengene ... Men heller

ikke disse investorer undgår at forholde sig til det nye politiske marked. De kan ikke i længden overhøre kundernes ønske om etik”, skriver Børsen.

Ifølge Mandag Morgen står erhvervslivet over for en ny markedsvirkelighed (en iscenesættelse, som lægger sig i direkte forlængelse af budskaberne i den rapport om ”Den politiske virksomhed”, som Mandag Morgen – Strategisk Forum udgav i 1996). Det er forbrugernes ønsker, som driver udviklingen. Og de virksomheder, der ikke har forstået, hvilken vej vinden blæser, vil få problemer. I Berlingske Tidende (den 9. juni) gøres det konkret. Der ses på hvordan, en række virksomheder er ved at ruste sig til den ’nye virkelighed’.

Under overskriften: ”Firmaer opruster politisk”, kan man læse, at: ”det etiske korstog” har opskræmt dansk erhvervsliv, som nu er i gang med ”at ruste sig mod den politiske forbruger”. Berlingske skriver, at oprustningen er en direkte følge af den stribede af forbrugerpolitiske sager, man har set i de seneste år, ”hvor senest ØK og Cheminova er blevet sat til ydmygende skue i etikens gabestok.” Der tales om ”politiske forbrugere og etiske investorer, der uden varsel sender virksomheder ud i kriser godt hjulpet af medierne”. Artiklen fortæller, at mange virksomheder er ved at opbygge ”advarselssystemer”, som skal forhindre, ”at ledelsen bliver taget med bukserne nede”. I Novo Nordisk er man, som led i en generel politisk opprioritering, begyndt at tale om ”krisekommunikation” og ”issue management”. Man skal kunne tage højde for sager, inden de udvikler sig til kriser, og overvejer hvordan man kan uddanne medarbejderne til at være opmærksomme på, ”at deres arbejdsområde kan blive et offentligt debateme”. Hos Lego har man udarbejdet regler og retningslinier, der beskriver gruppens ståsted på områder som underleverandører, miljøforhold, børn og tv-reklamer. Man er begyndt at fravælge underleverandører med kritisable arbejds- og miljøforhold, og har indført en ny funktion – ”Corporate Communication” – som skal styrke virksomhedens overordnede, globale kommunikation.

Berlingske Tidende iscenesætter sagerne med ØK og Cheminova som forbrugerpolitiske sager. I den forbindelse skal det pointeres, at ingen af virksomhederne leverer produkter direkte til danske forbrugere og dermed ikke (jf. også Michael Fiorinis tidligere indlæg) kan siges at lægge direkte under for forbrugerpres. Berlingske opererer dog ikke med en klar sondring mellem politiske forbrugere og etiske investorer. Det tages for givet, at der er tale om to sider af samme sag. Der synes at være tale om en slags kompagniskab.

Med refleksionerne over dette meget typiske debatindlæg afsluttes analysen af mediedebatten. I det følgende reflekteres der sammenfattende over analysen, og så kikkedes der frem mod den afsluttende analysedel.

7.12. Afrunding

Mediedebatten kan betragtes som et offentligt semantisk spil om ansvarsfordelingen mellem virksomheder, investorer, forbrugere (marked, offentlighed) og stat, når det kommer til at håndtere og regulere de risici, der er forbundet med virksomheders aktiviteter. Det er en debat, som tematiserer grænser for investorers og virksomheders beslutninger og ansvar, og som åbner op for såvel investeringsetiske som virksomhedsetiske problemstillinger. Debatten viser, hvordan massemediernes – med deres hang til at forenkle komplekse sager og forkærlighed for konflikter og skandaler – i sig selv bliver en risikofaktor, som investorer og virksomheder må medregne, når der skal træffes beslutninger. Risikoen består ikke mindst i massemediernes tendens til at moralisere kommunikation.

Det er på mange måder en ambivalent debat. Mange forskellige iagttagere kommer til orde – økonomer, politikere, lederskribenter, beslutningstagere fra pensionsbranchen, talsmænd for interesseorganisationer og Finanstilsynet. Og mange forskellige synspunkter bliver luftet. Der bliver argumenteret for etik i investeringerne, og der bliver argumenteret for en immunisering af investeringsområdet mod moral. Der bliver – på det semantiske niveau – argumenteret for formulering af etiske retningslinier. Og der bliver argumenteret imod formulering af etiske retningslinier – eller i hvert fald imod offentlig eksponering af sådanne retningslinier. Etiske investeringer bliver fremstillet som alt fra ren markedsføring uden reelt indhold til en fremsynet investeringsstrategi. Og debatten går ikke op i en højere enhed af konsensus.

Som der blev argumenteret for i afsnit 5.6., virker massemediernes først og fremmest dagsordensættende. Det er temaer snarere end standpunkter, der er det afgørende. Mediedebatten har gjort en forskel, selv om den ikke er udtryk for en ensrettet og konsensuspræget realitetskonstruktion. Forskellen består i, at etiske investeringer med mediedebatten er blevet synliggjort som et tema, pensionsinstitutionerne forventes at have en artikulerbar holdning til. Mediedebatten markerer et før/efter for etiske investeringer herhjemme, og har været stærkt medvirkende til at etik er kommet på de fleste dagsordener rundt om i den danske pensionsbranche. Som nævnt i afsnit 1.0. har pensionsinstitutioner svarende til mere end 80 pct. af den samlede pensionskapital i dag taget offentlig stilling til spørgsmål om etik. Mediedebatten synes at have haft afgørende betydning for at udviklingen på området er gået så hurtigt som tilfældet er.

Ikke desto mindre er det en ambivalent debat, der kan læses både positivt og negativt – i forhold til investorer og i forhold til virksomheder. Mediedebatten har på sin vis været meget nuanceret og mangefacetteret. Det må blive konklusionen, når man ser på dens forskellige refleksioner vedrørende økonomi og moral, demokrati og offentlighed m.v. Debatten har dog mindre at byde på i forhold til investeringspraktiske aspekter af etiske investeringer, og de udfordringer og

problemstillinger der knytter sig hertil. Det har på mange måder været en kritisk og problematiserende snarere end en saglig og konstruktiv debat.

Mediedebatten har på den ene side bidraget til at synliggøre og skabe øget bevidsthed omkring de etiske aspekter af pensionsinvesteringerne og har derudover ansporet til ansvarlig stillingtagen og konstruktive tiltag i sagerne med Cheminova og ØK. På den anden side har debatten også illustreret mediernes hang til det sensationsprægede, til at skandalisere og moralisere. Det er en debat, som til tider har handlet mere om personer og spekulationer i motiver end om sagsforhold. Debatten har illustreret de risici, der set fra pensionsinstitutionernes perspektiv kan være forbundet med offentlig eksponering på etik-området – ikke mindst hvis konkrete enkeltinvesteringer trækkes frem (som i tilfældet med PFA's henvendelse til ØK).

Bemærkelsesværdigt er det, at de to selskaber, som er kommet med de mest markante udmeldinger på etik-området, også er dem, der har måtte tage imod den hårdeste kritik. PFA er blevet kritiseret for den måde, hvorpå selskabet har håndteret sin etiske investeringspolitik. KP er blevet kritiseret for indholdet af sin erklæring om etik og miljø. Der tegner sig et mønster i etik-debatten: når det bliver konkret, bliver det for alvor kritiserbart. Og pressens dom har været hård. Debatten har i denne forstand virket åbnende og lukkende på samme tid. En pointe, jeg vender tilbage til i kapitel 8.

Debatten illustrerer, hvordan kommunikation om risici i sig selv kan blive risikabel gennem at synliggøre beslutningstagere – investorer og virksomheder. Investorer kan blive anledning og/eller del af kampagner mod virksomheder – uden at ville det. I massemediernes er alle grænser (for beslutninger og ansvar) på spil i en moralsk ladet kommunikation om risici, hvor saglige argumenter ofte ikke står i høj kurs, og hvor medierne altid har det sidste ord.

Etiske investeringer giver anledning til moralsk alarm – og til offentlig alarm, kan man tilføje. I mange af debattens indlæg argumenteres der i termer af almenhedens interesse. Den offentlige mening iscenesættes som etik-debattens drivkraft. Ofte fremstillet i skikkelse af den politiske forbruger (der i denne sammenhæng også bliver til politisk pensionsopsparer). Den offentlige mening fremstilles – og manipuleres – kvalitativt og kvantitativt: af kommentatorer, som gør sig til talerør for almenheden, og af meningsmålede statistikere. Og der er en tendens til, at mediestemning sættes lig folkestemning, at journalistisk interesse sættes lig offentlig interesse (der sondres ikke mellem massemediernes beskrivelse, og det der beskrives, mellem iagttagelse og genstand).

Kommunikation om offentlig mening signalerer uundgåeligt offentlig interesse, opmærksomhed, nærhed, men spørgsmålet er, hvad det er for en offentlig mening, der optræder i debatten om pensionsinvesteringerne. Er det en mobiliseret mening, eller er det snarere en ikke-mobiliseret, virtuel konstruktion (af et ubestemt publikum). Meget kan tyde på, at det er det sidste snarere end det første. Etiske

investeringer blev i debatten i maj-juni 1997 formet som tema i mediet offentlig mening. Men som Luhmann påpeger, svarer offentlig mening altid til en fotografisk fastholdelse af et system-i-bevægelse. Temaer har som regel en begrænset levetid. Deres nyhedsværdi kommer og går (jf. afsnit 5.5.). Det gælder også for etiske investeringer. Det er et tema, som der ikke har været nævneværdig social mobilisering omkring, og som har fået lov til stort set at forsvinde ud af dagspressens spalter de senere år. Det er blevet reaktualiseret ved forskellige lejligheder, men synes generelt at betegne en debat, som ikke rigtig er i bevægelse.

Dermed ikke sagt, at der ikke sker noget på området. Der sker noget bag pensionsinstitutionernes mure, og det kommer til udtryk i deres investeringspolitikker og selvbeskrivelser som investorer. Det ses der på i det næste kapitel. I dette kapitel reterer blot en kort illustration af de strukturelle koblinger mellem massemedier og pensionsinstitutioner. En kort illustration, der kan virke som en appetitvækker før den afsluttende analysedel.

Man har et standpunkt ... – PensionsSelskaberne

Torben Möger Pedersen, adm.dir. i PensionsSelskaberne, har i en række indlæg tidligt i debatten markeret sig som fortaler for, at pensionsinstitutionerne skal fokusere på den opgave, de nu engang er sat til at varetage: at sikre en god forrentning af pensionskapitalen, og bør holde sig fra moderne begreber som etiske eller grønne investeringer. Den 13. juli 1997 får Möger Pedersen lejlighed til at uddybe sine synspunkter og reflektere over etik-debattens forløb.

I en erhvervskronik i Berlingske Tidende minder Möger Pedersen om, at det i pensionskasser og forsikringsselskaber – som i alle finansielle virksomheder – er tilliden til forvaltningen af de betroede midler, som er afgørende for, om der er tilslutning til at være “kunde i butikken”. Mere præcist er der to faktorer, som virksomheder og lønmodtagere lægger vægt på i deres vurdering af pensionskasser eller forsikringsselskaber: 1) evnen til at forene god kundeservice med lave omkostninger og 2) evnen til at investere de opsparede midler, så der opnås et højt afkast. I den seneste debat er der blevet argumenteret for, at pensionsinstitutterne skal inddrage etiske overvejelser, når det gælder investeringer i aktier. Hertil har Möger Pedersen følgende kommentar: “Når debatten ofte fremstår uden megen substans, hænger det sandsynligvis sammen med, at der generelt er sammenfald mellem, hvad man almindeligvis vil opfatte som en etisk fornuftig og en forretningsmæssig fornuftig investeringspolitik.” Möger Pedersen påpeger, at disse sammenhænge altid har været til stede, og at der derfor blot er tale om at gøre “en markedsføringsmæssig dyd ud af nødvendigheden”, når pensionskasser og forsikringsselskaber giver deres investeringspolitik prædikatet “etisk”. Han finder det “principielt betænkeligt”, hvis der med “etisk investeringspolitik” menes, at pensionsinstitutterne skal forsøge at varetage bestemte udenrigs- eller miljøpolitiske målsætninger. Möger

Pedersen mener, at det er Folketingets opgave, mens det er pensionskassernes opgave at investere de betroede midler "bedst muligt": "Pensionsinstitutterne har ikke af kunderne fået et mandat til gennem investeringspolitikken at optræde som særlige "moralens vogtere" og forlange, at de virksomheder, hvor de er aktionærer, skal opfylde andre krav, end dem der stilles af lovgivning, overenskomster og internationale aftaler. En sådan optræden vil svække tilliden til forvaltningen af pensionsopsparingen både hos de lønmodtagere, der til sin tid skal leve af deres arbejdsmarkedspension, og hos de virksomheder, som har brug for pensionsinstitutterne som professionelle samarbejdspartnere på kapitalmarkedet." Han mener, at "den slags kampagner" vil svække danske virksomheders konkurrenceevne snarere end fremme "de sympatiske og ideelle målsætninger", som de er udtryk for.

Möger Pedersen fastholder, at pensionsinstitutionerne først og fremmest er forpligtet på at levere god kundeservice, at holde et lavt omkostningsniveau og at realisere et højt afkast af de opsparede midler. At benytte prædikatet "etik" om sine investeringer er at gøre "en markedsføringsmæssig dyd af nødvendigheden", da der altid har været sammenfald mellem, hvad der er etisk fornuftigt, og hvad der er forretningsmæssigt fornuftigt; det er der ikke noget nyt i. Möger Pedersen taler for opretholdelsen af en funktionel arbejdsdeling. Pensionsinstitutionerne skal ikke blande sig i politiske spørgsmål. Og de har i øvrigt ikke fået mandat af opsparerne til at agere "moralens vogtere". Et halvt års tid senere har piben fået en anden lyd.

Den 9. januar 1998 kan Børsen, under overskriften: "Pensionskasse for lavtlønnede vil investere etisk", fortælle, at endnu et dansk pensionselskab er hoppet på etik-vognen. Det drejer sig om PensionsSelskaberne, hvis bestyrelse i sidste måned vedtog en etisk investeringspolitik under navnet "den ansvarlige investor". En politik som vil blive offentliggjort, når årsberetningerne for 1997 sendes på gaden i april. Torben Möger Pedersen udtaler: "Vi har fundet, at det var et naturligt tidspunkt at give en samlet status til vores medlemmer og offentligheden om vores investeringspolitik. Ikke mindst på baggrund af det seneste års debat om etik". Det konstateres i artiklen, at pensionskassedirektøren dermed har foretaget "en regulær kovending i sin holdning til etiske investeringer." Möger Pedersen har tidligere advaret pensionsbranchen mod at ride med på den etiske bølge, men giver nu udtryk for det grundsynspunkt, at der ikke er nogen modsætning mellem etik og afkast: "Vi lægger vægt på, at virksomheden har en moderne holdning til forbrugerpolitik, etik og myndighedskrav ... Vi vil se på virksomhedernes etiske standard i bred forstand. Men vi vil ikke på forhånd sortliste enkelte virksomheder eller brancher. ... Hvis der viser sig forhold i en virksomhed, der afviger fra beslutningsgrundlaget for investeringen, så vil vi tage den op til overvejelse. Men det er ikke sådan, at vi køber aktier for at belønne eller straffe virksomheder". Möger Pedersen påpeger videre, at den nye investeringspolitik ikke vil blive kædet sammen med fagforbundenes

bestræbelser på at forbedre medlemmernes vilkår på arbejdspladsen: ”Virksomhedernes personaleansvar er selvfølgelig en vigtig del af moderne virksomheders ledelse. Men vi lægger ikke politiske eller faglige motiver ind i vores investeringer. Der har vi fuld tillid til, at overenskomstparterne kan håndtere problemerne,” siger han.

Også PensionsSelskaberne er nu med på etik-vognen. Etik-debatten er på vej til at blødgøre selv de skarpeste kritikere. PensionsSelskaberne lægger dog ikke op til at ville føre en særligt udfarende politik. Faktisk markerer udspillet, hvor kort afstanden synes at være mellem de to standpunkter for og imod etiske retningslinier, som de fremstår i den danske debat. I næste kapitel rettes blikket mod det, der kan betragtes som etik-debattens semantiske kerne: pensionsinstitutionernes investeringspolitikker og selvbeskrivelser vedrørende etik.

8.

Pensionsinvesteringer i det økonomiske system – pensionsinstitutionernes selvbeskrivelser

8.0. Indledning – de danske pensionsinstitutioner og investeringsetikken

Analysen, af hvordan pensionsinvesteringerne behandles inden for rammerne af det økonomiske funktionssystem, tager udgangspunkt i pensionsinstitutionernes investeringspolitikker og selvbeskrivelser som investorer. Der ses på, hvordan spørgsmål om etik træder frem i disse tekster, der i det følgende betragtes som formninger af pengemediet på programniveau (jf. afsnit 2.4.). Som der blev redegjort for i afsnit 2.4., er det på programniveauet muligt for et funktionssystem at indbygge eksterne referencer uden at der brydes med den grundlæggende binære kodificering. Og det er netop udgangspunktet for analysen i dette kapitel. At pensionsinstitutionerne er begyndt at tale om etik i forbindelse med deres investeringer ændrer ikke ved, at de først og fremmest er *økonomiske* institutioner.

De tre analysedele (kapitel 6, 7 og 8) beskæftiger sig med henholdsvis en politisk realitet, en massemedieret realitet og en økonomisk realitet. Man *kan* vælge at betragte debatten om etiske investeringer som et udtryk for opløsning af systemgrænser (og dermed som en opløsning af antagelsen om, at det moderne samfund er funktionelt differentieret, jf. afsnit 2.4.), som et udtryk for, at grænser mellem økonomi og politik opløses, når spørgsmål om risiko, moral og offentlighed dukker op i debatter vedrørende investorers og virksomheders ansvar og virke i samfundet. Det systemteoretiske udgangspunkt er et andet. Systemteorien har særligt øje for opretholdelse af systemgrænser. Således også her. Det kan være, at alle grænser er på spil i massemediernes realitetskonstruktioner; men der kan ikke sluttes direkte fra pressens skrivelser til de beslutninger, der træffes inden for det politiske system eller inden for det økonomiske system. Der er tale om strukturelle koblinger, ikke om kausale relationer.

Der argumenteres i dette projekt for, at de italesættelser af spørgsmål om etik, som man finder inden for det politiske system og inden for det økonomiske system, kan læses som udtryk for opretholdelse af systemgrænser. Som der blev argumenteret for i kapitel 6, foregår den politiske behandling af pensionsinveste

ringerne inden for rammerne af en politisk styringslogik – også når det gælder spørgsmål om etik. Parallelt hermed lægger analysen i dette kapitel, som allerede nævnt, vægt på, at pensionsinstitutionerne – også efter at etiske, sociale, miljømæssige kriterier er blevet en formuleret del af deres investeringsmæssige beredskab – er økonomiske institutioner, der opererer med penge som funktionsprimat og med koden betaling/ikke betaling som ledeforskel for deres aktiviteter. En orientering, som er stadfæstet i det lovbestemte afkastkrav (jf. afsnit 1.3. m.v.). Som jeg var inde på i afsnit 7.1., er det centrale spørgsmål i denne sammenhæng ikke, hvorvidt pensionsinstitutionerne skal bestræbe sig på at generere størst muligt afkast af deres investeringer. Det er en målsætning, som generelt tages for givet. At pensionsinstitutionerne er begyndt at tale om etik er således ikke udtryk for en 'moralsk omprogrammering' af investeringsbeslutningsprocesserne. Det er snarere udtryk for, at etik er kommet til at virke som en form for supplerende kode – uden at der rokkes ved den økonomiske kodes primat. Debatten om etiske investeringer har på ingen måde revolutioneret den danske pensionsbranche; men den har føjet nye aspekter til pensionsinstitutionernes måde at tænke investeringer på og har bevirket en øget kontekstfølsomhed omkring den investeringsmæssige forvaltning.

Når dét er sagt, kommer man ikke uden om, at den følgende gennemgang af pensionsinstitutionernes investeringspolitikker og selvbeskrivelser virker som en afdramatisering i forhold til kapitel 7's belysning af den moralske alarm i pressen. I mediedebatten er pensionsinstitutionerne blevet fremstillet som en aggressiv, regulerende kraft, der – ansporet af og 'i ledtog med' politiske forbrugere – aktivt søger at bidrage til at bevæge virksomheder i retning af større etisk og social og miljømæssig ansvarlighed. Pensionsinstitutionerne er – særligt foranlediget af sagen med PFA og ØK – blevet fremstillet som en risikofaktor i forhold til de virksomheder, de investerer i. Risikoen består i synliggørelse: etisk begrundet kritik fra en af de store institutionelle investorer kan via massemediernes give anledning eller nyt momentum til sager omhandlende problematiske aspekter af virksomheders aktiviteter. Denne massemedierede fremstilling af pensionsinstitutionernes rolle som investorer kan alt efter temperament betragtes som et løfte eller en trussel. Under alle omstændigheder bekræftes den ikke, når blikket rettes mod pensionsinstitutionernes egne selvfrestillinger. Investeringspolitikernes ordlyd indikerer, at pensionsinstitutionerne generelt ønsker at holde en lav profil og helst holder sig uden for massemediernes og offentlighedens søgelys, når det kommer til spørgsmål om etik. En del af forklaringen på dette forhold kan søges i mediedebattens tilspidsede forløb. Mediedebattens betydning skal dog ikke overdrives. Den begrænsede åbenhed omkring investeringsbeslutninger kan også være udtryk for almindelige forretningsmæssige betragtninger. Investeringer er en konkurrenceparameter for pensionsinvesteringerne, og de finansielle markeder kan til tider være meget følsomme.

Derfor må fuld åbenhed omkring den investeringsmæssige forvaltning generelt betragtes som undtagelsen snarere end reglen.

Som nævnt er udgangspunktet for den følgende analyse, at pensionsinstitutionerne opererer inden for rammerne af det økonomiske funktionssystem med betaling/ikke betaling som ledeforskel for deres virke. Dermed ikke sagt, at der ikke er andre koder og iagttagelsesformer på spil i deres investeringspolitikker og selvbeskrivelser. Dette kan illustreres ud fra projektets tre teoretiske nøglebegreber: risiko, moral og offentlighed.

Risikobegrebet er centralt i denne sammenhæng. Investeringspolitikker er formålserklæringer vedrørende håndtering af forskellige former for risiko. I den konkrete sammenhæng bliver det relevant at tale om to former for risiko: *investeringsrisiko* og *selvbeskrivelsens risiko*, hvor førstnævnte refererer til pensionsinstitutionernes saglige håndtering af investeringsmæssige risici, og sidstnævnte refererer til de risici, der er knyttet til den sociale eller ekspressive side af deres investeringsmæssige aktiviteter (jf. afsnit 3.0.). Investeringsrisiko beskrives almindeligvis i termer af økonomisk risiko – som en afvejning mellem en investerings forventede afkast og en investerings forventede sikkerhed gjort op i betalinger. De problemstillinger vedrørende virksomheders etiske, sociale, miljømæssige ansvarlighed, som debatten om etiske investeringer aktualiserer, kan udmærket tematiseres inden for rammerne af økonomiske risikobetrægtninger. Her vil udgangspunktet være, at en virksomhed, som handler uansvarligt, løber en risiko for at komme under offentligt pres. Skandaler kan indvirke negativt på virksomhedens omdømme, indtjening og udviklingsmuligheder. Derfor må spørgsmål om etik og social og miljømæssig ansvarlighed indgå i den samlede økonomiske risikovurdering af en virksomhed. Dette kan ske ud fra en ren profitbetragtning – ud fra devisen, at der er en positiv sammenhæng mellem afkast og etik.

Ud fra en økonomisk risikobetrægtning bliver etiske investeringer et spørgsmål om at undgå økonomiske tab. Nogle pensionsinstitutioner går ikke videre end til det i deres formuleringer vedrørende etik. Andre gør. Der argumenteres i det følgende for, at man, når man ser på de danske pensionsinstitutioners markeringer vedrørende etik, kan sondre mellem to typer af formuleringer: *økonomiske formuleringer* og *moralske formuleringer*. Det er en inddeling, som er inspireret af og parallel med den sondring mellem *re-aktiv stillingtagen* og *pro-aktiv stillingtagen*, som Hans Lassen opererer med i sin undersøgelse af danske livs- og pensionsforsikrings-selskabers og pensionskassers offentlige stillingtagen til spørgsmål om etik og investeringer (Lassen 2000). Ved re-aktiv stillingtagen skal ifølge Lassen forstås: ”at etiske hensyn indgår som en prioriteret og integreret del af den almindelige risikovurdering ved investeringerne, fordi investeringer i uetiske virksomheder før eller siden vil vise sig at være dårlige investeringer” (Lassen 2000:103). Ved pro-aktiv stillingtagen skal forstås: ”at etiske hensyn – ud over at indgå i den almindelige

risikovurdering – også indgår i prioriteringen af, hvilke investeringer man i det hele taget ønsker at foretage ved at vælge investeringer, der f.eks. i særlig grad er miljøvenlige, eller ved at fravælge bestemte investeringer, bl.a. inden for våbenproduktion” (ibid.). For overblikkets skyld er Lassens skema over livs- og pensionsforsikringssekskabers og pensionskassers markedsandele og offentlige stillingtagen til spørgsmål om etik og investeringer gengivet på næste side.

Det er her valgt at reformulere Lassens sondring i termer af koder. *Økonomiske formuleringer* henviser da til selvbeskrivelser, der alene inddrager etik som led i en økonomisk risikobetragtning og formulerer etiske hensyn i termer af afkast (og dermed betalinger). *Moralske formuleringer* henviser til selvbeskrivelser, der inddrager etik som en form for moralsk kodificering, der ikke blot kan reduceres til afkasthensyn (og netop i denne forstand kommer til at virke som et *supplement* til rent økonomiske betragtninger). Moralske formuleringer er udtryk for moralsk stillingtagen (koden er rigtigt/forkert snarere end betaling/ikke betaling). En stillingtagen, der så kan være mere eller mindre klart formuleret, mere eller mindre direkte, mere eller mindre markant.

Selvbeskrivelsens risiko er tæt knyttet til offentlighedsbetragtninger. Pensionsinstitutionernes formuleringer vedrørende etik er ikke blot formuleret med henblik på håndtering af saglige investeringsmæssige udfordringer og problemstillinger. De er formuleret med et refleksivt blik for den sociale og politiske kontekst, som pensionsinstitutionerne virker i. Dette kan blandt andet ses ved, at offentligheden optræder som et refleksivt element – som et spørgsmål om åbenhed, som en risikofaktor, som en form for legitimerende reference – i mange af de formulerede politikker. I mediedebatten er spørgsmål om etik blevet forbundet med en offentlig interesse eller et offentligt krav. Der er fremmanet et billede af en kritisk offentlighed med en aktiv interesse i, hvordan pensionspengene investeres. Mange af politikkerne synes da også at være formuleret med en kritisk offentlighed for øje. En problemstilling, som tages op i den efterfølgende analyse.

Lassens undersøgelse har endnu et bidrag at yde til præciseringen af, hvordan der tales om investeringer i det følgende; et bidrag til præciseringen af analyse-niveau. Lassens undersøgelse fokuserer eksplicit på det semantiske niveau. Det samme gør den følgende analyse. Der ses på, hvordan forskellige argumentationsformer træder frem i pensionsinstitutionernes investeringspolitikker og selvbeskrivelser vedrørende etik – ikke på, hvordan investeringspolitik omsættes til investeringsbeslutninger.

”Danske forsikringselskabers og pensionskassers markedsandele i % fordelt efter om og hvordan de har taget stilling til spørgsmålet om etik og investeringer”:

Selskaber	Re-aktiv offentlig stillingtagen	Pro-aktiv offentlig stillingtagen	Ikke taget offentlig stilling
Danica	20,2		
PFA Pension		19,0	
Tryg-Baltica	6,8		
Kommunernes Pensionsforsikring		6,7	
Codan			5,2
TopDanmark			4,0
Industriens Pension	3,7		
Pen-Sam Liv		3,6	
Enhjørningen Liv (*)	3,2		
Bygge og Anlæg	2,3		
Sygeplejersker	2,1		
Magistre		2,1	
Kvindelige Arbejdere	2,0		
Børne- og Ungdomspædagoger			1,7
AP Pension			1,6
HTS Pension	1,4		
Jurister og Økonomer		1,3	
Lægerne		1,3	
Alka Liv			1,1
Alm. Brand			1,1
Socialrådgivere og –pædagoger	1,1		
Finanssektoren		0,8	
Skandia			0,7
Dansk Ingeniør		0,7	
Aktiva Pension	0,7		
Nærings- og Nydelsesmiddel		0,5	
Teknikum- og diplomingeniører	0,5		0,4
Ergo- og Fysioterapeuter	0,4		
FagPension			0,4
Kontorfunktionærer	0,4		
Bank/Pension			0,4
Grafisk Pension			0,4
Zürich Liv			0,3
Lægeseekretærer	0,3		
Funktionærpension	0,3		
Bioanalytikere	0,3		
Jordbrugsakademikere og Dyrlæger	0,3		
Økonomaer	0,2		
Farmakonomer	0,2		
Håndværk og Industri		0,2	
Arkitekter		0,2	
Trekroner-Liv			0,1
Beklædning & Textil	0,1		
Jordemødre	0,1		
Apotekere/Farmaceuter	0,1		
I alt	46,7	36,4	17,0

(*) Fusionerede i 1999 med Tryg-Baltica

Kilde: Lassen (2000:105, der henviser til notat fra Sisyfos (2000): ”En undersøgelse af danske forsikringselskabers og pensionskassers offentlige stillingtagen til spørgsmålet om etik og investeringer”).

Lassen definerer offentlig stillingtagen som ”redegørelser eller beslutninger, der fremgår af pensionssekskabernes eget materiale: årsberetninger, offentligt tilgængelige referater fra generalforsamlinger, nyhedsbreve, hjemmesider mv.” (Lassen 2000:107). Situationer, hvor pensionsinstitutioner som følge af en aktuel mediebegivenhed er blevet ’tvunget’ til at tage stilling til spørgsmålet om etik, er således ikke medtaget (ibid.). Lassen fokuserer på den stillingtagen, som forefindes i pensionsinstitutionernes egne officielle selvbeskrivelser, og som er fremsat på pensionsinstitutionernes egne præmisser. Ikke på stillingtagen, som er forekommet på forespørgsel af massemedierne i massemedierne. Med udgangspunkt i teorien om funktionel differentiering er det også sådan, der sondres i dette projekt. Den massemedierede debat blev belyst i kapitel 7. Dette kapitel beskæftiger sig med pensionsinstitutionernes beskrivelser af sig selv.

De pensionsinstitutioner, hvis investeringspolitikker og selvbeskrivelser inddrages i analysen, er listet nedenfor.

Livs- og pensionsforsikringsselskaber	Tværgående pensionskasser	Lovbaserede ordninger
PFA Pension	Kommunernes Pensionsforsikring (KP)	Arbejdsmarkedets Tillægspension (ATP)
Danica	Arkitekternes Pensionskasse	
Tryg-Baltica	Danske civil- og akademiingeniørers Pensionskasse (DIP)	Lønmodtagernes Dyrtdsfond (LD)
	Industriens Pension	
	Juristernes og Økonomernes Pensionskasse (JØP)	
	Lægernes Pensionskasse	
	Lærernes Pension	
	Magistrenes Pensionskasse	
	Pen-Sam ⁹¹	
	PensionsSelskaberne ⁹²	
	herunder: Pensionskassen for Kvindelige Arbejdere & Specialarbejdere (PKS Pension)	

Det skal understreges, at analysen alene inddrager pensionsinstitutioner, som forholder sig eksplicit til spørgsmål om etik. Blandt de større pensionsinstitutioner, som ikke har taget offentlig stilling til spørgsmål om etik, kan nævnes Codan og

⁹¹ Pen-Sam er administrationsselskab for fire pensionskasser: Pensionskassen for sygehjælpere, beskæftigelsesvejledere, plejere og plejehjemsassistenter; Pensionskassen for portører; Pensionskassen for trafikfunktionærer ved Hovedstadens Trafikselskab; Pensionskassen for amtsvejmænd.

⁹² PensionsSelskaberne er administrationsfællesskab for Bygge- & Anlægsbranchens Pensionsforsikring, Beklædnings- & Tekstilbranchens Pensionsforsikring, Handels, Transport- & Servicebranchens Pensionsforsikring samt Pensionskassen for Kvindelige Arbejdere & Specialarbejdere.

TopDanmark⁹³ (blandt livs- og pensionsforsikringselskaberne) og PKA Pension⁹⁴ (blandt pensionskasserne).

Analysens to første dele benytter sig af forskellen økonomiske/moralske formuleringer. I afsnit 8.1. gennemgås økonomiske formuleringer af investeringsetik. Der argumenteres for, at de politikker og selvbeskrivelser, som er formuleret af ATP, LD, Danica, Tryg-Baltica og Industriens Pension, tilhører denne kategori. I afsnit 8.2. gennemgås moralske formuleringer af investeringsetik. Der argumenteres for, at de politikker og selvbeskrivelser, som er formuleret af PFA Pension og af de tværgående pensionskasser, tilhører denne kategori. I de efterfølgende dele (afsnit 8.3. og 8.4.) bevæger analysen sig på tværs af denne sontring. Først ses der på, hvordan offentligheden og massemedierne – og hensynet til samme – optræder i pensionsinstitutionernes selvbeskrivelser vedrørende etik (afsnit 8.3.). Derefter sættes der fokus på de mere konkrete tiltag, som der lægges op til med de formulerede politikker (afsnit 8.4.). Den centrale sontring bliver her forskellen mellem exit og voice strategier (mellem tilvalg/fravalg af investeringer og dialog med virksomheder). Endelig rundes kapitlet af med en kort sammenfatning (afsnit 8.5.) før konklusionen i kapitel 9.

Tidsmæssigt er denne analysedel forskellig fra de to første, som begge beskriver en udvikling over tid inden for et givent område. I dette kapitel ses der alene på *gældende beslutninger eller formuleringer*. Projektet afgrænser sig fra mere udførligt at belyse udviklinger i pensionsinstitutionernes selvbeskrivelser over tid. Dermed ikke sagt, at debatten om etiske investeringer repræsenterer en radikal diskontinuitet i forhold til alt, hvad der har været før. Danske pensionsinstitutioner har også tidligere inddraget etiske, sociale og miljømæssige kriterier i deres investeringer. Det nye består i formaliseringen og ekspliciteringen af sådanne betragtninger. Og det er netop denne eksplicite italesættelse af spørgsmål om etik, som dette projekt beskæftiger sig med. Man kunne udmærket have valgt at trække semantiske tråde tilbage til tidligere tiders selvbeskrivelser og debatter om pensionsinvesteringerne (herunder debatten om økonomisk demokrati), men her er det valgt alene at fokusere på den udvikling, som har fundet sted i sidste halvdel af 1990'erne og i starten

---

⁹³ Det skal i den forbindelse bemærkes, at TopDanmark i 1997 foretog en undersøgelse, der viste, at kun en meget lille del af selskabets kunder lægger vægt på etik, når de skal vælge pensionselskab. ”Det er noget, der har ufattelig lille interesse blandt kunderne”, var direktør Christian Sagilds kommentar til Erhvervsbladet i den anledning (10. juni 1997). I Erhvervsbladets artikel får Sagild også lejlighed til at beskrive, hvordan TopDanmark griber det med etikken an: ”Det vi gør, er at investere ud fra nogle alment accepterede og godtagne principper, og så overlader vi etikken til politikerne, fordi hvis noget af miljømæssige eller lovmæssige årsager anses for at være uetisk, så skal det såmænd nok vise sig at være en halvdårlig investering”. Det vil fremgå, at det er en tilgang, der stemmer godt overens med de investeringspolitikker, der gennemgås i afsnit 8.1.

⁹⁴ PKA Pension er administrationsselskab for følgende pensionskasser: Pensionskassen for Bioanalytikere, Pensionskassen for Ergoterapeuter & Fysioterapeuter, Pensionskassen for Jordemødre, Pensionskassen for Kontorfunktionærer, Pensionskassen for Lægeseekretærer, Pensionskassen for Socialrådgivere & Socialpædagoger, Pensionskassen for Sygeplejersker, Pensionskassen for Økonomaer.

af det nye årtusinde, hvor spørgsmål om etik har fået en helt anden betydning end tidligere.

Den følgende analyse benytter sig af mange – og til tider lange – citater. Dette med henblik på i detaljer at præsentere og dokumentere indholdet af de danske pensionsinstitutioners offentlige stillingtagen til spørgsmål om etik. Pensionsinstitutionerne får på denne måde lov at 'tale for sig selv' – akkompagneret af analysens kommentarer.

8.1. Ethiske investeringer – økonomiske formuleringer

Som det vil fremgå, er de investeringspolitikker og selvbeskrivelser vedrørende etik, som er formuleret af de danske pensionsinstitutioner, generelt meget ensartede. Det skal derfor understreges, at den forskel der sættes mellem økonomiske og moralske formuleringer, ikke markerer væsensforskelligheder, men snarere nuanceforskelle. Der er forskel på, hvor langt de enkelte argumentationer rækker. Og det er de forskelle, der markeres i dette og det følgende afsnit. Det skal også understreges, at der ikke ligger en moralsk dom i sondringen (jf. kapitel 4). Det er en forskel mellem argumentationsformer, der markeres (på et anden-ordens niveau). I dette afsnit ses der på de politikker, som holder sig inden for rammerne af økonomiske risikobetrægtninger. Som nævnt argumenteres der for, at de politikker, som er formuleret af ATP, LD, Danica, Tryg-Baltica og Industriens Pension, tilhører denne kategori.

På ATP's hjemmeside finder man: "Retningslinier for behandling af etiske temaer i forbindelse med ATP's investeringer i 2000". Under denne rubrik kan man læse, at:

Udgangspunktet for ATP's investeringer er ATP-lovens bestemmelser om, at bestyrelsen ved fondsmidlernes anbringelse skal tilstræbe en betryggende sikkerhed, en opretholdelse af midlernes realværdi samt højest mulig forrentning. God etik er oftest en forudsætning for en varig, god indtjening og dermed for bevarelse af aktieinvesteringernes realværdi.

Det er således vigtigt for virksomhedernes udvikling, at de tilpasser sig love, etik og moral i de lande og på de markeder, hvor de virker. Det indgår derfor som en integreret del af ATP's investeringspolitik at vurdere de etiske temaer, der knytter sig til enhver aktieinvestering.

ATP køber ikke aktier i virksomheder, der bevidst og gentagende bryder regler, der er fastsat af nationale myndigheder på de markeder, hvor virksomheden arbejder, eller af internationale organisationer med Danmarks tiltrædelse.

ATP køber ikke aktier i virksomheder i lande, som er genstand for en handelsblokade, der er vedtaget af FN eller EU og er tiltrådt af Danmark.⁹⁵

---

⁹⁵ www.atp.dk/web/portal.nsf/mainfrms!readform&Area =FONDS

ATP argumenterer – med henvisning til de lovbestemte investeringsregler – for etik i termer af økonomi og økonomiske risici. Når der for ATP knyttes sig etiske temaer til enhver aktieinvestering, skyldes det, at etik er en forudsætning for virksomheders indtjening og langsigtede udvikling. Det bemærkes, at det eneste mere konkrete indhold, de etiske overvejelser gives, er lovbestemt. Der knyttes an til de fælles regler, som er fastsat via nationale lovgivninger og internationale aftaler. Etik bliver først og fremmest et spørgsmål om legalitet.

ATP-chef Palle Simonsen (nu fhv.) formulerer udgangspunkt i en større artikel om etik i ATP's magasin Horisont (nr. 6, november 1997, side 2). Simonsen udtaler, at ATP som en obligatorisk ordning ikke må "kunne tages til indtægt for bestemte politiske opfattelser", men at man "ønsker at stå for størst mulig åbenhed udadtil". Det er med andre ord ikke ATP's opgave at politisere. ATP er sat til at varetage en økonomisk opgave på vegne af alle landets lønmodtagere og har ikke mandat til at fremme bestemte (parti)politiske interesser. Den klare funktionelle arbejdsdeling skinner også igennem i Simonsens svar på spørgsmålet om, hvorvidt ATP kan investere i virksomheder, som producerer og afsætter livsfarlige sprøjtegifte:

- Et sprøjtemiddels farlighed skal altid holdes op mod de fordele, anvendelsen af midlet kan give. Den afvejning må foretages af miljømyndighederne. Vi må henholde os til, om produktet er lovligt, og om virksomheden arbejder i overensstemmelse med etik og moral i de lande, hvor man virker⁹⁶.

Også her argumenteres der ud fra gældende lovgivning – om end det er uklart, om der sigtes til mere end national lovgivning med formuleringen: "etik og moral i de lande, hvor man virker." ATP's retningslinier for behandling af etiske temaer skal ses i sammenhæng med selskabets politik vedrørende aktivt ejerskab. En politik, som tilsvarende har et meget klart defineret økonomisk formål:

ATP's formål med en politik for aktivt ejerskab er alene at beskytte og forøge afkastet af ATP's investeringer. ATP lægger samtidig vægt på, at det aktive ejerskab sikrer de selskaber, der er investeret i, de laveste kapitalomkostninger og den største konkurrenceevne til gavn for alle aktionærer og virksomhedens øvrige interessenter.

I alle situationer vil ATP's adfærd være styret heraf.⁹⁷

Såvel inddragelsen af etiske temaer som ATP's aktive ejerskab er styret af økonomiske motiver.

Også den anden store lovbaserede pengetank, LD, holder sig i sine formuleringer tæt på de lovfastsatte afkastkrav. I årsberetningen for 1997 kan man læse, at

---

⁹⁶ Palle Simonsen, citeret i ATP: Horisont, nr. 6, november 1997, side 2.

⁹⁷ www.atp.dk/web/portal.nsf/mainfrms!readform&Area=FONDS

etiske overvejelser altid har været en del af grundlaget for LD's investeringsbeslutninger. Allerede i august 1996 vedtog LD's bestyrelse følgende "etiske retningslinier":

I forbindelse med LD's investeringspolitik tager bestyrelsen stilling fra sag til sag i tilfælde, hvor der kan være problemstillinger af etisk art. Beslutninger, der træffes herom, vil ikke blive offentliggjort, idet LD ikke ønsker at være part i kampagner.⁹⁸

Ret beset er der ikke tale om retningslinier, men blot om en meget generelt formuleret stillingtagen. Budskabet er, at LD ikke har formuleret et etisk regelsæt, men tager stilling fra sag til sag. Og at der i sådanne sager træffes beslutninger bag lukkede døre (mere om problematikken vedrørende offentliggørelse i afsnit 8.3.). Efterfølgende er der kommet en mere udførlig formulering til. På LD's hjemmeside finder man – under rubrikken: "Investeringer i øvrigt" – "LD's politik vedrørende etiske aspekter ved aktieinvesteringer". Heri indgår de følgende passager:

Det overordnede mål for LD's investeringsstrategi er, at midlerne anbringes med henblik på at opnå en betryggende sikkerhed, opretholdelse af midlernes realværdi samt højst mulig forrentning. Det er LD's opfattelse, at inddragelse af etiske aspekter i den samlede vurdering af en aktieinvestering er et nødvendigt led i at vurdere investeringens afkast og realværdi på sigt. ...

LD forventer, at en virksomheds ledelse fastlægger en strategi med det formål at skabe langsigtet vækst i indtjening og i selskabets værdi, samt at sikre, at virksomhedens aktiviteter foregår i en god balance med de krav og forventninger, der stilles i det danske samfund. Her tænkes på krav og forventninger med hensyn til miljø, faglige rettigheder, menneskerettigheder, beskyttelse af børn, sociale forhold, sikkerhed og sundhed blandt ansatte og forbrugere.

LD betragter det som et mindstekrav, at virksomhederne overholder national lovgivning i de lande, hvor de har aktiviteter, samt at de med hensyn til menneskerettigheder, faglige rettigheder, beskyttelse af børn og miljøforhold efterlever de standarder og retningslinier, der er indeholdt i internationale konventioner og love, der er tiltrådt af Danmark og/eller EU.⁹⁹

LD's krav til virksomheder formuleres – som det er tilfældet hos ATP – inden for en økonomisk ramme med skelen til national lovgivning og internationale aftaler og konventioner. Til forskel fra ATP pointerer LD særligt hensynet til "de krav og forventninger, der stilles i det danske samfund" (hvor ATP lægger vægt på, at virksomheder "tilpasser sig love, etik og moral i de lande og på de markeder, hvor de virker"). Det præciseres ikke, hvordan LD i forbindelse med investering i udenlandske virksomheder måtte foretage afvejninger mellem danske normer, og de

---

⁹⁸ Lønmodtagernes Dyrtidsfond, Årsberetning 1997, side 4-5.

⁹⁹ "LD's politik vedrørende etiske aspekter ved aktieinvesteringer" er taget fra: www.ldpension.dk/invest/ioevrigt/etik.html.

normer som er gældende i lokale kontekster. Med formuleringen om, at virksomheders aktiviteter skal foregå ”i en god balance med de krav og forventninger, der stilles i det danske samfund” og konkretiseringerne af denne markering, bevæger politikken sig ud over det rent økonomiske og knytter an til en offentlighedslogik (mere herom i afsnit 8.3.). Først og fremmest stilles der dog krav om legalitet, jf. de angivne mindstekrav.

ATP og LD er lovbaserede ordninger, som har et bredt udsnit – for ATP’s vedkommende et endog meget bredt udsnit – af den danske befolkning som medlemmer. Det kan derfor ikke overraske, at disse institutioner, når det drejer sig om etik og stillingtagen til spørgsmål af politisk karakter, lægger sig tæt op ad Folketinget, og de kollektivt bindende beslutninger, som træffes her. Det er en stillingtagen, der kan betragtes som udtryk for en demokratisk repræsentationslogik. Etik sættes lig med lovgivningen som et udtryk for samfundets fælles regler og normer, og der argumenteres for en klar funktionel arbejdsdeling mellem økonomiske institutioner og det politiske system. ATP og LD er først og fremmest sat til at varetage en økonomisk opgave. Når dette er udgangspunktet, bliver etik først og fremmest et spørgsmål om legalitet.

Det er ikke et særkende for ATP og LD, men en forenkling – en pragmatisk ’skyden genvej’ til samfundets fælles regler – som man også finder i andre pensionsinstitutioners selvbeskrivelser vedrørende etik. Pensionselskabet Danicas målsætning for investeringsvirksomhed er et eksempel. Danicas adm.dir. Erik Bonnerup har ikke just markeret sig som en af fortalere for etik i investeringerne (jf. afsnit 7.1.), men etik indgår som en formuleret del af Danicas investeringsmålsætning. Argumenterne er dog økonomisk – ikke moralsk – kodede:

Danicas investeringsaktivitet tilrettelægges med henblik på at skaffe liv- og pensionskunderne det størst mulige afkast med en begrænset risiko, der samtidig resulterer i stabile afkast. I risikovurderingen indgår en række elementer, herunder etiske og miljømæssige forhold. Danica undgår ud fra sådanne overvejelser investeringer i lande eller selskaber, der udviser grov mangel på respekt for internationale konventioner, ødelægger miljøet, misbruger jordens ressourcer eller i øvrigt opfører sig uetisk. Som retningsgivende for, hvad der er etisk forsvarligt, tages udgangspunkt i Danmarks officielle politik over for konkrete lande og selskaber.¹⁰⁰

Etik og miljøhensyn inddrages som en del af en økonomisk risikobetragtning, og Danmarks officielle politik sættes som retningsgivende for de etiske overvejelser. Hos et andet af de store pensionsselskaber, Tryg-Baltica, finder man et lignende budskab. I Tryg-Balticas investeringspolitik finder man – under rubrikken: ”Målsætning” – noget, der umiddelbart kan virke som en moralsk formulering:

---

¹⁰⁰ Danica, Årsregnskab 1997, side 25.

Målet med Tryg-Balticas investeringsstrategi er at sikre størst muligt afkast på langt sigt under hensyntagen til risiko, skatter og øvrige lovregler. Investeringer i aktier sker udelukkende i alment respektable virksomheder, som overholder almindelige etiske standarder. Fås der kendskab til, at et selskab ikke i tilstrækkeligt omfang lever op til sådanne standarder sælges selskabets aktier.¹⁰¹

Fravalget af virksomheder, der ikke overholder almindelige etiske standarder, synes umiddelbart at være begrundet i sig selv – som et spørgsmål om at gøre det rigtige og undgå investeringer i problematiske virksomheder. På Tryg-Balticas hjemmeside – under rubrikken: ”Investeringsetik” – fyldes det, der umiddelbart kan virke som en moralsk kodet kommunikation, dog ud med økonomiske argumenter:

Som led i den almindelige investeringsanalyse er fondsafdelingen opmærksom på, om der fremkommer information om, at selskaberne ikke lever op til almindelige etiske standarder vedrørende generel forretningsadfærd, miljø, menneskerettigheder o.l., men der foretages ikke mere omfattende undersøgelser på specielt dette område. Fås der kendskab til, at et selskab ikke i tilstrækkeligt omfang lever op til sådanne standarder, undlades det at købe selskabets aktier – eller de sælges – idet der da er knyttet særlige økonomiske risici til de pågældende aktier.¹⁰²

I sidste ende er Tryg-Balticas målsætning om at undgå at investere i virksomheder, som ikke lever op til almindelige etiske standarder, økonomisk begrundet. Målsætningen er udtryk for en økonomisk risikobetragtning, ikke for en særlig prioritering af etik-området. Tryg-Baltica har ingen intentioner om at foretage omfattende undersøgelser eller på anden vis gøre en særlig indsats på dette område¹⁰³.

Industriens Pension synes at være ene om decideret at argumentere *imod* etiske retningslinier for investeringer. Hvad, der gør denne pensionskasses formuleringer interessante, er, at de ikke blot er afvisende, men samtidigt indebærer en afstandtagen og en (økonomisk kodet) tilnærmelse til investeringsetikken. I Industriens Pensions investeringsstrategi finder man under overskriften: ”Etik” følgende formuleringer:

Forsikringsloven fastslår, at pensionsforsikringselskaber har pligt til at tilstræbe det størst mulige afkast. Ligeledes er det i medlemmernes interesse, at Industriens Pension investerer opsparringen, således at der opnås det størst mulige afkast under hensyn til midlernes sikkerhed, da det vil give de største pensionsydelse. Industriens Pension har derfor besluttet ikke at pålægge investeringsbeslutningerne en politisk begrænsning i form af etiske retningslinier.

---

¹⁰¹ www.tryg-baltica.dk/cgi-v3/sitegen.exe/Dynamic?uniklink=PenInvestPolitik.

¹⁰² www.tryg-baltica.dk/cgi-v3/sitegen.exe/Dynamic?uniklink=PenInvestEtik.

¹⁰³ Tryg-Balticas adm.dir., Ib Mardahl-Hansen lægger ikke skjul på, at det forholder sig sådan. Til Børsens Nyhedsmagasin udtalte han i 1998 (nr. 8, 24. april): ”Vi er rendyrkede kapitalister, når vi investerer ... Vi tager etik med i vores betragtninger, men først og fremmest ud fra en forretningsmæssig synsvinkel: En virksomhed, der ikke opfører sig ordentligt risikerer forbrugerboycot eller andre vanskeligheder og kan dermed hurtigt vise sig at være et vanskeligt investeringsobjekt.”

Der vil være betydelige problemer med at afgrænse, hvad der er uetisk, når man som Industriens Pension investerer i det meste af verden. Det skyldes, at lovgivning, økonomi, kultur og dermed normer er vidt forskellige i Industriens Pensions investeringsunivers. Derfor kan man ikke blot anvende et sæt etiske spilleregler opstillet efter danske forhold på alle markeder. Selv om det havde været muligt at foretage en sådan entydig afgrænsning, ville det i praksis næppe være muligt at kontrollere, om et sæt etiske regler var overholdt i hvert enkelt selskab og alle dets eventuelle datterselskaber og ejerinteresser.

Det enkelte selskabs evne til at tilpasse sig den løbende udvikling i holdning til miljø og etik på de markeder, hvor det virker, er afgørende for selskabets succes og dermed afkastet ved at investere i selskabet. Derfor vil selskabets tilpasning til lokale etiske og miljømæssige standarder indirekte indgå i investeringsbeslutningerne, og derfor er Industriens Pensions ønske om at opnå det højest mulige afkast af investeringerne ikke i modstrid med at foretage etisk og miljømæssigt rigtige investeringer.¹⁰⁴

Industriens Pension afviser at pålægge sine investeringer begrænsninger i form af etiske retningslinier. Det vil være i strid med kravet om opnåelse af størst muligt afkast. Ydermere er etiske retningslinier ikke til at kontrollere og administrere i praksis. Men dermed er alt ikke sagt. Ad omveje når man frem til, at spørgsmål om etik og miljø alligevel indgår i de økonomiske risikovurderinger af virksomheder. Ergo er der ingen modstrid mellem at investere efter størst muligt afkast og etiske og miljørigtige investeringer. Det, der som udgangspunkt ikke er formuleret som en etisk investeringspolitik, bliver dermed alligevel til en form for positiv stillingtagen til etik. Budskabet er, at man ikke behøver etiske retningslinier for at være etisk i sine investeringer, da etik allerede indirekte er indregnet som en politisk betonet variabel i den investeringsmæssige risikoligning. Under rubrikken: ”Spørgsmål og svar” på Industriens Pensions hjemmeside finder man spørgsmålet: ”Tager Industriens Pension etiske hensyn ved sine investeringer?” Der gives følgende svar:

Ja. Vi følger lovgivningen og vores egne vedtægter. Begge steder står der, at vi skal arbejde for størst mulig pension til vores medlemmer. Og det er netop pointen: Vi kan kun arbejde for dette mål ved at tage højde for alle aspekter, når vi investerer – herunder også de nødvendige hensyn til miljø, menneskerettigheder og andet, hvor manglende hensyntagen kan udgøre en risiko ved en given investering.¹⁰⁵

Industriens Pension argumenterer for, at afkast og etik (økonomi og moral) går op i en højere enhed. Sat på spidsen er det en argumentation, som indebærer en moralsk kodning af økonomien, da det må forudsættes, at markedet sikrer etikken. Der må forudsættes et effektivt finansmarked, hvor problematikker vedrørende etik og social og miljømæssig ansvarlighed indgår som elementer i økonomiske risikovurderinger af virksomheder og effektivt omsættes til kursstigninger og kursfald på

---

¹⁰⁴ Industriens Pension: Investeringsstrategi og beholdning af værdipapirer pr. 31. december, 1999, side 7-8.

¹⁰⁵ www.industripension.dk/

aktier. Forudsætter man dette, kan den rendyrkede kapitalist også påkalde sig at være etisk investor.

De økonomiske formuleringer er kendetegnet ved, at spørgsmål om etik træder frem som led i økonomiske risikobetragtninger. De nævnte formuleringer opererer inden for rammerne af gældende lovgivning og politiske beslutninger på nationalt og internationalt plan og forbinder etik med kollektivt bindende (politiske) beslutninger og samfundets fælles (retslige) regler. Dermed sættes etik i princippet lig med legalitet. Etik optræder i lovens form, og der opretholdes en skarp skelnen mellem økonomi og politik. Alt andet end rent økonomiske hensyn udgrænses som politisk og juridisk givne eksternaliteter.

Spørgsmålet er, om sådanne formuleringer gør mere end blot at pakke et budskab, som i vidt omfang kan tages for givet, ind i etik. At stille krav om, at virksomheder skal overholde national lovgivning og internationale aftaler, er som udgangspunkt relativt ukontroversielt. Det er krav, der i sidste ende må betragtes som minimale. De etiske hensyn bliver en så integreret og implicit del af investeringspolitikken, at det er svært overhovedet at få øje på, hvilken forskel de gør – andet end som en ny form for selvlegitimering af gængs økonomisk praksis.

I det følgende afsnit ses der på de politikker og selvbeskrivelser, som giver investeringsetikken et moralsk indhold. Der ses med andre ord på de politikker, der sætter etik som en form for supplerende moralsk kode, der bliver udtryk for hensyn, der ikke blot kan reduceres til økonomiske (risiko)betragtninger.

8.2. Ethiske investeringer – moralske formuleringer

De moralske formuleringer omfatter både mere generelle hensigtserklæringer og fravalg af bestemte typer af investeringer. De to hovedkombattanter i mediede-batten – PFA og KP – formulerer begge generelle hensigtserklæringer uden konkrete fravalg (eller tilvalg).

Hos PFA finder man en af de klareste formuleringer af etik som en form for supplerende kode. Allerede i forbindelse med den første offentliggørelse af den etiske investeringspolitik i PFA Nyt i januar 1997 gør adm.dir. André Lublin (nu fhv.) det klart, at der er tale om et supplement til den eksisterende investeringspolitik, og om en accentuering af hensyn som også tidligere er indgået i investeringsovervejelserne, men som nu opprioriteres som et led i bestræbelserne på at håndtere de risici, der er forbundet med øgede investeringer i udenlandske aktier (PFA Nyt, nr. 44, januar 1997, side 10). Ordlyden af PFA's etiske investeringspolitik er som følger.

Følgende etiske retningslinier for aktieinvesteringer indgår som en integreret del af PFA-koncernens overordnede investeringspolitik:

PFA Pension's investeringer sker med det formål at sikre pensionsopsparerne det størst mulige afkast.

Samtidig er PFA Pension bevidst om det samfundsmæssige ansvar, der er forbundet med at forvalte en betydelig del af den danske pensionskapital. Foruden at efterleve love og folketingsbeslutninger lægger PFA Pension således vægt på at medvirke til at fremme

- en fredelig og demokratisk udvikling uden voldelige konflikter,
- overholdelse af de basale menneskerettigheder og
- en ansvarlig omgang med naturens ressourcer og miljøet.

Ved udvælgelse af nyinvesteringer og i vurderingen af poster i den eksisterende aktieportefølje indgår disse overvejelser blandt andre væsentlige kriterier.

PFA Pension foretager etiske vurderinger på virksomhedsniveau. Virksomheder vurderes på deres produkter, produktions- og handelsforhold, og der lægges vægt på, at der arbejdes for en bæredygtig økonomisk udvikling og for at skabe ordentlige forhold for medarbejdere og samarbejdspartnere. I vurderingen indgår, at kulturelle, produktionsmæssige og økonomiske forhold i andre lande ofte adskiller sig væsentligt fra danske forhold.

Det er vanskeligt at få kendskab til alle aktiviteter inden for større virksomheder, og beslutninger må naturligvis baseres på foreliggende tilgængelige oplysninger.

PFA Pension skal være kendt som en saglig og loyal, men kritisk investor. Hvis vi bliver opmærksomme på forhold, der er i modstrid med vore etiske retningslinier, vil vi søge at gøre vor indflydelse som investor gældende gennem en konstruktiv dialog med virksomhedens ledelse med henblik på en langsigtet påvirkning. Er dialog ikke mulig, vil investeringen blive taget op til overvejelse med henblik på eventuel hændelse.¹⁰⁶

PFA påtager sig et samfundsmæssigt ansvar, som består i mere end blot at efterleve love og folketingsbeslutninger. Samtidig kan det være svært at gennemskue, hvordan PFA gennem sine investeringer skal kunne bidrage til at fremme de gode hensigter, der er formuleret. I beretningen for 1997 suppleres den etiske investeringspolitik med en længere redegørelse for, hvordan de etiske retningslinier administreres. Redegørelsen (som findes på side 23 i den nævnte beretning) er gengivet på næste side.

---

¹⁰⁶ PFA Pension, Etiske investeringer, notat, 1998.

Etiske hensyn i investeringspolitikken

PFA Pension's bestyrelse vedtog i december 1996 et sæt etiske retningslinier som supplement til den overordnede investeringspolitik.

PFA Pension har længe inddraget etiske hensyn i sine investeringsovervejelser. Vedtagelsen af de etiske retningslinier markerer således ikke et holdningskifte. De etiske retningslinier er et redskab til afvejning af de etiske spørgsmål, der rejser sig i forbindelse med udviklingen i koncernens investeringsstrategi.

PFA Pension søger af hensyn til det langsigtede afkast aktieandelen af investeringerne. Som led i denne strategi og for at sikre risikospredningen investerer koncernen betydeligt mere end tidligere i udenlandske aktier. Der investeres bl.a. i virksomheder, som opererer i udviklingslande, hvor økonomiske, sociale og politiske forhold ofte adskiller sig væsentligt fra vestlige forhold. Dette rejser naturligt en række etiske spørgsmål i forhold til koncernens virke.

De etiske retningslinier tilsiger, at PFA Pension lægger vægt på at medvirke til at fremme en fredelig og demokratisk samfundsudvikling, overholdelse af de basale menneskerettigheder og en ansvarlig omgang med naturens ressourcer og miljøet.

Virksomheder, som udviser social og miljømæssig ansvarlighed, må på længere sigt forventes at være mere lønsomme. De etiske retningslinier er således i overensstemmelse med lovens krav om at sikre pensionsopsparerne det størst mulige afkast - et krav som Finanstilsynet har fundet anledning til at præcisere over for branchen.

Vurderinger på virksomhedsniveau

Implementeringen af de etiske retningslinier er en løbende proces, hvor evalueringsmodeller hele tiden justeres og tilpasses. Det er samtidig en langsigtet og kompliceret proces.

Etiske vurderinger foretages med udgangspunkt i den enkelte virksomhed. Den etiske vurdering indgår som en integreret del af den samlede investeringsmæssige vurdering af den enkelte virksomheds finansielle og markedsmæssige forhold, forretningsgrundlag og handlemåde.

Landevurderinger er uegnede som operationelt grundlag, og generelle branchevurderinger er heller ikke uproblematisk.

PFA Pension mener som udgangspunkt, at samhandel giver mulighed for påvirkning og fremmer en fredelig og demokratisk samfundsudvikling. PFA Pension følger imidlertid altid resolutioner og sanktioner tiltrådt af den danske regering. PFA Pension mener generelt, at international opbakning er en forudsætning for, at boykot og handelsembargo kan være effektive midler til at ændre uønskede styreformere.

Det er vigtigt, at etiske vurderinger foretages på et nuanceret grundlag. Det er eksempelvis for ensidigt at betragte al produktion af sprøjtemidler som uetisk, når verdens befolkning ikke på nuværende tidspunkt kan brødfødes uden brug af ukrudtsbekæmpende midler. Til grund for en mere nuanceret stillingtagen til kemisk produktion og andre former for industrivirksomhed må bl.a. lægges en vurdering af den enkelte virksomheds ansvarlighed i produktudvikling, produktion

og distribution, samt i indsatsen der gøres for at sikre, at produkterne anvendes forsvarligt.

Dialog med virksomhedsledelserne

PFA Pension foretager etiske vurderinger på virksomhedsniveau, men offentliggør ikke resultaterne. PFA Pension's rolle som kritisk investor udspilles i dialog med virksomhedernes ledelse - en dialog som er baseret på gensidig respekt og tillid.

Ved mange udenlandske investeringer, hvor PFA Pension er en meger beskeden aktionær, vil det ikke umiddelbart være muligt at komme i dialog med virksomhedens ledelse. I sådanne tilfælde må vurderingen baseres på foreliggende tilgængelig information, herunder årsregnskaber, idegrundlag, politikker, mv.

Eksterne rådgivere og konsulenter inddrages, når det skønnes relevant.

For at lette den praktiske håndtering af de etiske retningslinier vil PFA Pension over en periode nedbringe antallet af aktieposter i den udenlandske portefølje. Det vil blandt andet ske gennem en målsætning om en nedre beløbsgrænse for størrelsen af aktieposterne.

Redegørelsens udredninger og begrundelser kan betragtes som en bestræbelse på at lukke de huller i det investeringspolitiske beredskab, som viste sig i medie-debatten. Det søges at sætte nogle klare grænser for PFA's beslutninger og ansvar på etik-området. Væsentligt er det, at PFA er gået bort fra at foretage særskilte etiske vurderinger på lande- og brancheniveau (om end det præciseres, at man går ind for samhandel, ikke boykot, af lande under totalitært styre). Det gøres klart, at etiske vurderinger nu foretages på virksomhedsniveau. Samtidig pointeres det, at etiske vurderinger af virksomheder ikke offentliggøres. PFA kommenterer ikke enkeltinvesteringer. Det markeres således offentligt, at håndteringen af de etiske retningslinier ikke er et offentligt anliggende. Man kan sige, at der er åbenhed om lukkethed (et emne, jeg vender tilbage til i afsnit 8.3.).

Medie-debattens anden hovedkombattant blandt pensionsinstitutionerne, KP, opererer umiddelbart med en mere begrænset og mindre ambitiøs investeringspolitisk formulering end PFA. Som man kan læse i KP's Beretning og årsregnskab 1997:

KP's overordnede forretningsmæssige mål er at sikre et højt afkast, og KP er af den opfattelse, at en virksomhed på langt sigt klarer sig bedst, hvis den også tager hensyn til miljø og mennesker. KP anser det derfor for relevant at indbygge hensyntagen til etiske og miljømæssige forhold i investeringspolitikken for derigennem at understøtte målsætningen om et højt, værdisikkert afkast.¹⁰⁷

På KP's hjemmeside finder man en lignende formulering:

KP's opgave er at forvalte de midler, som kunderne sparer op til pensioner, bedst muligt. Den røde tråd i KP's investeringer er derfor at tilstræbe et konkurrencedygtigt årsafkast samtidig med, at der tages hensyn til konsolidering, risici samt etik og miljø.¹⁰⁸

KP tager afsæt i det lovfastsatte afkastkrav – der argumenteres økonomisk. Af KPmagasinet (nr. 4, 1997, side 3) fremgår det, at det hverken er for at moralisere eller hovere, at KP har sat etik på dagsordenen. Det er for at tjene penge til kunderne. ”Vi tror nemlig på, at de virksomheder, der allerede nu tænker sig om og tager de nødvendige hensyn til miljø og mennesker, også er de virksomheder, der overlever og kommer til at tjene rigtig mange penge fremover”, udtaler fondschef Jeppe Andersen (ibid.), som fortsætter: ”Det er i virkeligheden meget logisk. De virksomheder, der slider mennesker og miljø op, saver den gren over, de selv sidder på. De tjener måske nok penge her og nu, men de lever kort. For når kravet til etisk og miljørigtig adfærd kommer udefra, kommer det ofte bag på virksomhederne og en omlægning kan være dyr. Det går ofte ud over indtjeningen, måske evnen til at overleve. Anderledes ser det ud for de virksomheder, der forbereder sig og finder

---

¹⁰⁷ Kommunernes Pensionsforsikring, Beretning og årsregnskab 1997, side 18.

¹⁰⁸ www.kp.dk/cgi-bin/frame.pl?1=navigation/invpanel.html&2=invest.html

en sund balance for at tjene penge. De lever længere, og de bliver også ved med at tjene penge” (ibid.).

Selv om der argumenteres med udgangspunkt i det lovfastsatte afkastkrav, må den måde, som KP fylder den økonomiske ramme ud på, betragtes som en moralsk kodificering. KP’s konkrete retningslinier indeholder da også åbne formuleringer, som gør, at de – på trods af at de bygger på FN’s generelle bestemmelser og deklamationer – ikke blot kan betragtes som krav om efterlevelse af gældende lovgivning og politiske beslutninger:

Med udgangspunkt i KP’s status som arbejdsmarkedspensionselskab har KP besluttet at investere i virksomheder, der positivt arbejder for en gennemførelse/overholdelse af et og helst flere af følgende principper:

- Ligestilling mellem køn, racer og religioner mv.
- Retten til at organisere sig
- Børns rettigheder¹⁰⁹

De etiske retningslinier er formuleret i forlængelse af og som et supplement til KP’s miljøpolitik, som indeholder krav til produkter, produktionsprocesser og arbejdsmiljø. Denne politik bygger tilsvarende på FN-bestemmelser. Som i PFA’s politik præciseres det, at der i udmøntningen af de etiske og miljømæssige investeringspolitiske principper fokuseres på virksomheder – ikke på lande, brancher eller industrier, og at KP i praksis henholder sig til ”den pågældende virksomheds officielle skriftlige politik inden for de enkelte miljømæssige og etiske emner” (KP’s investeringspolitik: Etik og miljø – Sammendrag, notat). Hvis KP får viden om, at en virksomhed eller dens datterselskaber ikke lever op til deres skriftlige politik på et eller flere områder, foretages der en konkret miljømæssig og etisk vurdering. Hvis oplysningerne bekræftes, vil KP ”så hurtigt, som det er muligt, uden at det kommer i konflikt med det overordnede formål for investeringspolitikken: At sikre et højt afkast”, afhænde aktierne (ibid.) (se også afsnit 8.4. om forholdet mellem exit og voice). KP’s politik vedrørende etik og miljø er med andre ord en selvbeskrivelse, som forholder sig til andre selvbeskrivelser. Og udgangspunktet for denne forholden formuleres med stor klarhed. På længere sigt er der ikke nogen modsætning mellem afkast og etik. Snarere tværtimod:

Målet med de miljømæssige og etiske principper i KP’s investeringspolitik er først og fremmest at undgå, at vi placerer midler i virksomheder, der tjener deres penge på en uetisk måde. Man kan selvfølgelig ikke se bort fra, at nogle af disse selskaber kan score nogle hurtige gevinster – men det er KP’s opfattelse, at de virksomheder, der i tide tager hensyn til miljø og mennesker, er de virksomheder, der i det lange løb vil overleve og levere de stabile afkast.

---

¹⁰⁹ KP’s investeringspolitik: Etik og miljø – Sammendrag, notat

Etik og høje, stabile afkast hænger sammen. Der er ikke tale om enten/eller, men om både/og!¹¹⁰

Det bemærkes, at hvor PFA ikke vil kommentere, hvordan den etiske investeringspolitik administreres, har KP ved flere lejligheder åbent markeret, at den formulerede politik ikke har givet anledning til bevægelser i aktieporteføljen. De nye investeringspolitiske formuleringer er ikke blevet omsat til konkrete investeringsbeslutninger.

Magistrenes Pensionskasse var de første blandt pensionskasserne til at formulere etiske retningslinier for investeringer, men har – i modsætning til KP – holdt en relativt lav profil i medierne. Magistrenes Pensionskasse har været i medierne i forbindelse med frasalg af aktier (først i forbindelse med Total-sagen, siden i forbindelse med Cheminova-sagen), men har ellers ikke gjort meget offentligt væsen af sig på dette område. I Magistrenes Pensionskasses årsberetning for 2000 finder man markeringerne om etik under rubrikken: ”Retningslinier for MP’s investeringer”:

Med respekt for målsætningen om at opnå det højest mulige afkast ønsker MP at prioritere investering i selskaber, der arbejder for at forbedre miljøet.

Pensionskassen forventer, at de selskaber, der investeres i, som minimum overholder:

- internationale konventioner, herunder menneskerettighedskonventioner, som Danmark har tiltrådt
- regler fastlagt af internationale organisationer, som Danmark har tiltrådt
- nationale love

Pensionskassen ønsker ikke at investere i selskaber, der ikke respekterer miljøhensyn, arbejdsmiljø eller anvender børnearbejde.¹¹¹

Også Magistrenes Pensionskasse tager udgangspunkt i lovgivning og politiske beslutninger, men som hos KP opereres der med åbne formuleringer, som bevæger sig ud over disse rammer.

En anden af ’pionererne’ på området har været Lærernes Pension. Lærernes adm.dir., Paul Brüniche-Olsen, skrev i 1997 en artikel (Brüniche-Olsen 1997) om etiske investeringer til antologien: ”Ansvar og værdier” (Thygesen Poulsen 1997). Brüniche-Olsen tager i artiklen – som bærer titlen: ”Ansvar og etik i pensionsfondes investeringer” – udgangspunkt i Lærernes Pensions etiske kodeks, og det er derfor valgt at medtage artiklen i denne gennemgang af investeringspolitiske selvbeskrivelser. Brüniche-Olsen lægger vægt på vigtigheden af, at pensionsinstitutionerne diskuterer og forholder sig til etiske problemstillinger. En pensionsinstitution kan undlade at formulere en etisk politik, men kan ikke på forhånd sikre sig

---

¹¹⁰ Adm.dir Ole Berg Rasmussen, citeret i KPmagasinet, nr. 4, 1997, side 2.

¹¹¹ Magistrenes Pensionskasse, Årsberetning 2000, side 13.

imod at ende i ”orkanens øje”, hvis der rejser sig en debat omkring en konkret investering. Derfor er det – også for de selskaber der ikke har valgt at formulere en etisk politik – vigtigt at forholde sig til etiske problemstillinger (jf. Brüniche-Olsen 1997:182). Man kan ikke gardere sig imod kritik. Derfor er det en god idé at forholde sig reflektivt til de risici, som etik-debatten åbner op for, og oparbejde et beredskab til håndtering af kritiske sager.

Brüniche-Olsen forklarer, at man hos Lærernes Pension opererer med et såkaldt ”vugge-til-grav” princip: virksomheder holdes ansvarlige for deres produktion ”lige fra købet af råvarer, over selve produktionen til kundernes anvendelse af produktet” (ibid.:176). Det, der må vurderes, er 1) hvordan den enkelte virksomhed tilrettelægger produktion og produktionsprocesser; 2) det færdige produkt og dets markedsføring; 3) hvordan virksomheden forholder sig til de økonomiske og politiske omgivelser, den virker i. Det etiske spørgsmål bliver, om den enkelte virksomhed med sine handlinger lever op til den etiske standard og de etiske normer, som er opstillet (ibid.:181). Og som Brüniche-Olsen også påpeger, er ansvar, etik og moral begreber, som favner betydeligt bredere end lovgivning (ibid.:175).

Bortset fra denne offentlige markering og positive stillingtagen til etikspørgsmålet har Lærernes Pension – som Magistrernes Pensionskasse – ikke gjort meget for at profilere sig offentligt på dette område. I stedet har man – i overensstemmelse med budskabet i Brüniche-Olsens artikel – lagt vægt på at have en debat om etik kørende internt – i pensionskassens medlemsfora (interview med Paul Brüniche-Olsen 1999). Lærernes Pensions etiske investeringspolitik blev første gang offentliggjort i årsregnskabet for 1996. Her står at læse:

Lærernes Pension har som formål at sikre lærerne gode pensioner. Et højt pensionsniveau sikres bl.a. gennem en sikker, effektiv og langsigtet investeringspolitik. I investeringsstrategien indgår også en etisk holdning til investeringerne. Lærernes Pension ønsker således via sine investeringer at fremme en afbalanceret økonomisk udvikling og gode arbejds- og levevilkår, herunder en forsvarlig omgang med naturens ressourcer. Investeringerne i Lærernes Pension sker med respekt for demokrati og informations- og ytringsfrihed.

Lærernes Pension følger den etiske grundholdning, som afspejles i det omliggende samfund. Lærernes Pension følger naturligt de af Folketinget tiltrådte gældende love og konventioner i såvel den nationale lovgivning, som i de internationale aftaler mv., som Danmark har tiltrådt.

I særlig grad gælder, at Lærernes Pension ikke investerer i virksomheder:

- som via deres aktiviteter fremmer voldelige konflikter, herunder baserer deres aktivitet på produktion af våben eller handel hermed,
- som via deres aktivitet understøtter krænkelse af menneskerettigheder,

- som via deres aktivitet viser uansvarlig omgang med naturens ressourcer og/eller unødigt belaster miljøet.¹¹²

Også Lærernes Pension knytter an til en forestilling om det fælles eller det almene i formuleringen af etik. Der refereres til en etisk grundholdning, som først og fremmest kommer til udtryk i samfundets fælles regler – gældende love og internationale aftaler. Men Lærernes Pension bevæger sig ud over disse legalitetsbetragtninger med fravalget af virksomheder, som baserer deres aktiviteter på produktion af eller handel med våben. Til forskel fra de tidligere behandlede politikker formulerer Lærernes Pension en konkret exit strategi. Der er dog ikke planer om at konkretisere det etiske kodeks yderligere. I et notat om de etiske holdninger i investeringsstrategien pointeres det, at det på grund af emnets kompleksitet vil være uhenigtsmæssigt at formulere mere præcise retningslinier. Når bortses fra fravalget af våbenindustri vil Lærernes Pension ikke opstille mere præcise retningslinier for, hvilke typer af investeringsaktiver eller lande, der ikke lever op til det etiske kodeks (Lærernes Pension, ”Investeringsstrategi, etiske holdninger”, notat). Det må vurderes fra sag til sag.

Også Juristernes og Økonomernes Pensionskasse (JØP) har taget offentlig stilling til spørgsmål om etik. JØP har – som Lærernes Pension – valgt at fravælge investeringer i våbenindustri. Bortset fra det er formuleringerne meget lig de tidligere gennemgæede, med den lille forskel at der mere eksplicit lægges vægt på, at virksomheder er åbne om deres aktiviteter:

JØP forudsætter, at virksomhederne og obligationsudstederne som minimum både lever op til de krav, som de respektive nationale myndigheder har vedtaget, og til de krav, som anerkendte internationale organisationer har vedtaget, og som er tiltrådt eller henstillet fulgt af Danmark. Viden herom indgår i JØP's investeringspolitik og vil kunne tilskynde til køb eller salg. JØP investerer ikke i virksomheder, der har våbenproduktion som en væsentlig aktivitet.¹¹³

I forbindelse med aktieinvesteringer og investeringer i virksomhedsobligationer tillægger JØP det stor betydning:

... at virksomhederne udviser åbenhed også om virksomhedsstrategier og indsats i forhold til ressourceforbrug, medarbejdernes arbejdsforhold, belastning af det omkringliggende miljø samt forvaltning af etisk ansvar.¹¹⁴

En tredje pensionskasse, som gerne vil undgå investeringer i våbenindustri, er Arkitekternes Pensionskasse. Arkitekterne har formuleret et ”etisk regelsæt”, som

---

¹¹² Lærernes Pension, Årsregnskab 1996, side 3.

¹¹³ JØP, Beretning og Regnskab 1997, side 7, samt www.djoef.dk/online/view_SHTML?ID=1944&attr_folder=F.

¹¹⁴ JØP, Beretning og Regnskab 1997, side 7, samt www.djoef.dk/online/view_SHTML?ID=1944&attr_folder=F.

skiller sig ud fra mængden af selvbeskrivelser ved eksplicit at fokusere på forskellige former for organiseret kriminalitet. Det etiske regelsæt fastslår, at pensionskassen ikke må investere i:

- virksomheder, som er involveret i børnearbejde, terrorisme, hvidvaskning af penge, narkotikahandel eller anden kriminalitet,
- virksomheder i lande omfattet af boykot, iværksat af FN, EU eller Danmark,
- virksomheder, som overvejende producerer eller sælger våben eller hvis aktivitet er forbundet med væsentlig miljøbelastning.¹¹⁵

Man kan mene, at formuleringerne omkring kriminelle aktiviteter næsten er overflødige. Medlemmerne må formodes at have en naturlig forventning om, at deres pensionskasse undgår involvering i den slags aktiviteter. Spørgsmålet er også, hvor mange børsnoterede virksomheder, der kan tænkes at være direkte involveret i terrorisme eller narkotikahandel.

Pen-Sams retningslinier er mere rutineprægede. Pen-Sam foretager ikke nogen specifikke fravalg af investeringer, og bortset fra en særlig fokusering på arbejdsrelaterede forhold, er der ikke meget nyt i forhold til de tidligere gennemgåede politikker. I Pen-Sams beretning og regnskab for 1998 kan man læse, at bestyrelsen i forlængelse af pensionskassens investeringsstrategi har fastsat retningslinier for investering i danske og udenlandske selskaber:

Bestyrelsen har blandt andet besluttet, at der ikke købes aktier i selskaber, der påfører omgivelserne miljømæssige gener i et omfang, der ikke kan godkendes af de offentlige myndigheder.¹¹⁶

Pen-Sam går dog videre end til denne legalitetsbetragtning vedrørende miljøforhold. I Pen-Sam pensionskassernes årsberetninger for 2000 finder man under rubrikken: ”Retningslinier for investering i danske og udenlandske aktier”, de følgende formuleringer:

I forbindelse med aktieinvesteringer spiller etiske problemstillinger en stadig større rolle. På grund af store kulturforskelle er det meget vanskeligt at opstille præcise og universelt gyldige krav til produktions- og arbejdsforhold. Det er en grundholdning, at på lidt længere sigt er der for det enkelte selskab ingen modsætning mellem anstændig opførsel og sikring af afkast. ...

Der investeres ikke i selskaber med stærkt miljøbelastende produktion eller produktionsforhold. Dog er deltagelser i kapitaludvidelser i sådanne selskaber mulig, hvis dette kan sikre en væsentlig reduktion af miljøbelastningen.

Der investeres ikke i selskaber, der ikke følger den gældende lovgivning i de lande, hvor de udøver virksomhed, eller ikke respekterer basale menneskerettigheder og rettigheder vedrørende medarbejdernes arbejdsforhold som udtrykt i internationale konventioner ratificeret af Danmark. ...

---

¹¹⁵ Arkitekternes Pension, Årsberetning og regnskab 2000, side 11.

¹¹⁶ Pen-Sam Liv forsikringsaktieselskab, Beretning og regnskab for 1998, s. 35.

Investeringer i traditionelle lavtlønslande medfører en risiko for deltagelse i grov udnyttelse af lokal arbejdskraft, herunder især af kvinder og børn. Der stilles derfor krav om en særlig opmærksomhed over for disse forhold ved investeringer i udenlandske selskaber.¹¹⁷

Som nævnt afslutningsvis i afsnit 7.12. har også PensionsSelskaberne formuleret etiske retningslinier for deres investeringer. Retningslinierne er formuleret under overskriften: ”den ansvarlige investor” og gælder for de fire pensionskasser under PensionsSelskabernes administrationsfællesskab: B&A Pension, B&T Pension, HTS Pension og PKS Pension. Det er en investeringspolitik, som er kendetegnet ved, at den næsten ikke synes at ville stå ved sig selv. Der gøres således meget ud af at understrege, at investeringsmæssige til- og fravalg – om de så er etisk begrundede eller ej – først og fremmest er udtryk for afkasthensyn. PensionsSelskaberne vil ikke moralisere; pensionskassens investeringsbeslutninger er ikke udtryk for etisk karaktergivning til virksomheder:

B&A [/B&T/HTS/PKS] Pension har som investor først og fremmest ansvar for at opnå et højt og sikkert afkast, der kan danne grundlag for at udbetale pensioner i fremtiden. Målsætningen om højt afkast er i vidt omfang i overensstemmelse med andre samfundsmæssige hensyn, fordi virksomheder, der udøver god praksis med hensyn til miljømæssige, sociale og etiske krav, kan opnå en god indtjening, så investeringsafkastet forbedres såvel for virksomheden som for aktionærerne. B&A [/B&T/HTS/PKS] Pension køber og sælger aktier med henblik på at opnå et godt afkast. Køb af aktier er ikke udtryk for ros eller støtte til en virksomhed, og salg er ikke udtryk for afstandstagen eller misnag. Hvis en virksomhed har generelt anstødelige aktiviteter kan det føre til en beslutning om, at B&A [/B&T/HTS/PKS] Pension ikke vil investere i den. Standarderne for, hvad der er god praksis med hensyn til politiske, sociale og miljømæssige forhold, og hvad der er anstødeligt og uacceptabelt, er diskutabelt og ændrer sig med tiden.¹¹⁸

Om noget synes PensionsSelskabernes formulering at illustrere, hvor kort afstanden kan være mellem stillingtagen og ikke-stillingtagen. En lidt mere åben og direkte formulering finder man hos PKS Pension (Pensionskassen for Kvindelige Arbejdere & Specialarbejdere), der, som nævnt, hører under PensionsSelskaberne. PKS lægger vægt på vigtigheden af en kritisk stillingtagen til de virksomheder, der investeres i, men stiller samtidig spørgsmålstegn ved det meningsfulde i at opstille et decideret kodeks for virksomheder. Et sådant kodeks bliver enten så generelt, at det reelt er indholdsløst, eller så specifikt, at det blokerer for inddragelse af alle relevante synsvinkler og hensyn, når der skal træffes beslutninger i komplekse sager:

For at leve op til afkastmålsætningen skal der tages kritisk stilling til de virksomheder, der investeres i. PKS Pension tager konkret stilling til investeringsmulighederne og til den kritik af enkelte virksomheder, der måtte fremkomme. I den sammenhæng anlægges

---

¹¹⁷ Pen-Sam pensionskassernes årsberetninger 2000, side 20.

¹¹⁸ www.pension.dk/visside.asp?omraadeid=16&id=159

en bred vifte af synspunkter, der tager hensyn til de mange saglige, politiske og etiske aspekter, der gør sig gældende vedrørende kontroversielle virksomheder.

PKS Pension skal ikke opstille et kodeks for, hvordan de virksomheder, der investeres i, skal opføre sig. Et sådant kodeks bliver enten så generelt, at det ikke har noget indhold, eller også retter det opmærksomheden mod nogle enkelte faktorer, så alle mulige andre legitime hensyn bliver trængt i baggrunden.¹¹⁹

PKS har udviklet et særskilt investeringsoplæg, hvori blandt andet pensionskassens syn på etiske problemstillinger præsenteres. Andre pensionskasser, som har kastet sig ud i længere redegørelser for deres stillingtagen på dette område, er Lægernes Pensionskasse og Danske civil- og akademiingeniørers Pensionskasse (DIP).

For Lægernes Pensionskasses vedkommende synes redegørelsen ikke mindst at være afledt af forløbet i april 2000, hvor pensionskassen offentligt blev kritiseret for at investere i tobaks- og våbenindustri. På Lægernes Pensionskasses hjemmeside finder man rubrikken: ”Etisk grundlag for investeringspolitikken”. Man kan her – ud over de sædvanlige rutinemæssige markeringer vedrørende afkast og hensyntagen til gældende lovgivning m.v. – læse, at Lægernes Pensionskasse nu har besluttet at undgå direkte investeringer i tobaksindustri:

Som retningsgivende for, hvilke etiske hensyn, der skal søges fremmet, tages der udgangspunkt i Danmarks officielle politik over for konkrete lande og selskaber, dvs. i de krav, som danske myndigheder har vedtaget, og de krav, som anerkendte internationale organisationer har vedtaget, og som er tiltrådt af Danmark.

Ved vurderingen af en virksomhed anlægges en helhedsvurdering, som omfatter virksomhedens produkter, virksomhedens anvendelse af råvarer og den af virksomheden anvendte produktionsproces, herunder om der sker en udnyttelse af børnearbejde, og om der anvendes tvangsarbejde. Vurderingen sker under hensyntagen til de kulturelle forhold og det økonomiske og politiske udviklingsstade i det land, som den pågældende virksomhed arbejder i ...

På pensionskassens generalforsamling i år 2000 blev bestyrelsens redegørelse om etiske investeringer enstemmigt taget til efterretning. Generalforsamlingen anerkendte bestyrelsens og direktionens ansvar for at skaffe læger en pension på mindst samme vilkår som andre i det danske samfund. Generalforsamlingen pålagde bestyrelsen at undlade at investere direkte i rene tobaksindustrier og at afhænde disse aktier på en sådan måde, at tab så vidt muligt undgås. Generalforsamlingen var af den opfattelse, at læger som gruppe har de samme rettigheder til at opnå et pensionsafkast af deres opsparing som alle andre i det danske samfund.¹²⁰

Lægernes Pensionskasse vil gerne gøre en indsats på etik-området, men det betones samtidig, at lægerne som gruppe mener at have samme ret til afkast af deres pensionsopsparing som alle andre i det danske samfund. Lægerne føler med andre ord ikke – qua deres erhverv – en særlig moralsk forpligtelse på etik-området. Argumentationen kan betragtes som en moralsk kodning af økonomiske afkasthensyn.

---

¹¹⁹ PKS Pension, Investeringsoplæg 1998, side 3.

¹²⁰ www.lpk.dk/materialer/default.htm.

Under alle omstændigheder har Lægernes Pensionskasse ikke planer om at gøre en særlig indsats på etik-området: Det vil øge administrationsomkostningerne, og det mener man vil være i strid med Finanstilsynets retningslinier.

Den samlede vurdering af en virksomhed sker på grundlag af de informationer, der fremkommer som led i den almindelige formueforvaltning, herunder den information, som eksterne porteføljeforvaltere ligger inde med.

Hvis der stilles krav herudover, vil det direkte eller indirekte forøge pensionskassens omkostninger til formueforvaltning og vil kunne være i strid med Finanstilsynets retningslinjer. Der foretages derfor ikke specielle undersøgelser alene med det formål at afdække etiske forhold, medmindre sigtet er at øge/sikre pensionskassens formueafkast.¹²¹

Lægernes Pensionskasse vil forholde sig til problematiske sager, når de dukker op, men vil ikke gøre en særlig indsats for at indhente information på dette område. Samme billede tegner sig hos DIP. Formuleringerne er umiddelbart ambitiøse og vidtrækkende, men når det kommer til stykket, lægges der ikke op til nogen særlig prioritering af etik-området. DIP opererer – til forskel fra de øvrige pensionsinstitutioner – med en klar sondring mellem positive tilvalgskriterier og negative fravalgskriterier (det påpeges i øvrigt, at det er en selvfølge: ”at DIP ikke er involveret i selskaber med ulovlige aktiviteter” (DIP, Investeringsetik 1999, side. 7)):

DIP ønsker at investere i virksomheder, der:

- er medvirkende til at fremme gode leve- og arbejdsvilkår og har en ansvarlig brug af naturen og dens ressourcer,
- respekterer og fremmer demokrati, basale menneskerettigheder og ytringsfrihed,
- følger gældende lovgivning samt de internationale konventioner, Danmark har tiltrådt og ratificeret.

DIP ønsker *ikke* at investere i virksomheder, der:

- fremmer krig og voldelige konflikter,
- er direkte involveret i produktion af eller handel med våben, såfremt dette er udtryk for engagement i pågående, voldelige konflikter, som ikke er fredsbevarende eller fredsskabende indsatser, sanktioneret af den danske regering eller f.eks. FN,
- krænker basale menneskerettigheder etc.,
- har en adfærd, der åbenlyst misbruger naturen og dens ressourcer,
- udøver en ledelsesmæssig adfærd, der – i den konkrete situation – er undertrykkende og utidssvarende over for de ansatte.¹²²

Som Lærernes Pension, JØP og Arkitekternes Pensionskasse ønsker DIP som udgangspunkt ikke at investere i virksomheder, der er direkte involveret i produktion af eller handel med våben. DIP åbner dog op for investering i våben, såfremt de anvendes til fredsbevarende eller fredsskabende formål. Det er en nuancering af problemstillingen, men det er samtidig også en skillelinie, som er svær at trække og

---

¹²¹ www.lpk.dk/materialer/default.htm

¹²² DIP, Investeringsetik 1999, Bilag A

administrere. DIP stiller krav til virksomheders behandling af såvel miljø som mennesker. Samtidig gøres det også klart, hvordan det er påtænkt at administrere den formulerede politik. Bestyrelsen finder, at DIP skal forholde sig reaktivt, da man ikke ønsker at bruge ressourcer på at undersøge alle virksomheder minutiøst for at finde frem til eventuelle problematiske forhold. Udgangspunktet er, at de selskaber, der investeres i, "er ordentlige" (DIP, Investeringsetik 1999, side 10). Der lægges ikke skjul på, at DIP's tilgang til håndtering af etiske problemstillinger er reaktiv. Man har ingen planer om aktivt at profilere sig på dette område:

- 1) DIP ønsker ikke at blive fremstillet som en "uetisk"investor, men det er ikke en ambition at fremstå som en speciel og særligt "bemærkelsesværdig" etisk investor.
- 2) DIP skal som udgangspunkt ikke stille krav til de selskaber, man har investeret i. I stedet vil DIP, hvis der er problemer eller forhold DIP finder påklagelige, søge at gå i dialog med virksomheden.
- 3) Ressourceanvendelsen på etik skal ... primært anvendes reaktivt, dvs. der skal overvejende bruges ressourcer på vurdering af konkrete aktuelle sager. Således skal der f.eks. ikke anvendes ressourcer på at undersøge alle specifikke forhold om Novo's projekter i Kina, Algeriet og Brasilien. Kun hvis der på forhånd er mistanke om, at der foregår noget kritisabelt, sættes en undersøgelse i gang. DIP's udgangspunkt er, at der er ordentlige forhold i de selskaber, DIP har investeret i, med mindre andre oplysninger har sandsynliggjort det modsatte.¹²³

Som udgangspunkt har DIP fuld tillid til de virksomheder, der investeres i. Enhver tvivl skal komme virksomhederne til gode. Man kan i DIP's tilfælde diskutere, om de formulerede til- og fravalgskriteriers ambitionsniveau står mål med den formulerede vilje til at føre hensigtserklæringerne ud i livet.

Sammenfattende kan det konstateres, at der er temmelig langt mellem pensionsinstitutionernes tilkendegivelser vedrørende etik, og den moralske alarm som har kendetegnet mediedebatten. Pensionsinstitutionerne forbinder ikke etiske investeringer med offentlig fremturen over for virksomheder. Etiske retningslinier formuleres som en integreret del af og som et supplement til den overordnede investeringspolitik uden at der tilsigtes en aktiv offentlig profilering på dette område.

De moralske formuleringer af investeringsetik er – til forskel fra de økonomiske – kendetegnet ved, at de supplerer rent økonomiske betragtninger med en stillingtagen til moralske spørgsmål. Etik kommer til at virke som en supplerende moralsk kodificering, der ikke blot kan reduceres til – og som ikke blot holder sig inden for rammerne af – økonomiske (risiko)betragtninger, retslige regler og politiske beslutninger¹²⁴. En investor kan eksempelvis beslutte at fravælge investeringer

---

¹²³ DIP, Investeringsetik 1999, side. 7.

¹²⁴ Man finder en meget klar og reflektiv formulering af dette argument i Lægernes Pensionskasses politik vedrørende aktivt ejerskab: "En ejer af en virksomhed inddrager normalt andre hensyn end snæver profitmaksimering i virksomhedsdriften, herunder fx hensyn til etik, miljø, personale, lovgivning, image mv. Disse hensyn kan udmærket ansues som en del af profitmaksimeringen, men i praksis er der tale om

i et land, som den danske regering ikke har indført sanktioner imod (et tænkt eksempel), eller fravælge investeringer i bestemte brancher eller industrier (uafhængigt af politiske prioriteringer i forhold til disse brancher/industrier). I denne forstand kan moralsk stillingtagen også betragtes som politisk stillingtagen. Generelt er bevægelsen mod etik i investeringerne udtryk for, at investorer er begyndt at stille krav til virksomheders ansvarlighed, som er strengere end de krav, der er fastsat i lovgivningen.

I det følgende afsnit ses der på de markeringer vedrørende offentlighed og massemedier, som man finder i pensionsinstitutionernes investeringspolitikker og selvbeskrivelser vedrørende etik. Ét er de selvpålagte handlingsanvisninger, som de formulerede politikker indebærer, og som er behandlet i dette og det foregående afsnit. Noget andet er spørgsmålet om, hvordan de formulerede politikker skal håndteres i forhold til offentligheden. Hvilken grad af åbenhed lægges der op til i håndteringen af de etiske retningslinier? Og hvordan træder offentligheden i det hele taget frem i pensionsinstitutionernes investeringspolitikker?

8.3. Pensionsinvesteringer, offentlighed og massemedier

Offentligheden og den offentlige mening træder frem på flere måder i pensionsinstitutionernes investeringspolitikker og selvbeskrivelser. *Som* et simpelt spørgsmål om åbenhed vs. lukkethed omkring investeringsbeslutninger. *Som* et led i en kritisk refleksion over de risici, der er forbundet med offentlig eksponering på etikområdet. *Som* et generelt pejlemærke for investeringsbeslutningsprocessen og et led i en argumentation for inddragelse af etiske retningslinier i denne proces. *Som* del af en argumentation for inddragelse af medlemmerne i de beslutninger, der træffes på investeringsområdet. Der er tale om forskellige former for semantiske indregninger af offentligheden – og massemedierne som formgiver af offentligheden – som variabel i investeringsmæssige betragtninger.

Vedrørende spørgsmålet om åbenhed/lukkethed er KP den eneste blandt pensionsinstitutionerne, der betoner offentlig eksponering af den etiske investeringspolitik som et mål i sig selv:

Formålet med udarbejdelsen af en miljømæssig og etisk politik for KP's investeringer er at signalere over for omverdenen (herunder virksomhederne), at KP anser etik og miljø for væsentlige parametre i investeringsbeslutningen.¹²⁵

Andre lægger mindre vægt på signalværdi og mere vægt på arbejdsro. Herunder PFA, der har stået for en meget åben politik (jf. afsnit 1.0. og 7.3.), men som efter

---

supplerende/sideordnede hensyn i den daglige drift af en virksomhed - hensyn, som typisk ikke er eksplícit formulerede" (www.lpk.dk/materialer/default.htm).

¹²⁵ KP's investeringspolitik: Etik og miljø – Sammendrag, notat

sagen med ØK i 1997 har lagt kursen om. Bestyrelsesformand Jørgen Mølvang (nu fhv.) formulerede devisen på generalforsamlingen i 1998:

Den etiske vurdering indgår som en integreret del af den samlede investeringsmæssige vurdering af den enkelte virksomheds finansielle og markedsmæssige forhold, forretningsgrundlag og handlemåde.

PFA Pension foretager etiske vurderinger på virksomhedsniveau, og vi offentliggør ikke resultaterne.¹²⁶

PFA har også over for pressen gjort det klart, at den konkrete håndtering af de etiske retningslinier ikke er et offentligt anliggende. Som tidligere nævnt (afsnit 8.2.) foretager PFA etiske vurderinger på virksomhedsniveau (ikke branche- eller lande-niveau), og da enkeltinvesteringer samtidig ikke kommenteres offentligt (jf. afsnit 7.5.), kan offentligheden ikke få indsigt i, hvordan den etiske investeringspolitik konkret administreres. PFA påtager sig et samfundsmæssigt ansvar for at søge at investere etisk – men ikke for at informere offentligheden om bevæggrunde (ud over afkasthensyn) for konkrete investeringer. Samme argumentation finder man hos ATP, LD og PKS Pension. For ATP handler etik om at sikre medlemmernes penge. Ikke om offentlig sabelraslen. Samtidig lægges der stor vægt på, at virksomheder udviser åbenhed og evne og vilje til at indstille sig på samfundsmæssige krav og forventninger:

- Det vigtigste for ATP er, at vi sikrer vores medlemmers penge. Vi vil normalt ikke kritisere en virksomhed offentligt. Men som investor kan vi naturligvis – som alle andre investorer – også tage etiske temaer op i forhold til de enkelte selskaber. ...
- I de tilfælde, hvor en virksomhed kan møde kritik fra omverdenen, forventer vi, at virksomheden kan og vil forklare sig over for aktionærer, medarbejdere, medier mv. ...
- Det er vigtigt, at virksomhederne ikke isolerer sig, men er opmærksomme på, hvordan deres adfærd opfattes af omverdenen. Det er et område, man gør klogt i ikke at bagatel-lisere. Det er jo ikke virksomhedens problem alene – det er også aktionærernes.¹²⁷

LD lægger vægt på, at der, når problematiske sager opstår, skal føres dialog med virksomhedens ledelse. Og denne dialog skal foregå bag lukkede døre:

I tilfælde, hvor der rejses spørgsmål om etisk ansvarlighed over for en virksomhed, hvor LD er aktionær, vil LD søge dialog med virksomhedens ledelse, om hvilke realistiske muligheder ledelsen har for at påvirke forholdene. Dialogen mellem LD og den pågældende virksomhed vil være fortrolig, og offentligheden oplyses normalt ikke herom.¹²⁸

PKS markerer tilsvarende, at begrundelser for konkrete investeringsmæssige til- eller fravalg ikke er et offentligt anliggende – med mindre bestyrelsen beslutter

---

¹²⁶ Bestyrelsesformand Jørgen Mølvang, citeret i PFA Nyt, nr. 57, maj 1998, side 4.

¹²⁷ Palle Simonsen, citeret i ATP: Horisont, nr. 6, november 1997, side 2.

¹²⁸ LD's politik vedrørende etiske aspekter ved aktieinvesteringer. Taget fra: www.ldpension.dk/invest/ioevrigt/etik.html.

noget andet. Det gælder uanset, hvad der måtte have motiveret en bestemt investeringsbeslutning:

Hvad enten køb eller salg af investeringsaktiver er bestemt af almindelige strategiske og taktiske hensyn, eller der træffes beslutninger som følge af en mere omfattende kritisk stillingtagen til en virksomhed, gennemfører PKS Pension sine køb og salg uden offentlighed med henblik på at opnå de bedst mulige vilkår.¹²⁹

Hvis det bliver aktuelt at sælge (eller undlade at købe) aktier i bestemte virksomheder, der er uforbederligt kritisable, vil det ske efter diskussion internt i bestyrelsen og i administrationen og med inddragelse af de udpegede porteføljeforvaltere. Salget vil kun blive omtalt offentligt, hvis det beslutes af bestyrelsen.¹³⁰

I de ovennævnte selvbeskrivelser fremstilles offentlighed som noget, der i videst muligt omfang skal undgås. Det kan betragtes som en form for tilpasning til den offentlige debat, der har været. Og det kan (som nævnt i afsnit 8.0.) betragtes som et udtryk for almindelige forretningsmæssige betragtninger. Hvis man hælder til den førstnævnte tolkning, skal det bemærkes, at selvbeskrivelserne ikke indeholder en direkte stillingtagen til debattens forløb og til massemedierne som formgiver af debatten. Massemedierne er ikke synliggjort, men synes alligevel spøge mellem linierne – som risikofaktor. De nævnte institutioner ønsker ikke at tage del i eller at risikere at være anledning til offentlige kampagner mod virksomheder (eller mod sig selv) og holder derfor deres investeringsbeslutninger bag lukkede døre.

I andre politikker fremstilles offentligheden som et generelt udtryk for samfundsmæssige forventninger. Forventninger, som investorer og virksomheder må tilpasse sig – ikke mindst fordi det er forventninger, som giver sig udslag på virksomheders bundlinie. Den offentlige mening bliver et pejlemærke, som den investeringspolitiske kurs må rettes ind efter – både hvad angår investeringsmæssige vurderinger af virksomheder og vurderinger af de sociale og politiske konsekvenser af investeringsbeslutninger. Det er en form for argumentation, som måske træder klarest frem i Tryg-Balticas investeringspolitik:

Tryg-Balticas mål på investeringsområdet er at opnå det højest mulige afkast under hensyntagen til risiko, skat, lovregler m.m., men også under forudsætning af, at der udelukkende investeres i, hvad koncernen og offentligheden opfatter som respektable virksomheder. Koncernen investerer for så vidt angår udenlandske aktier i langt overvejende grad i meget store børsnoterede selskaber (blue chips) i USA og Europa. Disse er så bevidste om deres forretningsmæssige adfærd, at de som udgangspunkt anses for respektable.

---

¹²⁹ PKS Pension, Investeringsoplæg 1998, side 3.

¹³⁰ *ibid.*, side 14.

Selv om et selskab lever op til rimelige etiske krav, kan det blive udsat for et sådant pres i offentligheden, at aktierne i selskabet sælges for at undgå et kurstab i forbindelse med en evt. boykot eller salgspres fra andre investorer.¹³¹

Tryg-Baltica lægger vægt på at investere i virksomheder, som offentligheden finder respektable, og lader pragmatisk hensynet til den offentlige mening komme før etiske overvejelser. Man er parat til at sælge aktier i en virksomhed, som man mener lever op til rimelige etiske krav, hvis der er en formodning om, at virksomheden kan komme under offentligt pres. Som der blev argumenteret for i afsnit 8.1., er Tryg-Balticas argumenter for at inddrage etiske kriterier i investeringsprocessen økonomiske.

Hos Magistrenes Pensionskasse finder en lignende argumentation – dog med en stærkere betoning af moralske argumenter og forbrugerpolitiske aspekter. Til Magisterbladet udtaler investeringschef Bjarne Boye Nielsen:

Det er ikke vores opgave at drive udenrigspolitik eller socialpolitik, men i dag er etik og forretning to sider af samme sag. På langt sigt giver uetiske investeringer et dårligere afkast. De kan udsættes for forbruger-boykot eller politiske indgreb og er derfor langt mere risikable. Forbrugernes etiske bevidsthed kan ses på bundlinien. Desuden er også medarbejderne blevet mere følsomme over for en virksomheds etik. De har ikke lyst til at tjene deres penge i virksomheder, der er ligeglade med naturen, arbejdsmiljøet eller socialt ansvar. En uetisk virksomhed vil ikke i længden kunne tiltrække dygtige medarbejdere.

Vi vil alle godt have et stort afkast af vor opsparing hele tiden. Men i de seneste år er moralen kommet stærkere ind i investeringsbilledet. Medierne belærer os dagligt om, hvordan vi gennem årtier har drevet rovdrift på klodens ressourcer i en grad, der nok har været til gavn for vor egen velfærd, men nu truer vore børns. Derfor er interessen for og kravet om, at investeringer også skal inddrage etiske hensyn, vokset betydeligt. Så jeg er ikke i tvivl om, at vort engagement i etiske investeringer vil vokse fremover i takt med formuens vækst, men vi skal jo kravle, før vi kan gå.¹³²

Boye Nielsen fremstiller Magistrenes inddragelse af etiske kriterier i investeringsbeslutningerne som en proces, der i høj grad er ansporet af en forestilling om etik som et offentligt krav til investorer og virksomheder – et krav som ikke mindst fremføres gennem massemedierne. Også Pen-Sam har det forbrugerpolitiske aspekt med:

Forbrugernes holdninger omkring etik vil fremover kunne påvirke selskabernes indtjening. Der sættes derfor visse krav til selskabernes håndtering heraf. Eksempelvis gælder det ved køb af aktier i udenlandske selskaber, at blandt andet brug af børnearbejde ikke må finde sted. Dette forhold er specielt fremhævet over for de eksterne porteføljeformidlere af udenlandske investeringer.¹³³

---

¹³¹ Dette og det foregående citat er taget fra: www.tryg-baltica.dk/cgi-v3/sitegen.exe/Dynamic?unik-link=PenInvestEtik.

¹³² Investeringschef Bjarne Boye Nielsen, citeret i Magisterbladet, nr. 10, 1997, side 18.

¹³³ Pen-Sam Liv forsikringsaktieselskab, Beretning og regnskab for 1998, s. 35.

Pen-Sam lægger vægt på hensyntagen til forbrugernes etiske holdninger som en økonomisk risikofaktor. Lærernes Pension sætter – i en parallel argumentation – navn på den ansporende faktor: den politiske forbruger:

Det kan af mindst to årsager være væsentligt, at Lærernes Pension beskæftiger sig med etiske forhold. For det første er det af betydning, at selskabet finder sin egen profil.” ... ”For det andet er den etiske dimension væsentlig i forhold til de virksomheder, som vi investerer i. Hvis antagelsen om, at ”den politiske forbruger” får større betydning, er korrekt, er det vigtigt for afkastet af Lærernes Pensions investeringer, at virksomhederne har en gennemtænkt strategi på dette felt. Hvis ikke, kan det skade virksomheden og dermed investorenes afkast, jf. fx Shell og Brent Spar.¹³⁴

Fælles for disse formuleringer er, at de sætter den offentlige mening som en form for legitimerende yderste reference (jf. afsnit 5.0.), der henviser til almene samfundsmæssige forventninger. Det er en reference, der virker på to måder. For det første ved som økonomisk risikofaktor at anspore til inddragelse af etiske kriterier i investeringsbeslutningsprocessen. For det andet ved selv at fremstå som et moralsk princip i den forstand, at det er de holdninger til etiske spørgsmål, der kommer til udtryk i politisk forbrug og offentlige reaktioner, som pensionsinstitutionerne styrer efter, snarere end det er egne formulerede moralske værdier og normer. Man kan sige, at der knyttes an til en offentlighedslogik snarere end til den moralske kode (eller man kan tale om en moralisering af offentlighedsbetragtninger).

Den mest direkte stillingtagen til spørgsmål vedrørende offentlighed og massemedier finder man hos Lægernes Pensionskasse (der selv har erfaringer med kritik i massemedierne). Lægernes Pensionskasse sætter blandt andet fokus på forbrugerpolitiske aspekter af aktieinvesteringer:

Pensionskassens aktieinvesteringer sker som hovedregel kun i børsnoterede virksomheder, og investeringsbeslutningerne tages hovedsageligt af eksterne porteføljeforvaltere. I den risikovurdering, som indgår i forvalternes investeringsanalyser af de enkelte selskaber, inddrages etiske forhold. Det skyldes, at virksomheder, der ikke har en tidsvarende forretningsetik, fx hvad angår menneskerettigheder og miljø, ofte vil være dårligt rustede til på længere sigt at klare sig på markeder, som i stigende grad præges af kritiske forbrugere og skærpede myndighedskrav. Pensionskassens aktieforvaltere må derfor forventes at undgå at investere i selskaber med en kritisabel forretningsetik.¹³⁵

Også Lægernes Pensionskasse argumenterer for etik i termer af offentlighed – kritiske forbrugere og skærpede myndighedskrav. I den videre argumentation gøres det klart, at en etisk politik ikke løser alle problemer; den kan derimod i sig selv være risikabel. Lægernes Pensionskasse griber tyren ved hornene. I de tidligere gennemgåede selvbeskrivelser er massemedierne usynliggjort som risikofaktor. Ikke her. Der fortsættes:

---

¹³⁴ Lærernes Pension, ”Investeringsstrategi, etiske holdninger”, notat.

¹³⁵ Dette og følgende citater er taget fra: www.lpk.dk/materialer/default.htm.

Den ovenfor beskrevne etiske politik hindrer ikke, at der vil kunne rejses kritik af pensionskassens investeringspolitik og pensionskassens forvaltning af ejerskaberne.

For det første er det ikke muligt at opnå fuld information om virksomhedernes etiske forhold. Det gælder ikke mindst i store virksomheder, der er engageret i mange lande, anvender, producerer og afsætter mange produkter og har mange forskellige leverandører og kunder.

For det andet vil der ofte være uenighed om vurderingen af, hvad der er god og dårlig etik.

Det er også en yderligere begrundelse for, at pensionskassen har valgt at undlade at indføre etiske regler for, hvilke specifikke virksomheder eller brancher pensionskassen ikke må investere i, men i stedet for har valgt generelt at fremme etiske mål ved hjælp af de midler, som pensionskassen - givet dens begrænsede størrelse og indflydelse - nu engang har i kraft af sit ejerskab. ...

Indførelse af regler, der fastlægger regler for, hvilke virksomheder eller brancher, der ikke må investeres i, giver stor risiko for, at pensionskassen kommer til at fremstå som værende utroværdig i medlemmernes, pressens og forskellige interessegruppers øjne. Ikke mindst pressen har en tendens til at fortolke sådanne regler unuanceret.

Den debat, der har været i dagspressen i de seneste år, bekræfter dette. Flere af de pensionskasser og -selskaber, som har formuleret etiske retningslinjer for, hvilke typer af virksomheder, de ikke vil investere i, har været i pressens søgelys - netop ved, at pressen har stillet spørgsmålstegn ved, om de pågældende kasser og selskaber har overholdt egne retningslinjer.

Hertil kommer, at konsekvensen af et uigennemtænkt regelsæt kan være meget vidtgående.

Pensionskassen har derfor valgt at undlade at indføre regler for, hvad der ikke må investeres i, men vil fortsat administrere investeringspolitikken på det ovenfor beskrevne grundlag, hvor der lægges vægt på at udøve aktivt ejerskab inden for rammerne af en effektiv og konkurrencedygtig formueforvaltning. ...¹³⁶

Lægernes Pensionskasse italesætter massemedier og offentlighed som risikofaktorer. En væsentlig årsag til at Lægerne har valgt ikke at fastsætte mere præcise etiske regler for hvilke virksomheder og brancher, der ikke må investeres i, er risikoen for at komme under belejring og blive udsat for kritik i massemediernes. Massemedier og offentlighed bliver på den måde et argument imod formulering af mere præcise etiske retningslinier. I lyset af den kompleksitet og den flertydighed der er forbundet med at bestemme, hvad der er etisk acceptabelt, og i lyset af massemediernes unuancerede behandling af emnet, er det for risikabelt at formulere og lægge sådanne retningslinier frem for offentligheden. Argumentationen illustrerer, hvordan massemediernes samtidigt har virket åbnende og lukkende for den danske udvikling inden for etiske investeringer.

---

¹³⁶ Dette og følgende citater er taget fra: www.lpk.dk/materialer/default.htm.

Hos DIP finder man et eksempel på en mere åben tilgang til offentligheden. Her bliver offentlighed først og fremmest et spørgsmål om, at forvaltningen af pensionsmidlerne skal ske i overensstemmelse med medlemmernes forventninger og ønsker. Offentligheden optræder som et offentlighedspåbud (jf. afsnit 5.2.). Udgangspunktet for DIP er en øget medlemsinteresse i spørgsmål vedrørende etik:

”Hvordan og med hvilke holdninger skal min pensionsopsparing investeres?” er et spørgsmål flere og flere medlemmer i pensionskasserne stiller sig selv. Investering i virksomheder, der er groft forurenende, anvender arbejdskraft på en kritisabel måde eller i øvrigt har en adfærd, der er anstødelig ud fra en almindelig moralopfattelse og samfundsmæssig forventning, er for de fleste en uacceptabel måde at tjene penge på.¹³⁷

Som det også udtrykkes, ønsker mange pensionskasser ikke gennem deres pensionsopsparing ”at bidrage til misbrug af naturressourcer og dårlig behandling af arbejdskraft m.v.” (DIP, Investeringsetik 1999, side 1). For at lodde stemningen blandt medlemmerne, har DIP i januar 1998 foretaget en undersøgelse, hvor der er spurgt til holdninger vedrørende forholdet mellem etik og investeringer. Resultatet viser et flertal for, at DIP skal bruge ressourcer og opmærksomhed på investeringsetik. Undersøgelsen er et godt eksempel på konstruktion af den offentlige mening gennem meningsmålinger. Undersøgelsens spørgsmål, svarkategorier og svarprocenter er gengivet nedenfor.

Mener du at den seneste debat om investeringsetik i pensionskasser er en god udvikling?

Svarkategori	Ja	Nej	Ved ikke
Svar i pct.	69	17	14

DIP bør agere så passivt som muligt i den aktuelle etiske debat?

Svarkategori	Helt enig	Delvis enig	Delvis uenig	Helt uenig	Ved ikke
Svar i pct.	10	16	23	43	7

DIP bør gå med i front i den aktuelle etiske debat?

Svarkategori	Helt enig	Delvis enig	Delvis uenig	Helt uenig	Ved ikke
Svar i pct.	24	31	19	18	9

DIP bør øge indsatsen for – og dermed bruge flere ressourcer (og omkostninger) på at sikre etisk rigtige investeringer?

Svarkategori	Helt enig	Delvis enig	Delvis uenig	Helt uenig	Ved ikke
Svar i pct.	19	31	20	19	11

Medlemmernes kendskab til DIP's holdninger i den etiske debat?

Svarkategori	Meget stort	Stort	Noget	Lille	Intet
Svar i pct.	1	7	34	31	27

¹³⁷ DIP, Investeringsetik 1999, Bilag A.

Umiddelbart må de første fire spørgsmål betragtes som lukkede og relativt fir-kantede. De er ubalancerede, ledende snarere end åbne (jf. afsnit 5.6.). Spørgsmålenes formulering understøtter alt andet lige en positiv stillingtagen til spørgsmål om etik. At svarprocenterne hælder i den retning, kan derfor ikke overraske. Som man spørger, får man svar.

Mere bemærkelsesværdigt er det femte spørgsmål og dets tilhørende svarprocenter. Kun 8 pct. af medlemmerne har et stort eller meget stort kendskab til DIP's holdninger på etik-området. 58 pct. af medlemmerne har et lille eller meget lille kendskab til disse holdninger. Det kan være, at medlemmerne svarer positivt bekræftende på spørgsmål om, hvilken rolle DIP skal spille i etik-debatten, men deres viden om emnet synes at være begrænset. Og viden er som regel en forudsætning for interesse og engagement (som der blandt andet argumenteres for i Økonomiministeriets betænkning, jf. afsnit 6.1.). Det skal pointeres, at undersøgelser som den behandlede ikke blot måler meninger, men kan være med til at skabe meninger. Meningsmålinger kan bidrage til at øge bevidstheden om og interessen for det, der spørges om. De står ikke uden for, men indgår i og påvirker meningsdannelsen.

Konklusionen på DIP's undersøgelse bliver, at der ligger en opgave i at informere medlemmerne om pensionskassens holdninger til etiske overvejelser. Men, som det også konstateres, har man ikke i forbindelse med undersøgelsen af-dækket om medlemmerne rent faktisk ønsker at blive informeret. Derfor kan løsningen, ifølge DIP, være at benytte internettet – så kan medlemmerne og andre frit og uden de store omkostninger vælge den information, der stilles til rådighed, til og fra (DIP, Investeringsetik 1999, side 6).

DIP ser mere information som vejen frem. Hvis medlemmerne skal involveres i spørgsmål vedrørende etik, er det som udgangspunkt vigtigt, at de er vel-informerede. Det er en model, der lægger sig tæt op ad anbefalingerne i Økonomiministeriets betænkning og Pensionsmarkedsrådets rapporter.

Ét spørgsmål er, hvad pensionsopsparerne mener om etiske investeringer (eller om de overhovedet mener noget om dette emne). Et andet spørgsmål er, hvad der i det hele taget er at mene noget om. Bortset fra de generelle, investeringspolitiske hensigtserklæringer, som er behandlet i dette og kapitlets foregående afsnit, hvilke mere konkrete tiltag lægger pensionsinstitutionerne så op til med deres formulering af etiske retningslinier for investeringer? Det ses der på i det følgende afsnit.

8.4. Mellem exit og voice

Jf. afsnit 1.2., indbefatter etiske investeringer tre forskellige tilgange: 1) *negativ screening* – fravalg af investeringsmuligheder; 2) *positiv screening* – tilvalg af investeringsmuligheder; 3) *aktivisme* – forskellige former for investoraktivisme. Forskellen

mellem screening og aktivisme kan beskrives som en forskel mellem exit og voice, hvor voice bliver betegnelsen for forskellige former for dialog mellem investor og virksomhed.

Som det fremgik af afsnit 8.2., har enkelte pensionsinstitutioner formuleret konkrete exit strategier (i forhold til våben og tobak). Men generelt er det kendetegnende for de danske pensionsinstitutioners etiske investeringspolitikker, at der lægges vægt på voice frem for exit – på dialog frem for frasalg. Den dialogorienterede tilgang er på den ene side mere nuanceret end screenings simple til- og fravalg. På den anden side gør fokuseringen på dialogen, at det bliver svært at vurdere effekterne af de formulerede politikker, da de etiske retningslinier kommer til at virke som hensigtserklæringer for administration af ejerskab, snarere end som rettesnor for investeringsbeslutninger. Pensionsinstitutionerne betragter gennemgående frasalg som en sidste mulighed, der alene må gribes til, hvis dialog enten viser sig at være umulig eller ikke giver de ønskede resultater. Dette argument fremgår klart af følgende passage fra PFA's etiske investeringspolitik:

PFA Pension skal være kendt som en saglig og loyal, men kritisk investor. Hvis vi bliver opmærksomme på forhold, der er i modstrid med vore etiske retningslinier, vil vi søge at gøre vor indflydelse som investor gældende gennem en konstruktiv dialog med virksomhedens ledelse med henblik på en langsigtet påvirkning. Er dialog ikke mulig, vil investeringen blive taget op til overvejelse med henblik på eventuel hændelse.¹³⁸

PFA lægger vægt på de muligheder for indflydelse, som ejerskab giver. For medie-debattens anden hovedkombattant blandt pensionsinstitutionerne, KP, er etik et spørgsmål om tilvalg snarere end fravalg:

Udmøntningen af de miljømæssige og etiske principper sker i form af et tilvalg af virksomheder: KP investerer i virksomheder, der positivt arbejder for eller ikke krænker en gennemførelse/overholdelse af et og helst flere af de valgte principper. Politikken er således som hovedregel ikke baseret på et fravalg eller en boykot af virksomheder, der ikke arbejder for disse principper eller ligefrem modarbejder dem. Kun i tilfælde, hvor KP bliver opmærksom på, at en foretagen investering er i strid med de vedtagne principper, kan der blive tale om et fravalg i form af et salg.¹³⁹

Den danske debat om etiske investeringer har generelt haft et negativt præg i den forstand, at den har fokuseret på spørgsmål om fravalg snarere end spørgsmål om tilvalg af aktieinvesteringer (den samme tendens ser man i øvrigt internationalt). Men KP lægger vægt på tilvalg – og har da også ved flere lejligheder offentligt markeret, at den etiske investeringspolitik ikke har givet anledning til frasalg af aktier. Det skal bemærkes, at fokuseringen på tilvalg ligger lige for al den stund, at pensionsinstitutionerne særligt i sidste halvdel af 1990'erne og i starten af det nye

---

¹³⁸ PFA Pension, Etiske investeringer, notat, 1998.

¹³⁹ KP's investeringspolitik: Etik og miljø – Sammendrag, notat.

årtusinde har købt aktier til frem for at sælge aktier fra. Som følge af pensionskapitalens eksplosive vækst og hævelsen af aktieloftet (jf. afsnit 6.1.) har pensionsinstitutionernes generelt været støt stigende i denne periode (såvel absolut som relativt).

Også ATP og LD lægger vægt på, at frasalg er en sidste mulighed. Som ATP's (nu fhv.) bestyrelsesformand Palle Simonsen udtrykker det:

- Vi arbejder langsigtet og holder helst fat i de aktieposter, vi besidder. Til gengæld forventer vi, at ledelsen til enhver tid er parat til at svare på de spørgsmål, vi stiller. Og at vi i øvrigt får et godt afkast. ...
- I de situationer, hvor vi har solgt aktier fra, er det sket ud fra en samlet vurdering af det pågældende selskabs indtjeningssevne og værdistyring. Det er sket ud fra en forventning om, at vi har kunnet få den givne kapital forrentet bedre og med mindst samme sikkerhed et andet sted.¹⁴⁰

ATP investerer langsigtet og lægger vægt på åbenhed og afkast i vurderingen af virksomheder. Hos LD gøres det klart, at den etiske politik er en del af det aktive ejerskab, som fonden søger at udvise over for danske virksomheder. LD's bud på hvad aktivt ejerskab indebærer, er sammenfattet i fem punkter, som blev præsenteret første gang i beretningen for 1991. LD's generelle ønsker til virksomhederne er sammenfattet under overskriften ”den femstjernede virksomhed”. LD forventer:

- at ledelsen fastlægger og offentliggør virksomhedens strategi med det formål
- at skabe en langsigtet vækst i indtjeningen pr. aktie og selskabets værdi
- at sikre balance med omgivelserne, herunder til stadighed at kunne leve op til samfundets krav og forventninger til etik og miljø
- at prioritere medarbejderudvikling og produktfornyelse samt
- at arbejde for en åben informationspolitik på alle væsentlige områder.¹⁴¹

LD lægger vægt på, at virksomheder udviser åbenhed og indstiller sig på det omgivende samfunds krav og forventninger – og vil som aktiv investor gerne bidrage til at bevæge virksomheder i den retning. Frasalg griber man først til, når dialog har vist sig at være udsigtsløs:

Gentagen kritik af etiske forhold uden at en virksomheds ledelse i tilstrækkelig grad er lydhør, vil normalt føre til at LD sælger sin aktiepost.¹⁴²

Hos Lægernes Pensionskasse finder man en mere direkte og mere nuanceret fremstilling af problemstillingen (som er meget lig Michael Møllers argumenter i medie-debatten, jf. afsnit 7.2. og 7.7.). Dialog er vejen frem, da man ved at frasælge aktier

---

¹⁴⁰ Palle Simonsen, citeret i ATP: Horisont, nr. 6, november 1997, side 2.

¹⁴¹ Lønmodtagernes Dyrtidsfond, Årsberetning 1997, side 4.

¹⁴² LD's politik vedrørende etiske aspekter ved aktieinvesteringer. Taget fra: www.ldpension.dk/invest/ioevrigt/etik.html.

blot sætter sig uden for indflydelse. Og de finansielle markeder vil udjævne enhver effekt af etisk begrundede frasalg:

Der er ... ikke fuld sikkerhed for, at der kun investeres i selskaber med en tilfredsstillende etik. Pensionskassen vil derfor søge at fremme en udvikling, hvor de virksomheder, som pensionskassen er medejer af, drives på en etisk forsvarlig måde. Det kan ske gennem et aktivt ejerskab. ...

Det kan ske ved alene eller i samarbejde med andre ejere at stille krav til virksomhederne om at formulere en etisk politik. Kravene kan fx fremsættes på virksomhedens generalforsamling, på møder med virksomheden eller ved henvendelser til virksomhederne.

Et salg af en aktiepost til en anden investor bidrager ikke umiddelbart til at fremme etiske hensyn. De finansielle markeder er så effektive, at kursen på aktien normalt ikke vil blive påvirket. Det forekommer derfor ud fra et etisk synspunkt bedre at forblive ejer og som ejer fortsat søge at fremme etisk adfærd i virksomheden. Salg af en aktiepost må således anses for at være en sidste udvej, som kan tages i anvendelse, hvis der ikke kan sikres en acceptabel udvikling i virksomheden, fx hvis virksomheden bevidst overtræder gældende lovgivning eller af andre årsager udøver og fastholder en meget kritisabel adfærd.

Det betyder også, at effekten af pensionskassens etiske politik ikke nødvendigvis vil have væsentlige konsekvenser for pensionskassens faktiske aktieinvesteringer, men derimod på forvaltningen af selve ejerskabet. ...

Pensionskassen har ... valgt at undlade at indføre regler for, hvad der ikke må investeres i, men vil fortsat administrere investeringspolitikken på det ovenfor beskrevne grundlag, hvor der lægges vægt på at udøve aktivt ejerskab inden for rammerne af en effektiv og konkurrencedygtig formueforvaltning. Hvis der ikke kan opnås en acceptabel udvikling i en virksomhed, kan det komme på tale at sælge aktierne i den pågældende virksomhed. Bestyrelsen vil løbende holde generalforsamlingen orienteret om de indhøstede erfaringer.¹⁴³

Som Lægernes Pensionskasse pointerer – og som det blev nævnt indledningsvis i afsnittet – gør den dialogorienterede tilgang, at det bliver vanskeligt at vurdere effekterne af de formulerede etiske investeringspolitikker. Etik bliver en integreret del af investeringsbeslutningsprocessen og af dialogen med virksomhederne, men behøver ikke nødvendigvis at komme direkte til udtryk i investeringsporteføljens sammensætning.

Som det fremgik af afsnit 8.3., har flere pensionsinstitutioner fravalgt investeringer i våben- eller tobaksindustri. Selv om debatten generelt har haft et negativt præg, er det, når der ses bort fra disse konkrete exit strategier, langt fra klart, hvad pensionsinstitutionerne *ikke* vil være med til. Generelt foretages der vurderinger på virksomhedsniveau, ikke på lande- eller brancheniveau. Det er en nuanceret måde at arbejde med etiske investeringer på, men det er samtidig en uigennemskuelig måde, når det medtænkes, at pensionsinstitutionerne generelt ikke vil kommentere enkeltinvesteringer.

---

¹⁴³ www.lpk.dk/materialer/default.htm.

Man *finder* markeringer, der fokuserer på lande og brancher. Men der er vel at mærke tale om argumenter for, hvad der *kan* investeres i, snarere end hvad der *ikke kan* investeres i. Eksempelvis argumenterer Tryg-Baltica – som også PFA gør det – for samhandel snarere end boykot af lande med totalitære styreformere:

Koncernen udelukker ikke investering i virksomheder, der opererer i lande med problematiske menneskerettighedsforhold. Gradvis påvirkning i forbindelse med forretningsmæssigt samarbejde anses for bedre end at afskære sådanne lande fra forbindelser med demokratiske lande. Et sådant ”stille diplomati udøves ofte af store internationalt opererende virksomheder i langt videre omfang, end det er den brede offentlighed bekendt.¹⁴⁴

Hos DIP har man diskuteret, om investeringer i bestemte brancher – såsom våben- og tobaksindustri, spil og porno – skal fravælges. Konklusionen er blevet, at der som udgangspunkt ikke er noget uetisk ved disse brancher, og de produkter de producerer. ”Det er alene *måden* hvorpå produkterne fremstilles og afsættes, der er afgørende for om DIP skal afholde sig fra at investere i selskaber i disse brancher” (DIP, Investeringsetik 1999, side 8). DIP lægger vægt på virksomheders ”vilje og evne til at informere åbent og i givet fald ændre på forhold, DIP finder kritisable. Efter DIP’s opfattelse findes der flere måder at drive ordentlig virksomhed på, og der må derfor foretages en helhedsvurdering i de enkelte tilfælde” (DIP, Investeringsetik 1999, Bilag A). DIP ønsker i øvrigt ikke at opstille en ”facitliste” over, hvad der kan betegnes som uetisk (DIP, Investeringsetik 1999, side 8).

For DIP er det afgørende ikke, *hvad* virksomheder gør, men *hvordan* de gør, hvad de gør. Et synspunkt, som PKS synes at bifalde. PKS opstiller en slags omvendt ’facitliste’ over, hvad der er etisk acceptabelt. En række kontroversielle virksomhedstyper trækkes frem, og man når frem til, at der ikke er noget i vejen for at investere i nogen af dem:

Kan der investeres i virksomheder, der producerer sprøjtegifte, som ved forkert anvendelse kan påføre mennesker og miljø store skader?

Ja, for anvendelse af sprøjtegifte er en forudsætning for landbrugsproduktion på store dele af jordkloden. Løsningen på problemet er ordentlig uddannelse til bønder og landarbejdere og internationalt samarbejde om udvikling af mindre miljøbelastende kemikalier.

Kan der investeres i virksomheder, der har samhandel med eller produktion i lande, der undertrykker menneskerettigheder, hvor der forekommer børnearbejde, eller hvor miljølovgivningen ud fra en europæisk standard er utilstrækkelig?

Ja, for det er netop gennem dialog, tilstedeværelse og samhandel, at der skabes betingelser for forbedringer i vilkårene i sådanne lande.

Kan der investeres i virksomheder, som frembringer sundhedsskadelige forbrugsvarer som f.eks. tobak og alkohol?

Ja, for det er ikke pensionskassens opgave at blande sig i forbrugernes forbrugsvalg.

---

¹⁴⁴ www.tryg-baltica.dk/cgi-v3/sitegen.exe/Dynamic?uniklink=PenInvestEtik.

Kan der investeres i virksomheder, som anvender dyreforsøg og genmanipulation?

Ja, for anvendelse af dyreforsøg, genmanipulation m.v. er afgørende for at kunne udvikle ny medicin, der blandt andet kan bruges til at behandle sygdomme, der hidtil har været uhelbredelige.

Kan der investeres i virksomheder, hvis produktion indebærer store risici for forurening af havmiljøet, som f.eks. olieproduktion?

Ja, for olien er en nødvendig råvare, der er afgørende for produktion og velstand og for at vi kan holde varmen. Det er især vigtigt, at der sikres andre forsyningskilder end de mellemstlige, for at vores del af verden ikke bliver for afhængig af de totalitære regimer i den del af verden.¹⁴⁵

Analysen af de danske pensionsinstitutionernes investeringspolitikker og selvbeskrivelser afsluttes med dette meget illustrative eksempel på en dansk tilgang til etiske investeringer. En tilgang, som lægger vægt på *voice* frem for *exit*. Som fokuserer mere på, *hvordan* virksomheder gør, hvad de gør, end på *hvad* de gør. Som ikke indebærer nogen investeringsmæssig omvæltning, men som er udtryk for en øget refleksivitet omkring de etiske problemstillinger, der er knyttet til aktieinvesteringer. Det er en nuanceret tilgang, der til tider fremstår så nuanceret, at det er svært at se, hvilken praktisk forskel det etiske element gør, da det bliver svært at gennemskue, hvad der falder uden for rammerne af det acceptable.

8.5. Afrunding

Man kan sondre mellem økonomiske og moralske (eller re-aktive og pro-aktive) formuleringer af investeringsetik, men taget under et, må det konstateres at de danske pensionsinstitutioners tilkendegivelser på etik-området ikke er særligt vidtgående, men temmelig moderate, idet de lægger sig tæt op ad gældende lovgivning og politiske beslutninger på nationalt og internationalt plan. Der foretages enkelte konkrete fravalg af investeringer (våben og tobak), men ellers fokuseres der på *voice* frem for *exit*. Hovedparten af de etiske investeringspolitikker er formuleret med henblik på dialog med virksomheder snarere end som retningslinier for fravalg eller tilvalg af aktieinvesteringer. Politikkerne er formuleret som en form for etisk beredskab, men behøver ikke nødvendigvis at gøre en forskel i forhold til aktieporteføljernes sammensætning. Det er ikke i sig selv et succeskriterie, at de formulerede retningslinier fører til salg eller køb af aktier. Etiske retningslinier formuleres i flere tilfælde som et led i et aktivt ejerskab, hvorfor frasalg bliver betragtet som en sidste udvej. Ved beredskab skal ikke forstås en minutiøs finkæmning af investeringsporteføljer med henblik på at finde brådne kar, men snarere en parathed til at reagere, når problematiske sager dukker op. Fokuseringen på dialogen gør under alle omstændigheder, at det bliver vanskeligt at vurdere effekter af de etiske investeringspolitikker.

---

¹⁴⁵ PKS Pension, Investeringsoplæg 1998, side 9-10.

Det bliver ikke mindre vanskeligt af, at mange af pensionsinstitutionerne eksplicit markerer, at de foretager etiske vurderinger på virksomhedsniveau, ikke på lande- eller brancheniveau – og at de samtidig ikke vil kommentere enkeltinvesteringer. Hvilket blandt andet kan forklares med erfaringerne fra mediedebatten. Ingen af pensionsinstitutionerne tilkendegiver et ønske om aktivt at profilere sig på dette område. Snarere lægges der vægt på, at man ikke ønsker at kritisere virksomheder offentligt, og der lægges afstand til enhver form for moraliseringen. Mediedebattens billede af pensionsinstitutionerne som en aktiv, regulerende kraft på etikområdet bekræftes således ikke, når blikket rettes mod pensionsinstitutionernes investeringspolitikker og selvbeskrivelser.

Det følgende afsnit indeholder projektets sammenfattende og konkluderende refleksioner.

9.

Konkluderende: etiske investeringer i Danmark – mellem iagttagelse og genstand

Indledende bemærkninger

De sammenfattende og konkluderende refleksioner falder i to dele. Først reflekteres der over analysens form, dernæst samles der mere specifikt op på indholdet af den empiriske analyse. Der reflekteres over debatten om de etiske og demokratiske aspekter af de danske pensionsinvesteringer og over fremtidsperspektiverne for etiske investeringer i Danmark.

Projektets erkendelsesinteresse blev i afsnit 1.1. sammenfattet i følgende problemformulering. Projektet har taget sigte på at belyse:

Hvordan der med aktualiseringen af temaerne etik og demokrati sættes nye betingelser for forvaltningen af den danske pensionsformue.

Med en mere generel – og mere uddybende – formulering har projektet taget sigte på at belyse:

Hvordan der i samspillet mellem økonomi, massemedier og politik og i spændingsfeltet mellem iagttagelsesformerne risiko, moral og offentlighed sættes nye betingelser for investorer og virksomheders virke i samfundet.

Disse formuleringer fokuserer på teoriens (konstruerende) møde med det empiriske genstandsfelt. I forhold til den teoretiske ramme har det centrale spørgsmål været:

Hvordan systemteorien kan bidrage til at kaste lys over offentlig meningsdannelse i almindelighed og den offentlige meningsdannelse omkring pensionsinvesteringerne i særdeleshed.

Med udgangspunkt i systemteorien er der kastet et refleksivt anden-ordens blik på den danske debat om etiske investeringer. En debat, der har sat fokus på de danske

pensionsinstitutioner, og som har aktualiseret et andet tema i debatten om forvaltningen af den danske pensionsformue: demokrati. Projektet har belyst det behandlede fænomens sociale og politiske skabelse – det har ikke beskæftiget sig mere indgående med investeringspraktiske eller investeringsteoretiske problemstillinger. Der er valgt en beskrivende snarere end en foreskrivende (normativ) indgangsvinkel.

Det systemteoretiske blik på pensionsinvesteringer og offentlig meningsdannelse

Projektets teoretiske bidrag består i en fremstilling af Niklas Luhmanns systemteori og i en empirisk anvendelse af denne teori. En empirisk anvendelse, der kunne have været mere koncis, og som kunne have skåret mere direkte ind til sine pointer, men hvori det i stedet er valgt at gå tæt på, for at belyse hvad debatten om pensionsinvesteringerne egentlig gemmer på, når man går den efter i sømmene. For mere generelle refleksioner over systemteoriens styrker og svagheder, iagttagelsesmuligheder og blindheder kan der henvises til de analysestrategiske refleksioner i afsnit 1.4., til den generelle præsentation af systemteorien i kapitel 2 og til udfoldelsen af projektets centrale teoretiske begreber – risiko, moral, offentlighed – i kapitlerne 3-5. Her skal der blot knyttes nogle afsluttende kommentarer til, hvordan systemteorien er blevet anvendt i dette projekt. Systemteoriens styrker er blevet fremhævet i de nævnte dele af projektet. I det følgende skal der peges på nogle af projektets blinde pletter.

Projektet har belyst de danske pensionsinvesteringer i et offentligheds-perspektiv. Der er sat fokus på *debatten om* pensionsinvesteringerne, som den har udfoldet sig inden for det politiske system, i massemedierne og inden for det økonomiske system (i pensionsinstitutionernes selvbeskrivelser). Analyserne har bevæget sig på et semantisk anden-ordens niveau. Der er indlysende begrænsninger forbundet med en sådan analysestrategi, der konsekvent udgrænser alt, hvad der er foregået bag kulisserne i pensionsregi, og som afgrænser sig fra intentionelle forklaringer. Der er en særlig blindhed forbundet med at sætte offentlighed som analyseniveau. Hvor deskriptivt de end måtte være lagt an, giver analyser som dem der er foretaget i dette projekt, en implicit normativ prioritet til det offentlige, mens betydningen af det private nedtones. Analyserne kan hurtigt komme til at give indtryk af, at kun det offentligt tilgængelige har social realitet. Ydermere er det i sådanne analyser vanskeligt at undgå at tillægge offentlig kommunikation en positiv værdi, mens det private implicit får en hemmelig, nærmest fordækt status.

Problematikken kan dog også anskues anderledes, eksempelvis ud fra et handlingsperspektiv. Man kan mene, at handling er vigtigere end ord, og at det er vigtigere, hvad der rent faktisk bliver gjort på etik-området – hvilke beslutninger der bliver truffet, og hvilke processer der eventuelt måtte være sat i gang i pensionsregi – end om der er en offentlig debat om pensionsinvesteringer og etik. Selv om der er taget behørigt forbehold herfor (jf. afsnit 5.6.), er det med offentlighed som

analyseniveau næsten umuligt at undgå en implicit overvurdering af massemedier-nes betydning for udviklingen på det behandlede område. Derfor er det vigtigt at pointere, at mediedebatter ikke er systemer og ikke kan træffe beslutninger. Der er argumenteret for, at mediedebatten har fået stor betydning for den hjemlige udvikling, i og med at den har synliggjort og sat etiske investeringer på den offentlige dagsorden. Samtidig er det klart, at det ikke er til at sige, hvordan udviklingen ville være forløbet, hvis der ikke var opstået en debat omkring særligt PFA og ØK. I konteksten af den konkrete analyse skal det også pointeres, at det, med den vægt der er lagt på at belyse mediedebatten, hurtigt kan komme til at virke som om denne debat repræsenterer 'det normale', mens perioder uden offentlig debat om etiske investeringer bliver betragtet som 'det unormale', som det afvigende. Snarere er det omvendt; debatten i maj-juni 1997 er afvigelsen – den ekstreme case. Den analysestrategiske pointe er da heller ikke, at debatten i sin helhed kan generaliseres, men at der er tale om en mediebegivenhed, som har gjort en forskel ved at sætte nye diskursive betingelser for forvaltningen af den danske pensionsformue, og som indeholder en række elementer, der kan generaliseres, og som har generel samfundsmæssig og samfundsteoretisk relevans.

Under alle omstændigheder består en forskningsmæssig opgave i at søge at gå tættere på investeringsprocesserne i de enkelte pensionsinstitutioner for at se, hvordan spørgsmål om etik håndteres i praksis, og for at se hvilke omverdensforståelser, der gør sig gældende dér, hvor investeringsbeslutningerne træffes. Det er en opgave, som dette projekt konsekvent har afgrænset sig fra ved at fokusere på selvbeskrivelsers semantiske niveau og offentlig meningsdannelse som en kommunikativ proces. Men det er en opgave, som formentlig er blevet lettere at gå til nu, hvor den første intense og konfliktprægede mediedebate er kommet på afstand.

Teoretisk har projektet taget sigte på at belyse risikoaspekter, moralske aspekter og offentlighedsaspekter af offentlig meningsdannelse – med debatten om de danske pensionsinvesteringer som empirisk case. Med udgangspunkt i en systemteoretisk konstruktivisme er det søgt at vise, hvordan risiko, moral og offentlighed optræder som iagttagelsesformer inden for det politiske system, i massemedierne og inden for det økonomiske system. Offentlig meningsdannelse betragtes som en rent kommunikativ skabelsesproces, og der lægges afstand til mere ontologiske eller subjekt-orienterede forståelser af de behandlede problematikker. Systemteoriens teoretiske formalisme kan betragtes som et alternativ til den meget empirinære, men samtidig ofte nærmest ateoretiske pragmatisme, man finder inden for meget af medie- og offentlighedsforskningen.

I risikotermer har projektet vist, hvordan debatten om de etiske aspekter af pensionsinvesteringerne er en debat, som både drejer sig om de risici, der er forbundet med virksomheders aktiviteter, og om rolle- og ansvarsfordelingen mellem virksomheder, investorer, forbrugere og stat når det kommer til at håndtere og

regulere disse risici. Det er en debat, som viser, hvordan offentlig eksponering på etik-området i sig selv er behæftet med risici for pensionsinstitutionerne. Via massemedierne bliver kommunikation om risici i sig selv risikobetonet. Dette gennem at synliggøre beslutningstagere – investorer og virksomheder. Debatten viser også, at grænser for investorers og virksomheders beslutninger og ansvar ikke er faste i konturerne, men flydende. Der er tale om sociale tilskrivninger, som hele tiden er på spil i samfundets kommunikation.

Det særlige ved systemteoriens distancerede – og distancerende – andenordens blik træder måske klart frem i projektets behandling af moralske temaer. Det er søgt at holde en ikke-normativ, ikke-moraliserende afstand til moralen igennem projektets analyser. Hvor godt det er lykkedes, er et andet spørgsmål. Som nævnt er der en tendens til, at offentlig kommunikation implicit tillægges en positiv værdi, når offentlighed sættes som analyseniveau. Når man beskæftiger sig med moral og etik, er det tilsvarende vanskeligt at undgå at tillægge disse temaer positive værdier. Dette gælder også, selv om de – som her – behandles på et refleksivt andenordens niveau som sociale, sociologiske fænomener.

Under alle omstændigheder kan der på grundlag af projektets analyse peges på tre moralsociologiske hovedpointer. *For det første*: systemteorien er indrettet på refleksion over moralsk kommunikation, ikke på begrundelse af moral. Tilsvarende handler debatten om etiske investeringer ikke om at finde moralske begrundelser for etiske vurderinger. Etik og moral er ord, der bruges, men som ikke søges begrundet i nogen videre forstand. Snarere sættes moralsk relativisme som grundpræmis i debatten. I flere af debattens indlæg bliver den indsigt, at der i det moderne samfund ikke findes en entydig, autoritativ bestemmelse af, hvad etik er, og hvad der er etisk, et argument imod overhovedet at tale om etik i forbindelse med investeringer. Pointen er, at moralsk relativisme ikke blot er en teoretisk forudsætning, men tillige en præmis, som sættes i og angiver rammer for offentlige diskurser. Og det synes at være et argument for en reflektiv andenordens iagttagelse af debatter om etik og moralsk kommunikation. En iagttagelse, der opgiver utopier om begrundelser og i stedet åbner op for analyser af den samfundsmæssige kommunikation om moral og etik på denne kommunikations egne – ofte ambivalente – præmisser.

For det andet peger den systemteoretiske moralsociologi på moralens decentring i det funktionelt differentierede samfund. Debatten om etiske investeringer kan tolkes som et udtryk for opløsning af grænser mellem økonomi og moral (og økonomi og politik), og er dermed en case som kan benyttes til at kritisere teorien om funktionel differentiering. Men i dette projekt tolkes udviklingen på en anden måde. Der argumenteres i stedet for, at debatten om etiske investeringer i udpræget grad formes inden for rammerne af den funktionelle differentiering. Det kan være, at alle grænser har været på spil i mediedebatten, men massemedierne er ikke

samfundet og ej heller offentligheden, selv om det kan virke sådan i mange af mediedebattens indlæg (hvor iagttagelse sættes lig med genstand, journalistisk interesse lig med offentlig interesse, mediestemning lig med folkestemning). Massemedierne producerer beskrivelser af samfundet og giver offentligheden form som realitetskonstruktion. Men massemedierne er blot ét af samfundets funktions-systemer, og der kan ikke slutes direkte fra pressens skrivelser, til de beslutninger, der træffes, og de selvbeskrivelser, der produceres, inden for det politiske eller det økonomiske system. Og italesættelsen af pensionsinvesteringerne inden for disse systemer kan betragtes som et udtryk for opretholdelse af systemgrænser. Inden for det politiske system kan man se, hvordan den moralske kode underordnes en politisk styringslogik. Pensionsinvesteringerne behandles som et spørgsmål om demokrati snarere end som et spørgsmål om moral, og der lægges klar afstand til enhver form for moraliseren. Inden for det økonomiske system (i pensionsinstitutionernes selvbeskrivelser) ser man den samme tendens. Ethiske retningslinier for investeringer formuleres inden for rammerne af økonomiske risikobetragtninger eller kommer til at virke som en form for supplerende moralsk kodificering af investeringsbeslutningsprocessen. I begge tilfælde sker det inden for rammerne af en økonomisk funktionslogik – med penge som funktionsprimat. Kommunikationen inden for det politiske og det økonomiske system kan således betragtes som et udtryk for opretholdelse af systemgrænser. Dog med den nuancering, at aktualiseringen af temaerne etik og demokrati har afstedkommet en ny form for refleksivitet i den politiske og den økonomiske behandling af pensionsinvesteringerne. Der er formet nye programmer i de respektive systemers kommunikationsmedier, og i denne forstand kan man sige, at der med debatten om pensionsinvesteringerne er sat nye rammer for det politiske og det økonomiske.

For det tredje pointerer den systemteoretiske moralsociologi moralens konflikt-potentiale, hvilket særlig har relevans i forhold til at belyse massemediernes aktivering af moral som en form for samfundsmæssig alarmfunktion samt massemediernes hang til at skandalisere og moralisere. Moralkoden er både for upræcis og for eksplosiv til at være ledeforskel for et funktionssystem. Eksplosiviteten er særligt kommet til udtryk i en moralsk ophedet og konfliktfyldt mediedebat, hvor der er blevet fordelt mere misagtelse end agtelse. Det har været en debat om det gode, men spørgsmålet, som kan stilles med udgangspunkt i systemteorien, er, om debatten i sig selv har været af det gode. Der kan ikke gives et entydigt svar. Snarere må der svares med et både/og, idet der må peges på debattens ambivalens. Debatten har på den ene side åbnet op for nye refleksioner over den samfundsøkonomiske ansvars- og rollefordeling og bidraget til at synliggøre etiske investeringer som tema og accelerere investeringsetikkens indtog i den danske pensionsbranche. På den anden side har debatten til tider været sensationspræget og skingert moraliserende med øje for personforhold og spekulationer i mulige motiver bag

handlinger snarere end for de behandlede sagsforholds kompleksitet. Det er en debat, som kan give anledning til at spørge, om målene altid helliger midlerne, når spørgsmål om etik er til debat. Under alle omstændigheder er det i dette projekt søgt at illustrere en dobbelthed ved mediedebatten. Den har på samme tid åbnet op og lukket til for kommunikationsmuligheder – i hvert fald offentlige kommunikationsmuligheder – idet den har sat spørgsmålstegn ved, om massemedierne kan virke som et sagligt forum for diskussion af de udfordringer og problemstillinger, som er knyttet til etiske investeringer – set fra de danske pensionsinstitutioners perspektiv.

Projektets sidste teoretiske nøglebegreb er offentlighed. Offentlighed optræder både som niveau og som iagttagelsespunkt for analysen. Ud fra debatten om pensionsinvesteringerne er det søgt at vise, at offentlighed og offentlig mening ikke blot er størrelser af central betydning for omverdensforståelsen inden for det politiske system, men også knyttes til økonomiske organisationers virke i samfundet. Det er ikke længere tilstrækkeligt for institutionelle investorer og virksomheder at definere deres omverden i rent markedsmæssige termer. Den offentlige mening kommer også i økonomiske sammenhænge til at virke som en form for legitimerende pejlemærke, der henviser til almene samfundsmæssige forventninger. Den afgørende systemteoretiske pointe er, at den offentlige mening skal forstås som en særlig iagttagelses- eller argumentationsform, der virker almengørende. Den offentlige mening fremstilles kvantitativt (i meningsmålinger) og kvalitativt (af politikere, virksomhedsledere, lederskribenter m.v.), men uanset hvor og i hvilken form den optræder, er offentlig mening udtryk for en diskursiv konstruktion af et ikke nærmere bestemt publikums mening(er) om et givent emne, snarere end den er et 'reelt' udtryk for befolkningens prioriteter og meninger. Der bliver i debatten om pensionsinvesteringerne talt meget om pensionsopsparernes interesser og præferencer i forhold til, hvordan pensionspengene investeres, og om vigtigheden af at der bliver taget behørigt hensyn hertil. Fra politisk hold bliver der argumenteret i termer af et demokratisk offentlighedspåbud. I massemedierne fremstilles den offentlige mening i skikkelse af den politiske forbruger (som i den konkrete sammenhæng også bliver til politisk pensionsopsparer). I pensionsinstitutionernes selvbeskrivelser fremstilles den offentlige mening som et supplerende pejlemærke for den investeringsmæssige forvaltning – dette både i forhold til vurdering af virksomheder og i forhold til håndteringen af etiske retningslinier i forhold til massemedier og offentlighed. Man møder forskellige iscenesættelser af befolkningens meninger og interesser som argument og konstruktion. Men det er ikke befolkningens faktiske meninger og interesser, man møder. Hvad pensionsopsparerne – lønmodtagerne, den brede befolkning – rent faktisk mener (og om de overhovedet mener noget) om etiske investeringer, er et åbent spørgsmål. I lyset af manglen på handling og initiativ fra pensionsopsparernes side bliver det relevant at

spørge, om den danske debat om etiske investeringer er folkeligt forankret. Der synes, på trods af de mange diskursive 'skygge-mobiliseringer' (fra politisk hold og i massemedierne), at være tale om en ikke-mobiliseret snarere end en mobiliseret meningskraft. Spørgsmålet er så, hvad der skal til for at skabe større offentlig interesse og engagement omkring etiske investeringer herhjemme. Dette spørgsmål vender jeg afslutningsvis tilbage til.

I det følgende samles der mere specifikt op på analysen af den danske debat om etiske investeringer.

Perspektiver for etiske investeringer i Danmark

Der er i projektets analyser set på, hvordan "betingelser for forvaltningen af den danske pensionsformue" sættes i tre forskellige kontekster: en politisk kontekst, en massemedieret kontekst og en økonomisk kontekst. Det er søgt at vise, at disse tre kontekster opererer ud fra hver sin kommunikative kode og sætter betingelser på grundlag af hvert sit sæt af funktionsbestemte præmisser.

I den politiske kontekst – i Økonomiministeriets betænkning og Pensionsmarkedsrådets rapporter – formes pensionsinvesteringerne i mediet magt, ud fra en politisk styringslogik. Anbefalingerne går på mere demokrati og offentlighed – i form af åbenhed og medbestemmelse – i pensionsforvaltningen, men der sættes også en grænse for politisk styring. Udgangspunktet er, at arbejdsmarkedspensionsordningerne hører under arbejdsmarkedorganisationernes resort og hverken kan eller skal reguleres direkte gennem Folketingsbeslutninger. Der fokuseres på (demokratiske) beslutningsprocedurer snarere end på beslutningsindhold, og det er oplæg til selvregulering, som præsenteres. Også spørgsmål om etik italesættes inden for rammerne af den politiske kode.

I den massemedierede kontekst – i pressen – er nyhedsværdi det afgørende kriterie. Mediedebatten i maj-juni 1997 er – på godt og ondt – blevet fremhævet som den afgørende begivenhed i den danske udvikling inden for etiske investeringer. På godt og ondt, fordi debatten udover at skabe øget synlighed og bevidsthed omkring etiske investeringer også illustrerer massemediernes hang til at skandalisere og moralisere, og dermed de risici der – set fra pensionsinstitutionernes perspektiv – kan være forbundet med offentlig eksponering på etik-området. Det er en debat, som ender i moralsk ladet konflikt, og det er de fremmeste eksponenter for investeringsetikken – PFA og KP – som må tage imod den hårdeste kritik. Den danske debat om etiske investeringer illustrerer både massemediernes dagsordensættende funktion og deres flygtige opmærksomhed. Pressens behandling af emnet har på den ene side virket som en katalysator for investeringsetikkens hurtige indtog i den danske pensionsbranche. På den anden side er det begrænset, hvad der har været af historier om etiske investeringer i den danske presse de seneste 3-4 år. Der har været spredte reaktualiseringer, men etiske investeringer er et emne, som i

lange perioder har fået lov at forlade avisernes spalter. Der har ikke været en offentlig opinion – organiseret eller ikke-organiseret – til at holde debatten i gang. Der er ikke meget, der tyder på, at debatten om etiske investeringer er folkeligt forankret – på trods af de politiske hensigtserklæringer i den retning og på trods af pressens iscenesættelser af den offentlige mening som en væsentlig drivkraft i udviklingen mod etik i investeringerne. Interesseorganisationerne har heller ikke mere kontinuerligt taget problematikken op. Den danske debat om etiske investeringer har foreløbig ikke i særlig høj grad været præget af subpolitiske elementer. Den offentlige mening, der har været talt om i debatten, synes ikke at være udtryk for en mobiliseret mening, men derimod i høj grad at være en ikke-mobiliseret eller virtuel mening.

I den økonomiske kontekst – i pensionsinstitutionernes investeringspolitikker og selvbeskrivelser – formes pensionsinvesteringerne i pengemediet, som et spørgsmål om betalinger. Pensionsinstitutionerne sætter nye betingelser for deres eget virke med formuleringen af etiske retningslinier for investeringer. Nogle pensionsinstitutioner – ATP, LD, Danica, Tryg-Baltica, Industriens Pension – holder sig inden for rammerne af økonomiske risikobetragtninger i deres formuleringer vedrørende etik og sætter etik lig med gældende lovgivning og politiske beslutninger på nationalt og internationalt plan. Andre – PFA Pension og en række tværgående pensionskasser, herunder KP – bevæger sig uden for rammerne af det rent økonomiske og formulerer en moralsk stillingtagen til spørgsmål om etik. Fælles for pensionsinstitutionernes investeringspolitiske formuleringer er, at den økonomiske kode har primat. Pensionsinstitutionerne er først og fremmest sat til at løse en økonomisk opgave, og de sætter – også efter at have formuleret etiske, sociale, miljømæssige kriterier som en del af deres investeringsberedskab – afkasthensyn før andre hensyn. Med italesættelsen af etiske investeringer er der åbnet op for større kompleksitet og nye risici i den investeringsmæssige forvaltning, men udviklingen er ikke udtryk for en 'moralisk omprogrammering' af investeringsbeslutningsprocesserne i den danske pensionsbranche. Den moralske kode er ikke sat i stedet for den økonomiske kode. Snarere er etik kommet til at virke som en form for supplerende kodificering af investeringsbeslutningsprocesserne – uden at der er røkket ved den økonomiske kodes forrang.

Som der blev argumenteret for i afsnit 1.4., og som projektets empiriske analyser har illustreret, kan det være svært at få øje på en aktiv drivkraft i den danske udvikling inden for etiske investeringer. Fra politisk hold er dialog og åbenhed sat i stedet for beslutninger. Oprettelsen af Pensionsmarkedsrådet er udtryk for en dialogorienteret løsning; en fortsat samtale er sat i stedet for konkrete politiske indgreb. Hvilket indhold kan et egentligt politisk indgreb tænkes at have? Ser man til udlandet for inspiration, kan der peges på den britiske model (jf. afsnit 1.4.). Den går ud på at underkaste pensionsinstitutionerne et lovkrav om, at de offentligt skal

tilkendegive, hvorvidt de har formuleret etiske retningslinier for deres investeringer, og at de i givet fald skal offentliggøre disse retningslinier. Ideen med et sådant tiltag skulle være at synliggøre og skabe større bevidsthed om etiske investeringer som investeringsform, samtidig med at der sendes et politisk signal om, at det inden for de gældende lovrammer er muligt at inddrage etiske hensyn i investeringsbeslutningsprocessen. Det er et tiltag, der kan synes unødvendigt al den stund, at hovedparten af aktørerne i den danske pensionsbranche allerede har formuleret – og offentliggjort – etiske retningslinier for deres investeringer. Umiddelbart kan man sige, at den danske mediedebat har afstedkommet det samme, som lovændringen i UK har haft til hensigt at afstedkomme. Samtidig kan det dog ikke udelukkes, at et tiltag som det skitserede i sig selv ville kunne bidrage til at skabe øget offentlig opmærksomhed omkring etiske investeringer. SF's forslag om at ændre lovgivningen (§87 i Lov om forsikringsvirksomhed), således at pensionsinstitutionerne ikke længere er forpligtet til at skulle søge at generere ”størst muligt afkast” af deres investeringer, synes ikke at have megen realpolitisk vægt bag sig (jf. afsnit 1.4.).

Når blikket rettes mod pensionsinstitutionerne står det hurtigt klart, at man ikke her finder nogen større lyst til offentlig eksponering og profilering på etik-området. Det er svært at få øje på, at investeringsetik p.t. skulle være en konkurrenceparameter inden for den danske pensionsbranche. De formulerede etiske investeringspolitikker er gennemgående meget moderate. De er formuleret som udgangspunkt for dialog med virksomheder snarere end som kriterier for til- eller fravalg af bestemte investeringer (om end enkelte pensionsinstitutioner fravælger investeringer i våben- eller tobaksindustri). Etiske vurderinger foretages på virksomhedsniveau (ikke på lande- eller brancheniveau), og enkeltinvesteringer – og etisk begrundede henvendelser til virksomheder – kommenteres ikke. Dermed bliver det svært for udenforstående at vurdere effekterne af pensionsinstitutionernes stillingtagen til etik. Det kan blot konstateres, at hovedparten af den danske pensionsformue administreres under en eller anden form for hensyntagen til spørgsmål om etik. Der er ikke åbenhed om, hvordan investeringspolitik omsættes til konkrete investeringsbeslutninger. Det er ikke så kontroversielt, som det måske kan lyde. Ud fra almindelige forretningsmæssige betragtninger er det udtryk for god sund fornuft. At der ikke er fuld åbenhed om den investeringsmæssige forvaltning skyldes ikke mindst, at investeringer er en konkurrenceparameter inden for pensionsbranchen. At negativ omtale af en virksomhed kan påvirke aktiekursen negativt taler ydermere for, at gå stille med dørene i kritiske sager. Offentlig kommentering af enkeltinvesteringer vil derfor generelt være undtagelsen snarere end reglen for de store institutionelle investorer. Under alle omstændigheder bekræftes mediedebattens fremstilling af pensionsinstitutionerne som en aktiv og udadvendt regulerende kraft, i forhold til de virksomheder de investerer i, ikke, når blikket rettes

mod pensionsinstitutionernes egne selvfremstillinger. Pensionsinstitutionerne forbinder ikke investeringsetik med offentlig kritik af virksomheder.

Etiske investeringer kan vinde indpas i pensionsregi på en anden måde end gennem pensionsinstitutionernes generelle investeringspolitik. Det kan ske gennem uddelegering af beslutningskompetence. Medlemmerne/kunderne kan gennem oprettelse af investeringspuljer, herunder unit-linked forsikring, gives mulighed for i højere grad selv at bestemme, hvordan deres pensionsopsparing skal investeres. Denne uddelegering kan betragtes som et udtryk for demokratisering, og i denne forstand kan man tale om, at demokrati kan bane vejen for etik. En sådan sammenhæng kan dog ikke uden videre tages for givet. Den forudsætter, at pensionsopsparerne vil benytte deres selvbestemmelsesret til at efterspørge etiske investeringer. Og så forudsætter den, at der inden for den enkelte pensionsordning udbydes en (eller flere) etisk(e) investeringspulje(r), som kan efterspørges. Det er en nødvendig tilføjelse, da man eksempelvis ikke finder nogen etisk pulje i den unit-linked ordning, som udbydes af PFA Invest. PFA Invest er størst inden for unit-linked forsikring i Danmark med en markedsandel på 42 pct. (ultimo 2000).

Udbud og efterspørgsel er to sider af samme sag, og det leder frem til spørgsmålet om, hvilken betydning markedsmekanismer har haft for den danske udvikling inden for etiske investeringer. At pensionsinstitutionerne har formuleret etiske retningslinier for deres investeringer er ikke en reaktion på et markedspres i traditionel forstand. Det er ikke en markedsmedieret efterspørgsel, som har drevet udviklingen. Systemteoretisk formuleret (jf. afsnit 5.3.) er det den offentlige mening snarere end markedet, der er blevet det afgørende udtryk for pensionsinstitutionernes omverden (og omverdensforståelse) i denne sammenhæng.

At den danske debat om etiske investeringer ikke har været en debat om udbud og efterspørgsel hænger sammen med, at debattens centrale aktører – pensionsinstitutionerne – ikke er underlagt en direkte markedsmekanisme. Arbejdsmarkedspensioner er kollektive og obligatoriske ordninger. Den enkelte opsparer kan ikke frit efter egne værdier og præferencer (eksempelvis vedrørende investeringspolitik, herunder eventuelt spørgsmål om etik) flytte sine penge til det pensionselskab eller den pensionskasse, vedkommende måtte foretrække. Markedsførelse er en af de muligheder, som er blevet diskuteret i debatten, men det er en model, som der i vidt omfang lægges afstand til fra politisk hold. Arbejdsmarkedspensionsordningernes obligatoriske status kan fastholdes, samtidig med at pensionsopsparerne får mulighed for frit at vælge mellem pensionsordninger. En sådan model er dog ikke uproblematisk, da den bryder med de kollektive og solidariske principper, som det danske pensionssystem bygger på; der vil være en risiko for opsplitning i stærke og svage liv – argumenteres der fra politisk hold og fra pensionsbranchen. Det frie pensionsmarked synes at have lange udsigter.

Ser man på udviklingen inden for etiske investeringer i USA, i UK og i Europa generelt, drives den af 1) udbydere af investeringsfonde, som er sammensat ud fra etiske, sociale, miljømæssige kriterier; 2) udbydere af research og information om etiske, sociale, miljømæssige aspekter af virksomheders aktiviteter; 3) specialister i forskellige former for investoraktivisme (jf. afsnit 1.2.). Nøgleordene er aktivisme og kommercialisme. Den danske debat om etiske investeringer har hverken været præget af det ene eller det andet. Sparinvest – med investeringsafdelingen ”Globale vækstmarkeder med etiske hensyn” – og Banco Invest har foreløbig stået for de kommercielle indslag, og de må begge betragtes som temmelig moderate. Pensionsinstitutionerne har formuleret etiske retningslinier som led i et aktivt ejerskab; men de er ikke sociale aktivister, de er institutionelle investorer, som investerer med øje for det lange sigt, og som først og fremmest er interesseret i at beskytte deres investeringer.

Afgørende er det, at udviklingen inden for etiske investeringer, i de lande det er nærliggende at sammenligne med, drives af og gennem markedet. Udviklingen drives ikke af store pensionsinstitutioner, som er underlagt lovfastsatte afkastkravs restriktioner, og som dermed – som udgangspunkt – har et begrænset mandat, når det kommer til at formulere etiske retningslinier og investere etisk. I lyset heraf bliver det relevant at spørge, om der er grund til at forvente, at de danske pensionsinstitutioner kan og vil være en aktiv drivkraft i den hjemlige udvikling inden for etiske investeringer fremover. Der er, i lyset af den mediedebat der har været og pensionsinstitutionernes offentlige stillingtagen til spørgsmål om etik, ikke meget, der tyder på det. For dem, der måtte ønske, at etiske investeringer fremmes og synliggøres som investeringsform, skal forhåbningerne måske snarere rettes mod markedet. Mod tilsynekomsten af nye, mere markante kommercielle aktører, som med større konsekvens og overbevisning, end der hidtil er set herhjemme, kan formulere og sætte en etisk dagsorden igennem. Den øgede synlighed, der kunne følge af en effektiv markedsføring af etiske investeringer, ville også kunne virke tilbage på pensionsinstitutionerne gennem en øget efterspørgsel efter etiske investeringspuljer o.l. i de eksisterende arbejdsmarkedspensionsordninger. Der vil som regel være en positiv sammenhæng mellem viden og interesse/engagement. At der indtil nu ikke har været nogen større efterspørgsel efter etiske investeringer i Danmark – hverken hvad angår arbejdsmarkedspensionsordninger eller private pensioner og investeringer – er ikke nødvendigvis ensbetydende med, at der ikke er den store viden og bevidsthed om denne investeringsform i befolkningen. Hvis der er et potentiale, må det mobiliseres. Det er foreløbig ikke sket. Det er så langt, som projektet kan strække sig i retning af normative anvisninger og idealbetragtninger. Og det skal være den afsluttende pointe.

English summary

The English translation of the title of the thesis is: **”Pension Fund Investments, Ethics and The Public – A Systems Theoretical Analysis of Public Opinion Formation”**.

Chapter 1 is an introduction presenting a general outline of the thesis. The empirical starting point of the analysis is the Danish debate concerning ethical investments. A debate which has been focusing on the larger public and private pension funds and the question of whether these institutional investors should only seek to generate maximum returns from their investments or whether they should supplement such purely economic considerations with ethical, social and/or environmental criteria.

The theoretical point of departure is Niklas Luhmann’s sociological systems theory. Starting from a general theory of social systems and society the thesis aims to shed some light on the social and political aspects and implications of the Danish debate about ethical investments and – as a closely related theme – pension fund democracy. The thesis doesn’t deal in any depth with the problems and challenges that ethical investments lead to with regard to finance theory and investment praxis. Instead, it focuses on the public opinion formation concerning ethical investments and democracy as themes in the debate about the Danish pension funds and their investments.

The analysis proceeds at the level of public communication – operating at a semantic second-order level. The empirical analysis consists of three parts, each focusing on a particular functional sphere of society – the political system, the mass media and the economical system, respectively. The first part focuses on the political treatment of ethical and democratic aspects of pension fund investments. The empirical sources of analysis are report no. 1306 from The Ministry of Economic Affairs (Økonomiministeriet): “Democracy and Openness Concerning Investment Decisions of Pension Funds” (Demokrati og åbenhed om pensionsinstitutternes investeringsbeslutninger) and reports from The Pensions Market Council (Pensionsmarkedsrådet), which has been set up by the government to increase public awareness about pension issues.

The second part of the empirical analysis focuses on the mass mediated public debate about ethical investments. The press coverage of the topic serves as the empirical source for the analysis, with particular emphasis on the heated debate in May

and June of 1997. A debate which can be considered the key event in Danish developments within ethical investments.

The third part of the empirical analysis focuses on the ways in which the Danish pension funds deal with ethical issues. Here, the empirical sources of analysis are the investment policies and ethical self-descriptions of pension funds.

It is argued that it is important to understand the interplay between economical, political and mass mediated communication if one wants to understand the way that ethical investments have become part of the Danish debate about pension fund investments and – more generally – the debate about the ethical and social responsibility of business. The key theoretical concepts of the analysis are: risk, morality and public (opinion). Concepts, which, in a systems theoretical context, are to be understood as forms of observation. The texts mentioned are analyzed with a particular eye for the way they frame pension fund investments in terms of risk, morality and the public interest (as a legitimizing form of argument), and with a particular eye for differences between their constitutive – functionally specific – communication media and codes.

Summing up, the thesis tries to show how – with the appearance of the themes ethics and democracy – new conditions have evolved for the administration of the Danish pension fund investments. It should be emphasized that the thesis not only aims to provide a description of the Danish debate about ethical investments; it makes a separate contribution to systems theory. This contribution consists in a general presentation of Luhmann's theory (chapter 2) followed by discussions of Luhmann's concepts of risk (chapter 3), morality and ethics (chapter 4) and public and public opinion (chapter 5). In theoretical terms the contribution of the thesis lies in showing how Luhmann's systems theory can be used to describe and analyze public opinion formation in general and the debate about the Danish pension fund investments in particular.

The thesis focuses on Danish developments but international developments are not ignored. To put Danish developments into perspective, a part of chapter 1 focuses on developments surrounding ethical – or socially responsible – investments in the US and the UK. Matters of definition, historical developments and praxis forms are presented and lead up to an overview of key events in the domestic debate. It is argued that the Danish debate – unlike the very individualistic anglo-saxon debate – has focused on collective matters. The debate has focused on institutions which make investment decisions on behalf of many – often hundreds of thousands of – people, institutions which do not operate in a free market setting. A brief description of Danish developments is followed by a summary of and further reflexions upon the analytical arguments of the thesis.

Following the introduction the analysis is divided into seven chapters. Chapters 2-5 being theoretical, chapters 6-8 containing the empirical analyses of the thesis. Chapter 9 sums up and concludes the thesis.

Chapter 2 contains a general presentation of Luhmann's systems theory. The concept of autopoiesis is chosen as starting point. Luhmann describes social systems – interactions, organizations, society – as self-referential and self-reproducing autopoietic systems consisting of communication (and nothing but communication). The discussion of Luhmann's theory of social systems and communication is followed by a presentation of the systems theoretical view of society. That is, the theory of functional differentiation. First, matters of epistemology regarding the observation of society are dealt with. Luhmann's constructivist theory of second-order observation is presented and the systems theoretical view of science and scientific observation is discussed. Secondly, the general theory of functional differentiation is unfolded and related to the specific field of inquiry. Next, the systems theoretical distinction between semantics and structure and an outline of the semantic analysis as a systems theoretical alternative to discourse analysis is examined and used to give a more precise description of the object of analysis: the debate concerning the ethical and democratic aspects of Danish pension fund investments. Finally, the systems theoretical view of organizations is presented. Luhmann describes organizations as systems of decisions, which reproduce themselves by making decisions within networks of other decisions. Instead of looking at the internal workings of organizations the analysis focuses on interrelations between organizations and the public. Particular emphasis is put on describing a special kind of decision: decisions regarding an organization's official self-description. It is through their various self-descriptions that organizations present themselves to the market and to the public in a wider sense.

In *chapter 3* Luhmann's concept of risk (and its counter-concept: danger) is presented. It is argued that risk is a key issue in the debate about ethical investments and more generally the debate about the ethical and social responsibility of business. In order to put the systems theoretical view into perspective, Luhmann's theory is discussed against the backdrop of Ulrich Beck and his notion of "Risk Society". In the context of Luhmann's constructivist theory, risk and responsibility are to be understood as communicative constructs, as social attributions which are at stake in societal discourses. A systems theoretical view focuses on the way that issues and problems relating to risk are handled communicatively in society. It is argued that communication about risk focuses on decisions and on relations between decision-makers and those affected by decisions.

In *chapter 4* Luhmann's descriptive view of morality and ethics is presented. It is argued that this part of Luhmann's theory represents a reflexive sociological alternative to traditional ethics but cannot serve as a substitute for ethics.

Luhmann's arguments for a non-moral, non-normative second-order observation of morality and ethics as communicative phenomena are presented. Morality and ethics are described as particular forms of observation – as particular forms of communication. The chapter touches on Luhmann's critique of philosophical ethics and its attempts to create a normative ethical foundation for morality. Attempts which appear futile from a systems theoretical point of view. Luhmann sees morality as a difference between good and bad and argues that it shouldn't be taken for granted that uses of this distinction are themselves morally good. Moral coding of communication can create conflict and one must therefore look for positive as well as negative aspects of moral communication. Luhmann's view of morality is placed within the context of the theory of functional differentiation and the conflictual aspects of morality are dealt with in depth. Following these more general reflections on the systems theoretical sociology of morality, the chapter moves towards an understanding of issues relating more directly to business. A look at Luhmann's view of business ethics is followed by a more general systems theoretical look at the business ethics literature. Finally, the relation between finance as a business discipline and ethics is discussed.

In *chapter 5* the systems theoretical concepts of the public and public opinion are unfolded. The chapter commences by giving a short introduction to the systems theoretical concept of public opinion. It is argued that the concepts of public and public opinion are relevant for research dealing with political issues as well as research dealing with economical (business) issues. The idea of the public is gaining significance as a legitimizing force in business discourses. This is manifested in arguments concerning political consumerism and in general reflections on the obligations of business leaders toward stakeholders and the general public. The main systems theoretical point is that the public, no matter how, where and in what form it is presented, is a communicative construction and as such is open to manipulations of various sorts. Arguments about the public and its opinion(s) are not necessarily indicative of a mobilized public interest. It can be a non-mobilized, virtual construct. In order to put Luhmann's descriptive and analytical understanding of public opinion into democratic perspective, Habermas' normative view of public opinion is presented. The formal presentation of the systems theoretical view begins with reflections on the difference between public and public opinion. This part of the argument uses Brent Spar and Shell as a case. This is followed by an account of Luhmann's (re)construction of the concept of public opinion – as a communicative construct, as a form of observation. The primary shaper of public opinion is the mass media. Next, the chapter provides a description of the mass media as a particular functional system. The systems theoretical description emphasizes the particular selectivity of the news media. It is argued that the news media through its selectivity – its preference for sensations and scandals and its tendency to moralize

communication – should be considered as an active participant and not just as a passive observer in the debate about the Danish pension fund investments. Finally, after looking at the general principles according to which the mass media shapes public opinion, the chapter looks at surveys/opinion polls as a particular form of public opinion.

Chapter 6 contains the first part of the empirical analysis. It consists of a detailed examination and analysis of the political view of pension fund investments. The main part of the chapter looks at report no. 1306 from The Ministry of Economic Affairs: “Democracy and Openness Concerning Investment Decisions of Pension Funds”. This is followed by examinations of the three reports from The Pensions Market Council so far published. The main argument of the analysis is that in these texts pension fund investments are formed within the political code govern/governed and become part of a democratic agenda. The political texts remain focused on matters of democracy even when questions concerning ethics enter the picture. The reports focus on (democratic) procedural matters concerning investment decision rather than on the content of investment decisions. Viewed politically, ethical investments is not seen as an issue which should be politically regulated – through legislation – but as an issue which should be left up to the self-regulation of pension funds. It should be left up to the managers of pension funds to decide whether pension funds should formulate ethical, social and/or environmental criteria as part of their investment policies. In all, the reports present a picture of the political system as taking a backseat approach to questions concerning ethics and pension fund investments.

Chapter 7 – the longest chapter of the thesis – contains an examination and analysis of the Danish media debate concerning ethical investments. It is argued that the media debate – particularly the debate of May and June 1997 – can be considered as the key triggering event of the domestic developments in the field. The media debate has put ethical investments on the public agenda and has been a key contributing factor in a development which has led to more than 80 percent of Danish pension savings now being placed in pension funds administered according to some set of ethical, social and/or environmental criteria. In the debate, the key players among the pension funds have been PFA Pension and Kommunernes Pensionsforsikring (KP). The analysis takes its starting point in showing how the debate is initially a general and abstract discussion of pros and cons concerning the formulation of ethical guidelines for investments. Then in May of 1997 two cases involving major Danish corporations – Cheminova and ØK (East Asiatic Company – EAC) – both involved in the production and distribution of chemical products in third world countries, spark off a critical and occasionally heated debate where the policies of PFA and KP and other pension funds are put to the test. It is a debate which ends in morally fuelled conflict with businesses as well as pension funds

(particularly PFA) being the object of harsh criticism (*in* the media *by* the media). The analysis follows this development closely – first focusing on the stories that unfold around the players mentioned above and then focusing on the general themes of the debate (economy and morality, democracy, public opinion and others). Rather than pass moral judgment the analysis tries to show the moral and semantic ambivalence of the media debate. On the one hand the debate has served as an agenda-setting catalyst for the formulation and implementation of ethical guidelines for investments by Danish pension funds. On the other hand it has served to more or less close down public debate about the issue by showing how risky public exposure on this issue can be for pension funds. Due to its sensationalism and moralism the debate has more or less disqualified the mass media as a forum for factual discussions of the problems and challenges that ethical investments open up to for Danish pension funds. The analysis shows this ambiguity.

Chapter 8 looks at the investment policies and ethical self-descriptions of the Danish pension funds. It is argued that these formulations can be divided into two categories: economic and moral formulations. The first category refers to formulations that stick to economical arguments for including ethical criteria in the investment decision process. Ethical considerations are seen as an integrated part of economic risk assessments of companies and for ethical content reference is made to the common rules of national legislation and collectively binding political decisions on the national and international level. The second category refers to formulations that move beyond such considerations and set ethical criteria as a kind of supplementary moral code in the investment decision process. A codification which cannot simply be reduced to economic risk reduction and adherence to legislation and political decisions but implies a moral standpoint. After this categorization, the analysis takes a more general look at how considerations concerning the public and the mass media appear in the self-descriptions of pension funds. This is followed by a look at the action side of ethical formulations. It is shown that ethical criteria are generally formulated as guidelines for dialogue with companies already invested in rather than as guidelines for buying and selling of shares. Overall, the ethical formulations of the Danish pension funds are relatively moderate. All pension funds make it clear that financial return is still the first and foremost consideration when making investments. It is no sign of revolution that ethical guidelines for investments have become part of the self-descriptions of pension funds.

Chapter 9 concludes the thesis. The theoretical and empirical insights and contributions as well as the limitations of the different parts of the analysis are summed up and discussed. It is argued that the Danish debate about ethical investments currently seems to lack an active driving force and that perhaps commercial players in

the financial market would be better suited to fill this role than pension funds. It is also argued that this commercial potential has so far not been realized.

Kildeliste

Bøger og artikler

Aagaard Nielsen, K. (1999): *Risikoviden og virksomheder – bæredygtighed og demokratisering*, i Aagaard Nielsen, K. et al. (red.): *Risiko, politik og miljø i det moderne samfund – en antologi om en aktuel kontrovers*, Sociologi/Samfundslitteratur, København

Ackoff, R.L. (1981): *Creating the Corporate Future*, Wiley, USA

Albert, H. (1985): *Treatise on Critical Reason*, Princeton University Press, USA

Andersen, N.Å. (1996): *Udllicitering – Når det private bliver politisk*, Nyt fra Samfundsvidenskaberne, København

Andersen, N.Å. (1999): *Diskursive analysestrategier – Foucault, Koselleck, Laclau, Luhmann*, Nyt fra Samfundsvidenskaberne, København

Andersen, N.Å. (2001): *Beslutningens ubesluttelighed*, working paper, Version 2001-01-09, Institut for Ledelse, Politik og Filosofi, Handelshøjskolen i København

Andersen, N.Å. & Born, A. (2001): *Kærlighed og omstilling – Italesættelsen af den offentligt ansatte*, Nyt fra Samfundsvidenskaberne, København

Anderson, D. (1996): *What has 'Ethical Investment' to do with Ethics?*, The Social Affairs Unit, Research Report 21, Great Britain

Asmussen, K. (1990): *En god historie – om at forvandle en stak oplysninger til en journalistisk artikel*, Grafisk Litteratur, København

Baecker, D. (1996): *Oszillierende Öffentlichkeit*, i Maresch, R. (red.): *Medien und Öffentlichkeit – Positionierungen Symptome Simulationsbrüche*, Boer, Germany

Bak, C. (1996): *Det Etske Regnskab – introduktion, erfaringer og praksis*, Handelshøjskolens Forlag, Denmark

Bakken, T. (2000): *System og iagttagelse – Moralske og etiske implikasjoner av Maturana og Luhmanns teori om autopoietiske systemer*, Unipub Forlag, Oslo

Bateson, G. (2000 [1972]): *Steps to an Ecology of Mind*, The University of Chicago Press, USA

Baudrillard, J. (1987 [1983]): *Det fatale – skæbnestrategier*, Gyldendal, Denmark

Bauman, Z. (1992): *Intimations of Postmodernity*, Routledge, Great Britain

- Bauman, Z. (1993): *Postmodern Ethics*, Blackwell, Great Britain
- Beck, U. (1997 [1986]): *Risikosamfundet – på vej mod en ny modernitet*, Hans Reitzels Forlag, Denmark
- Beck, U. (1999): *Subpolitik – økologi og opløsningen af institutionel magt*, i Aagaard Nielsen, K. et al. (red.): Risiko, politik og miljø i det moderne samfund – en antologi om en aktuel kontrovers, Sociologi/Samfundslitteratur, København
- Bell, D. (1977): *Dilemmas of Managerial Legitimacy*, i Hoffman, W.M. (red.): Proceedings of the First National Conference on Business Ethics, The Center for Business Ethics, Bentley College, USA
- Berelson, B. & Janowitz, M. (red.) (1966): *Reader in Public Opinion and Communication, Second Edition*, The Free Press, USA
- Boatright, J.R. (1999): *Ethics in Finance*, Blackwell Publishers, Great Britain
- Bordum, A. (1997): *Diskursetikken og det etiske regnskab – Principper for ledelse mellem magt og konsensus*, Ph.d.-afhandling, Institut for Ledelse, Politik og Filosofi, Handelshøjskolen i København
- Bourdieu, P. (1988 [1984]): *Homo Academicus*, Polity Press, Great Britain
- Bourdieu, P. (1990): *Opinion polls: a 'science' without a scientist*, i Bourdieu, P.: In Other Words – Essays Towards a Reflexive Sociology, Stanford University Press, Great Britain
- Bourdieu, P. (1994 [1991]): *"I mellemtiden har jeg lært alle den sociologiske forståelses sygdomme at kende"*. Interview af Pierre Bourdieu ved Beate Kraus, i Callevaert, S. et al. (red.): Pierre Bourdieu – Centrale tekster inden for sociologi og kulturteori, Akademisk Forlag, København
- Bourdieu, P. (1997a [1973]): *Den offentlige mening eksisterer ikke*, i Bourdieu, P.: Men hvem skabte skaberne? – interviews og forelæsninger, Akademisk Forlag, København
- Bourdieu, P. (1997b): *Kritiske spørgsmål til sociologen*, i Bourdieu, P.: Men hvem skabte skaberne? – interviews og forelæsninger, Akademisk Forlag, København
- Bourdieu, P., Chamboredon, J. & Passeron, J. (1991 [1968]): *The Craft of Sociology – Epistemological Preliminaries*, Walter de Gruyter, Berlin
- Bourdieu, P. & Wacquant, L.D.J. (1996 [1992]): *Refleksiv sociologi – mål og midler*, Hans Reitzels Forlag, Denmark
- Brekke, O.A. (1999): *Funktionsbegrebets funktion i Niklas Luhmanns systemteori*, LOS-senter, notat nr. 9922, Bergen

- Brill, H., Brill, J.A. & Feigenbaum, C. (1999): *Investing with Your Values*, Bloomberg Press, USA
- Brill, J.A. & Reder, A. (1993 [1992]): *Investing from the Heart*, Crown Trade Paperbacks, USA
- Brüniche-Olsen, P. (1997): *Ansvar og etik i pensionsfondes investeringer*, i Thygesen Poulsen, P. (red.): *Ansvar og værdier*, Centrum, Denmark
- Camus, A. (1966 [1951]): *Oprøreren*, Gyldendal, Denmark
- Carroll, A.B. (1999): *Corporate Social Responsibility – Evolution of a Definitional Construct*, *Business & Society*, vol. 38/3, s. 268-95
- Castoriadis, C. (1984 [1978]): *Crossroads in the Labyrinth*, The MIT Press, Great Britain
- Castoriadis, C. (1987 [1975]): *The Imaginary Institution of Society*, The MIT Press, USA
- Dallmann, H. (1998): *Niklas Luhmann's Systems Theory as a Challenge for Ethics*, *Ethical Theory and Moral Practice*, vol. 1, s. 85-102
- Dean, M. (1999): *Risiko, beregnelig og uberegnelig*, i Aagaard Nielsen, K. et al. (red.): *Risiko, politik og miljø i det moderne samfund – en antologi om en aktuel kontrovers*, *Sociologi/Samfundslitteratur*, København
- Dierkes, M. & Zimmerman, K. (1994): *The Institutional Dimension of Business Ethics: An Agenda for Reflection Research and Action*, *Journal of Business Ethics*, vol. 13, s. 533-41
- Dobson, J. (1997): *Finance Ethics – The Rationality of Virtue*, Rowman & Littlefield Publishers, USA
- Dodd, E.M. (1932): *For Whom Are Corporate Managers Trustees?*, i Clarkson, M.B.E. (red.) (1998): *The Corporation and its Stakeholders – Classic and Contemporary Readings*, Toronto University Press, Toronto
- Domini, A.L. & Kinder, P.D. (1986): *Ethical Investing*, Addison-Wesley Publishing Company, USA
- Donaldson, T. (1994): *When Integration Fails: The Logic of Prescription and Description in Business Ethics*, *Business Ethics Quarterly*, vol. 4/2, s. 157-69
- Donaldson, T. & Preston, L.E. (1995): *The Stakeholder Theory of the Corporation: Concepts, Evidence, and Implications*, *Academy of Management Review*, vol. 20/1, s. 65-91
- Doublet, D.R. (1996): *Kunnskapsteoretisk refleksjon over Luhmanns systemteori*, *Sosiologi i dag*, nr. 1, s. 71-86

- Durkheim, É. (1984): *The Division of Labor in Society*, The Free Press, USA
- Durkheim, É. (1992 [1957]): *Professional Ethics and Civic Morality*, Routledge, Great Britain
- Durkheim, É. (2000): *Den sociologiske metodes regler*, Hans Reitzels Forlag, København
- Esposito, E. (1996): *From Self-reference to autology: how to operationalize a circular approach*, Social Science Information, vol. 35/2, Collected papers on Niklas Luhmann, s. 269-281
- Foucault, M. (1984): *Politics and Ethics: An Interview*, i Rabinow, P. (red.): *The Foucault Reader*, Penguin, England
- Frederick, R.E. & Hoffman, W.M. (1995): *Environmental Risk Problems and the Language of Ethics*, Business Ethics Quarterly, vol. 5/4, s. 699-711
- Freeman, R.E. (1984): *Strategic Management: A Stakeholder Approach*, Pitman, Boston
- Fuchs, S. (1996): *The new wars of truth: conflicts over science studies as differential modes of observation*, Social Science Information, vol. 35/2, Collected papers on Niklas Luhmann, s. 307-26
- Giegel, H. (1997): *Moral und funktionale Differenzierung*, Soziale Systeme, Jahrgang 3, Heft 2, s. 327-50
- Ginsberg, B. (1989): *How Polling Transforms Public Opinion*, i Margolis, M. & Mauser, G.A. (red.): *Manipulating Public Opinion – Essays on Public Opinion as a Dependent Variable*, Brook/Cole Publishing Company, California
- Glynn, C.J. et al. (1999): *Public Opinion*, Westview Press, USA
- Goul Andersen, J. (1998): *Politik og samfund i forandring, bind 2*, Columbus, København
- Grolin, J. (1999): *Industrien i risikosamfundet – legitimitet, subpolitik og dialog i Brent Spar sagen*, i Aagaard Nielsen, K. et al. (red.): *Risiko, politik og miljø i det moderne samfund – en antologi om en aktuel kontrovers*, Sociologi/Samfundslitteratur, København
- Guerard, J.B. (1997): *Additional Evidence on the Cost of Being Socially Responsible in Investing*, The Journal of Investing, vol. 6/4, Special Issue: Socially Responsible Investing, s. 31-36
- Habermas, J. (1971 [1962]): *Borgerlig Offentlighed*, Gyldendal, Finland
- Habermas, J. (1998 [1996]): *Between Facts and Norms – Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*, The MIT Press, USA
- Habermas, J. (1999): *Kraften i de bedre argumenter*, Ad Notam Gyldendal, Norge

- Hagen, R. (1997): *Vitenskabsystemets refleksjon – fra identitet til differens*, Sosiologisk Tidsskrift, nr. 1, s. 3-20
- Halkier, B. (1999): *Politiseringen af forbrug i risikosamfundet*, i Aagaard Nielsen, K. et al. (red.): Risiko, politik og miljø i det moderne samfund – en antologi om en aktuel kontrovers, Sociologi/Samfundslitteratur, København
- Harrington, J.C. (1992): *Investing with Your Conscience*, John Wiley & Sons, USA
- Hejl, P.M. (1981): *The Definition of the System and the Problem of the Observer: The Example of the Theory of Society*, i Roth, G. & Schwegler, H. (red.): Self-Organizing: An Interdisciplinary Approach, Campus Verlag, Frankfurt
- Hellmann, K. (1996): *Der Universalitätsanspruch der Systemtheorie*, i Luhmann, N.: Protest, Suhrkamp, Germany
- Heltoft, L. (1993): *Offentlighed og public relations*, MedieKultur 20, Tema: Public Relations, s. 22-27
- Hichman, K.A. et al. (1999): *Social Investing and Modern Portfolio Theory*, American Business Review, January 1999, s. 72-78
- Hirschman, A.O. (1970): *Exit, Voice and Loyalty – Responses to Decline in Firms, Organizations, and States*, Harvard University Press, USA
- Hjarvard, S. (1999): *Politik som mediemontage. Om mediernes forandring af den politiske kommunikation*, i Goul Andersen et al. (red.): Den demokratiske udfordring, Hans Reitzels Forlag, Denmark
- Hornschuh, T. & Westphal, T. (1998): *Theoretische Grundlagen*, i Weingart, P. et al. (red.): Die Bedeutung von Medien für die Reputation von Wissenschaftlern, Arbeitsbericht zum Lehrforschungsprojekt, Universität Bielefeld, Fakultät für Soziologie
- Husted Ryberg, C. (2001): *Lomborg-fejden og den konstruktive nyhed*, i Femø Nielsen, M. (red.): Profil og offentlighed – public relations for viderekommende, Samfundslitteratur, København
- Hutton, R.B. et al. (1998): *Socially Responsible Investing – Growing Issues and New Opportunities*, Business & Society, vol. 37/3, s. 281-305
- Jönhill, J.I. (1997): *Sambället som system och dess ekologiska omvärld*, Lund Dissertations in Sociology 17, Lund
- Kaare Nielsen, H. (1999): *Modernisering og politisering – om Ulrich Beck og subpolitikken*, i Aagaard Nielsen, K. et al. (red.): Risiko, politik og miljø i det moderne samfund – en antologi om en aktuel kontrovers, Sociologi/Samfundslitteratur, København

- Kierkegaard, S. (1962 [1846]): *En literair anmeldelse*, i Samlede værker, bind 14, Gyldendal, Denmark
- Kinder, P.D. & Domini, A.L. (1997): *Social Screening: Paradigms Old and New*, The Journal of Investing, vol. 6/4, Special Issue: Socially Responsible Investing, s. 12-19
- Kinder, P.D., Lydenberg, S.D. & Domini, A.L. (red.) (1992): *The Social Investment Almanac – A Comprehensive Guide to Socially Responsible Investing*, Henry Holt and Company, USA
- Kinder, P.D., Lydenberg, S.D. & Domini, A.L. (1994 [1993]): *Investing for good*, Harper-business, USA
- Kirkeby, O.F. (1997): *Ledelsesfilosofi – et radikalt normativt perspektiv*, Samfundslitteratur, København
- Kirkeby, O.F. (2001): *Organisationsfilosofi – et studie i liminalitet*, Samfundslitteratur, København
- Kneer, G. & Nassehi, A. (1997 [1993]): *Niklas Luhmann – introduktion til teorien om sociale systemer*, Hans Reitzels Forlag, Denmark
- Krause, D. (1996): *Luhmann-Lexicon*, Ferdinand Enke Verlag Stuttgart, Germany
- Krohn, W. (1999): *Funktionen der Moralkommunikation*, Soziale Systeme, Jahrgang 5, Heft 2, s. 313-38
- Kurtz, L. (1997): *No Effect, or No Net Effect? Studies on Socially Responsible Investing*, The Journal of Investing, vol. 6/4, Special Issue: Socially Responsible Investing, s. 37-49
- Lassen, H. (2000): *Samvittighed på dagsordenen – Tanker og tal ved starten på det 21. århundrede, Et dokumentarisk essay*, Aschehoug, København
- Lippmann, W. (1965 [1922]): *Public Opinion*, The Free Press, USA
- Loftager, J. (1999): *Fungerer den politiske offentlighed?*, i Goul Andersen et al. (red.): Den demokratiske udfordring, Hans Reitzels Forlag, Denmark
- Lübcke, P. (ed.) (1983): *Politikens filosofi Leksikon*, Politikens Forlag, Denmark
- Luhmann, N. (1970): *Öffentliche Meinung*, i Seibel, W. et al. (red.) (1997): Demokratische Politik – Analyse und Theorie, Westdeutscher Verlag, Opladen/Wiesbaden (også trykt i: Luhmann, N. (1971): Politische Planung – Aufsätze zur Soziologie von Politik und Verwaltung, Westdeutscher Verlag, Opladen)
- Luhmann, N. (1978): *Soziologie der Moral*, i Luhmann, N. & Pfürtnner, S.H. (red.): Theorie-technik und Moral, Suhrkamp, Frankfurt am Main

- Luhmann, N. (1982): *The Differentiation of Society*, Columbia University Press, USA
- Luhmann, N. (1986a [1982]): *Love as Passion – The Codification of Intimacy*, Stanford University Press, USA
- Luhmann, N. (1986b): *The Autopoiesis of Social Systems*, i Geyer, F. & van der Zouwen, J. (red.): *Sociocybernetic Paradoxes*, Sage, Great Britain
- Luhmann, N. (1987a): *Archimedes und wir*, Merve Verlag, Berlin
- Luhmann, N. (1987b): *The Morality of Risk and the Risk of Morality*, *International Review of Sociology*, nr. 3, s. 87-101
- Luhmann, N. (1988a): *Organisation*, i Küpper, W. & Ortman, G. (red.): *Mikropolitik – Rationalität Macht und Spiele in Organisationen*, Westdeutscher Verlag, Opladen
- Luhmann, N. (1988b): *Die Wirtschaft der Gesellschaft*, Suhrkamp, Germany
- Luhmann, N. (1989a [1986]): *Ecological Communication*, Polity Press, Great Britain
- Luhmann, N. (1989b): *Ethik als Reflexionstheorie der Moral*, kapitel 5 i Luhmann, N.: *Gesellschaftstruktur und Semantik – Studien zur Wissenssoziologie der modernen Gesellschaft*, Band 3, Suhrkamp, Germany
- Luhmann, N. (1990a [1981]): *Societal Complexity and Public Opinion*, i Luhmann, N.: *Political Theory in the Welfare State*, Walter de Gruyter, Germany
- Luhmann, N. (1990b): *Essays on Self-Reference*, Columbia University Press, USA
- Luhmann, N. (1990c): *Technology, environment and social risk: a systems perspective*, *Industrial Crisis Quarterly*, vol. 4/3, s. 223-31
- Luhmann, N. (1990d): *The Evolutionary Differentiation between Society and Interaction*, i Alexander, J.C. et al. (red.): *The Micro-Macro Link*, University of California Press, USA
- Luhmann, N. (1992a [1990]): *Die Wissenschaft der Gesellschaft*, Suhrkamp, Germany
- Luhmann, N. (1992b): *Hvorfor "systemteori"?*, I Jacobsen, J.C. (red.): *Autopoiesis – En introduktion til Niklas Luhmanns verden af systemer*, Politisk Revy, København
- Luhmann, N. (1993a [1980]): *Gesellschaftstruktur und Semantik – Studien zur Wissenssoziologie der modernen Gesellschaft*, Band 1, Suhrkamp, Germany
- Luhmann, N. (1993b [1981]): *Organisation und Entscheidung*, i Luhmann, N.: *Soziologische Aufklärung 3 – Soziales System, Gesellschaft, Organisation*, 3. Auflage, Westdeutscher Verlag, Opladen

- Luhmann, N. (1993c [1990]): *Identität – Was oder Wie?*, i Luhmann, N.: Soziologische Aufklärung 5 – Konstruktivistischen Perspektiven, 2. Auflage, Westdeutscher Verlag, Opladen
- Luhmann, N. (1993d [1991]): *Risk: A Sociological Theory*, Walter de Gruyter, Germany
- Luhmann, N. (1993e): *Observing Re-entries*, Graduate Faculty Philosophy Journal, vol. 16/2, s. 485-98
- Luhmann, N. (1993f): *Wirtschaftsethik – als Ethik?*, i Wieland, J.: Wirtschaftsethik und Theorie der Gesellschaft, Frankfurt am Main
- Luhmann, N. (1993g): *The Code of the Moral*, Cardozo Law Review, vol. 14, s. 995-1009
- Luhmann, N. (1994a [1992]): *The Modernity of Science*, New German Critique, No. 61, s. 9-23
- Luhmann, N. (1994b): *Die Beobachtung der Beobachter im Politischen System: Zur Theorie der Öffentlichen Meinung*, i Wilke, J. (red.): Öffentliche Meinung – Theorie, Methoden, Befunde, Verlag Karl Alber, Germany
- Luhmann, N. (1995 [1989]): *Paradigm lost: Om den etiske refleksion af moralen*, i Jacobsen, J.C. (red.): Autopoiesis II – Udvalgte tekster af Niklas Luhmann, Politisk Revy, København
- Luhmann, N. (1996a): *On the scientific context of the concept of communication*, Social Science Information, vol. 35/2, Collected papers on Niklas Luhmann, s. 257-67
- Luhmann, N. (1996b): *Die Realität der Massenmedien, 2., erweiterte Auflage*, Westdeutscher Verlag, Germany
- Luhmann, N. (1996c): *The Sociology of the Moral and Ethics*, International Sociology, vol. 11/1, s. 27-36
- Luhmann, N. (1996d): *Complexity, Structural Contingencies and Value Conflicts*, i Heelas, P. et al. (red.): Detraditionalization – Critical Reflections on Authority and Identity, Blackwell, Gateshead
- Luhmann, N. (1997a): *Iagttagelse og paradoks*, Gyldendal, Denmark
- Luhmann, N. (1997b): *Die Gesellschaft der Gesellschaft*, Suhrkamp, Germany
- Luhmann, N. (1998a [1988]): *Erkendelse som konstruktion*, i Hermansen, M. (red.): Fra læringens horisont, Klim, Gylling
- Luhmann, N. (1998b [1992]): *Observations on Modernity*, Stanford University Press, California

- Luhmann, N. (1998c): *Meinungsfreiheit, öffentliche Meinung, Demokratie*, i Lampe, E.-J. (red.): *Meinungsfreiheit als Menschenrecht*, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden
- Luhmann, N. (1999a): *The Paradox of Form*, i Baecker, D. (red.): *Problems of Form*, Stanford University Press, USA
- Luhmann, N. (1999b): *Öffentliche Meinung und Demokratie*, i Maresch, R. & Werber, N. (red.): *Kommunikation – Medien – Macht*, Suhrkamp, Germany
- Luhmann, N. (2000a [1984]): *Sociale systemer – Grundrids til en almen teori*, Hans Reitzels Forlag, Denmark
- Luhmann, N. (2000b [1993]): "Hvad er tilfældet?" og "hvad ligger der bag?" – *De to sociologier og samfundsteorien*, *Distinktion*, Nr. 1, s. 9-25
- Luhmann, N. (2000c [1995]): *Why Does Society Describe itself as Postmodern?*, i Rasch, W. & Wolfe, C. (red.): *Observing Complexity – Systems Theory and Postmodernity*, University of Minnesota Press, USA
- Luhmann, N. (2000d): *Organisation und Entscheidung*, Westdeutscher Verlag, Opladen/Wiesbaden
- Luhmann, N. (2000e): *Die Politik der Gesellschaft*, Suhrkamp, Germany
- Luhmann, N./Spaemann, R. (1990 [1989]): *Paradigm lost: Über die ethische Reflexion der Moral*, Suhrkamp, Germany
- Mackenzie, C. & Lewis, A. (1999): *Morals and Markets: The Case of Ethical Investing*, *Business Ethics Quarterly*, vol. 9/3, s. 439-52
- Margolis, M. & Mauser, G.A. (red.) (1989): *Manipulating Public Opinion – Essays on Public Opinion as a Dependent Variable*, Brook/Cole Publishing Company, California
- Maturana, H.R. & Varela, F.J. (1998 [1987]): *The Tree of Knowledge*, Shambhala, USA
- Merton, R.K. (1968): *Social Theory and Social Structure*, The Free Press, USA
- Mills, C.W. (1959 [1956]): *The Power Elite*, Oxford University Press, USA
- Mintzberg, H. et al. (1990): *Studying Deciding: An Exchange of Views between Mintzberg and Waters, Pettigrew, and Butler*, *Organization Studies*, vol. 11/1, pp. 1-16
- Moe, S. (1995): *Sociologisk betraktning – En systemteoretisk innføring*, Universitetsforlaget Oslo, Gjøvik
- Mordal, T. (1989): *Som man spør får man svar*, Tano, Norge

- Münch, R. (1993): *The Contribution of German Social Theory to European Sociology*, i Nedelmann, B. & Sztompka, P. (red.): *Sociology in Europe – In Search of Identity*, Walter de Gruyter, Berlin
- Neuman, W.R. et al. (1992): *Common Knowledge – News and the Construction of Political Meaning*, The University of Chicago Press, USA
- Olsen, H. (1998): *Tallenes talende tavshed – Måleproblemer i surveyundersøgelser*, Akademisk Forlag, Denmark
- Parker, M. (red.) (1998): *Ethics and Organizations*, Sage Publications, Great Britain
- Pedersen, O.K. m.fl. (1994): *Den politiske virksomhed*, kapitel 6 i Pedersen, O.K. m.fl.: *Demokratiets lette tilstand – Syv beslutningstagere om Danmark og fremtid*, Spektrum, København
- Piper, T.R. et al. (1993): *Can Ethics Be Taught? Perspectives, Challenges and Approaches at Harvard Business School*, Harvard Business School, USA
- Pruzan, P. (1994): *Etik, værdibaseret ledelse og Det Etiske Regnskab*, i Hildebrandt, S. & Johnsen, E. (red.): *Ledelse nu – 10 danske professorers bud på aktuel ledelse*, Børsen Bøger, Skive
- Pruzan, P. & Thyssen, O. (1989): *Konflikten og konsensus: Virksomhetik som fælles værdihorisont og styringsredskab*, i Hildebrandt, S. (red.): *Helhedssyn og ledelse*, Ankerhus Gruppen, Danmark
- Qvortrup, L. (1998): *Det hyperkomplekse samfund – 14 fortællinger om informationsamfundet*, Gyldendal, Denmark
- Rasch, W. (2000): *Niklas Luhmann's Modernity – The Paradoxes of Differentiation*, Stanford University Press, USA
- Rasmussen, T. (1996): *Samfundets risikable møde med fremtiden*, *Sociologi i dag*, nr. 1., s. 23-44
- Reese-Schäfer, W. (1992): *Luhmann zur Einführung*, Junius Verlag, Hamburg
- Roberts, D. (1999): *Self-Reference in Literature*, i Baecker, D. (red.): *Problems of Form*, Stanford University Press, USA
- Rossbach, S. (1993): *The Author's Care of Himself – On Friedrich Nietzsche, Michel Foucault and Niklas Luhmann*, EUI Working Paper, SPS no. 93/100, Italy
- Rossbach, S. (1996): *Gnosis, science and mysticism: a history of self-referential theory designs*, *Social Science Information*, vol. 35/2, *Collected papers on Niklas Luhmann*, s. 233-55

- Ruhrmann, G. (1994): *Öffentliche Meinung*, i Dammann, K. et al. (red.): Die Verwaltung des politischen Systems, Westdeutscher Verlag, Opladen
- Rush, M. (1992): *Politics and Society – An Introduction to Political Sociology*, Harvester Wheatsheaf, Great Britain
- Schrøder, K. (2000): *Virksomhedsreklamer – hen imod et diskurs-etnografisk perspektiv*, i Lund, A.K. & Petersen, H. (red.): Den kommunikerende organisation, Samfundslitteratur, Gylling
- Siggaard Jensen, H., Pruzan, P. & Thyssen, O. (1990): *Den etiske udfordring – Om fælles værdier i et pluralistiske samfund*, Handelshøjskolens Forlag, København
- Spencer-Brown, G. (1979 [1969]): *Laws of Form*, E.P. Dutton, USA
- Splichal, S. (1999): *Public Opinion – Developments and Controversies in the Twentieth Century*, Rowman & Littlefield Publishers, USA
- Stäheli, U. (1997): *Exorcising the Popular Seriously: Luhmann's Concept of Semantics*, International Review of Sociology, vol. 7/1, s. 127-45
- Stäheli, U. (1998): *Die Nachträglichkeit der Semantik – Zum Verhältnis von Sozialstruktur und Semantik*, Soziale Systeme, Jahrgang 4, Heft 2, s. 315-339
- Sørensen, A. (1997): *Sandheden er rød – og gid etikken var ligeså! – Om moral og etik i menneske og samfund*, Ph.d.-afhandling, Institut for Filosofi, Pædagogik og Retorik, Københavns Universitet
- Sørensen, A. (1998): *Émile Durkheims ansats til en etik for det moderne samfund – og en metodologisk kritik af den filosofiske etik*, i Greve, A. (red.): Sociologien om velfærd – gensyn med Émile Durkheim, Roskilde Universitetsforlag, Gylling
- Thygesen Poulsen, P. (red.) (1997): *Ansvar og værdier*, Centrum, Denmark
- Thyssen, O. (1991): *Penge, Magt og Kærlighed – Teorien om symbolsk generaliserede medier hos Parsons, Luhmann og Habermas*, Rosinante, Denmark
- Thyssen, O. (1993): *Nutiden – Det overfyldte rum*, Nordisk Forlag, Denmark
- Thyssen, O. (1994): *Kommunikation, kultur og etik*, Handelshøjskolens Forlag, København
- Thyssen, O. (1995): *I hinandens øjne – Bidrag til en kynisk etik*, Nordisk Forlag, Denmark
- Thyssen, O. (1996): *Kultur, refleksion og læring*, arbejdsudgave, (udgivet af DI)
- Thyssen, O. (1997): *Værdiledelse – om organisationer og etik*, Gyldendal, København

- Thyssen, O. (2000a): *Iagttagelse og blindhed – om organisation, fornuft og utopi*, Handelshøjskolens Forlag, København
- Thyssen, O. (2000b): *Lubmann og ledelse – om Niklas Lubmanns Organisation und Entscheidung*, LPF Working Paper, nr. 2000-12
- Thyssen, O. (2000c): *Lubmann og skriften*, LPF Working Paper, WP 2/2000
- Travers, F.J. (1997): *Socially Responsible Investing on a Global Basis: Mixing Money and Morality Outside the U.S.*, The Journal of Investing, vol. 6/4, Special Issue: Socially Responsible Investing, s. 50-56
- Trevino, L.K. & Weaver, G.R. (1994): *Business ETHICS/BUSINESS ethics: One Field or Two?*, Business Ethics Quarterly, vol. 4/2, s. 113-28
- van Twist, M. & Schaap, L. (1991): *Introduction to Autopoiesis Theory and Autopoietic Steering*, i Veld, R. et al. (red.): *Autopoiesis and Configuration Theory: New Approaches to Societal Steering*, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht
- Udsen, S. (1999): *Etik og investeringspolitik – to uforenelige størrelser?*, Samfundsøkonomen, nr. 4
- Waddock, S., Graves, S.B & Gorski, R. (1999): *Performance Characteristics of Social and Traditional Investments*, (forthcoming – Journal of Investing)
- Walton, D. (1999): *Appeal to Popular Opinion*, The Pennsylvania State University Press, USA
- Wärneryd, B. (1990): *Att fråga – Om frågekonstruktion vid intervjundersökningar och postenkäter*, Statistiska centralbyrån, Stockholm
- Weber, M. (1978 [1968]): *Economy and Society*, University of California Press, USA
- Willmott, H. (1998): *Towards a New Ethics? The Contributions of Poststructuralism and Post-humanism*, i Parker, M. (red.): *Ethics and Organizations*, Sage Publications, Great Britain
- Ørstavik, I. (1996): *Moralske problemer og moralen som problem i Niklas Lubmanns systemteori*, Sosiologi i dag, nr. 1, s. 3-22

Diverse rapporter, betænkninger, o.l.

(for kildemateriale til analysen af de danske pensionsinstitutioners investeringspolitikker og selvbeskrivelser: se noterne til kapitel 8)

Accountability (2000): *Accountability Primer: Socially responsible investment*, folder

Kinder, Lydenberg & Domini (2000): *The Domini 400 Social Index, Statistical Review, March 2000*

EIRIS (Ethical Investment Research Service) (1998): *Money & Ethics – A guide to pensions, PEP's, endowment mortgages and other ethical investment plans*

Finansministeriet: *Debatoplæg om aktivt ejerskab – maj 1999*

Finanstilsynet (1997): *Information 42/97: Pensionskassers og livsforsikringssekskabers investeringsstrategi, herunder etiske investeringer*

Forsikringsoplysningen: *Forsikring og pension i Danmark – Statistik 2000*

Oxford Research (2000): *Værdibaserede investeringer – et internationalt perspektiv*, Oxford Research A/S, København

Pensionsmarkedsrådet (1998): *Rapport fra Pensionsmarkedsrådet – 1998*

Pensionsmarkedsrådet (1999): *Rapport fra Pensionsmarkedsrådet – 1999*

Pensionsmarkedsrådet (2001): *Rapport fra Pensionsmarkedsrådet – 2000/2001*

Social Investment Forum (1999): *Trends Report*

Sparinvest: *Investering i globale vækstmarkeder med etiske hensyn*, præsentationsmateriale

Økonomiministeriet (1995): *Demokrati og åbenhed om pensionsinstitutionernes investeringsbeslutninger – Økonomiministeriets betænkning nr. 1306*

Internet

Banco Invest: www.banco.dk

Berliner Luhmann-Kreis (diverse tekster fra: www.asa.de/blk/home.htm)

Avisartikler/presse

24. juli 1995

Politiken: "Den politiske forbruger" (kronik af Steen Svendsen)

18. juli 1996

Politiken: "Storinvestor i Burma-boycot" (forside), "Pensionskasse lægger ny etisk kurs"

27. juli 1996

Politiken: "Ethiske pensionskasser beholder deres aktier"

9. oktober 1996

Jyllandsposten: "Det glemte guld", "Fingrene fra etikken"

11. marts 1997

Aktuelt: "Fokus på etik"

Ritzaus Bureau (presseklip): "110933: ETIK-MV-2"

Århus Stiftstidende: "Pensionskasser vil investere etisk"

12. marts 1997

Aktuelt: "Moralsk pensionspenge"

Berlingske Tidende: "Forsker imod investpolitik", "Ingen garanti for etik"

18. marts 1997

Aktuelt: "Danica Forsikring lader etik være op til kunderne"

Jyllandsposten: "Danica på aktie-opkøb"

Politiken: "Danica afviser etiske regler for investeringer"

9. april 1997

Berlingske Tidende: "Pensionsbosser skal afgive magt"

14. april 1997

Børsen: "Den magtfulde politiske forbruger" (leder)

1. maj 1997

Aktuelt: "Cheminovas dødbringende handel"

Jyllandsposten: "Cheminova presses af TV-udsendelse"

Politiken: "Dansk gifteksport kritiseres"

2. maj 1997

Jyllandsposten: "Cheminova overvejer stop for eksport af insektgifte"

4. maj 1997

Jydske Vestkysten: "Penge før moral"

10. maj 1997

Aktuelt: "Forgiftninger kan ikke undgås"

Jyllandsposten: "Cheminova forundret over aktiemånøvre"

21. maj 1997

Politiken: "Den etisk korrekte aktionær" (kommentar af Michael Møller)

22. maj 1997

Børsen: "PFA dropper uetiske aktier" (forside), "Etisk hovedrengøring i aktiepuljen",
"... men der er dog grænser for etikken"

23. maj 1997

Børsen: "PFA og ØK tier om giftfabrik" (forside), "Tavshed om ØK's gift",
"Alle – næsten da – taler om etik", "Kunder støtter ny linje"

24. maj 1997

Aktuelt: "Stopper salg til Nicaragua", "Cheminova-gift farligere end bønderne får at vide"

Jyllandsposten: "Cheminova indstiller giftsalg"

Politiken: "Pensionskasser presser ØK" (forside)

27. maj 1997

Berlingske Tidende: "Etisk investering er omsonst"

Børsen: "PFA-storkunde ind i ØK-sagen" (forside), "Kundekrav om uvildig miljøanalyse
af ØK-fabrik", "Den etiske boomerang" (leder)

29. maj 1997

Berlingske Tidende: "KP satser på udlands-aktier"

Børsen: "Cheminova: Høj dansk profil koster flere døde", "KP's etisk mudrede billede"

Kolding Folkeblad: "Ekspert advarer imod sanktioner"

30. maj 1997

Berlingske Tidende: "ØK forsvarer giftfabrik"

Børsen: "Miljøpenge til etik i erhvervslivet", "ØK redegør for giftfabrik"

Politiken: "ØK beder om hjælp hos aktionærene"

31. maj 1997

Aktuelt: "Cheminova-gift vil fortsat nå Nicaragua"

2. juni 1997

Børsen: "Skandia sælger uetiske tobaks-aktier"

Information: "Etik i investeringer?" (kronik af Jytte Lyngvig)

Politiken: "ØK på pr-tur for gift i Burma" (forside), "Øget pres på ØK's top",

"Kontrol med gift er umulig", "Når penge lugter" (kronik af Peter Pruzan)

Økonomisk Ugebrev: "PFA med i nyt forskningsprojekt om etiske investeringer"

3. juni 1997

Børsen: "Giftstoffer og kemikalier betaler ØK's vækst", "PFA overlader etik-slagmarken til pensionskasser"

Politiken: "ØK står fast på gift-eksport" (forside)

4. juni 1997

Aktuelt: "ØK: vi gør hvad der passer os" (forside), "ØK rammes af egen boomerang", "Vi behøver ikke rette os efter forbrugerne"

Berlingske Tidende: "Etik volder hovedbrud", "Burma sat i skammekrogen"

Børsen: "ØK i uvant opgør med etisk mafia", "ØK at sælge aktier af etiske grunde"

Information: "Giftig moral" (leder)

Kristeligt Dagblad: "Svært at investere efter etiske retningslinjer"

Politiken: "Pensions-aktier i giftfabrik" (forside), "Etisk pension" (leder), "Ren forretning eller ren samvittighed", "En ubrydelig alliance"

5. juni 1997

Aktuelt: "PFA: Vi bryder os ikke om Burma"

Berlingske Tidende: "Profit kontra etik"

Børsen: "Burma-eksport lægger etisk pres på PFA" (forside), "PFA kræver forklaring om gifteksport til Burma", "Zeneca-eksperter flyver ind med forklaring"

Politiken: "Giftundersøgelser fortiet af ØK" (forside), "Giftsikkerhed er i bund", "PFA er i en etisk læreproces"

Ritzaus Bureau (presseklip): "041737:PFA/ETIK"

Århus Stiftstidende: "Hektisk debat om enkeltsager kan skade den gode sag"

6. juni 1997

Aktuelt: "Pension og sprøjtegift" (leder)

Børsen: "Storkunder i oprør mod PFA" (forside), "Oprør mod PFA ulmer i de store koncerner", "Aviser bugner med paraquat-dødsfald"

Jyllandsposten: "Asger Aamund anklager PFA for etisk hykleri"

Politiken: "ØK-rapport modsiger koncernens direktør"

7. juni 1997

Aktuelt: "Pensionskunder får intet valg", "Etik som reklame"

Berlingske Tidende: "Galler i krise", "PFA: Vi får ingen negative reaktioner"

Jyllandsposten: "PFA på etisk tilbagetog", "PFA: vi skal ikke være en folkedomstol", "Ethiske tømmermænd" (leder)

Politiken: "Pensionsselskaber får ØK-lektie"

8. juni 1997

Århus Stiftstidende: "Prisen for den gode etik" (leder)

9. juni 1997

Børsen: "DI: Etik skal frem i lyset", "Kunderne skal have klar besked om etik", "Aktionærer ændrer kurs over for ØK"

Politiken: "Firmaer opruster politisk", "Etik som lov"

Ugebrevet Mandag Morgen: "Etikkens usikre spillere"

10. juni 1997

Erhvervsbladet: ”Kun få kunder er interesseret i etik”

13. juni 1997

Børsens Nyhedsmagasin: ”Pensionskassernes svovlprædikanter” (leder),
”Topchefer frygter etik-storm”, ”Tørre tæsk til Lublin”, ”Etikkens bannerfører”
Weekendavisen: ”Gode penge lugter ikke”

15. juni 1997

Jyllandsposten: ”Klapjagt”

16. juni 1997

Børsen: ”Boykot den dårligste udvej mener ekspert”

19. juni 1997

Børsen: ”ØK vil tale etik ved aktionærmøder”
Politiken: ”Pensionskasser kræver etisk politik i ØK”

21. juni 1997

Aktuelt: ”Erhvervslivets mimoser”

23. juni 1997

Jyllandsposten: ”Pensionskunder dropper etik”, ”PFA-kunder går ind for etik-regler”
Økonomisk Ugebrev: ”PFA dybt involveret i Burma-boycottede virksomheder”

24. juni 1997

Berlingske Tidende: ”Dyb tavshed hos PFA om Burma-aktier”
Børsen: ”Inkvisitorisk etik-fanatisme” (kommentar af Finn Graversen)

25. juni 1997

Børsen: ”Etik appellerer til den lille selvretfærdighed” (debatindlæg af Stig Jørgensen)
Politiken: ”Danskerne vil investere etisk” (forside), ”Folkepension – Ethiske investeringer
en varig trend” (leder), ”Den etiske dansker”

28. juni 1997

Aktuelt: ”Afsporet etik-debat” (kronik af Max Bæhring)

13. juli 1997

Berlingske Tidende: ”Om etik og pensioner” (erhvervskronik af Torben Möger Pedersen)

9. januar 1998

Børsen: ”Pensionskasse for lavtlønnede vil investere etisk”

2. marts 1998

Ugebladet Mandag Morgen: ”Pensionskasse kræver etisk erklæring af danske
virksomhedsledere”

3. marts 1998

Politiken: "Investor kræver etiske firmaer"

4. marts 1998

Berlingske Tidende: "Industrien går til angreb på storinvestor"

3. april 1998

Børsen: "KP på retræte med etik-erklæring"

8. april 1998

Politiken: "Målings-meninger" (kronik af Henning Olsen)

18. april 1998

Aktuelt: "Den politiske forbruger er en død sild" (forside)

20. april 1998

Børsen: "Danskerne vil betale for etik" (forside), "Forbrugerne siger nej til børnearbejde"

24. april 1998

Børsens Nyhedsmagasin: "Pensionsformuer formøbles på etiske eventyr"

11. maj 1998

Børsen: "PFA er i strid med egen etik", "PFA ind i Cheminova"

18. maj 1998

Børsen: "Giftinvestering etisk korrekt"

Økonomisk Ugebrev: "PFA Pension gav køb på etik for at holde på gift-producent",
"PFA øger sine investeringer i Burma-boycottede virksomheder"

19. maj 1998

Børsen: "PFA afviser etik-kritik"

Politiken: "PFA køber uetiske aktier"

2. juni 1998

Ugebrevet Mandag Morgen: "Børsselskaber siger ja til KP's krav om etik"

18. januar 1999

Børsen: "Skrappe etiske krav en fuser" (forside), "KP erkender etik-brøler"

1. marts 2000

Kristeligt Dagblad: Investeringer og etik (kronik af Steen Vallentin)

3. marts 2000

Børsen: "Har investeringer en etisk dimension" (kommentar af Sanne Udsen)

15. januar 2001

Børsens Nyhedsmagasin: "Moral: Topchefer boykotter virksomheder"

21. maj 2001

Ugebrevet Mandag Morgen: "LO-formand: Lønmodtagerfonde skal investere mere ansvarligt"

26. juli 2001

Berlingske Tidende: "Journalistik og ideologi" (kronik af Jørgen Henrik Petersen)

8. august 2001

Politiken: "Gult lys til grønne investeringer"

11. august 2001

Politiken: "Knæfaldet for markedet" (debatindlæg af Noreena Hertz)